

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

**Mirzayev K.Dj, Ulug‘murodov F.F,
Rabbimov E.A.**

TABIIY RESURSLAR IQTISODIYOTI

O‘QUV QO‘LLANMA

SAMARQAND - 2024

UO'K: 338.43:635(075)

M 54

KBK: 65.9(2)325.1ya75

Mirzayev K.Dj., Ulug'murodov F.F, Rabbimov E.A.

Tabiiy resurslar iqtisodiyoti [Matn]: o'quv qo'llanma/Samarqand
iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti,
2024 - 458 bet.

Mazkur o'quv qo'llanmada bugungi kunda Respublikamizda muhim muammolardan biri hisoblangan ekologik masalalarni hal etish tabiiy resurslar iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli mazkur o'quv qo'llanmada atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining muhim nazariy masalalari, atrof muhit muammolarining ekologik resurslar bilan bevosita bog'liqligi, “Yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirishning muhim yo'nalishlari, Rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror rivojlanishni ta'minlashda atrof muhit masalalari, shuningdek Respublikamizda atrof muhit va ekologik vaziyati, hukumatning bu boradagi davlat siyosatini amalga oshirish masalari, qishloq xo'jaligi taraqqiyotining atrof muhit resurslariga bog'liqligi, suv resurslaridan foydalanish, ekologik xizmatni amalga oshirish, iqlim o'zgarishlariga moslashishda atrof muhit va tabiiy resurslarni o'rni, atrof muhit va tabiiy resurslardan samarali foydalanishning “Yashil energetika”ni o'rni, tabiatni muhofaza qilish tizimining tashkiliy-huquqiy asoslari kabi masalalar chuqur tadqiq qilingan.

Taqrizchilar:

E.Shavqiyev – SamISI professori, v.b., i.f.n., dots.

F.B.Axrоров – TDIU SF dotsenti, i.f.n.

O'quv qo'llanma institut Kengashining 2024 - yil 30 - avgustdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (1-sonli majlis bayoni).

ISBN: 978-9910-720-76-5

© Mirzayev K.Dj. va b. SamISI. 2024 y.

©“STEP-SEL” MChJ nashryoti. 2024 y.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini jadal rivojlantirish atrof muhit muhit tabiiy resurslariga, ekologik jarayonni tizimli tashkil etilishiga bog‘liq bo‘lib ushbu jarayon 2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan “O‘zbekiston-2030” strategiyasida “Atrof muhitni muhofaza qilish bo‘yicha islohotlar”¹ni amalga oshirish bo‘yicha aniq tizimli vazifalar belgilangan.

Ayniqsa bu borada O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq yer, yer ostiboyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir ¹, deb belgilab qo‘yilgan. Atrof muhitning joriy holati tahlili, global va mintaqaviy ekologik muammolar, yangi ekologik xavf-xatarlar O‘zbekiston Respublikasida aholining hayot sifatini yaxshilash borasida olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonning ajralmas qismi hisoblangan 2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini ishlab chiqish zaruratini vujudga keltirdi.

2019-2030-yillarda O‘zbekiston respublikasining yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasida mamlakatimizni uzoq muddatli istiqbolda jahonda taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga kirishning ustuvor yo‘nalishi sifatida cheklangan, takror ishlab chiqarilmaydigan tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va energiya samaradorligini oshirish vazifalarini hal etish ko‘zda tutilgan. Ushbu strategik maqsadlarga erishish uchun amaliyotda qo‘llanilayotgan texnologiyalarni modernizatsiyalash va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish yalpi ichki mahsulot birligiga sarflanayotgan issiqxona gazlarining solishtirma chiqindilarini 2030-yilda 2010-yilga nisbatan 10 foizga kamaytirish, aholi va iqtisodiyot tarmoqlarini yuz foiz zamonaviy, arzon va ishonchli elektr ta‘minotidan foydalanishga o‘tkazish, ekologik yaxshilangan motorli yoqilg‘i va avtomobil ishlab chiqarishga o‘tish, elektr transportini jadal sur‘atlarda rivojlantirish vazifalarini hal etish lozim. Atrof muhit sohasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, ularning amalga oshirilishi esa kelajak avlodlarning manfaatlari yo‘lida davlatni barqaror rivojlantirishni ta‘minlash imkonini beradi. Jamiyatning jadal sur‘atlarda sanoatlashuvi mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishi bilan bir qatorda ko‘plab ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Aholining tez ko‘payib borishi va ehtiyoji to‘xtovsiz o‘sishi bilan bog‘liq holda sodir bo‘layotgan iqtisodiy rivojlanish resurs sig‘imi yuqori texnologiya sharoitida Yer sayyorasining qiyofasini tez o‘zgartirishga, unga tuzatib va to‘ldirib bo‘lmaydigan ziyon yetkazishga sabab bo‘layotir. Fan-texnika taraqqiyoti insoniyatning tabiiy muhitni o‘zgartirish

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son farmoni asosida belgilangan “O‘zbekiston-2030” strategiyasi.

imkoniyatlarini yangi sifat bosqichiga ko'tardi va uning oldida favqulodda katta istiqbollarni ochdi. Shu bilan bir qatorda insonning tabiat bilan o'zaro munosabatlarida Yer sayyorasi va insoniyatning mavjudligiga tobora ko'proq xavf soladigan tashvishlantiruvchi signallar ham namoyon bo'lmoqda. Bunda hozirgi ilmiy-texnika taraqqiyotining salbiy jihatlari, demografik portlash bilan bog'liq bo'lgan oziq-ovqat yetishmovchiligi muammolari va boshqalar nazarda tutiladi. Tez-tez sodir bo'layotgan tabiiy ofatlar, texnogen avariya, halokatlar va ular bilan bog'liq bo'lgan katta qurbonlar, moddiy yo'qotishlar tabiiy resurslarni ayovsiz ekspluatatsiya qilish, tabiiy muhitning misli ko'rilmagan miqyosda ifloslanishi birgalikda sodir bo'lmoqda. Atmosferaning yuqori qatlamida ozon ekranining yemirilishi, materik hududlarning tobora ko'proq cho'llashib borishi, iqlimbarqarorligining yo'qotilishi va tabiiy muhit o'zgarishidagi ko'plab boshqa tendensiyalar ekologik bo'hron belgilari hisoblanadi.

Mineral xomashyo resurslarning cheklanganligi, tabiat komplekslarining resurslarni takror ishlab chiqarish imkoniyatlari, ishlab chiqarish chiqindilarni neytrallash va o'ziga singdirish xossalarining chegaralanganligi Atrof muhit bilan bog'liq muammolar yechimini topishga xizmat qiladigan fanni shakllantirish va rivojlantirishga ijtimoiy ehtiyojning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Shunday fan sohasi "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" bo'lib, uning asosiy vazifasi tabiat va jamiyatning o'zaro aloqalarida tabiiy muhit va tabiiy resurslardan foydalanish, ularni takror ishlab chiqarish, asrash va muhofaza qilish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik munosabatlarni o'rganish hisoblandi.

Ushbu o'quv qo'llanmaning maqsadi jamiyatning barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun Atrof muhitni va tabiiy-ekologik resurslardan foydalanish bo'yicha ekologik-iqtisodiy munosabatlarni iqtisodiy tartibga solishning nazariy asoslarini va amaliy yondashuvlarini asoslab berishdan iborat. Shuningdek, barqaror rivojlanishning ilmiy asoslarini yaratish va uning mexanizmlarini amalga oshirishga, "jamiyat-tabiat" tizimidagi yangi turdagi munosabatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, mamlakatimizda qaror topayotgan sharoitida iqtisodiyotning ekologiyalashuvi jarayonlari xususiyatlarini to'la ochib berishga va muvozanatlashgan rivojlanishning davlat strategiyasini ta'minlash bo'yicha kompleks tadbirlarni o'rganishga, xo'jalik qarorlari samaradorligi va asoslab berilishini ta'minlashga imkon beradi.

I BOB. ATROF MUHIT VA TABIIY RESURLAR IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI, USULLARI VA VAZIFALARI

- 1.1. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining mazmuni, predmeti va obyekti.
- 1.2. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining ilmiy-tadqiqot metodlari.
- 1.3. Ekologiya iqtisodiyotining asosiy qonuniyatlari va prinsiplarining Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotida namoyon bo'lishi.
- 1.4. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari.

1.1. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining mazmuni, predmeti va obyekti

So'ngi yillarda respublikada ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ekologik vaziyatni yaxshilash, chiqindilarning insonlar sog'ligiga zararli ta'sirini oldini olish, shuningdek hayot darajasi va sifatini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida Atrof muhit sohasida texnika va texnologik jarayonlar oqibatida yuzaga kelayotgan muammolarni hal etishga yangi yondashuvlarni joriy qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Shuningdek, bugungi kunda mamlakatimizda Atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, sanitariya va ekologik holatni yaxshilashni ta'minlash sohasida izchil ishlar olib borilmoqda. Atrof muhit muhofazasi nihoyatda muhim, yashash uchun tabiatni asrashimiz, tabiiy resurslarni oqilona boshqarishimiz, ulardan tejamkorlik bilan foydalanish lozim. Shuningdek, bugungi kunda yer sharidagi ko'plab ekotizimlar zaxirasi deyarli butkul tugab, ortga qaytarib bo'lmaydigan darajaga yuz tutgan, boz ustiga aholi soni o'sib borayotgan, iqtisodiy taraqqiyotga ehtiyoj kun sayin ortayotgan vaziyatda atrof muhitnisaqlash har qachongidan ham dolzarb vazifa sanaladi.

Jamiyat tabiat qonunlariniqancha chuqur bilsalar, ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi qancha yuqori bo'lsa, bu qonunlar inson manfaatlari uchun shuncha ko'p xizmat qilishi va tabiiy resurslardan keng foydalanish mumkin bo'ladi. Ishlab chiqarish rivojlangan sari xo'jalik faoliyatiga jalb qilinadigan moddalar massasi ko'payadi, natijada insoniyatning o'zi yashayotgan sharoitga ta'siri to'xtovsiz oshib boradi. Bu jarayon tabiatda tobora chuqur o'zgarishlarga sabab bo'ladi, binobarin, uni o'rganish zarur. So'ngi yillarda tabiiy resurslarni iste'mol qilish hajmi va sur'atining o'sib borishi bilan bog'liq holda insoniyatningtabiatga ko'rsatayotgan ta'siri ham tobora kuchaymoqda. Ijtimoiy ishlab chiqarishda inson va tabiat o'rtasidagi modda va energiya almashinuvi asosan texnika yordamida amalga oshiriladi.

Binobarin, fan-texnika inqilobi insonning tabiatga bo'lgan ta'sirining orta borishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu ta'sirning kuchayishi tabiatdagi ayrim komponentlar muvozanatigina emas, balki butun bir landshaftlar muvozanatining buzilishini kuchaytirmoqda. Tabiatdagi bu keskin o'zgarishlar esa ko'pincha insonning hayot faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyotning rivojlanishi tabiiy resurslarni iste'mol qilishning juda tezlik bilan o'sib borishi bilan birgalikda amalga oshirilmoqda. Yer yuzida ko'plab davlatlar ayniqsa, ko'plab iqtisodiyoti rivojlanib kelayotgan mamlakatlarida tabiiy resurslardan foydalanish sur'atlari tabiatning o'rnini to'ldirish, ya'ni tabiatning unga yetkazilgan zararini bartaraf etish imkoniyatlaridan bir necha baravar ortib ketdi. Aholining o'sib borayotgan ehtiyojlari va dunyo iqtisodiyotining rivojlantirish tobora katta miqdordagi tabiiy resurslarni talab qiladi. Faqatgina tiklanadigan emas, balki bir qator tiklanmaydigan tabiiy resurslarning ham real tugallanishi xavfi vujudga keldi. Tiklanadigan resurslar to'liq iste'mol qilingach, tabiiyki ularning o'z- o'zini tiklash imkoniyati yo'qoladi. Binobarin, xom ashyo manbalari kamaymasligiga erishish uchun, bu resurslarning kengaytirilgan qayta tiklanishini ta'minlash lozim.

Kengaytirilgan qayta tiklash tabiatni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Tabiat bilan jamiyatning o'zaro ta'siri murakkab va ziddiyatli xarakterga ega bo'lib, fan texnika taraqqiyoti davrida inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar tamomila yangi bosqichga o'tdi. Ayniqsa, tabiatdan va uning boyliklaridan oqilona foydalanish hamda muhofaza qilish dolzarb muammoga aylanib qoldi. Tabiatdan foydalanish miqyosining kengayib borishi inson bilan tabiat orasidagi munosabatlarni kundan-kunga keskinlashtirib yubormoqda. Bu hol tabiiy landshaftlar xususiyatlarining tubdan o'zgarishi, antropogen landshaftlarning vujudga kelishiga olib kelmoqda. Tabiat qancha chuqur o'zgartirilsa va o'zlashtirilsa, unda shuncha ko'p yangi tabiiy jarayonlar va hodisalar ro'y beradi, bu o'zgarishlarning insonga bo'lgan ta'siri ham shuncha ko'p ortib boradi. Tabiiy sharoitning inson ta'siridagi, ya'ni antropogen o'zgarishi kishilik jamiyatining tabiatga ham ekologik jihatdan, ham iqtisodiy jihatidan bog'liqligini ifodalaydi. Fan-texnika inqilobi sharoitida tabiat sifat jihatidan juda tez o'zgaradi va shunga muvofiq ko'pgina iqtisodiy rayonlar xo'jalik faoliyatini qayta qurishga to'g'ri keladi. Masalan, tuproq sifatining antropogen omil ta'sirida keskin o'zgarishi faqat ekologik oqibatlarga emas, balki iqtisodiy muammolarni ham keltirib chiqaradi.

Atrof muhit haqida so'z ketar ekan bu tushuncha bevosita Ekologiya bilan bog'liq. "Ekologiya" tushunchasini birinchi marta nemis naturalisti E.Gekkel² organizmlar turkumining bir-birlari va atrof abiotik muhit bilan o'zaro ta'sirida yuzaga keladigan o'z-o'zini tartibga solish jarayonlari

² <https://cyberleninka.ru/article/n/ernst-gekkel-osnovopolozhnik-nauki-ekologi>

majmuining ta'rifini ifodalash uchun tavsiya etgan: "Ekologiya – bu "tabiat iqtisodiyoti", bir vaqtning o'zida tiriklikning muhitning organik va noorganik komponentlari bilan barcha munosabatlarni tadqiq etishdir". Bir so'z bilan aytganda ekologiya Darvin yashash uchun kurash sharoiti sifatida ko'rib chiqqan tabiatdagi barcha murakkab aloqalarni o'rganadigan fandir". Bu ta'rifda o'zaro ekologik aloqalar tahliliga miqdoriy yondashuvning zaruratini nazarda tutadigan "Tabiat iqtisodiyoti" tushunchasini alohida ko'rsatib o'tish lozim. Lekin Gekkel ekologiya tushunchasining nazariy mazmuni asosan fiziologiyaga taalluqlidir, ya'ni tirik organizmlar o'zaro munosabatlarning fiziologik mexanizmini tahlil qiladi. Shunday qilib, Gekkel fikri bo'yicha, ekologiya sivilizatsiya muammolariga hech qanday aloqasi yo'q. Shunday keyingi davrda ekologiya mazmuniga turli o'zgartirish qo'shimchalar qo'shildi. Ular bu fan tarmog'ining kompetensiyasini kengaytirdi yoki toraytirdi, lekin asta-sekin u yoki bu darajada uning chegaralarini umumlashtirib ketdi. XIX asrning oxiriga kelib ekologiya tushunchasi fiziologiya, XX asrning birinchi choragida biologiya doirasidan chiqib, sotsiologiya, antropogeografiyaga tarqaldi. Shunday qilib ekologiya obyektiga odam qo'shildi va uning Atrof muhiti o'rtasidagi barcha munosabatlar kompleksini o'rganish, ekologiya deb ataladigan bo'ldi. Keyinchalik "Inson ekologiyasi", "Muhandislik ekologiyasi", "Iqtisodiy ekologiya", "Ijtimoiy ekologiya", shuningdek, uning tarmoqlari Urboekologiya, Sanoat ekologiyasi, Transport ekologiyasi, Kimyoviy ekologiya, Agroekologiya, Geoekologiya va boshqalar ajralib chiqdi, ya'ni ekologiya boshqa fan sohalari va amaliyotiga kirib borishi bilimlar va faoliyatning ekologizatsiyasi sodir bo'ldi. Jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri konsepsiyasi "Global ekologiya" nomini oladi va bu fan tabiat strukturasi, funksiyasi va uning jamiyat bilan o'zaro aloqasini o'rganadi. Hozirgi vaqtda Ekologiya qator fanlari sohalari tarmoqlariga bo'lingan bo'lib, ularning asosida ekologiya va ekologizatsiyalashtirishning fundamental g'oyalari yotadi. O'rganish obyektining o'lchami bo'yicha Ekologiya fani Putoekologiya (organizm va uning muhiti), Sinekologiya (ekotizimlar va uning muhiti), Demekologiya (populyatsiya va uning muhiti), Landshaft ekologiyasi (yirik geotizimlar va ularning muhiti) Ekologiya huquqi va Global ekologiyaga (Yer biosferasi ta'limoti) bo'linadi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti o'rganish predmetiga ko'ra:

- mikroorganizmlar, hayvonlar, odam, qishloq xo'jaligi, sanoat, transport, muhandislik, rekreatsiya, madaniyat, nazariy ekologiya va boshqalarga;
- muhit va komponentlar bo'yicha quruqlik ekologiyasi, chuchuk suv havzalari ekologiyasi, cho'llar ekologiyasi, tog'lar ekologiyasi, kimyoviy, fizikaviy ekologiya va boshqalarga;
- tadqiqot predmetiga yondashuv bo'yicha Analitik (tahliliy)

ekologiya (organizmlarning tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatlarining asosiy qonuniyatlarini o'rganish) va Dinamik ekologiyaga (organizmlarning tabiiymuhit bilan o'zaro munosabatlarining qonuniyatlarini o'rganish);

➤ vaqt omili nuqtai nazaridan Tarixiy ekologiya va Evolyutsiya ekologiyasi (arxeekologiya) ga ajratiladi.

Bundan tashqari hozirgi Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti tabiat va jamiyat o'zaro ta'sirining umumiy qonuniyatlarini o'rganadigan fan bo'lib, u jamiyatning Atrof muhitni muhofazaligiga va tabiiy-ekologik resurslardan maqsadga muvofiq foydalanishga yo'naltirilgan maxsus faoliyat sohasi ham hisoblanadi. Aynan shu yo'nalishlar turli iyerarxiya darajalarida (mahalliy, mintaqaviy, milliy, global) ekologik-iqtisodiy munosabatlar va iqtisodiy nuqtayi nazardan Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotida muhim o'rinni egallaydi.

Shuni ham qayd etish kerakki, keyingi 30-35 yilda olimlar e'tibori hozirgi ekologik vaziyat sharoitida insonni asrash, saqlash va rivojlantirish bo'yicha turli aspektlardagi tadqiqotlarga qaratilayotir. Natijada ekologiyada fanlararo ilmiy yo'nalish Inson ekologiyasi shakllandi va rivojlandi. Inson ekologiyasi fanining kompleks ekologik – ijtimoiy - iqtisodiy sohasi bo'lib, unda yashash muhiti tabiiy-ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy sharoitlari insonning turli ehtiyojlarini qondirishda teng ahamiyatga ega bo'lgan muhim qismlar sifatida ko'rib chiqiladi va tadqiq qilinadi. Shunday qilib, hozirgi ekologiya jamiyat va uning yashash muhitini o'rganish bilan hayvonlar va o'simliklar ekologiyasidan iborat bo'lgan an'anaviy ekologiyadan tubdan farq qiladi. U ko'p hollarda inson ekologiyasi, ijtimoiy ekologiya, global ekologiya nomi bilan yuritiladi.

XX asrning oxirida “Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti”, “Iqtisodiyekologiya” va “Tabiatdan foydalanish iqtisodiyoti” fanlari rivojlana boshlagan. Ekologiya va iqtisodiyotning tutashgan chegaralarida yangi ilmiy yo'nalish “Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti” shakllanib va rivojlanib bormoqda. “Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti” iqtisodiyot va atrof muhit xususiyatlarining bir-biriga mos bo'lishini ekologik-iqtisodiy nuqtai nazardan o'rganadi. Shu sababdan Tabiatdan foydalanish iqtisodiyotining nazariyasi Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fani uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Atrof -muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti atrof muhit muhofazasi va tabiiy resurslardan foydalanish ularni muhofaza qilishning iqtisodiy muammolarini o'rganadigan fandir. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining obyekti — ekologik-iqtisodiy tizimlar tabiatning, shu jumladan, tabiiy resurslarining holatini belgilab beradi. Tabiiy resurslar ekologik-iqtisodiy tizimlarning tarkibiy qismi bo'lganligi sababli, Atrof- muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti ham Iqtisodiy ekologiya tarkibiga kiradi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti obyektiv shart-sharoitlari

Atrof muhitga ta'sir qilish, uni o'zgartirishning muhim omiliga aylangan xo'jalik faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan bir qatorda iqtisodiyot rivojlanishiga Atrof muhit omilining ta'sirini hisobga olish ham g'oyat muhimdir. Shu munosabat bilan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ekologik omillarni, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqalarini tartibga soladigan qonuniyatlarni hisobga olmasdan amalga oshirish kutilmagan iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bu sharoitda jamiyat iqtisodiy rivojlanishi asosiy omillarning sabab-oqibat aloqalarini har tomonlama to'g'ri hisobga olish kerak. Bunda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi insonlar va tabiat o'rtasidagi ijtimoiy – iqtisodiy - ekologik munosabatlarga asoslanadi. Bu munosabatlarning natijasi turli tip va miqyosdagi ekologik- iqtisodiy tizimlar hisoblanadi.

Ekologik-iqtisodiy tizimlar - ijtimoiy ishlab chiqarish va tabiatdagi tabiiy jarayonlarning o'zaro bog'liq va o'zaro shartlangan harakatini ifodalaydigan iqtisodiyot va tabiat integratsiyasidir.

Atrof muhit va tabiatdan foydalanish nuqtai nazaridan tabiat va jamiyat o'rtasidagi modda almashishning vositachiligi, tartibga solinishi va nazorati ishlab chiqarish munosabatlarining o'ziga xos tarkibiy elementi ekologik-iqtisodiy munosabatlar hisoblanadi. Ekologik-iqtisodiy munosabatlar insonlar o'rtasidagi tabiatdan foydalanish, ekologik tizimlarni tiklash va muhofaza qilish, foydali qazilmalarni qazib olish va ularni qayta ishlash, ishlab chiqarishni ekologiyalashtirish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlardir. Shunday qilib, Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti atrof muhitga tasir ko'rsatadi prinsipiga amal qilib va ishlab chiqarishning ekologik xarajatlari, ifloslanishdan iqtisodiy ziyonni hisobga olib, ekologik- iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etadi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti **predmeti** tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonida yuzaga keladigan ekologik-iqtisodiy va ularni optimizatsiyalash xo'jalik faoliyatining iqtisodiy oqibatlari, tabiatdan oqilona foydalanish va tabiatni asrash, muhofaza qilishni tartibga solish yo'llarini o'rganish hisoblanadi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti faqat ekologik-iqtisodiy munosabatlarni o'rganibgina qolmay, balki atrof muhit muhofazasi va tabiatdan foydalanish sohasida yuzaga keladigan muammolarni hal etishning aniq mexanizmlarini ishlab chiqish, yashil iqtisodiyotni rivojlantirish va ekologik barqaror rivojlanishning milliy konsepsiyalarini amalga oshirish va uni mexanizmlarini ta'minlashdan iborat. Shunday rivojlanish amaliyotda shakllangan iqtisodiy o'sishning ekstensiv konsepsiyasidan voz kechishni va barqaror rivojlanishga o'tishni taqozo etadi. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining obyekti turli miqyos va darajadagi ekologik-iqtisodiy tizimlardir (global, mamlakat, mintaq, rayon, korxona, tabiiy-hududiy komplekslar va boshqalar).

1.2. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining ilmiy-tadqiqot metodlari

Fan metodlari ilmiy tadqiqot yo'li sifatida yangi bilimlar olish va ularni nazariyaga aylantirish uchun fanda qo'llaniladigan usullar va uslublar majmuini bildiradi. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti iqtisodiyot fanlarining o'ziga xos tarmog'i bo'lib, tabiiy va ijtimoiy fanlar tutashgan chegarada rivojlanadi. Shu sababdan u umumilmiy, umumiqtisodiy, sotsiologiya fanlari va o'zining tadqiqot usullarini keng qo'llaydi. Bunda Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti ushbu metodlardan o'z predmeti xarakteriga muvofiq va unga moslashtirib foydalanadi.

Umum ilmiy metodlar va yondashuvlardan ilmiy abstraksiya, dialektik tadqiqot, induksiya va deduksiya, maqsadli rivojlantirish, monografik kuzatuv, tizimli va qiyosiy tahlil, grafik tasvirlash, ekspert baholash va bashoratlash metodlaridan ekologik-iqtisodiy munosabatlar nuqtayi nazaridan foydalanadi. Umumiqtisodiy va sotsiologiya metodlaridan forsait, balans, iqtisodiy statistik, indeks metodlari va iqtisodiy ekonometrik modellashtirish, iqtisodiy ekologiya metodlaridan ekologik- iqtisodiy normativ, ekologik-iqtisodiy baholash, ekologik xaritalash va GAT texnologiyalari va boshqalardan keng qo'llaniladi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotida ekologik-iqtisodiy normativ metodlari va GAT (Geografik axborot tizimi) texnologiyalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Masalan, ekologik normativlardan ruxsat etilgan konsentratsiya (REK), ruxsat etilgan chiqarmalar (RECH), ruxsat etilgan me'yor (REM). Ularning asosiy vazifasi - tabiatga antropogen ta'sirning ruxsat beriladigan obyektiv chegaralarini belgilashdan iborat. Shuningdek, tabiiy resurslarni, chiqindilarni ekspluatatsiya qilish me'yorlari, tabiat muhofazasida kapital qo'yilmalarining iqtisodiy samaradorligi me'yorlari, sanitariya-gigiyena me'yorlari va boshqalar. Zarur me'yoriy bazalarsiz tabiatdan foydalanishning xo'jalik mexanizmini, uni rejalashtirish, boshqarish, nazorat qilish, rag'batlantirish yo'llarini takomillashtirib bo'lmaydi. Me'yorlar Atrof muhitga, inson salomatligiga salbiy ta'sirni oldini olishga yo'naltirilgan.

Ilm-fan va amaliyotni hozirgi yoki kelajakdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni tizimli tahlil qilish natijalarini aks ettiruvchi statistik ma'lumotlar, kartografik materiallar, shu jumladan, prognoz va tavsiyaviy kartografik hujjatlar bilan tezkor ravishda ta'minlash yanada murakkab vazifa hisoblanadi. Ayniqsa ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ma'lumotlarni sifatli tahlil qilishda tezkor va interaktiv texnologiyalar zarurdir. Bu kabi muammolarni yechishda albatta raqamli texnologiyalardan foydalanish samaralidir. Shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ekologik vaziyat indikatorlarini tahlil qilishda va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda GAT

texnologiyalaridan foydalanish ancha imkoniyatlar yaratadi. GATning geodeziya va ayniqsa, kartografiya sohalarida qo'llanilishidan bir qancha yengilliklar kelib chiqadi. Bunda ma'lumotlarni qayta ishlash va bosmaga chiqarish kabi ishlarga sarflanadigan vaqt va xarajatlar keskin kamayadi. Bundan tashqari ma'lumot olish bilan bog'liq bo'lgan ishlar vaqti qisqaradi hamda olinayotgan ma'lumotlar xajmi va sifati ortadi. Shu bilan birga ekologik kartalarga soddalashtirish kiritilishi xam yaxshi emas, bunda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalaniladigan zaruriy ma'lumotlari yo'qotilishi mumkin.

GAT bu geografik ma'lumotlarni (nima, qayerda joylashgan) yozma ma'lumotlar bilan bog'lovchi (u o'zida nimani tasvirlamoqda) muhitdir. Qog'oz xaritalardan (hatto skaner qilingan bo'lsada) farqli o'laroq GAT sizning ixtiyoringizga turli geografik va tematik ma'lumotlar qatlamini havola etadi. GAT real olam haqidagi ma'lumotlarni xaritaga bog'lagan xolda tematik xarita-qatlam va ma'lumotlar bazasi to'plamlari ko'rinishidasaqlaydi. GATning vazifalariga: ma'lumotlarni kiritish (skaner qilish jarayoni,raqamlash va vektorlash), ishlov berish (ma'lumotlarni ajratish, mashtablash va video o'zgartirish), so'rov va tahlil (ma'lumotlarni saralash, filtrlash, izlash, tanlash,joylash va integrallash), boshqaruv (ma'lumotlar bazasi boshqaruv tizimida ularni shakllantirish, saqlash va qayta ishlash), vizualizatsiya (ma'lumotlarni xarita, grafik, 3D tasvir, diagramma, foto, video ko'rinishida namoyish etish).

GAT texnologiyalari asosida yaratiladigan interaktiv kartalar: hududiy taraqqiyotning umumiy darajasi, hudud iqtisodiyoti asosiy tarmoqlarining holati, hududning iqtisodiy holati, investitsion faollik, aholi daromadlari darajasi, bandlik va mehnat bozori, ijtimoiy soha holati, ekologik vaziyat, xalqaro iqtisodiy faoliyat singari hududiy diagnostika ko'rsatkichlari va shu asosida hududlar reytingini hamda rivojlanish indeksini aniqlash metodologiyasini takomillashtirish imkonini beradi.

Har bir mamlakatda bo'lgani kabi Atrof muhitni muhofaza qilishning va tabiiy resurslardan foydalanishning standartlari va normativ huquqiy tizimi O'zbekistonda ham yaratilgandir. Mazkur standart va normativlar atrof muhit sifatiga qo'yilgan cheklashlar va talablarning o'zaro bog'liq kompleksi, shuningdek ishlab chiqariladigan mahsulot va xizmatlarning ishlab chiqarish texnologik va tashkiliy boshqaruv jarayonlariga talablar bo'lib, ular vositasida aholi va ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligi kafolatlanadi. O'zbekistonda qabul qilingan standart va normativlarga quyidagilar kiradi:

- ifloslantirishning turg'un va harakatdagi manbalari chiqaradigan ifloslantiruvchi moddalariga normativ va limitlar;
- zaharli chiqindilarning shakllanishi va joylashish normativi; suv olish va o'rmondan foydalanish limitlari; bioresurslardan foydalanishga kvotalar;

- muhofaza etiladigan hududlardan foydalanish va borib ko‘rish normativlari;
- yovvoyi o‘simliklarni yig‘ish va hayvonlarni ovlash normativlari;
- alohida hududlarni ifloslantiruvchi hamda zaharli moddalardan foydalanishni taqiqlash normativlari

“Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida” gi qonunningoltinchi bo‘limi Atrof muhit sifatini normativlar va standartlar bilan tartibga solishga bag‘ishlangandir.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi “Davlat sanitariya nazorati to‘g‘risida” gi qonunning qator moddalarida sanitariya normalari, qoidalariva gigiyena normativlariga qo‘yiladigan talablar berilgan. Atrof muhitga sifatiga ta‘sirning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan eng yuqori darajasi normativlarning iqtisodiy, ijtimoiy, rekreatsiya, tabiiy muhitga fizik, kimyoviy, biologik o‘zgarishlari ko‘rsatkichlarini belgilashga asos bo‘ladi. Atrof muhit sifatiga ta‘sirning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan normativlari vakolatli davlat organlari tasdiqlagan texnik normalardir. Ekologik normativlar ikki guruhga bo‘linadi:

1. **Sanitariya-gigiyena normativlari** – inson salomatligiga muvofiq keluvchi Atrof muhit ko‘rsatkichlarini belgilaydi. U aholini sanitariya-epidemiologik masalalarida xotirjamligini ta‘minlashning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bunda zaharli moddalar, radioaktiv moddalar hamda shovqinning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan normalarini belgilaydi.

2. **Ishlab chiqarish-xo‘jalik normativlari** zararli ta‘sir manbalarining zararli moddalarni chiqarib yuborish va tashlash normativlari bo‘lib, uvlar faoliyatining ma‘lum boshlang‘ich holatinicheklaydi. Bu kategoriyaga atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning ekologik talablarini o‘z ichiga olgan texnologik, qurilish, shaharsozlik qoidalari kiradi.

1.3. Ekologiya iqtisodiyotining asosiy qonuniyatlari va prinsiplarining Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotida namoyon bo‘lishi

Iqtisodiyotda, shu jumladan Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotida ijtimoiy hayotning boshqa barcha sohalaridagi va tabiatdagi kabi tashqi tomondan tasodifiy va tartibsiz ko‘rinadigan jarayonlar va hodisalar qonuniy rivojlanish zarurati orqali o‘ziga yo‘l ochadi. Shu sababdan jamiyatdagi ekologik-iqtisodiy jarayonlarni ularga xos bo‘lgan ichki ekologik-iqtisodiy qonunlar yoki kishilarning ekologik-ijtimoiy harakatlari qonunlari boshqaradi. Har qanday qonun u yoki boshqa hodisa va jarayonning mohiyatini, uni insonning bilim darajasini aks ettiradi. Ekologiya iqtisodiyoti qonunlari obyektiv borliqda tabiat va jamiyat o‘rtasidagi ekologik-iqtisodiy munosabatlarga taalluqli turli hodisalar, jarayonlar o‘rtasida kishi ongi va ixtiyoridan tashqari hamisha mavjud bo‘lgan zaruriy bog‘lanish va

munosabatlarni bildiradi.

Qonuniyat tushunchasi - obyektiv hodisalar va ularning qonunlarini anglatadi. Ushbu qonuniyatlarni bilib olishda uning quyidagi falsafiy ta'rifiga asoslanishi kerak: **qonuniyatlar** – barqaror, mustahkam, ko'p marta takrorlanadigan hodisalar va jarayonlar bo'lib, ular ushbu hodisa va jarayonlarga xos bo'lgan ichki, muhim zaruriy, sabab-oqibatli, doimiy, umumiy, o'zaro sifat va miqdor aloqalarini (munosabatlarni) ifodalaydi. Shunga muvofiq ekologiya iqtisodiyoti qonuniyatlari ham tasodifiy emas, balki tipik, doimiy ekologik iqtisodiy jarayonlarni va hodisalarini ularning ichki mohiyatini ifodalaydi. Bunda ekologiya iqtisodiyoti qonuniyatlarini ekologiya qonuniyatlari bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Ekologiya hamda Ekologiya iqtisodiyotining qonuniyatlari o'rtasida quyidagi muhim prinsipial farqlar mavjud:

1) Tabiat qonuniyatlari - bu tabiatga xos qonuniyatlar, ekologiya iqtisodiyoti qonuniyatlari - ekologik-iqtisodiy rivojlanish va insonlarning ekologik-iqtisodiy rivojlanish faoliyatining qonuniyatlaridir. Ekologiya qonuniyatlari jonli tabiat tizimlarining ularning yashashi va rivojlanishini cheklaydigan omillarni, jarayonlarni ifodalaydi (masalan, minimumlik qonuniyati, tolerantlik qonuniyati, ekologiya qonuniyati, ekologiya qonuniyati va boshqalar);

2) Tabiat qonuniyatlari abadiy, ekologiya iqtisodiyoti qonuniyatlari tarixiy xarakterga ega;

3) Tabiat qonuniyatlarini kashf qilinishi birmuncha silliq kechadi, ekologiya iqtisodiyoti qonuniyatlari jamiyatning o'z hayotini o'tab bo'layotgan kuchlari tomonidan qattiq qarshilikka uchraydi.

Ekologiya iqtisodiyotining **umumiy** qonuniyatlari barcha tarixiy davrlarga xos bo'lib, ekologik-iqtisodiy rivojlanishning olg'a qarab borishini ifodalaydi. Masalan:

➤ tabiiy muhit holatining jamiyat rivojlanishi sur'atlari va xarakteriga optimal mos bo'lish qonuniyati;

➤ tabiatdan foydalanish va tabiatni muhofaza qilishning umumiy qonuniyati;

➤ tabiat muhofazasi mehnatni tejash qonuniyati;

➤ tabiiy resurslarga ehtiyojning oshib borishi qonuniyati va boshqalar.

Ekologiya iqtisodiyotining **xususiy** qonuniyatlari — ma'lum mamlakat va hududlarda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy davrlarning ekologik-iqtisodiy munosabatlari va xo'jalik yuritish shakllariga taalluqli bo'ladi.

Bunday qonuniyatlarga:

➤ tabiiy resurslarning ijtimoiy-ekologik foydaligini maksimallashtirish qonuniyati;

➤ tabiiy resurslarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuniyati

vaboshqalar kiradi.

Ekologiya iqtisodiyoti qonuniyatlari o‘z-o‘zidan harakatga tushmaydiva ekologik-iqtisodiy jarayonlar avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Buning uchun kishilarning harakati kerak, ular esa odamlarning ehtiyojlari va manfaatlari bilan harakatga keltiriladi. Kishilarning ekologik-iqtisodiy ehtiyojlari g‘oyat xilma-xildir. Tabiatdan foydalanuvchi xo‘jalik subyektlarining xilma-xilligini keltirib chiqaradi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining amaliyotida ekologik-iqtisodiy qonuniyatlarni bilish asosida va ekologik-iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga muvofiq va mavjud tabiiy resurslarni hisobga olib ekologik-iqtisodiy **prinsiplar** ishlab chiqiladi. Ularni ekologik-iqtisodiy siyosat prinsiplari deb atash ham mumkin. Ekologik-iqtisodiy **prinsiplar** ekologiya iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi va rejalashtirilayotgan, bashoratlanayotgan davr uchun asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi. Prinsiplarning har biri jamiyat ekologik-iqtisodiy rivojlanishining obyektiv ehtiyojini ifodalashi kerak. Ya’ni o‘zining asosiy qonuniyatlarga ega bo‘lishi, yirik ekologik-iqtisodiy muammosiga tegishli bo‘lishi, milliy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning umumiy prinsiplariga zid kelmasligi va barqaror ekologik rivojlanishning strategik vazifalari instrumenti bo‘lib xizmat qilishi kerak. Prinsiplar qonuniyatlardan o‘zlarining o‘zgaruvchanligi bilan farq qiladi. Chunki ular mamlakatda ekologik-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosatning o‘zgarishiga, ayrim mintaqalar strategiya aspektlarining o‘zgarishiga, shuningdek, ilgari kashf qilinmagan yangi qonuniyatlarning ochilishiga bog‘liq holda o‘zgarishi mumkin. Shuning uchun ham prinsiplarning harakat muddatlari cheklangan bo‘ladi.

Davlat ekologik-iqtisodiy prinsiplarni shakllantira borib va ularga amal qilib, ekologik-iqtisodiy jarayonlarni zarur tomonga yo‘naltiradi. Shu sababdan qonuniyatlar prinsiplardan obyektivligi, olib tashlash va bekor qilish mumkin emasligi bilan farq qiladi.

Ekologiyaning asosiy qonunlari qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Minimumlik qonuni;
2. Tolerantlik qonuni;
3. Raqobat istisnosi qonuni;
4. Ekologiyaning asosiy qonuni;
5. Energiya ehromi qonuni;
6. Kommoner qonuni;
7. Zaruriy xilma-xillik qonuni;

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining qonuniyatlari.

Tabiiy ekologik resurslarni takror ishlab chiqarish iqtisodiyot qonuniyatlariva ekologik-iqtisodiy sohaning insonning (boshqa faoliyat turlaridan farq qiladigan) mustaqil faoliyat turlaridan farq qiladigan mustaqil faoliyat turi ekanligi bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababdan ekologiya iqtisodiyoti

qonuniyatlari o'z mohiyatiga ko'ra, tabiat va jamiyat o'zaro munosabatlarining ekologik-iqtisodiy tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan jamiyat katta tabiatning ajralmas tarkibiy qismi, tabiat esa jamiyatning tabiiy asosi hisoblanadi. Jamiyatning tabiat bilan o'zaro yaxlit katta tabiat ichida sodir bo'ladigan jarayondir. Jamiyatning tabiatga nisbatan nisbiy mustaqilligi jamiyatda tabiat qonuniyatlarining ta'sirini bekor qila olmaydi. Shu sababdan har qanday yaxlitlikning tarkibiy qismlari yaxlitlik qonuniyatlariga bo'ysungani singari jamiyat ham tabiatning umumiy qonuniyatlariga bo'ysunadi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining qonuniyatlari jamiyatning ekologik-iqtisodiy rivojlanishi qonunlari tizimi majmuasi bo'lib, ular turli guruhdagi qonunlarni o'z ichiga oladi. Qonuniyatlar esa quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1) Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining umumiy qonuniyatlari.

2) Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining xususiy qonuniyatlari.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining umumiy qonuniyatlari barcha tarixiy davrlarga xos bo'lib, ular ekologik-iqtisodiy rivojlanishning olg'a borishi jarayonini ifodalaydi. Masalan, jamiyat bilan tabiat rivojlanishining o'zaro mos bo'lish qonuniyatlari, tabiiy resurslardan ratsional foydalanish va tabiat muhofazasining umumiy qonuniyatlarishular jumlasiga kiradi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining xususiy qonuniyatlari konkret mamlakat va mintaqalarda namoyon bo'ladi. Ularning mazmuni va natijalari mintaqaviy ekologik-iqtisodiy munosabatlar, tabiat va jamiyat birligining mintaqaviy xususiyatlari bilan belgilanadi. Xususiy qonuniyatlarga tabiiy-ekologik resurslarning mintaqaviy ijtimoiy foydaliligini maksimallashtirish qonuniyati, tabiiy resurslarning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuniyatlari kiradi.

Tabiat va jamiyat yaxlit tizim hisoblanadi. Uning ayrim jarayonlari, hodisalari bir-birlari bilan uzviy bog'liq va biri boshqasini taqozo etadi. Tabiat o'zaro aloqa va o'zaro ta'sirida bo'lgan son-sanoqsiz konkret shakllarni o'z ichiga oladi. Tabiatning barcha darajalarida namoyon bo'ladigan eng asosiy qonuniyati moddiy tizim va uni o'rab turadigan tashqi sharoitning birligi qonuni hisoblanadi. Bunijamiyatga nisbatan qo'llaganda, jamiyatning tabiiy muhit bilan birligi qonuniyati mavjudligi aniq bo'lib qoladi. Shunga muvofiq tabiat va jamiyat rivojlanishining o'zaro mos bo'lishi qonuniyati namoyon bo'ladi.

Dunyoning moddiy birligi, shuningdek, o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi hodisalar va jarayonlarning albatta mos bo'lishi qonuniyati harakatida ham namoyon bo'ladi. Har qanday hodisa va jarayonlar o'zgarib borib, u bilan

o'zaro ta'sirda bo'ladigan boshqa hodisalar va jarayonlarning unga mos holda o'zgarishini taqozo etadi. Ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir qancha kuchli (intensiv) bo'lsa, biror hodisa va jarayonlardagi o'zgarishlar ular bilan o'zaro ta'sirida bo'ladigan hodisa va jarayonlarni shuncha ko'p darajada o'zgartiradi. Ushbu qonuniyat tabiatning va unga mos xolda ekologiya iqtisodiyotining umumiy qonuni bo'lib, u ham jamiyatning, ham tabiatning rivojlanishida o'z ifodasini topadi. Bu qonuniyat jamiyat o'z rivojlanishining tabiiy sharoitlarini buzsa, uni asrash qoidalariga rioya qilmasa, ularni izdan chiqarsa va o'z harakatlarida tabiiy muhitga mos kelishini to'xtatsa, unda jamiyat ushbu mos bo'lishni tiklashga majbur bo'ladi va aks holda jamiyat halok bo'ladi.

Mos bo'lish qonuni doimiy harakatda bo'ladi va shu jarayonga ta'sir ko'rsatadi, va bu turli darajalarda, barqarorlikning doimiy ravishda buzilishi sharoitlarida namoyon bo'ladi. Materiya harakati mutlaq bo'lgani holda barqarorlik, muvozanat doimo nisbiy bo'ladi. Umumiy rivojlanish nisbiy muvozanatni buzish orqali o'ziga yo'l ochadi.

Odamning tabiatga munosabati tabiatdan faol foydalanishi va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha mehnat faoliyati orqali ifodalanadi. Ishlab chiqarish munosabatlari esa mulkchilik munosabatlariga asoslanadi. Tabiatga munosabat mehnat jarayonida odamlarning tabiat bilan o'zaro ta'sirini qamrab oladi va turli texnologik jarayonlarda ishtirok etadi. Ishlab chiqarish munosabatlari ijtimoiy-iqtisodiy xarakterga ega bo'ladi va ijtimoiy shaklda namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonida texnologik ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar o'zaro qo'shib ijtimoiy ishlab chiqarishning mohiyatini aks ettiradi.

Tabiiy ekologik resurslardan ratsional foydalanish va tabiat muhofazasining umumiy qonuniyati asosida dialektika qonunlari yotadi va u tabiiy sharoit va resurslarning modda va ekologik-iqtisodiy tomonlarini o'zida aks ettiradi. Ushbu qonuniyatning asosini energiya saqlanish va aylanish qonuni belgilab beradi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining xususiy qonuniyatlari quyidagi shaklda namoyon bo'ladi:

1) tabiiy ekologik resurslarning mintaqaviy ijtimoiy foydaligini maksimallashtirish qonuniyati;

2) tabiiy resurslarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuniyati.

Tabiiy ekologik resurslarning mintaqaviy ijtimoiy foydaligini maksimallashtirish qonuniyati – ijtimoiy maqsadga muvofiq mehnat sarfi va tabiiy resurslarga ijtimoiy ehtiyoj bilan uzviy bog'liqdir. Tabiatdan foydalanishning ijtimoiy foydaliligi ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishda tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish samaradorligi nuqtayi nazaridan baholanadi. Tabiatdan foydalanishning ijtimoiy foydaliligi ijtimoiy mehnatni maksimal imkon boricha tejashga qaratilib, jamiyatning energiya

resurs ehtiyojlarini maksimal imkon boricha qondirishda ifodalanadi. Uni quyidagi formulada ifodalash mumkin:

$$F_i = S_x/S_n$$

Bunda:

F_i – tabiatdan foydalanishning ijtimoiy foydaligi;

S_x - hozirgi darajada resurs ehtiyojlarini qondirishning tabiatdan foydalanishdagi haqiqiy samaradorligi;

S_n - energiya-resurs ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishda tabiatdan foydalanishning normativ samaradorligi.

Tabiiy resurslarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuniyatining namoyon bo'lishi tabiiy resurs ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, xilma-xil tabiat mahsulotlarini takror ishlab chiqarishni talab qiladi va quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirish mumkin:

1). Undiruvchi tarmoqlar o'sish sur'atlari moddiy ishlab chiqarishning o'sish sur'atlaridan past bo'lishi kerak.

2). Ishlab beruvchi tarmoqlarning o'sish sur'atlari xomashyodan ratsional foydalanishga bog'liq holda undiruvchi tarmoqlarning o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi kerak.

3). Chiqindisiz, kam chiqindili ishlab chiqarishning shuningdek, tabiat muhofazasi tadbirlarining o'sish sur'atlari ifloslantiruvchi tarmoqlar o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi kerak.

4). Tabiatni tiklovchi tarmoqlarning o'sish sur'atlari undiruvchi tarmoqlarning o'sish sur'atlaridan past bo'lmashligi kerak.

5). Tabiat muhofazasiga kapital qo'yilmalarning o'sish sur'atlari moddiy ishlab chiqarishga kapital qo'yilmalarning o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi kerak.

Ushbu shartlarga amal qilish mamlakat va uning hududlarining tabiatdan foydalanishdagi ekologik-iqtisodiy manfaatlarini to'la hisobga olishga imkon beradi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining umumiy va xususiy qonuniyatlariga mos holda tabiat va jamiyatning optimal mosligi qonuniyati quyidagi prinsiplarda namoyon bo'ladi:

- tabiat va jamiyatning optimal mosligi prinsipi;
- tabiiy muhitning tabiiy muvozanatni qo'llab-quvvatlash prinsipi;
- inson faoliyatining ekologik tozaligi prinsipi;
- tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mintaqaviydir;
- kompleks yondashuv prinsipi;
- tabiatni muhofaza qilish va foydalanish prinsipi.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining xususiy qonuniyatlari quyidagi xususiy prinsiplar orqali amalga oshiriladi:

Ilmiylik prinsipi tabiatdan foydalanish va tabiat muhofazasi ham

tabiatning, jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini chuqur bilish, fan va texnikaning eng yangi yutuqlariga asoslanib masalani yechimini nazarda tutadi.

Optimallik prinsipi tabiatdan samarali foydalanishning ta'minlashni, tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarishning yangi maqbul variantlarini tanlashni, xo'jalik faoliyati ekologik-iqtisodiy manfaatlarni hisobga olinishi kerak.

Mintaqaviylik prinsipi ma'lum hududlarda ularning tabiiy-ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, mintaqa rivojlanishi istiqbollarini hisobga olib, tabiatdan foydalanish va uni muhofazasini tashkil etishga asoslanadi.

Komplekslilik prinsipi birlamchi tabiiy xomashyodan ratsional foydalanish va uni chuqur qayta ishlashni talab qiladi. Hududiy ishlab chiqarish komplekslarining shakllanishi va korxonalarning rivojlanishi chiqindisiz va kam chiqindili ishlab chiqarishga asoslanishi kerak.

To'lovlilik prinsipi tabiiy resurslardan foydalanishni to'lovlar asosida amalga oshirishni. Ularni tejashni, xo'jalik yuritish sharoitlarini tenglashtirishni, tabiatdan yuqori samarada foydalanishni rag'batlantirishga asoslanadi.

1.4. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari

Hozirgi vaqtda yashil iqtisodiyotga o'tish jarayonlari jamiyat rivojlanishining barcha sohalarida kuzatilmoqda. Bu esa o'z navbatida, insonni Atrof muhit va tabiiy resurslar to'g'risidagi ta'lim berish ahamiyatini oshirmoqda. Eng avvalo, insonlarda tabiat oldidagi mas'uliyatini his etishni shakllantirish muhimdir. Hozirgi avlod tabiat va jamiyat o'zaro aloqalarining yangi bosqichi Barqaror rivojlanish maqsadlariga o'tishni ta'minlashga mas'uldir. Mamlakatimizning yangi rivojlanish bosqichida barcha sohalar kabi Atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muammolarning inson salomatligiga salbiy ta'sirining oldini olish borasida amalga oshirilayotgan ishlar barqaror rivojlanish kafolati bo'lmoqda. Albatta, bu islohotlarning huquqiy asoslari Konstitutsiyamizda belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasida so'ngi yillarda O'zbekiston Respublikasi prezidentining "2019-2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 04.10.2019-yil PQ-4477-sonli hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotiga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori 02.12.2022-yil PQ-436-son³, qabul

³ 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "Yashil" Iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini

qilindi. Shuningdek, Ta'lim to'g'risidagi qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida qo'yilgan vazifalar va talablarga muvofiq jamiyatning ekologik madaniyatini, mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirish maqsadlarida uzluksiz ta'lim-tarbiyani ommaviy va kompleks tizimi izchil amalga oshirilayotir. 2019-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida" gi qarori qabul qilindi.

Ekologik muammolarning tobora global ahamiyat kasb etib borayotganligi inobatga olinib, so'nggi yillarda muhim ustuvor vazifalar bilan bir qatorda Atrof muhit muhofazasi, ekologik madaniyat, ekologik ta'lim-tarbiya, ekologik ma'rifat masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Ekologik ta'limning dolzarbligi mamlakatimiz tabiati, ekotizimlari, atrof muhitni beqarorlik va izdan chiqishdan asrash, aholining ekologik madaniyatini oshirish, ushbu o'ta jiddiy, hayotiy masalalarga aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlar hissa qo'shishi zarurligi bilan belgilanadi. Biroq, ekologik ta'limni amalga oshirish jarayonining tizimli tahlili ekologik ta'limni tashkil etishda bu boradagi islohotlarni to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi jiddiy muammo va kamchiliklar saqlanib qolayotganligini ko'rsatmoqda.

Uzoq yillar mobaynida tabiatga yetkazilgan ta'sir oqibatida tabiiy muvozanatga putur yetkazib kelinmoqda. Bugungi kunga kelib esa, insoniyat va uning ertangi taqdirini aynan shunday masalalarni hal etishni taqozo qilmoqda. Aholining ekologik madaniyatni yuksaltirish, Atrof muhitga oqilona munosabatda bo'lish, tabiiy resurslarni kelgusi avlodlar uchun asrab-avaylash hissini shakllantirish antropogen ta'sirlarning oldini olishda asosiy omillardandir. Bunda ekologik ta'lim-tarbiyaning ahamiyati ham nihoyatda yuqori. Zero, ekologik ta'lim-tarbiya tabiat va jamiyat o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash hamda tabiiy barqarorlikni saqlashda muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" kursini o'rganish jarayonida olinadigan bilimlar iqtisodiyot yo'nalishidagi mutaxassislarni fundamental tayyorlashning zaruriy shartidir. Ushbu fanni o'rganish hozirgi ekologik-iqtisodiy siyosiy muammolarni to'g'ri tushunishga, istiqbolda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muvozanatlashgan yechimini topishni ta'minlaydigan barqaror ekologik rivojlanishning milliy strategiyasi to'g'risida tasavvurga ega bo'lishga, shuningdek ularni amalga oshirish sohasida amaliy ko'nikmalar olishga imkon beradi.

Ushbu fanni o'rganishda B.Kommoner tavsiya etgan quyidagi tabiat iqtisodiyoti qonunini har tomonlama hisobga olish kerak: hammasi hammasi bilan bog'langan; hammasi qayoqqadir g'oyib bo'ladi; hech narsabekor in'om qilinmaydi; tabiat yaxshiroq biladi.

“Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti” kursining maqsadi talabalarga tabiat va iqtisodiyot o‘rtasidagi aloqalarning asosiy qonuniyatlarini va prinsiplarini bilish, barqaror rivojlanishni ta’minlash maqsadida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni takror ishlab chiqarish, iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq muammoli masalalar mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligi, xususan, iqtisodiy o‘sish va kambag‘allikni qisqartirish, ekologik va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatadi. Shundan kelib chiqib, ushbu yo‘nalishda mamlakatda iqlim o‘zgarishi ta’sirini kamaytirish va unga moslashish, “yashil” iqtisodiyotga o‘tish choralari jadallashtirish, “yashil” va inklyuziv iqtisodiy o‘sish modelini qo‘llash, Atrof muhitni muhofaza qilishning murakkab, ko‘p omilli, fanlararo muammolarini tadqiqatishga, xalq xo‘jaligida yangi yondashuvlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo‘llash yo‘nalishlarini belgilashdan iboratdir.

“Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti” kursining asosiy vazifalari quyidagilarni o‘rganish kiradi:

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va xo‘jalik faoliyatining Atrof muhitga ta’sirini;
- mamlakat aholisiga sog‘lom muhit yaratish;
- tabiatdan foydalanish samaradorligini oshirish va tabiiy resurslarning kamayishi natijasida yetkaziladigan iqtisodiy zararni kamaytirish;
- ekologik tadbirkorlikni rivojlantirish hamda ekotizim xizmatlari va bozorini shakllarini rivojlantirish;
- tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishni tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish va rivojlantirish;
- tabiiy resurslardan barqaror va samarali foydalanish; milliy iqtisodiyotning tabiiy ofatlar va iqlim o‘zgarishiga nisbatan barqarorligini tahlil qilish;
- milliy iqtisodiyot, xususan, sanoatning “yashil” va kam uglerodli rivojlanishini ta’minlash;
- innovatsiyalarni joriy etish va samarali “yashil” investitsiyalarni jalb qilish va boshqalar.

Bu vazifalarning yechimini topishda, eng avvalo ularni keltirib chiqaradigan sabablar va kuzatilayotgan ko‘ngilsiz oqibatlarini murakkab tizimi aniqlanishi kerak. Bunda asosiy e’tibor tabiiy resurslarni tiklash, ekspluatatsiya qilish va qayta ishlash. Birinchi navbatda quyidagilar o‘rganiladi:

- ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojlanishining ijtimoiy ishlab chiqarishni identifikatsiyalashning asosiy richagi sifatida ekologik-iqtisodiy oqibati;
- investitsiya va struktura siyosatining atrof muhit holatiga va tabiiy

resurslarni takror ishlab chiqarish holatiga ta'siri;

➤ ekologik-iqtisodiy boshqaruv va tabiat muhofazasi yo'nalishidagi xo'jalik yuritish tizimi;

➤ tabiatdan foydalanish va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish vamuhofaza qilishda xalqaro hamkorlik.

Tayanch iboralar

Atrof muhit, tabiiy resurslar, milliy iqtisodiyot, ekologik madaniyat, ekotizim, ekologiya, resurs, komplekslilik prinsipi, investitsiya, ekologik resurslar, Iqtisodiy-ekologik tizimlar, takror ishlab chiqarish, Minimumlik qonuni, Tolerantlik qonuni, raqobat istisnosi qonuni, ekologiyaning asosiy qonuni, energiya ehromi qonuni, Kommoner qonuni, zaruriy xilma-xillik qonuni

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" fani qachon va qanday shakllandi va rivojlandi?
2. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" nimani o'rganadi?
3. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" o'rganishning ahamiyatini tushuntiring.
4. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" fani oldida turgan asosiy vazifalarga nimalar kiradi.
5. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" fanining ilmiy-tadqiqot metodlariga tavsif bering.
6. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" fanining predmeti va obyekti nima?
7. "Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti" fanining tarkibiy qismlari nimalardan iborat.
8. Tabiiy ekologik resurslarning mintaqaviy ijtimoiy foydaligini maksimallashtirish qonuniyatini tushuntirib bering.
9. "Ekologik-iqtisodiy munosabatlar" va "Iqtisodiy-ekologik tizimlar" tushunchalarining mazmun va mohiyatini tushuntirib bering.
10. Tabiiy resurslarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuniyati qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

II BOB. EKOLOGIK IQTISODIYOT VA ATROF MUHIT

- 2.1. Iqlim o'zgarishi va ekologik masalalar.
- 2.2. Atrof muhit muammolari yuzaga kelishida iqtisodiyotning roli.
- 2.3. Ekologik iqtisodiyot va atrof muhit.

2.1. Iqlim o'zgarishi va ekologik masalalar

Tabiat insonning barcha hayotiy ehtiyojlarini qondiruvchi noyob va betakror manbadir. Insoniyat va tabiat o'rtasidagi mavjud muvozanat esa shu qadar nozik, o'zaro bog'liq, o'zaro tobe va shunchalar zaifki, gohida u yoki bu inqiroz, falokat yoki halokatning ibtidosini ilg'ash juda mushkuldir.

Ba'zi hisob-kitoblarga ko'ra, 2050-yilga kelib, sayyoramiz aholisi 9,7 mlrdga yetadi. Mavjud noekologik texnologiyalar sharoitida bu Atrof muhit sifatining keskin yomonlashuvi, suv va havo havzalarining keskin ifloslanishi, tabiiy resurslarining kamayishi, ko'plab murakkab iqtisodiy, energetik, oziq-ovqat hamda ijtimoiy-siyosiy muammolarga olib kelishini tushunish qiyin emas, hatto hozirda kunda bu kabi oqibatlarining shohidi bo'lmoqdamiz.

XXI asr chegarasida yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish yo'llarini izlab topish uchun zamonaviy muammolarni hal qilish va kelgusida ularning oldini olishga yo'naltirilgan barqaror taraqqiyot konsepsiyasi ishlab chiqildi. "Barqaror taraqqiyot" atamasi (Sustainable Development) ingliz tilidan kelib chiqqan bo'lib, uni turg'un, qo'llab-quvvatlanayotgan, avaylanayotgan, davomli, uzluksiz rivojlanish deb tarjima qilish mumkin. Adabiyotda ushbu tushunchaning yuzdan ortiq ifodalarini uchratish mumkin. Uning ko'p ishlatiladigan ifodasi 1987-yilda e'lon qilingan "Bizning umumiy kelajagimiz" mavzusidagi ma'ruzada keltirilgan. Unga ko'ra, "Barqaror taraqqiyot" deganda hozirgi avlod hayotiy ehtiyojlarini kelgusi avlodlar ehtiyojlarini qondirishga zarar yetkazmasdan amalga oshiriladigan rivojlanish tushuniladi.⁴

Hozirgi kunda butun dunyoda keng miqyosda tan olingan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi 1992-yilda Rio de Janeyroda tashkil qilingan, dunyo mamlakatlari rahbarlarining eng yirik uchrashuvlaridan biri sanalgan yig'ilishda tasdiqlangan.

Mazkur forumda ishtirok etgan 179 mamlakatning siyosiy va diniy rahbarlari, yuqori lavozimdagi vakillari o'zlariga istiqbolda jahon taraqqiyotini barqarorlashtirish majburiyatini oldilar va bu iqtisodiy o'sishni to'xtatib qo'yishni emas, balki kelgusi avlodlarning katta miqdordagi ehtiyojlarini ko'zda tutadi.

Agar insoniyatning barcha tarixiy tamadduni davomida butun tabiat va

⁴ World Comission on Environment and Development. Our common future. Oxford University Press, Oxford, 1987.

uning resurslari cheksiz va bitmastuganmasdek ko'ringan bo'lsa, sanoat taraqqiyoti davri, ya'ni oxirgi ikki asr bunday tasavvurning butunlay xato ekanligini isbotlab bergani tobora aniq va ravshan bo'lib bormoqda.

Ma'lumot uchun. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 2030-yilga borib, global isish tufayli jahon iqtisodiyotiga yiliga 2 trillion AQSh dollari miqdorida zarar yetishi mumkinligini ma'lum qildi.

Ma'lumki, iqlimning o'zgarib borishi va uning Atrof muhitga ta'siri XXI asrning eng asosiy muammolaridan biri bo'lib insoniyat oldida turgan jiddiy muammolardan biri hisoblanadi. Bunda antropogen holatning faol ta'siri ostida tuproq qatlami va biologik xilma-xillikni saqlab qolish muhim ahamiyatga ega Yer iqlimi ham tabiiy ravishda, ham antropogen omillar ta'sirida o'zgaradi. Iqlimiy sistemaning har bir tashkil etuvchisi turlicha vaqt shkalasi oralig'ida o'zaradi.

Tabiiy iqlim o'zgarishlarini bilish inson faoliyati tufayli kechadigan iqlim o'zgarishi jarayonlarini chuqur anglab yetishga imkon beradi. Global harorat haqidagi sistematik kuzatish ma'lumotlari 1860-yil bilan chegaralanadi. Ular quruqlik yuzasida havo haroratini o'lchash natijasida hamda dengiz yuzasi haroratini o'lchash asosida olingan ma'lumotlarni qamrab oladi. Qadimgi iqlimiy sharoitlarni tiklash iqlimiy modellar asosida tuzilgan prognozlar uchun solishtirish mezoni sifatida xizmat qilishi mumkin. Muzlik davri iqlimini modellashtirish asosida "oldindan aytish"ni paleoklimatologik ma'lumotlar bilan solishtirish kelajakdagi iqlim o'zgarishlariga taalluqli bo'lgan va modellar asosida tuzilgan jarayonlarni ma'lum darajada tekshirishga imkon beradi.

Hozirgi kunda yuqorida ko'rib chiqilgan iqlimiy omillar asosida kuzatilayotgan iqlimiy o'zgarishlar sabablarini tushuntirib beruvchi qator nazariyalar mavjud. Yerning geologik tarixi davomida butun Yer tabiati bilan birgalikda atmosfera tarkibi, uning massasi o'zgargan, shu bilan birga materiklarning shakllari tog' sistemalarining konfiguratsiyasi va balandliklari quruqlik va okeanlar maydonlari ham o'zgarib turgan. Quyosh yorituvchanligi, Yer orbitasi eksentrisitetining tebranishlari va ekliptika tekisligiga nisbatan Yerning aylanish o'qi qiyaligining o'zgarishlari kuzatilgan. Shu bilan birga Yerning aylanish tezligi ham sekinlashgan. Oqibatda, bu holat, issiqlik almashinuvi, namlik almashinuvi va atmosfera sirkulyatsiyasi hamda iqlimning geografik omillarining o'zgarishiga olib kelgan. Bularning barchasi Yerda iqlimning ko'p karra o'zgarishiga sabab bo'lgan.

Ko'plab tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, insoniyat sivilizatsiyasining gullagan vaqtidan buyon global harorat 1°C dan kamroq qiymatga o'zgargan. Oxirgi yuz ming yillik davomida ekstremal va ba'zan tez ro'y bergan iqlimiy tebranishlarga nisbatan bizning iqlimni osoyishta deb atash mumkin.

Atrof muhit va tabiatni muhofaza qilish muammolari keskinlashib, o'ta ziddiyatli tus olgan hozirgi davrda tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni muvozanatga keltirish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik muammosi abadiy muammolardan biridir. Tabiat jamiyatning yashash muhiti, uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbayi hisoblanadi.

Jamiyat tabiat rivojlanishining oliy bosqichi bo'lib, alohida rivojlanish mazmuniga ega. Tabiat va jamiyat o'zaro uzviy bog'langan bir butun materiyaning ikki qismi, o'ziga xos ijtimoiy ekotizim hisoblanadi. Tabiat va jamiyatning o'zaro aloqadorlik tizimida inson markaziy o'rinni egallaydi. Inson bir vaqtning o'zida ham tabiat, ham jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, bioijtimoiy mohiyatga ega. Modda va energiya almashinuvi tabiat mavjudligining asosidir. Materiya harakatining yuqori shakli bo'lgan jamiyat tabiatning alohida "Insoniylashgan" qismi sifatida yashaydi va rivojlanadi.

Atrof muhitning zararli chiqindilar bilan ifloslanishi muammosi kelib chiqdi. Tabiat va jamiyat o'rtasida o'ziga xos antropogen modda va energiya almashinuvi vujudga keldi. Antropogen modda almashinuvi xom ashyolarni tabiatdan oshig'i bilan olinishi va zararli chiqindi holida Atrof muhitga tashlanishi, tabiat va jamiyat o'rtasidagi azaliy muvozanatning buzilishiga olib keldi. Tabiat va jamiyat munosabatlarining rivojlanishida biogen, antropogen va texnogen (nanogen) bosqichlar ajratiladi.

Atrof muhitga ta'sir ko'rsatayotgan omillarga qarshi chora- tadbirlar qo'llash kerak. Ekologiya esa odamlar uchun qulay bo'lgan, bulg'anmagan tabiiy Atrof muhitni yaratish maqsadida ilmiy izlanishlar olib borayotgan, bu dolzarb muammoni hal qilishga yordam beradigan fan bo'lib qoladi.

Ekologiya deganda, organizmlarning o'zaro va muhit bilan aloqadorligini o'rganadigan fan tushuniladi. Shuningdek, inson va organizmlarning yashash muhiti holati, organizmlar (shu jumladan, inson) va muhit o'rtasidagi o'zaro muammolarni o'rganishga alohida ilmiy yondashish (ekologik yondashish) ham tushuniladi.

Ekologiya yer yuzidagi har qanday moddiy narsa – geografik unsurlarning (tog' jinslari, suv, tuproq, o'simliklar, hayvonlar, odamlar, inshootlar va boshqalar) tadrijiy rivojiga, ularni o'rab turgan muhitning ko'rsatgan ta'sirini o'rganadigan va bu jarayonni boshqarishga yo'naltirilgan faoliyat sohasidir. Ekologiya tushunchasini fanga birinchi bo'lib, 1866-yilda nemis biologi Ernest Gekkel "Organizmlarning umumiy morfologiyasi" asarida kiritgan.

Ekologiya tirik jonzotlarning yashash muhitini, o'zaro bir- biriga nisbatan munosabatlarini hamda yashash sharoitlari o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'rganadi. Azaldan ekologiya biologiya fanining tarkibiy qismi sifatida kimyo, fizika, geologiya, geografiya, tuproqshunoslik kabi boshqa tabiiy fanlar bilan chambarchas bog'liqlikda rivojlanib kelgan.

Ekologiya (yunoncha oykos – yashash muhiti, turar joyi va logos – ta’limot) – tirik mavjudotlarning yashash shart-sharoitlari va organizmlar bilan tashqi muhit o’rtasidagi o’zaro munosabatlarni o’rganadigan fan.

Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti – Atrof muhit va organizmlar o’rtasidagi o’zaro munosabat va aloqalarning majmuasi va tuzilmasi bo’lib, uning asosiy tadqiqot obyekti tabiiy va antropogen ekotizimlar, ya’ni tirik organizmlar va ular yashaydigan muhitdan tashkil topgan yagona tabiiy va tabiiy antropogen komplekslar (landshaftlar) hisoblanadi⁵.

Ekologiyaning asosiy o’rganish obyekti ekologik tizimlar (ekotizimlar), ya’ni tirik organizmlar bilan ularning yashash muhitidan tashkil topgan tabiiy majmualardir. Bundan tashqari uning sohasiga organizmlarning ayrim turlari (organizm darajasi), ularning populyatsiyasi, ya’ni bir turga mansub zot yoki navlar majmuyi (populyatsiya – tur darajasi) va biosferani bir butun (biosfera darajasi) o’rganish ham kiradi.

Bizni o’rab turgan barcha o’rmonlar, muzliklar, tog’- u dashtlar, havosuvlar, xullas, tabiatning har bir shaxobchasi odamning a’zolari kabi bir-biri bilan uzviy, muvozanatli tarzda bog’langandir. Tabiatning biron-bir joyida sodir bo’ladigan o’zgarish, o’z navbatida, uning muvozanatga qandaydir ta’sir ko’rsatmay qolmaydi.

Hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti, shuningdek, tabiatga antropologik (insonning bevosita qatnashishi) ta’sir etishning tobora kuchayishi natijasida tabiiy omillarning o’zaro bog’lanishi ma’lum darajada muvozanatdan chiqmoqda, bu esa yer yuzida hayotiy jihatdan risoladagidek kechishiga xavf solmoqda. Shu boisdan tabiiy muhitni asrash muammolari ko’p jihatdan ekologik tadqiqotlar bilan bog’lanadi.

Ekotizimlarni tadqiq qilishning rivojlanishi biosfera (yunoncha “bios” – “hayot”, “sfera” – “shar”) haqidagi ta’limotni vujudga keltirdi. Biosfera to’g’risida to’laroq ma’lumotga keyingi mavzularda alohida to’xtalish ko’zda tutilgan.

Biosfera sayyoramizdagi “hayot qobig’i” hisoblanib, tirik organizmlarning o’zaro chambarchas aloqa, munosabatlaridan iborat murakkab ekotizimlar majmuyini tashkil etadi.

Tirik mavjudotlarning Atrof muhitda saqlanib qolishi va ularning biologik xususiyatlari: organizmlar va uyushmalarning Atrof muhitga moslashishi, ekotizimlar va biosferaning o’z-o’zidan boshqarilishi, barqarorligi kabi qonuniyatlarni o’rganish yuqorida ta’kidlangan barcha yo’nalishlarga xosdir. Umumiy ekologiyani yuqorida bayon etilgan tarzda tushunish, ko’pincha, bioekologiya deb ham yuritiladi.

Vaqt omili nuqtayi nazaridan tarixiy va tadrijiy ekologiya ajralib turadi. Bundan tashqari ekologiya o’rganishning aniq obyektlari va muhirlari

⁵ Jumaev T. Ekologiya iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Monografiya. – T., 2014.

bo'yicha ham tasniflanadi, ya'ni hayvonlar ekologiyasi, o'simliklar ekologiyasi va mayda organizmlar ekologiyasi bo'yicha farqlanadi.

Shunday qilib, zamonaviy ekologiya odam bilan Atrof muhit o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning eng murakkab muammolarini o'rganadigan fanlararo fanga aylandi. Yer sayyorasi miqyosida ekologik vaziyatning keskinlashuvi tufayli kelib chiqqan mazkur muammolarning dolzarbligi va serqirraligi birmuncha tabiiy, texnika va gumanitar fanlarni "ekologiyalashtirish"ga olib keldi.

Masalan, ekologiya boshqa bilim sohalari bilan tutashgan joylarida muhandislik ekologiyasi, qishloq xo'jaligi ekologiyasi, geoekologiya, koinot ekologiyasi kabi yangi ilmiy yo'nalishlarning rivojlanishi davom etmoqda.

Asosiy o'rganish obyekti biosfera (umumiy ekologik tizim) bo'lgan dunyo ekologiyasi Yer sayyorasining ekologik muammolari bilan shug'ullanadi. Hozirgi kunda "kishilik jamiyati – tabiat" tizimidagi o'zaro munosabatlarni o'rganuvchi ijtimoiy ekologiya, uning bir qismi bo'lgan va odamning bioijtimoiy mavjudot sifatida atrofdagi muhit bilan o'zaro munosabatini o'rganuvchi odam ekologiyasi jadal rivojlanayotir.

Ekologiya umumnazariy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- ekologik tizimlar barqarorligining umumiy nazariyasini ishlab chiqish; muhitga moslashishning ekologik tuzilmasini o'rganish;
- populyatsiyalar sonining boshqarilishini tekshirish;
- biologik xilma-xillik va uni saqlash tuzilmasini o'rganish;
- biologik mahsuldorlik jarayonlarini tadqiq etish;
- biosferaning barqarorligini saqlash maqsadida unda kechayotgan jarayonlarni tekshirish;
- ekologik tizimlar holati va biosferada kechayotgan jarayonlarni modellashtirish.

Ekologiya amaliy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- odamning xo'jalik faoliyati ta'sirida atrof tabiiy muhitda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarni oldindan aytib berish va baholash;
- biologiya boyliklaridan oqilona foydalanishning ilmiy asoslarini yaratish, inson xo'jalik faoliyati ta'siri asosida tabiatda ro'y beradigan o'zgarishlarni oldindan bilish, biosferada kechadigan jarayonlarni boshqarish va inson yashaydigan muhitni saqlab qolish;
- atrofdagi tabiiy muhit sifatini yaxshilash;
- tabiiy resurslarni saqlash, qayta tiklash va ulardan to'g'ri foydalanish;
- buzilgan tabiiy tizimlarni tiklash, shu jumladan, foydalanishdan chiqarib tashlangan qishloq xo'jaligi ekin maydonlarini tiklash (rekultivatsiya), yaylovlarni, kamhosilli tuproqlarni, suv havzalari va boshqa ekotizimlar mahsuldorligini oshirish;

- biosferaning etalon maydonlarini saqlash (konser- vatsiyalash);
- xavfli tabiiy hodisalar, avariylar natijasida kishilarning nobud bo‘lishi va salomatligini yo‘qotish mumkin bo‘lgan holatlarning oldini olish;
- ekologik ong, ekologik madaniyat, ekologik ta’lim va tarbiya tizimlarini shakllantirish va bu sohada ommaviy axborot vositalari ishini faollashtirish;
- ekologik xavfsiz barqaror taraqqiyotni ta’minlash maqsadida, birinchi navbatda, ekologik jihatdan birmuncha noqulay hududlarda muhandislik, agrotexnik, iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy, ijtimoiy-madaniy va ma’rifiy masalalar yechimini maqbullashtirish. Shunday qilib, “Ekologiya” fani kelajakning eng muhim fanlaridan biri bo‘lib qoladi. “Tabiatga qo‘pol va o‘zboshimcha munosabatda bo‘lishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Biz bu borada achchiq tajribaga egamiz. Bunday munosabatni tabiat kechirmaydi... Afsuski, hali ko‘plar ushbu muammoga beparvolik va mas’uliyatsizlik bilan munosabatda bo‘lmoqdalar”.

2.2. Atrof muhit muammolari yuzaga kelishida iqtisodiyotning roli

Insonning tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi. Ekologiya fani tabiat bilan tirik organizmlarning uzviy bog‘lanishini ifoda etar ekan, u, shubhasiz, tabiatni muhofaza qilishning ilmiy asosini tashkil etadi.

Qadimda ovchilar uchun ovlanadigan qushlar, baliqchilar uchun baliqqa mo‘l suvlar, dehqonlar uchun ekin ekishga yaroqli va qulay hududlar joylashgan yerlar muhim ahamiyat kasb etgan. Chorvachilik va dehqonchilik rivojlanib borgani sari tabiat va Atrof muhit haqidagi ma’lumotlarning ahamiyati ham ortib, odamlar muayyan joylarni baholash va tanlashga o‘rganishgan. Kishilar avvaliga to‘qay va o‘rmonlardan yer ochib, dehqonchilik qilishgan. Quyi Amudaryo, Surxondaryo, Zarafshon daryolari sohillarida vujudga kelgan dehqonchilik madaniyati tarixi bunga misoldir.

Kishilik jamiyati taraqqiyotining uzoq davrlarida odamlar o‘zlarini tabiat bilan birgalikda his etgan holda uni ilohiy kuchga ega maskan, deb hisoblaganlar. Odamlarning tabiatga bunday yondashuvi, birinchidan, tabiat turarjoy, kiyim-kechak va oziq- ovqat manbayi ekanligi, ikkinchidan, tabiat hodisalari va ularning sodir bo‘lish sabablari to‘liq anglanmaganligi ilohiy kuchga e’tiqod tufayli vujudga kelgan.

O‘zbekistonda o‘tgan asrning 50-yillaridan boshlab sanoat, transport va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tez sur‘atlar bilan o‘sishi hamda aholining ko‘payishi tufayli yer-suv resurslaridan keng va ko‘p foydalanilgan, ayni paytda atrof- muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatilib, uning dastlabki tabiiy holati o‘zgara boshlagan. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi (dehqonchilik) ishlab chiqarishi natijasida atmosfera havosi, tuproq va suv havzalarining ifloslanishi, o‘simlik va hayvonot dunyosi ba’zi turlarining kamayib ketish

holatlari kuzatila boshlangan.

Odamlar tabiat va uning boyliklaridan keng ko'lamda foydalana boshlagan, biroq Atrof muhitdagi o'zgarishlar tabiat va jamiyat uchun qay darajada naf keltirayotganligi e'tiborga olinmagan. Qishloq xo'jaligi faoliyati, asosan, paxtachilik tufayli tabiiy muhit holati yomonlashib, ekologik tizimlar (landshaftlar) muvozanatida salbiy o'zgarishlar ro'y bera boshlagan.

O'zbekiston Respublikasida milliy mustaqillik tufayli tabiat va inson, ijtimoiy ekologiya sohasidagi haqiqiy ahvol oydinlashgan. Respublikada o'ta og'ir va noqulay ekologik vaziyatli hududlar, xususan, Orol dengizi va Orolbo'yi ekologik tanazzuli mavjudligi jahon hamjamiyatiga ayon bo'ldi. O'zbekistonga sobiq sho'ro tuzumi davridan juda og'ir ijtimoiy-ekologik vaziyat meros bo'lib qolgan.

O'zbekiston tabiatidagi salbiy o'zgarishlarning bosh sababchisi tabiiy jarayonlar bo'lsa-da, ular antropogen omil – tabiiy ekologik qonuniyatlarni hisobga olmasdan, noto'g'ri xo'jalik yuritish tufayli vujudga kelgan. Orol dengizining qurishi “dunyoning eng og'ir ekologik halokatlaridan biri” sifatida baholanmoqda.

Ta'kidlash joizki, hech bir ishlab chiqarish qishloq xo'jaligidek tabiat bilan bevosita uzviy bog'lanmagan. O'zbekiston qishloq xo'jaligida yaroqli yerlarning cheklanganligi, tuproq sho'rlanishi va unumdorligining pastligi, tuproqning suv va shamol ta'sirida yemirilishi, atmosfera havosi va suv zahirasi taqchil bo'lgan sharoitda tabiiy va sun'iy ifloslanishlar kuzatilayotganligi, bu jarayonlarda sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, maishiy turmush, transport, mashina va mexanizmlar o'ziga xos o'rin tutib, ayrim mahalliy va mintaqaviy ekologik tizimlarga, ularning tabiiy muvozanatiga turlicha ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston tabiiy-ijtimoiy muhitida katta o'zgarish va yangilanishlar sodir bo'layotganligi, eng yangi ekologik texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish vujudga kelayotganligi, respublika tabiati, uning tabiiy va antropogen landshaftlari yanada go'zal hamda ko'rkam bo'lib borayotganligi har bir fuqaro qalbida jo'shqin iftixor tuyg'usini vujudga keltiradi.

Bugungi kunda jamiyatning tabiat bilan o'zaro munosabati borgan sari murakkablashib, “odam-tabiat-xo'jalik-Atrof muhit” tizimida ekologik xavfsizlikni ta'minlash ko'p omilli jarayonga aylanmoqda. Aslida ekologik xavfsizlik eng yuksak bioijtimoiy qadriyat–odam va tabiatdagi tirik mavjudotlar hayotining himoyalanganlik holatidir.

Bu, eng avvalo, chiqindisiz, kamchiqitli va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, Atrof muhit muhofazasining ekologik asoslari va iqtisodiy mexanizmini rivojlantirish, ekologik huquqbuzarlik yuzasidan choralar ko'rish hamda fuqarolarda ekologik bilim va tafakkurni shakllantirish orqali barqaror taraqqiyotni ta'minlash masalasi bo'lib, ular umumiy ekologiya fani va Atrof muhit muhofazasi faoliyatining eng dolzarb

amaliy vazifalariga aylangan.

2.3. Ekologik iqtisodiyot va atrof muhit

Ekologiya fani biologiyadan ajralgan holda mustaqil ravishda juda keng miqyosda rivojlanib borayotgan makroekologik fanga aylandi. Uning tarkibida bir necha mustaqil bo'limlar yoki ilmiy yo'nalishlar mavjud. Bularning barchasi ekologiya boshqa fanlar bilan yaqindan aloqada bo'lishi, o'z navbatida, ularni ekologiya tadqiqot usullaridan foydalanib, mavjud masalalarni muvaffaqiyatli hal qilayotgani bilan bog'liq.

Makroekologiya tuzilishida quyidagi asosiy bo'limlarni ajratish mumkin: umumiy ekologiya, bioekologiya, geoekologiya, inson ekologiyasi, ijtimoiy ekologiya, tabiatdan foydalanishning ekologik iqtisodiyoti, amaliy ekologiya va hokazo. Har bir bo'lim o'z navbatida kichik bo'limlardan tashkil topgan, ular yo'nalishlari bo'yicha boshqa fanlar va ekologiya boshqa bo'limlari bilan aloqada bo'ladi.

Umumiy ekologiya yagona fundamental ilm asosida barcha ekologik yo'nalishlar va uslublarni o'z ichiga olgan ekologiya hisoblanadi. Uning negizi nazariy ekologiya bo'lib, ekologik tizimlar mavjud bo'lishining umumiy qonuniyatlarini aniqlaydi. Ekologik jarayonlarni tajriba yo'li bilan o'rganish ekologiyada ko'p qo'llaniladi. Eksperimental ekologiya yutuqlaridan fanning boshqa bo'limlarida keng miqyosda foydalaniladi. Shuningdek, ba'zi jarayonlar modellashtirish usulida o'rganiladi, masalan, sun'iy laboratoriya ekologik tizim modeli, matematik model va hokazo. Bu jihatdan matematik modellashtirish keyingi vaqtda amalda keng qo'llanilmoqda va u nazariy ekologiya asosini tashkil qiladi.

Umumiy ekologiyadan turli ekologiyalar, ekologik yo'nalishlar ayrim fanlarning bo'limi sifatida rivojlanmoqda. Jumladan, fiziologik ekologiya, palekologiya, evolyutsion ekologiya, morfologik ekologiya, dengiz va chuchuk suv ekologiyasi- gidroekologiya, odam ekologiyasi, ijtimoiy ekologiya va hokazo.

Biologik ekologiya – ekologiya asosi. Uning asosiy qismi tizimli ekologiya bo'lib, turlar (autekologiya), populyatsiya (populyatsion ekologiya yoki demoekologiya), ko'p turli turkumlar, biotsenozlar (sinekologiya), ekologik tizimlar (biogeostenologiya, ekotizimlar to'g'risida ta'limot) kabi qismlarni birlashtiradi. Evolyutsion ekologiya ekologik omillarning evolyutsiyadagi ahamiyati to'g'risidagi ta'limotdir.

Geoekologiya – tirik organizmlarning atrof muhit bilan bo'lgan munosabatlarini geografik nuqtayi nazardan o'rganadi. Bu munosabat tabiiy jihatdan chegaralangan geografik majmualarda sodir bo'lib, barcha ekologik qonuniyat va qonunlar mazkur hududlarda o'rganiladi.

Palekologiya tabiatdan yo'qolib ketgan organizmlar, turlar, guruhlarining ekologiyasini o'rganadi.

Evolutsion ekologiya tabiatdan populyatsiyaning o'zgarib, rivojlanib turishini, ekologik mexanizmlarni o'rganadi.

Amaliy ekologiya amaliy biologiya faniga mansub bo'lib, tabiiy ekosistemalar, ularning turli guruhlari, a'zolarini amaliy holda o'rganadi.

Odam ekologiyasi fanlar majmuasi bo'lib, odamning individ (biologik tur sifatida) va shaxs (ijtimoiy subyekt) sifatida uni o'rab turgan Atrof muhit va ijtimoiy muhit bilan bo'lgan o'zaro munosabatini tadqiq qiladi. Odam ekologiyasining muhim xususiyati ijtimoiy-biologik yondashuv – biologik va ijtimoiy aspektlarning to'g'ri muvozanatda bo'lishidir.

Ijtimoiy ekologiya odam ekologiyasining bir qismi sifatida ijtimoiy tuzilmalar (oilalar va boshqa ijtimoiy guruhlar)ning ularni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhit orasidagi aloqalarini o'rganadi. Bu to'plamga odam populyatsiya ekologiyasi, Aholishunoslik ekologiyasi – ekologik demografiya, etnoslar ekologiyasi va etnogenez ekologiyasi – irq va millatlar kiradi. Ijtimoiy ekologiyaga taraqqiyot (sivilizatsiya) va evolyutsion (tarixiy) ekologiya ham kiradi.

Inson ekologiyasi – insonning tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi. Inson ekologiyasi yangi fan sifatida 1921-yil amerikalik olimlar Borjes va Park tomonidan kiritilgan.

Dastlabki inson ekologiyasi tibbiy soha bo'limi sifatida qaralib, keyinchalik uning ijtimoiy, texnik, ma'muriy, iqtisodiy va huquqiy tomonlari ham o'rganildi. Inson ekologiyasi insonni Atrof muhitga va aksincha, muhitning insonga ta'sirini o'rganadi.

Ijtimoiy ekologiya inson ekologiyasini o'rganish natijasida vujudga keldi. Unga birinchi bo'lib, Raderik Mak Kenzil ta'rif bergan. Bu fan ijtimoiy fanlardan biri hisoblanib, uning predmeti inson bilan uning Atrof muhit o'rtasidagi xususiy bog'lanishlarini o'rganishdan iborat. Ya'ni jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi turli ekologik munosabatlarni o'rganadi.

Dengiz va chuchuk suv ekologiyasi – gidroekologiya turli suv havzalarida uchraydigan tirik organizmlarning o'sish, rivojlanish, ko'payish, tarqalish qonunlarini o'rganadi.

O'simliklar ekologiyasi o'simliklarning qayerga moslashishi, muhit omillariga morfologik moslashishlari, ularning ko'rinishi, turlari va hokazo o'rganiladi.

O'simliklar olami vakillarining turli sharoitga moslashishlari natijasida turli formalar vujudga kelgan. Aristotel davridan o'simliklar tashqi qiyofalariga qarab, "daraxtlar", "butalar", "yarimbutalar", "o't-o'simliklar", va "suvda o'suvchi o'simliklar" nomi bilan atalib kelgan.

O'simliklar ekologik shakllarini farqlashda gidrofit, mezofit, boshqoqli, kserofit, galofit, o'sish shakli, epimorfa kabi atamalar ham ishlatilib, ular, asosan, o'simliklar tashqi qiyofasi haqida ma'lumot beradi.

Hayvonlar ekologiyasi hayvonlarning yashash muhit omillariga

morfologik moslashishlari va ularning tashqi muhitlarini o'rganadi. Ularning tashqi qiyofasi hayotiy shakllari orqali bo'lib, turli tashqi ko'rinishlar evolyutsion jarayonlarda hosil bo'lgan.

O'zbekistonda tabiat muhofazasi to'g'risidagi qonunlar, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida qo'yilgan vazifalar va talablarga muvofiq jamiyatning ekologik madaniyatini, mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirish maqsadlarida uzluksiz ekologik ta'lim-tarbiyaning ommaviy va kompleks tizimi izchil amalga oshirilmoqda. Minimum ekologik bilim olish mamlakatning har bir fuqarosining burchiga aylandi. Shuning uchun "Ekologiya" kursini o'rganish jarayonida olinadigan bilimlar iqtisodiyot yo'nalishidagi mutaxassislarni fundamental tayyorlashning zaruriy shartidir.

Ekologiya bo'yicha savodsizlik omillikning eng dahshatli shakli hisoblanadi. Bu narsa Atrof muhit bilan zaruriy munosabatlarni bilmaslikda aks etadi. Shuning uchun ham ekologiya vaqifalaridan biri insonlarga ekologik tarbiya berishdan iboratdir. Shu yerda "ekologik bumerang" iborasi ustida to'xtashga to'g'ri keladi. Bu inson bilan tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni bilmaslik oqibatida paydo bo'ladigan jarayondir. Inson tabiatning tabiiy qonuniyatlarini hisobga olmasdan, unga o'tkazgan ta'siri qaytib kelib o'ziga salbiy ta'sir ko'rsatishini va buning evaziga murakkab vaziyatni yuzaga keltirishini aks ettiruvchi iboradir.

Ekologiya vaqifalaridan biri bo'lgan ekologik ta'lim-tarbiyaning ahamiyati shundaki, noxushliklarga aql-zakovat bilan chek qo'yish mumkin. Demak, hozirgi ekologik inqirozning kelib chiqishidagi tartibsizliklarga chek qo'yish zarur.

Ekologik barqaror rivojlanishni ta'minlash lozim. Ya'ni kelajak avlodlarga zarar keltirmagan holatda insoniyat o'z ehtiyojlarini me'yorda taraqqiy ettirishi kerak. Ekologik barqaror rivojlanish konsepsiyasi insoniyatning uzoq muddatli taraqqiyoti zaminidir. Uning kapital mablag'larini ham me'yordan oshirishiga, ekologik sharoitning yaxshilanishiga turtki bo'lishi zarur.

Bunday holatni yaratish uchun ekologik ta'lim-tarbiyani oila, bog'cha, maktab, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida uzluksiz olib borish zarur bo'ladi. Ekologik nuqtayi nazardan ta'lim olgan inson yuqorida zikr qilingan fikrlarni hayotda amalga oshirish uchun harakat qilmog'i zarur.

Aks holda, tabiatni, tabiiy muhitni yo'q qilish asorati insonning tirik qolishiga imkoniyat bermasligi o'z-o'zidan ma'lum. Inson tabiat ustidan hukmdor bo'lishi kerak, degan fikrdan qaytish lozim. Aks holda ekologik bumerang jarayoni insonning o'ziga xavf tug'diradi. Hozirgi kunda katta va kichik mamlakatlar imkoniyatlari darajasida ekologiya sohasida insonlarga ta'lim berishni rivojlantirmoqda.

Xususan, respublikamizda ekologik ta'limni rivojlantirish va ekolog

kadrlarni tayyorlash hamda malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprelda imzolangan "Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5024-son farmonida "Ekologik tarbiya, targ'ibot va ma'rifiy ishlarni, shuningdek, ekologiya va Atrof muhit muhofazasi sohasi mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish" bo'yicha tegishli chora- tadbirlar belgilandi⁶.

Ekologik ta'lim-tarbiyani amalga oshirishda turli aholi guruhlarini Atrof muhit muammolarini hal qilish uchun qayta o'qitish kurslari, "Ekologik ta'lim asoslari", "Atrof muhit", "Tabiat va tabiiy boyliklardan tejamkorlik bilan foydalanish", "Ekologiya va yoshlar tarbiyasi", "Qishloq xo'jalik ekologiyasi" kabi qisqa kursli darsliklarda ekologik muammolarning oldini olish, tabiatni asrash, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish kabilar yozilgan bo'lib, inson ularni o'qib kerakli ma'lumotlar oladi.

Ushbu fanni o'rganishda B.Kommoner tavsiya etgan quyidagi tabiat iqtisodiyoti qonunini (prinsipi) har tomonlama hisobga olish kerak: hammasi bilan bog'langan; hammasi qayoqqadir g'oyib bo'ladi; hech narsa bekorga in'om qilinmaydi; tabiat yaxshiroq biladi.

Shuning uchun ekologik ta'limsiz va mustahkam ekologik bilimga ega bo'lmasdan, Atrof muhit muhofazasi muammolarini hal qilib bo'lmaydi.

Masalan, uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimini joriy etish. Bunga oilada, maktabgacha ta'lim muassasalarida ekologik ta'lim;

umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarida ekologik ta'lim; oliy ta'lim muassasalarida ekologik ta'lim; kadrlarni qayta tayyorlash va muntazam ravishda malakasini oshirib borish; oliy ta'limdan keyingi ekologik ta'lim kabilar kiradi.

Ekologik holatning oldini olish maqsadida inson ekologik madaniyat to'g'risidagi bilimlarni chuqur egallashi kerak bo'ladi. Ya'ni ekologiya bo'yicha madaniyatli inson, avvalo, tabiatning rivojlanish qonuniyatlarini anglab yetishi zarur, o'z faoliyati ta'sirining yaqin va uzoq kelajakdagi oqibatlarini inobatga olishi darkor. Shu ma'noda ekologik madaniyat umuminsoniy ma'naviyatning moddiy hamda axloqiy faoliyat mahsuli sifatida aks etgan tarkibiy qismi ekanini anglab yetishi lozim.

Ekologik madaniyat tarqqiyoti, o'z navbatida, ekologik ta'lim- tarbiya hamda ma'lumotlarni aholi o'rtasida ma'rifatning hamma usullaridan foydalanib, ommaga yetkazish bilan chambarchas bog'liqdir.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprelda imzolangan "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-5024-son farmoni. www.lex.uz

Asosiy tayanch tushunchalar:

Atrof muhitni muhofaza qilish muammolari, Atrof muhit, autekologiya, populyatsiyalar ekologiyasi, sinekologiya, ekologik tizimlar, makroekologiya, umumiy ekologiya, biologik ekologiya, geoeologiya, palekologiya, evolyutsion ekologiya, amaliy ekologiya, odam ekologiyasi, ijtimoiy ekologiya, dengiz va chuchuk suv ekologiyasi, o'simliklar ekologiyasi, hayvonlar ekologiyasi, koinot ekologiyasi, xususiy ekologiya.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining manbalari haqida nima bilasiz?
2. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining tarixiy shakllanishi haqida nimalarni bilasiz?
3. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti tadqiqotlar nimaga qaratiladi?
4. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fan sifatida o'rganishga nima sabab bo'ldi?
5. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotining nazariy va ilmiy tadqiqot uslublari nimadan iborat?
6. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti muammolarning kelib chiqish sabablarini ayting.
7. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti tushunchalarini aytib bering.
8. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

III BOB. “YASHIL IQTISODIYOT”NI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

3.1. 2019—2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi

3.2. O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish Strategiyasining maqsad va vazifalari

3.3. “Yashil iqtisodiyot” ni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

3.1. 2019 — 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi

Mamlakatda tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash hamda hududlarni bir maromda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

2019- yil 8-9-iyul kunlari Toshkent shahrida “yashil” iqtisodiyot bo‘yicha normativ-huquqiy bazani va siyosatni takomillashtirish, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi sheriklik munosabatlari orqali innovatsion “yashil” investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan Yevropa va MDH davlatlarining “yashil” iqtisodiyot bo‘yicha mintaqaviy vazirliklar konferensiyasi o‘tkazildi.

Shu bilan birga, o‘tkazilgan tahlil iqlimning o‘zgarishi sharoitida samarali, resurs tejamkor va ekologik xavfsiz iqtisodiyotni ta‘minlashda o‘zaro bog‘liq muammolar va ehtiyojlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Xususan, jadallashayotgan sanoatlashtirish va aholi sonining ortishi iqtisodiyotning resurslarga bo‘lgan ehtiyojini sezilarli darajada oshirmoqda, shuningdek, atrof muhitga salbiy antropogen ta‘sirni kuchaytirmoqda va issiqxona gazlari ajratmalarining ortishiga olib kelmoqda.

Iqtisodiyot energiya samaradorligining past darajasi, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish, texnologiyalar yangilanishining sustligi, “yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirish uchun innovatsion yechimlarni joriy etishda kichik biznes ishtirokining yetarli emasligi mamlakatni barqaror rivojlantirish sohasidagi ustuvor milliy maqsadlar va vazifalarga erishishga to‘sqinlik qilmoqda.

Uzoq muddatli strategiyaning mavjud emasligi “yashil” texnologiyalarni joriy etish va “yashil” iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha tizimli choralar ko‘rishni ta‘minlashga imkon bermayapti.

2017 — 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni izchil amalga oshirish, shuningdek, Parij bitimi (Parij, 2015-yil 12-dekabr) majburiyatlari bajarilishini va O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishini ta‘minlash maqsadida quyidagilar O‘zbekiston

Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishining asosiy vazifalari etib belgilandi:

1. texnologik modernizatsiyalash va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;

2. davlat investitsiyalari va xarajatlarining ustuvor yo‘nalishlariga ilg‘or xalqaro standartlarga asoslangan “yashil” mezonlarni kiritish;

3. davlat tomonidan rag‘batlantirish mexanizmlarini, davlat-xususiy sherikchilikni rivojlantirish hamda xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni faollashtirish orqali “yashil” iqtisodiyotga o‘tish yo‘nalishlari bo‘yicha tajriba-sinov loyihalarini amalga oshirishga ko‘maklashish;

4. ta‘limga investitsiyalar kiritishni rag‘batlantirish, yetakchi xorijiy ta‘lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlari bilan hamkorlikni rivojlantirish hisobiga “yashil” iqtisodiyotdagi mehnat bozori bilan bog‘liq kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish;

5. Orolbo‘yidagi ekologik inqirozning salbiy ta‘sirini yumshatish choralarini ko‘rish;

6. “Yashil” iqtisodiyot sohasida, shu jumladan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar tuzish orqali xalqaro hamkorlikni mustahkamlash.

2018-yilda O‘zbekiston Respublikasi Parij bitimini (Parij, 2015-yil 12-dekabr) ratifikatsiya qildi va uni amalga oshirish yuzasidan milliy miqyosda belgilanadigan hissa bo‘yicha — 2030-yilga qadar issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010-yildagi darajadan 10 foizga qisqartirish miqdoriy majburiyatini qabul qildi.

Parij bitimi majburiyatlarini bajarish doirasida issiqxona gazlari ajratmalarini qisqartirish bo‘yicha o‘rta muddatli ustuvor vazifalar mamlakatda iqtisodiyotning energiya va resurs sarfi hajmini kamaytirish, ishlab chiqarishda energiya tejankor texnologiyalarni keng joriy qilish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, Orolbo‘yida ekologik tanglik oqibatlarini bartaraf etishni nazarda tutadigan qator strategik va tarmoq rejalari, dasturlari, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlar orqali amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, iqtisodiyotning energiya samaradorligi yetarli darajada emasligi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik, texnologiyalar yangilanishining sustligi, “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirish uchun innovatsion yechimlarni joriy etishda kichik biznesning faol ishtirok etmayotgani milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning ustuvor maqsadlariga erishishga to‘sqinlik qilmoqda.

“Parij bitimi” O‘zbekistonga nima beradi?

Hozirgi davrda jahon hamjamiyati iqlim o‘zgarishini insoniyat oldida turgan eng jiddiy muammolardan biri, deb tan olmoqda. Darhaqiqat, XX

asrga kelib, dunyo mamlakatlarining keskin industrial rivojlanishi, tabiat qonuniyatlariga bo'ysunmasdan, uning resurslaridan nooqilona foydalanishi natijasida atmosferaga behisob miqdorda issiqxona gazlari chiqarilishi iqlim o'zgarishiga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, dunyoning turli nuqtalarida yilning to'rt faslida ham haroratning keskin o'zgarishiga, ba'zi yerlarda halokatli yog'ingarchiliklar, toshqin, bo'ron-u to'fon kabi ofatlarga, aksincha boshqa joylarda qurg'oqchilik, cho'llanish, yer degradatsiyasi, o'rmon yong'inlari va boshqa ekologik muammolarga sabab bo'lmoqda.

Butunjahon meteorologiya tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kungacha global yillik o'rtacha havo harorati 1880 yildagi darajadan 1°C ga ortgan. O'zbekistonda xuddi shu davr uchun o'rtacha yillik havo harorati $1,6^{\circ}\text{S}$ ga ko'tarilgan. Ya'ni, isish jadalligi global miqyosda kuzatilayotgan o'rtacha sur'atdan yuqori. Sababi, O'zbekiston iqlim o'zgarishi ta'siriga ko'proq moyil bo'lgan mamlakatlar qatoriga kiradi.

Ekspertlarning xulosasiga ko'ra, iqlim isishi ekotizimlar holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, Qoraqalpog'iston, Surxondaryo, Buxoro va Xorazm viloyati kabi mintaqalarda ekologik vaziyatning keskinlashuviga, yil mobaynida jazirama davr davomiyligining ortishi va kuchayishi natijasida aholi o'rtasida kasalliklarning ortishi, shuningdek, boshqa xavfli tabiat hodisalari – sellar, toshqinlarning tez-tez takrorlanishi, yuqori tog'lardagi ko'llarning o'pirilishiga olib kelishi mumkin.

Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq o'sib borayotgan global tahdidlarga kompleks javob qaytarish maqsadida 2015 yil 12 dekabrda Parijda Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) iqlim o'zgarishlari bo'yicha doiraviy konvensiyasi (IO'DK)ga bag'ishlangan konferensiyaning 21-sessiyasida Parij bitimi qabul qilindi va 2016 yil 4 noyabrda kuchga kirdi.

Hozirgi vaqtda Parij bitimini imzolagan 195 mamlakatning 180 tasi mazkur hujjat ishtirokchisi hisoblanadi. Bitimni ratifikatsiya qilmagan mamlakatlar kuzatuvchi maqomiga ega bo'lib, ular uchun xalqaro tashkilotlar tomonidan iqlimga doir dastur va loyihalarni moliyalashtirishda cheklovlar qo'llaniladi.

Mazkur bitimning maqsadi sayyoramizda global isishni industrial rivojlanish davridagi o'rtacha haroratga nisbatan Tselsiy shkalasi bo'yicha 2°C ga saqlab turish hamda haroratning $1,5^{\circ}\text{C}$ gacha o'sishini cheklashga harakat qilishdan iborat. 2050 yilga borib issiqxona gazlarining global ajratmalarini 40-70 foizga kamaytirishni, 2100 yilgacha esa uning 0 yoki manfiy ko'rsatkichga yetkazishni talab etadi. Mamlakat 2030 yilga kelib erishishi lozim bo'lgan issiqxona gazlar ajratmalaridagi milliy miqyosda belgilanadigan hissasini kamaytirish to'g'risida IO'DK kotibiyatiga ma'lumot tayyorlashi Parij bitimini imzolashning majburiy sharti hisoblanadi.

Bitimda rivojlangan mamlakatlarning taraqqiy etayotgan mamlakatlarga iqlim o'zgarishining oldini olish va unga moslashish borasidagi sa'y-

harakatlarida qo'llab-quvvatlash majburiyati yuklatilgan. 2020 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarning ehtiyojlari va ustuvorliklarini e'tiborga olib, moliyaviy ko'makni 100 milliard AQSh dollariga yetkazishga qaror qilingan.

Hozirgi vaqtda maxsus jamg'arma umumiy qiymati 1.5 milliard AQSh dollari bo'lgan 35 ta loyihani moliyalashtirmoqda. Ularning orasida O'zbekiston va Tojikiston uchun Jahon banki bilan hamkorlikdagi "Orol dengizi havzasida iqlim o'zgarishiga moslashish va uning oldini olish dasturi" loyihasini moliyalashtirish masalasi ham ko'rib chiqilmoqda (20 million AQSh dollarga teng grant).

Ma'lumki, O'zbekiston 2017 yil 19 aprelida BMTning Nyu-Yorkdagi Bosh qarorgohida Parij bitimini imzolagan, biroq hozirgi vaqtga qadar ushbu bitimni ratifikatsiya qilmagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan BMTning Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi doiraviy konvensiyasi "Parij kelishuvini (Parij, 2015 yil 12 dekabr) ratifikatsiya qilish to'g'risida»gi qonuni qabul qilinishi O'zbekiston uchun qator manfaatli imkoniyatlarni taqdim etadi. Xususan, energiya samaradorligi va energiya tejash bo'yicha Davlat dasturlarini amalga oshirishda iqlimiy moliyalashtirish resurslari (asosan grantlar)ni jalb qilish, qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish, yer-suv resurslarini boshqarishni yaxshilash, salbiy ekologik oqibatlar (Orol fojiasi, cho'llanish, qurg'oqchilik)ga qarshi kurashish kabilarda imkoniyat yaratadi.

Parij bitimida qatnashish investitsiya resurslarini jalb qilish hamda xalqaro moliyaviy institutlar va donor mamlakatlarning kreditlarini olish uchun indikator hisoblanadi. Mazkur bitimga muvofiq, Iqlim sohasidagi harakatlar kelajakdagi savdo kelishuvlari uchun shart bo'lishi mumkin. Fransiya hukumati Parij bitimiga a'zolikni Yevropa Ittifoqi savdo kelishuvlaridagi muhim element sifatida qabul qilish taklifini bildirdi. Bu Yevropa Ittifoqi Parij bitimini ratifikatsiya qilmagan yoki uni amalga oshirmayotgan mamlakatlar bilan boshqa savdo-sotiq qilinmasligini anglatadi.

Shu jihatlarni, eng muhimi, xalqimiz manfaatlarini, ekologik xavfsizlikni ta'minlash maqsadi ustuvor ekanini inobatga olgan holda, Parij bitimini ratifikatsiya qilish O'zbekiston Respublikasining umuminsoniy qadriyatlar, bitimda aks ettirilgan Atrof muhitni muhofaza qilish g'oyalari ga sodiqligini ko'rsatadi. Ayni paytda bu Iqlim o'zgarishi to'g'risidagi doiraviy konvensiyaga a'zo davlatlar bilan xalqaro hamkorlikni yanada kengaytirish va chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Mavjud muammolarni hal etish uchun iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida kam uglerod sarflagan holda rivojlanish va resurslarni tejash, samarali va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, barqaror qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan "yashil" iqtisodiyot tamoyillarini integratsiya qilish orqali

tabiiy va energiya resurslaridan foydalanish usullarini tubdan o'zgartirish talab etiladi.

Bunda uzoq muddatli istiqbolda "yashil" iqtisodiyotga o'tish quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanishi kerak:

- barqaror rivojlanish sohasida Milliy maqsad va vazifalarga muvofiqlik;
- resurslardan oqilona foydalanish, barqaror iste'mol va ishlab chiqarish;
- iqtisodiy hisob tizimiga ekologik va ijtimoiy mezonlarni kiritish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga erishish uchun "yashil" vositalar va yondashuvlarni qo'llash ustuvorligi;
- eng muhim tarmoqlarda raqobatbardoshlikni oshirish va ko'rsatkichlarni yaxshilash, "yashil" ish o'rinlarini yaratish, aholining farovonligini oshirish orqali mavjud makroiqtisodiy maqsadlarga erishish;
- resurslardan samarali foydalanish tadbirlarining investitsion jozibadorligini ta'minlash.

Shu munosabat bilan iqlim o'zgarishi masalalarini milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga integratsiya qilishga yo'naltirilgan 2019 — 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini (keyingi o'rinlarda — Strategiya) ishlab chiqish alohida ahamiyat kasb etadi.

3.2. O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish Strategiyasining maqsad va vazifalari

Strategiyaning asosiy maqsadi mamlakatda amalga oshirilayotgan tuzilmaviy islohotlarga "yashil" iqtisodiyot tamoyillarini integratsiya qilish orqali ijtimoiy rivojlanishga, issiqxona gazlarining ajratmalari darajasini pasaytirishga, iqlim va ekologiya barqarorligiga imkon beruvchi mustahkam iqtisodiy taraqqiyotga erishishdan iborat.

Strategiya maqsadlariga erishish uchun quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirish zarur:

- texnologik modernizatsiyalash va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;
- davlat investitsiyalari va xarajatlarning ustuvor yo'nalishlariga ilg'or xalqaro standartlarga asoslangan "yashil" mezonlarni kiritish;
- davlat tomonidan rag'batlantirish mexanizmlarini, davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish hamda xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni faollashtirish orqali "yashil" iqtisodiyotga o'tish yo'nalishlari bo'yicha tajriba-sinov loyihalarini amalga oshirishga ko'maklashish;
- ta'limga investitsiyalar kiritishni rag'batlantirish, yetakchi xorijiy ta'lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlari bilan hamkorlikni

rivojlantirish hisobiga “yashil” iqtisodiyotdagi mehnat bozori bilan bog‘liq kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish;

➤ Orolbo‘yidagi ekologik inqirozning salbiy ta‘sirini yumshatish choralarini ko‘rish;

➤ “yashil” iqtisodiyot sohasida, shu jumladan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar tuzish orqali xalqaro hamkorlikni mustahkamlash.

“Yashil” iqtisodiyotni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy va nomoliyaviy mexanizmlari

1. “Yashil” texnologiyalarni joriy etishning institutsional asoslarini rivojlantirish:

- texnologik ehtiyojlarni baholash, ustuvor vazifalarni belgilash va eng muhim texnologiyalarni tanlash, ularni ishlab chiqish/transferga ko‘mak berish;

- “yashil” texnologiyalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini rivojlantirish, innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash uchun tashkiliy tuzilmalar — texnologiyalarni yetkazib berish agentliklari, texnologik biznes-inkubatorlar, texnoparklar, klasterlar yaratish.

2. “Yashil” iqtisodiyot sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish:

- Strategiyaning ustuvor yo‘nalishlarini qamrab oluvchi normativ-huquqiy bazani inventarizatsiya qilish, uni takomillashtirish bo‘yicha takliflar tayyorlash;

- iqtisodiy choralar va vositalar ishlab chiqish, xususan, issiqxona gazlarining ajratmalarini qisqartirganlik uchun haq to‘lashni joriy etish;

- energiya samaradorligiga qo‘yiladigan majburiy talablarni ishlab chiqish va joriy etish.

3. Energiya samaradorligini tartibga solish va nazorat qilish mexanizmlarini rivojlantirish:

- energiya tejash va energiya samaradorligi bo‘yicha maqsadli ko‘rsatkichlarni ishlab chiqish hamda ularning bajarilishini monitoring qilish, verifikatsiyalash va hisobotini yuritish tizimini joriy etish;

- energiya sarfi hajmi yuqori bo‘lgan korxonalarning energomenejmenti va auditini o‘tkazish;

- barcha toifadagi iste‘molchilar, shu jumladan sanoat va energetika obyektlari uchun elektr energiyasi iste‘molini hisobga olishning avtomatlashtirilgan davlat tizimini rivojlantirish.

4. “Yashil” iqtisodiyot tamoyillarini ta‘lim va fanga integratsiya qilish:

“Yashil” iqtisodiyot asoslari, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish, “sof” transportni rivojlantirish, energiya tejash va boshqa

masalalarni e'tiborga olgan holda oliy va o'rta maxsus ta'limning tegishli yo'nalishlari o'quv dasturlarini takomillashtirish, shuningdek, umumiy o'rta ta'limning tegishli dasturlariga "yashil" iqtisodiyot asoslari bo'yicha mavzular kiritish;

oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar, umumiy o'rta ta'lim uchun tegishli o'quv adabiyotlarini (yo'nalishlar bo'yicha) tayyorlash yoki qayta nashr etish jarayonida ularga "yashil" iqtisodiyot asoslari bo'yicha mavzular kiritish;

pedagog va ilmiy xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlariga "yashil" iqtisodiyot asoslari, xususan, "Yashil texnologiyalar", "Yashil mezonlarni hisobga olgan holda ekologik me'yorlashtirish asoslari", "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari texnologiyalari", "Energiya tejamkorligi va energiya samaradorligi muammolari", "yashil" iqtisodiyot asoslari, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish, "sof" transportni rivojlantirish, energiya tejash va boshqa masalalarni e'tiborga olgan holda oliy va o'rta maxsus ta'limning tegishli yo'nalishlari o'quv dasturlarini takomillashtirish, shuningdek, umumiy o'rta ta'limning tegishli dasturlariga "yashil" iqtisodiyot asoslari bo'yicha mavzular kiritish;

oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar, umumiy o'rta ta'lim uchun tegishli o'quv adabiyotlarini (yo'nalishlar bo'yicha) tayyorlash yoki qayta nashr etish jarayonida ularga "yashil" iqtisodiyot asoslari bo'yicha mavzular kiritish;

pedagog va ilmiy xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish dasturlariga "yashil" iqtisodiyot asoslari, xususan, "Yashil texnologiyalar", "Yashil mezonlarni hisobga olgan holda ekologik me'yorlashtirish asoslari", "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari texnologiyalari", "Energiya tejamkorligi va energiya samaradorligi muammolari" mavzularini joriy etish;

"yashil" texnologiyalar sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalarni qo'llab-quvvatlash.

5. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish uchun salohiyatni oshirish va qulay muhit yaratish:

➤ mamlakatimizning Parij bitimi bo'yicha miqdoriy majburiyatlari bajarilishini uzluksiz kuzatish uchun issiqxona gazlari ajratmalarini milliy sharoitlarni e'tiborga olgan holda monitoring qilish, hisobini yuritish va verifikatsiyalash tizimini (MRV) yaratish hamda issiqxona gazlari ajratmalari bo'yicha hisobot berishni ta'minlash;

➤ iqlim monitoringi tizimini rivojlantirish;

➤ "yashil" texnologiyalarni ilgari surish uchun davlat-xususiy sheriklik salohiyatini rivojlantirish;

➤ "yashil" innovatsiyalarni joriy etishda xususiy investorlarga, jumladan kichik biznesga ko'mak ko'rsatish;

➤ tovar (ish, xizmat)lar energiya-resurs samaradorligining turli hisoblagichlari, spetsifikatsiyalar kataloglarini yaratish, shuningdek, tovar (ish, xizmat)lar energiya-resurs samaradorligini sertifikatlashtirish tizimini

joriy etish orqali davlat “yashil” xaridlarini rag‘batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish;

- kadrlar malakasini oshirish, energiya va resurslarga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish madaniyatini shakllantirish;

- kasbiy ko‘nikmalarga “yashil” iqtisodiyotning rivojlanishi bilan qo‘yiladigan yangi talablarni hisobga olgan holda tarmoqlar xodimlari, shu jumladan rahbar va muhandislar tarkibi xabardorligi va malakasini oshirish;

- kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash davlat ta‘lim dasturlarini ishlab chiqishda “yashil” iqtisodiyot asoslarini hisobga olish;

- ekoinnovatsion texnologiyalarni yanada samarali joriy etish uchun ilmiy-tadqiqot muassasalarining kadrlar va texnik salohiyatini oshirish;

- iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish va unga moslashish masalalari bilan bog‘liq sohalarda tadqiqotlarni rivojlantirish;

- milliy va xorijiy ilmiy tashkilotlarning “yashil” texnologiyalarni ilgari surish sohasidagi hamkorligini mustahkamlash.

6. “Yashil” investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash:

- “yashil” kreditlash, venchur moliyalashtirish tizimini joriy etish;

- “yashil” fondlar, energiya tejamkorligi maxsus fondlari va boshqa xuddi shunday mexanizmlar yaratish;

- “yashil” iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha loyihalarni moliyalashtirishda xususiy sektorni faollashtirish, shuningdek, “yashil” investitsiyalarga nisbatan bank tizimini rag‘batlantirish;

- fiskal (xazinaga oid) siyosat orqali davlat tomonidan “yashil” iqtisodiyotning barqaror o‘shishini qo‘llab-quvvatlash.

3.3. “Yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

2019 — 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini amalga oshirishning ustuvor yo‘nalishlari etib belgilandi⁷

- iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari energiya samaradorligini oshirish;

- energiya resurslari iste‘molini diversifikatsiyalash va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish;

- iqlim o‘zgarishi oqibatlariga moslashish va ularni yumshatish, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va tabiiy ekotizimlarni asrash;

- “yashil” iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy va nomoliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish;

1. Elektr energetika sohasida:

⁷ O‘zbekiston, 04.10.2019 yildagi PQ-4477-son 2019 — 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida Respublikasi Prezidentining qarori

➤ bug‘-gazli va gaz turbinali qurilmalar negizida yuqori samarali texnologiyalarni joriy qilish orqali ishlab turgan elektr stansiyalarining energiya ishlab chiqarish quvvatlarini rekonstruksiya qilish va modernizatsiyalash;

➤ energiya tizimi barqarorligini oshirish uchun magistral elektr tarmoqlari konfiguratsiyasini takomillashtirish va modernizatsiyalash;

➤ tashkiliy-texnik tadbirlarni amalga oshirish, shu jumladan elektr tarmoqlari rejimlarini maqbullashtirish, reaktiv quvvat va tarmoq sxemalarini kompensatsiya qilish;

➤ texnologik jarayonlarning avtomatlashganlik darajasini oshirish, tashish va taqsimlashga sarflanadigan elektr energiyasi hajmini qisqartirish;

➤ elektr energiyasi iste‘moli tizimlarini avtomatik nazorat va hisobga olish asboblari bilan to‘liq jihozlash.

2. Issiqlik energetikasi sohasida:

➤ issiqlik energiyasini ishlab chiqishning yangi texnologiyalari, shu jumladan markaziy qozonxonalarda kogeneratsiya texnologiyalari, bug‘ning o‘ta superkritik ko‘rsatkichlariga ega ko‘mir bug‘-turbinali energiya bloklari texnologiyalarini joriy etish;

➤ qozonxonalarning eskirgan asbob-uskunalarini modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish;

➤ turbokompressor qurilmalari chiqindi gazlari issiqligini utilitatsiya qilish;

➤ issiqlik tarmoqlari joylashuvini maqbullashtirish va modernizatsiyalash;

➤ issiqlik tarmoqlarini rekonstruksiya qilish va modernizatsiyalashda zamonaviy, issiqlikni o‘tkazmaydigan materiallardan foydalanish;

➤ issiqlik energiyasini ishlab chiqarish va tashish tizimini iste‘molchilar sonini hisobga olgan holda avtomatlashtirish, dispetcherlash va maqbullashtirish;

➤ iste‘molchilarni zamonaviy hisoblagichlar bilan ta‘minlash;

➤ qozonxonalarda suvni isitish uchun geliokollektorlardan foydalanish.

3. Neft va gaz sanoati sohasida:

➤ uglevodorod resurslari yo‘qotilishi nazoratining samarali texnologiyalari (SCADA)ni joriy qilgan holda kompressor stansiyalar, past va o‘rta bosimli gaz taqsimlovchi tarmoqlar, shuningdek, gaz-transport tizimini modernizatsiyalash hisobiga tabiiy gaz qazib olish, uni qayta ishlash, tashish va taqsimlashdagi yo‘qotishlarni kamaytirish;

➤ gaz bilan ta‘minlashni hisobga olish va uni taqsimlashning zamonaviy texnologiyalarini joriy etish;

- neft va neft mahsulotlarini qayta ishlash va saqlashda issiqxona gazlarining ajratmalarini qisqartirish;
- neftga qo‘shilib chiqadigan gazlarni utilizatsiya qilish va chuqur qayta ishlash jarayonlarini joriy etish natijasida ularni yondirishdan hosil bo‘ladigan issiqxona gazlari ajratmalarini qisqartirish;
- neft va gaz qazib chiqarish obyektlarida muqobil energiya manbalarini joriy etish;
- elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun chiquvchi gazlar issiqligini utilizatsiya qilish.

4. Kimyo sanoati sohasida:

- ammiak, azot kislotasi va mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiyalash va energiya samaradorligi yuqori yangi quvvatlarni yaratish;
- elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun energiya sarfi hajmi katta bo‘lgan kimyoviy jarayonlarning issiqligini utilizatsiya qilish texnologiyalaridan foydalanish;
- yirik tonnajli texnogen chiqindilardan sanoatda foydalanishni joriy etish.

5. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari sohasida:

- qayta tiklanuvchi energiya manbalari sohasini rivojlantirishning uzoq muddatli maqsadli ko‘rsatkichlarini tasdiqlash, shuningdek, har yili qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanuvchi yangi quvvat ishlab chiqarish obyektlarini O‘zbekistonning Yagona elektr energetika tizimiga xavfsiz integratsiya qilish texnik jihatlarini e‘tiborga olgan holda ularning joylashuvini belgilash;
- tarif siyosatini takomillashtirish va mazkur sohada qulay raqobat muhitini rag‘batlantirish maqsadida yangidan ishga tushiriladigan qayta tiklanuvchi energiya manbalari obyektlari, xususan quyosh, shamol va biogaz stansiyalarida ishlab chiqariladigan elektr energiyasini xarid qilishning chegaralangan (maksimal darajada yo‘l qo‘yiladigan) tariflarini tasdiqlash;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalari loyihalarini amalga oshirish doirasida elektr energetikasi bozoriga to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar va mustaqil elektr energiyasini ishlab chiqaruvchilar kirishini rag‘batlantiruvchi aukcion savdolarini joriy etish orqali salohiyatli investorlarni raqobat asosida tanlashning zamonaviy va shaffof uslublarini shakllantirish;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalari sohasida amaldagi standartlarni tahlil qilish va milliy standartlarni ushbu sohadagi xalqaro me‘yorlar bilan uyg‘unlashtirish;
- energetika balansi tuzilmasida qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini oshirish uchun yirik, o‘rta, kichik va mikroGESlar, shamol

generatorlari va geliostansiyalarni loyihalashtirish va qurishda zamonaviy asoslangan ilmiy-texnik yechimlarni joriy etish;

- elektr tarmoqlarining energiya samaradorligi va ishonchliligini oshirish, avariya holatlarining oldini olish va elektr quvvatiga talab kuchayganda zaxira quvvatlarni o'z vaqtida ishga tushirish maqsadida qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosida elektr energiya ishlab chiqarishning nomarkazlashtirilgan tizimlarini joriy etish orqali elektr ta'minoti tizimlarini modernizatsiyalash va qayta qurish;

- elektr energiyasini ishlab chiqish va taqsimlash balansini qayta tiklanuvchi energiya manbalarini alohida ajratgan holda monitoring qilish;

- energiya tizimlariga ulanish orqali ishlab chiqarilgan energiyani to'plash texnologiyalarini rivojlantirish;

- qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya olish uchun uskunalari ishlab chiqarishni mahalliyashtirish;

- mavjud GESlarning energiya ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiyalash;

- kichik derivatsion GESlar va ularning infratuzilmalarini qurish;

- respublikaning qishloq joylari va uzoq hududlarida elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish uchun quyosh batareyalarini joriy etish bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqish;

- qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish bo'yicha namoyish markazlarini yaratish va qo'llab-quvvatlash;

- qayta tiklanuvchi energiya manbalari va energiya samaradorligi masalalari bo'yicha aholini keng xabardor qilish.

6. Binolarni qurish va ulardan foydalanish sohasida:

- binolarning energiya samaradorligini oshirish bo'yicha davlat dasturlarini amalga oshirish, shu jumladan ko'p qavatli uy-joy va shaxsiy uy-joy fondini rekonstruksiya qilish;

- qurilish me'yorlari va qoidalarini qurilish va rekonstruksiyaning amalga oshirishda energiya samaradorligi talablarini kuchaytirish yuzasidan har 3 yilda kamida bir marta qayta ko'rib chiqish;

- binolarni qurish va ulardan foydalanishda qurilish me'yorlariga rioya qilishni nazorat-monitoring qilish tizimini yaratish;

- binolarni qurish va rekonstruksiya qilishda energiya samaradorligini oshirishni hisobga olgan holda arxitektura-rejalashtirish yechimlariga bo'lgan yondashuvlarni takomillashtirish;

- binolarni energetik sertifikatlashtirish tizimini yaratish;

- issiqni saqlovchi qurilish materiallari uchun amaldagi me'yor va standartlarni qayta ko'rib chiqish va yangilarini qabul qilish;

- energiya samarador shaklda ta'mirlash uchun ipoteka kreditlari tizimini rivojlantirish, xususan "yashil" ipoteka kreditlaridan foydalanish;

- xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatlarida ko‘p qavatli binolarni energiya samarador shaklda ta‘mirlash uchun maqsadli fondlar yaratish;
- energiyani tejashni rag‘batlantirish uchun tabaqalashtirilgan tariflar tizimini rivojlantirish;
- binolarni zamonaviy issiq saqlovchi materiallar, steklopaketlardan foydalangan holda qurish, rekonstruksiya qilish va kapital ta‘mirlash texnologiyalarini takomillashtirish;
- muhandislik uskunalari, issiq saqlovchi materiallar, isitish va sovitish tizimlarini ishlab chiqish texnologiyalarini “yashil” standartlar asosida rivojlantirish va modernizatsiyalash;
- markaziy isitishda issiqlik ta‘minotining “yopiq” tizimini keng joriy etish;
- shaharlar va qishloqlardagi jamoat binolari, ko‘p qavatli turar joylar va shaxsiy uy-joy fondini isitish va issiq suv bilan ta‘minlash uchun yuqori samarali avtomatlashtirilgan tizimli mahalliy qozonxonalardan foydalanish;
- parallel ishlaydigan iste‘molchilar tizimiga issiqlikni bir tekis yetkazish maqsadida issiqlik bo‘g‘inlari tartibotini boshqarish uchun smart-tizimlar ishlab chiqish va joriy etish;
- alohida binolar ehtiyojlarini hisobga oluvchi yuqori texnologiyali sovitish va ventilatsiya tizimlaridan, masalan, issiqlik nasosi funksiyasi bo‘lgan split-konditsionerlardan foydalanish;
- maishiy uskunalar uchun energiya samarador standartlarni joriy etish;
- energiya ta‘minoti manbai sifatida fotoelektrik panellarni joriy etish;
- binolarni yoritish uchun smart-tizimlarni ishlab chiqish va zamonaviy energiya samarali lampalardan keng foydalanish;
- aholi o‘rtasida, shu jumladan ommaviy axborot vositalari orqali binolarning energiya samaradorligini oshirish masalalari bo‘yicha keng axborot kampaniyalarini o‘tkazish.

7. Transport sohasida:

- transport xarajatlarini qisqartirish va transport sohasining samarali faoliyatini ta‘minlashga qaratilgan yagona kompleks rivojlanish siyosatini shakllantirish, shaharni uzoq muddatli rivojlantirish rejalari va ekologik xavfsizlik choralariga muvofiq “yashil” transportni rivojlantirish;
- Yevro-4 va undan yuqori standartlarga mos keluvchi energiya samaradorligi va ekologik tavsiflari yaxshilangan avtotransport vositalari, elektromobillar, gibrid dvigatelli avtomobillar va gaz yoqilg‘isida ishlaydigan avtomobillar ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni kengaytirish;
- yaxshilangan tavsifga ega motor yonilg‘ilarini ishlab chiqarish;

➤ avtotransport parkini yangilashda davom etish, eski avtomobillarni utilizatsiya qilish va yangi, yanada ekologik avtomobillarni sotib olishni ragʻbatlantiruvchi dasturlarni ishlab chiqish;

➤ jamoat transportining samarali tizimlarini yaratish va takomillashtirish (yaxshilangan tavsifga ega jamoat transporti ulushini oshirish);

➤ yangi transport-logistika tizimlarini yaratish va rivojlantirish, yoʻl infratuzilmasini rivojlantirish;

➤ foydalanilayotgan transport vositalarining ekologik holati ustidan davlat nazoratini kuchaytirish.

8. Qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida:

➤ qurilish materiallari ishlab chiqarishda ikkilamchi resurslar va sanoat tarmoqlari (energetika, metallurgiya, kimyo sanoati)ning yirik tonnajli texnogen chiqindilaridan foydalanish hajmlarini oshirish;

➤ quyidagi qurilish materiallari: sement, gʻisht, ohak, avtoklav usulidan foydalangan holda gazobetondan tayyorlangan buyumlar ishlab chiqarish, issiq saqlovchi materiallar, tom yopish materiallari, yogʻoch-qirindili plitalarni ishlab chiqarish boʻyicha innovatsion energiya samarador texnologiyalarni joriy etish;

➤ issiqlikni utilizatsiya qilish texnologiyalari hamda elektr energiyasini ishlab chiqaruvchi texnologik jarayonlarni qoʻllagan holda sement ishlab chiqarishning rivojlangan texnologiyalarini (quruq usul) joriy etish.

9. Suv xoʻjaligi sohasida:

➤ suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, yerlar shoʻrланishi va sifat jihatidan yomonlashuvi davom etishining oldini olish;

➤ gidrotexnik inshootlar, nasos stansiyalari va suv omborlari qurish va mavjudlarini rekonstruksiya qilish;

➤ suv xoʻjaligida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsiyalardan keng foydalanish;

➤ suv xoʻjaligi inshootlarini yangilash, modernizatsiyalash va avtomatlashtirish;

➤ qishloq xoʻjaligi ekinlarini sugʻorishning energiya samarador va suvni tejaydigan texnologiyalarini keng qoʻllash, suvni tejashni ragʻbatlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;

➤ suv resurslarini barqaror boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish.

10. Qishloq xoʻjaligi sohasida:

➤ tanazzulga uchragan yaylovlarni tiklash va yaylovlarni barqaror boshqarish mexanizmlarini joriy etish;

➤ organik qishloq xoʻjaligi uslublarini joriy etish;

- haydaladigan yer maydonlari yuzasining doimiy qoplanib turishini ta'minlash maqsadida ekinlarni takror ekish;
- ekinlarni diversifikatsiya qilish (ko'p yillik daraxtlar va ko'p yillik o'tlar ekilishini kengaytirish);
- ishlab chiqarish va qayta ishlashga investitsiyalarni jalb etish, shuningdek, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish;
- chorvachilikning organik chiqindilarini to'g'ri saqlash/qayta ishlash;
- suv manbalarining qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanishining oldini olish;
- sho'rlanish, qurg'oqchilik va boshqa xavfli hodisalar va xatarlarga bardoshli yuqori mahsuldor chorva mol va o'simlik turlari (navlari)ni yetishtirish, mahalliy chorva turlari va o'simlik navlari genofondini, shuningdek, madaniy o'simliklarning yovvoyi ajdodlari genofondini saqlash.

11. O'rmon xo'jaligi sohasida:

- mamlakatning barcha tabiiy zonalarida o'rmonlarni tiklash va tabiiy o'simlik qoplamini saqlash;
- mamlakatning tog'li, tog'oldi va cho'l zonalarida o'rmon maydonlarini kengaytirish, shuningdek, ularni saqlash, muhofaza qilish va barqaror rivojlanishini ta'minlash;
- tez o'sadigan mahalliy daraxt turlari plantatsiyalarini kengaytirish;
- tuproqni himoyalovchi ixota daraxtzorlarini yaratish, tanazzulga uchragan yerlarda o'rmonlar barpo qilish (agroo'rmon melioratsiyasi);
- o'rmonlarni ko'paytirish va ko'kalamzorlashtirish jarayonida sho'rlanish, qurg'oqchilik va boshqa xavfli hodisa va xatarlarga bardoshli mahalliy o'simlik turlari va navlaridan foydalanish;
- o'rmon xo'jaligini zamonaviy yuqori ishlab chiqarish texnologiyalarini qo'llagan holda takomillashtirish;
- o'rmon xo'jaligida geoaxborot texnologiyalari va innovatsiyalardan keng foydalanish;
- aholi o'rtasida, shu jumladan ommaviy axborot vositalari orqali o'rmonlarni muhofaza qilish va tiklash masalalari bo'yicha keng axborot kampaniyalarini tashkil qilish.

12. Qattiq maishiy chiqindilar (keyingi o'rinlarda — QMCh) bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida:

- aholining QMChlarni to'plash va olib chiqib ketish bo'yicha xizmatlar bilan to'liq qamrab olinishini ta'minlashga yo'naltirilgan sanitariya jihatidan tozalash infratuzilmasini rivojlantirish;
- QMChlarni qayta ishlashning samarali va zamonaviy tizimini yaratish;

➤ poligonlarga ko'mish uchun yo'naltiriladigan QMCh hajmini kamaytirish, sanitariya va ekologik me'yorlar talablariga muvofiq keladigan zamonaviy QMCh poligonlarini yaratish, shuningdek, mavjud poligonlarni yopish va rekultivatsiya qilish chora-tadbirlarini ko'rish;

➤ sanitariya jihatidan tozalash sohasida narxlar shakllanishini takomillashtirish va tariflarni optimallashtirish;

➤ qattiq maishiy chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish obyektlaridan muqobil energiya manbalari sifatida foydalanish.

13. Orolbo'yidagi ekologik inqirozning salbiy ta'sirini yumshatish choralari:

➤ Orol dengizi akvatoriyasidagi tabiiy suv havzalari tizimini saqlash;

➤ Orol dengizining qurigan tubida daraxtzorlar barpo qilish va mintaqada cho'llanishning oldini olish bo'yicha keng ko'lamli tadbirlarni amalga oshirish;

➤ Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi doirasida mintaqa mamlakatlarining hamkorligini mustahkamlash va uning institutsional asoslarini yanada takomillashtirish, shuningdek, Orol falokati bilan bog'liq muammolarni hal etishga jahon hamjamiyati e'tiborini jalb qilishga qaratilgan harakatlarni faollashtirish.

Kutilayotgan natijalar

Strategiyani amalga oshirish natijasida 2030-yilga borib quyidagilarga erishish kutiladi:

➤ issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010-yildagi darajadan 35 foizga qisqartirish;

➤ qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko'prog'iga yetkazish;

➤ sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish;

➤ yalpi ichki mahsulot birligiga to'g'ri keladigan energiya sarfi hajmini, shu jumladan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga 30 foizga kamaytirish;

➤ iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, 1 million hektargacha maydonda suv tejovchi sug'orish texnologiyasini joriy etish;

➤ yiliga 200 million ko'chat ekish va ko'chatlarning umumiy sonini 1 milliarddan oshirish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni 30 foizdan ortiqroqqa kengaytirish;

➤ respublika o'rmon fondi zaxiralari ko'rsatkichini 90 million kub metrdan ortiqroqqa yetkazish;

➤ hosil bo'ladigan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasini 65 foizdan oshirish.

Strategiyani amalga oshirish iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish sohasida boshqaruvni yaxshilashga, tabiiy resurslarni saqlash va ulardan oqilona foydalanishga, issiqxona gazlarining ajratmalarini kamaytirishga, “yashil” energiyadan foydalanishni ta'minlashga, “yashil” ish o'rinlari yaratishga va iqlim barqarorligiga erishishga xizmat qiladi.

Tayanch iboralar

Sho'rlanish, qurg'oqchilik, Parij bitimi, Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi, o'rmon fondi, issiqxona gazi, iqlim barqarorligi, yalpi ichki mahsulot, qattiq maishiy chiqindilar, suv resurslari, gidrotexnik inshootlar, nasos stansiyalari, uglevodorod resurslari.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. O'zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o'tishining asosiy vazifalarini yoritib bering
2. “Parij bitimi” O'zbekistonga nima beradi?
3. “Yashil” iqtisodiyotga o'tishdagi asosiy tamoyillarning mohiyati
4. “Yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasi maqsadlariga erishish uchun qaysi asosiy vazifalarni amalga oshirish zarur?
5. “Yashil” iqtisodiyotni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashning moliyaviy va nomoliyaviy mexanizmlari
6. “Yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari
7. Yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasini amalga oshirish orqali 2030-yilga borib qanday natijaga erishish kutilayabdi?

IV BOB. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLARDA BARQAROR RIVOJLANISHNI TA'MINLASH VA RESPUBLIKAMIZNING YASHIL IQTISODIYOTGA O'TISH MUAMMOSI

- 4.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yashil iqtisodiyotga o'tish muammosi.
- 4.2. 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash dasturi.
- 4.3. Yashil iqtisodiyot, iqtisodiy o'sish, bandlik darajasi, barqaror rivojlanish va qashshoqlikni kamaytirish o'rtasidagi bog'liqlik.
- 4.4. O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tishi: muammolar va imkoniyatlar.
- 4.5. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish yo'lidagi strategik maqsadlar.
- 4.6. O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va iqlim o'zgarishi muammolarini hal etish bo'yicha siyosiy muloqotlar uchun sharoitlar yaratish.

4.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yashil iqtisodiyotga o'tish muammosi

Yashil iqtisodiyotga o'tishning ta'siri munozarali masala bo'lib kelgan, chunki bu haqda ba'zi afsonalar mavjud. Birinchidan, "ekologik barqarorlik va iqtisodiy jarayon o'rtasida muqarrar o'zaro kelishuv mavjud". Ikkinchidan, Yashil iqtisodiyotga o'tish rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qimmatga tushadi, chunki bu faqat rivojlangan mamlakatlar tomonidan qo'llanilishi mumkin bo'lgan hashamatdir. Uchinchidan, u rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishiga ham tahdid solishi mumkin, chunki rivojlangan davlatlar undan faqat rivojlanayotgan davlat hisobidan o'z manfaatlari uchun foydalanishlari mumkin.

Biroq, UNEPning 2011 yildagi hisobotiga ko'ra, makroiqtisodiy modelning prognozi shuni ko'rsatdiki, Yashil iqtisodiyotga o'tish bir necha yildan so'ng ko'proq o'sishni ta'minlaydi, ko'proq ish o'rinlari yaratadi va qashshoqlikni kamaytiradi. Yashil iqtisodiyot tizimida bo'lgani kabi, aholi jon boshiga daromad va bandlik darajasining o'sishi tabiiy resurslar va Atrof muhit ob'ektlaridan foydalanishga kamroq bog'liq bo'lgan yangi xususiy va davlat yashil investitsiyalari bilan belgilanishi kerak, bu esa uglerod chiqindilarini kamaytiradi, energiya va energiyadan samarali foydalanishni rag'batlantiradi. Atrof muhitning yomonlashishini kamaytirish. Shunday qilib, mamlakatlar yanada barqaror iqtisodiy o'sishga erishishlari mumkin. Shu sababli, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar yashil iqtisodiyotga erishish uchun yangi iqtisodiy o'sish modeli sifatida maqsad qilib qo'ygan, chunki u ko'plab tarmoqlar, jumladan qayta tiklanadigan energiya, qishloq xo'jaligi va boshqalarni yaxshilash va rivojlantirishga hissa qo'shadi. Qayta tiklanadigan

energiya nuqtai nazaridan, global rivojlanish nuqtai nazaridan, quyosh energiya ta'minoti 2030 yilga kelib eng muhim xalqaro energiya ta'minoti kompaniyalaridan biriga va 2050 yilgacha energiyaning etakchi manbasiga aylanishi kutilmoqda. 2030 yilga kelib jami jami o'rnatilgan quvvati 1050 GVtni tashkil etadi, chunki u quyosh energiyasi (quyosh energiyasi uchun) etakchi ishlab chiqaruvchilardan biri va shuningdek, ishlab chiqarishning 98% dan ortig'ini eksport qiladigan eng yirik quyosh quyosh energiyasi mahsulotlarini eksport qiluvchi hisoblanadi. Shuningdek, Malayziya Bario kabi qishloq joylarida kambag'allar uchun energiyadan foydalanish imkoniyatini oshirmoqda, bu Malayziyaning chekka qishloqlarida qayta tiklanadigan energiyani qo'llash bo'yicha muvaffaqiyatli misollardan biri sifatida qaralishi mumkin. Bundan tashqari, Misr hukumatida qayta tiklanadigan energiyadan, ayniqsa quyosh energiyasidan elektr energiyasining taxminan 42 foizini ishlab chiqarishga erishgan.

Bundan tashqari, Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, Uganda qishloq xo'jaligi yalpi ichki mahsulotining 25 foizini tashkil qiladi va mamlakat aholisining 70 foizini tirikchilik bilan ta'minlaydi. So'nggi yillarda Uganda hukumati organik qishloq xo'jaligini rivojlantirishni o'z-o'ziga ishonish va qashshoqlikni kamaytirish bo'yicha harakatlar rejasi maqsadlariga erishishning asosiy omiliga aylantirdi. Shu maqsadda mamlakatda organik qishloq xo'jaligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, qishloq xo'jaligi mahsuldorligi va qo'shilgan qiymatni doimiy ravishda oshirish bo'yicha tegishli strategiya va siyosat ishlab chiqildi.

Uganda yumshoq iqlim va mo'l-ko'l yog'ingarchilikka ega, yerning 80% dan ortig'i yuqori sifatli qishloq xo'jaligi yerlari va mo'l-ko'l qishloq xo'jaligi resurslariga ega. Uganda hukumati tomonidan ishlab chiqilgan milliy 5-yillik rivojlanish rejasi va 2040 yilga qadar uzoq muddatli reja qishloq xo'jaligini rivojlanishning asosiy yo'nalishi sifatida belgilagan.

Qishloq xo'jaligi mahsuldorligini oshirish uchun Uganda qishloq xo'jaligi departamenti turli mintaqalarning tuproq va iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda turli xil ekin ekish maydonlarini belgilab qo'ydi. Masalan, mamlakatning sharqiy mintaqasi manokok, shirin kartoshka, makkajo'xori, guruch, tariq yetishtirish bo'yicha, g'arbiy mintaqada sholi banan va loviya yetishtirish, shimoliy hudud esa yeryong'oq yetishtirish bo'yicha birinchi o'rinda turadi. jo'xori va kunjut. Uganda qishloq xo'jaligi departamenti rasmiylari hukumat fermerlarga mahalliy sharoitga qarab ekin turlarini tanlash va hosildorlikni oshirish imkonini berish uchun ekish bo'yicha ko'rsatmalarni aniqlagani haqida tanishtirdi.

Uganda hukumati organik qishloq xo'jaligini rivojlantirishga katta ahamiyat beradi va uni qishloq xo'jaligi sohasida tashrif qog'oziga aylantirishni rejalashtirmoqda. Organik mahsulotlarning global iste'moli tez sur'atlarda o'sishda davom etdi, bu Ugandaga organik mahsulotlarning muhim

global yetkazib beruvchisiga aylanish imkoniyatini berdi. Hukumat organik qishloq xo'jaligini rivojlantirishga ko'maklashish, butun organik qishloq xo'jaligi qiymat zanjiriga investitsiyalarni jalb qilish va Uganda iqtisodiyoti, jamiyati, atrof-muhit va boshqa jihatlariga katta foyda keltiradigan siyosatni ishlab chiqdi.

So'nggi yillarda Uganda hukumati zaif qishloq xo'jaligi infratuzilmasi kamchiliklarini to'ldirish uchun qishloq xo'jaligi texnologiyasini qo'llashga katta ahamiyat berdi. Ugandaning "Uganda Light Capital Finance" korxonasi tomonidan yaratilgan qishloq xo'jaligiga oid ma'lumotlarga xizmat ko'rsatish platformasi 50 dan ortiq qishloq xo'jaligi mutaxassislarini birlashtirib, fermerlarga ishlab chiqarish, daromad va sanoat faoliyatini oshirish bilan bog'liq texnologiya va bilimlarni taqdim etadi. Fermerlar bu platforma orqali nafaqat tuproq sharoiti, oziq-ovqat ta'minoti va boshqa ma'lumotlarni o'rganishi, balki moliyaviy xizmatlarni yanada qulayroq amalga oshirishi mumkin. Kompaniya rahbari 2019-yilda ishga tushirilgandan buyon platforma 20 000 dan ortiq fermerlarga foyda keltirganini tanishtirdi.

Bundan tashqari, Yashil iqtisodiyot Xitoy, Hindiston, Misr, Malayziya va boshqalarda yashil texnologiya, yashil transport va yashil shaharlar kabi ko'plab yangi investitsiyalar va sektorlarni yaratishga hissa qo'shadi, bu esa yashil ish o'rinlarini yaratish, iqtisodiyotni rivojlantirish va rivojlantirishga olib keladi. Atrof muhitning yomonlashuvini minimallashtirish, iqlim isishi va rivojlanayotgan mamlakatlar duch keladigan boshqa muammolar ta'sirini moslashtirish va yumshatish.

Yashil ish o'rinlari nuqtai nazaridan, Germaniya taraqqiyot institutining 2012 yilgi hisoboti va UNEPning 2014 yildagi Misrda yashil iqtisodiyotni joriy etishning ta'siri haqidagi hisobotiga ko'ra, chiqindilarni yig'ish faoliyati qo'shimcha 24,000 ish o'ri yaratadi, barqaror qishloq xo'jaligi 8 million qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishi kutilmoqda. 2050 yilga kelib, qayta ishlash, kompostlash va bioyoqilg'ini ishlab chiqish bilan ta'minlangan ish o'rinlaridan tashqari. Shuningdek, Yashil iqtisodiyotga asoslanib, Bangladeshda Atrof muhitga zarar etkazuvchi sohalarda 3,5 millionga yaqin ish o'rinlari yaratilgan va bu ish o'rinlarining 800,00 ga yaqini yashil ish o'rinlari hisoblanishi mumkin. Bundan tashqari, Bunga ko'ra global miqyosda quyosh 53 fotovoltaik sanoati 2017 yilda 3,37 million ish o'ri yaratishga hissa qo'shdi, Osiyoda 3 millionga yaqin ish o'ri paydo bo'ldi, bu global jami ishlarning 88% ni tashkil qiladi. Osiyo mamlakatlari orasida Xitoy bu quyosh panellari ishlarining 90% bilan eng katta ulushga ega edi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda qashshoqlikni yumshatish va ijtimoiy adolatni targ'ib qilish bo'yicha Yashil iqtisodiy siyosati kambag'al va zaif guruhlariga qaratilgan maqsadlarni belgilab qo'ydi. Yoqilg'i subsidiyalarini qisqartirish, kam ta'minlanganlar farovonligini oshirish uchun pulni jamoat transportiga yoki sog'liqni saqlashga o'tkazish imkonini beradigan bir qancha

misollar mavjud. Uganda, Nepal, Misr va boshqalarda barqaror sertifikatlashtirish sxemalari, eko-yorliqlash dasturlari va boshqa tashabbuslar qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi mahsulotlaridan yangi daromad manbasini aniqladi. Bundan tashqari, Xitoy, Malayziya va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar kambag'al va zaif qatlamlarga to'g'ridan-to'g'ri foyda keltiradigan iqlim o'zgarishiga moslashish va yumshatish dasturlarini qabul qildilar.

Bundan tashqari, Yashil iqtisodiyot kontseptsiyasini aniqlab berish qiyin, chunki uning ko'p o'lchovlari va ta'riflari bor, mamlakatlar o'rtasida Yashil iqtisodiyotga harakat qanday boshlanishi va davom etishi haqida turlicha qarashlar mavjud. Shunday qilib, muammo shundaki, bu munosabatlarga ta'sir qiluvchi barcha omillarni aniqlay oladigan maxsus nazariya yo'q.

Empirik dalillar shuni ko'rsatdiki, Yashil iqtisodiy o'tish jarayonida qabul qilingan turli iqtisodiy siyosatlar va tarkibiy tuzatishlar asosida bir xil iqtisodiy va ijtimoiy darajadagi mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi, bandligi va qashshoqlik darajasiga turli xil ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu har bir rivojlanayotgan mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy holatini hisobga olishi kerak, bu esa Yashil iqtisodiyotga o'tishning ta'sirini baholash qiyinligini ko'rsatadi.

Joriy tadqiqot Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish sohasidagi empirik tadqiqotlarga quyidagicha qo'shimchalar kiritadi: birinchidan, biz aytishimiz mumkinki, bu uchta ko'rsatkichdan foydalangan holda Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish bo'yicha birinchi tadqiqot, shu jumladan aholi jon boshiga YaIM daromadi 60 ta rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror rivojlanishga erishish uchun Yashil iqtisodiyotning iqtisodiy o'sishga, ish o'rinlari yaratishga va qashshoqlikni kamaytirishga ta'sirini o'rganish uchun umumiy ishsizlik nisbati va qashshoqlik soni nisbati va bu yil ma'lumotlar mavjudligi va umumlashtirilgan eng kichik kvadrat asosida tanlanadi va qo'llaniladi. Ikkinchidan, tadqiqot rivojlanayotgan mamlakatlarning ma'lumotlar to'plamini heteroskedastika muammosini hal qilish uchun ularning daromad darajasiga qarab tasnifladi. Uchinchidan, empirik natijalar va tavsiyalar ushbu rivojlanayotgan mamlakatlardagi siyosatchilarga qashshoqlikni yumshatish va uning ijtimoiy ijobiy ta'siriga e'tibor qaratish orqali barqaror rivojlanishga erishish harakatini boshlashda yordam berish uchun muhim bo'lishi mumkin.

Turli tadqiqotlarga asoslanib, yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanish va atrof muhitni muhofaza qilishni o'rganishda hal qilinishi kerak bo'lgan muhim muammolardan biridir. Natijada, yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish o'rtasidagi aloqalar ko'plab akademiklar uchun, masalan, Evropa davlatlari OECD mamlakatlari va Xitoy uchun ustuvor ahamiyatga ega. Shu sababli, ushbu tadqiqot qashshoqlikka yo'l qo'ymaslik, munosib ish va

YalMning birinchi va sakkizinchi maqsadlariga e'tibor qaratib, yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Muvofiqlik uchun adabiyotlarni ko'rib chiqish uch qismga bo'linadi. Ushbu segmentlar yashil iqtisodiyot va iqtisodiy o'sish aloqasi. Ikkinchi va uchinchi segmentlar mos ravishda yashil iqtisodiyot - qashshoqlikni kamaytirish va yashil iqtisodiyot - bandlik darajasining o'zaro bog'liqligini tahlil qiladi.

4.2. 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o'tish va “yashil” o'sishni ta'minlash dasturi

Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq muammoli masalalar mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligiga, xususan, iqtisodiy o'sish va kambag'allikni qisqartirish, ekologik va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, ushbu yo'nalishda mamlakatda iqlim o'zgarishi ta'sirini kamaytirish va unga moslashish, “yashil” iqtisodiyotga o'tish choralari jadallashtirish, “yashil” va inklyuziv iqtisodiy o'sish modelini targ'ib qilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Bu borada, mamlakatda “yashil” iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, “yashil” investitsiyalarni jalb qilish, ekologik inqirozning salbiy ta'sirini yumshatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-oktabrdagi PQ-4477-son qarori bilan 2019 — 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasi tasdiqlangan.

2020-yilda koronavirus (COVID-19) pandemiyasi tufayli yuzaga kelgan epidemiologik vaziyat sababli dunyo mamlakatlari qatori O'zbekiston Respublikasida ham ushbu Strategiyani jadal amalga oshirish imkoniyati cheklandi.

Shu bilan bir qatorda, 2021-yil noyabr oyida bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o'zgarishi bo'yicha doiraviy konvensiyasining 26-yig'ilishida (COR26) O'zbekiston Respublikasi tomonidan Parij bitimi doirasida 2030-yilga qadar yalpi ichki mahsulot birligida issiqxona gazlari emissiyasini 2010-yilgi ko'rsatkichlarga nisbatan 35 foiz kamaytirish bo'yicha qo'shimcha majburiyatni o'z zimmasiga olishi haqida bayonot berildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi joriy yilning may oyida 2030-yilga qadar metan emissiyasini 2020-yilga nisbatan kamida 30 foizga kamaytirish bo'yicha mamlakatlarning jamoaviy maqsadga erishishi bo'yicha global majburiyat to'g'risidagi tashabbusga (Global Methane Pledge) qo'shildi.

Koronavirus pandemiyasi va iqlim o'zgarishi tufayli yuzaga kelayotgan salbiy holatlarning saboqlari iqtisodiy o'sishni ta'minlashda yanada barqaror manbalar va yondashuvlarni qayta ko'rib chiqish, xususan, mamlakatda “yashil” iqtisodiyot va “yashil” iqtisodiy o'sish bo'yicha strategik maqsadlar

va chora-tadbirlar amalga oshirilishini samarali tashkil etish zaruriyatini ko'rsatmoqda.

2019 — 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi asosida "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, shuningdek, ushbu yo'nalishda davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlikdagi muvofiqlashtirilgan say-harakatlarini ta'minlash Dasturni ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Dasturning maqsad va vazifalari milliy darajada mavjud bo'lgan sohalar bo'yicha quyidagi strategik yo'nalishlarga asoslanadi va ularning o'zaro to'ldiruvchi jihatlarini kuchaytiradi:

- texnologik modernizatsiya va "yashil" texnologiyalarni joriy etish uchun moliyaviy rag'batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, energiya tejash va samaradorligini oshirish bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlarni aniqlash, iqtisodiyot tarmoqlarida energiya menejmenti orqali energiya samaradorligini sezilarli darajada oshirish;

- "yashil" iqtisodiyotga o'tishning ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib, hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun zarur resurs va imkoniyatlar bilan ta'minlash, iqlim o'zgarishiga doir masalalarda davlat xizmatlari qamrovini kengaytirish, "yashil" iqtisodiyot sohasida aholining iqtisodiy faolligini oshirish orqali aholi va mahalliy jamoatchilik ishtirokini kengaytirish;

- "yashil" investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash, xususiylar sektorga keng imkoniyatlar yaratish va "yashil" innovatsiyalarni joriy etishda xususiylar investorlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida davlat-xususiylar sheriklikni va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish orqali "yashil" iqtisodiyotga o'tish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish.

Dastur quyidagi 6 ta ustuvor yo'nalishda O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiy o'sishni ta'minlash vazifalarini belgilaydi:

- tabiiylar resurslardan barqaror va samarali foydalanish;
- milliy iqtisodiyotning tabiiylar ofatlar va iqlim o'zgarishiga nisbatan barqarorligini mustahkamlash;

- milliy iqtisodiyot, xususan, sanoatning "yashil" va kam uglerodli rivojlanishini ta'minlash;

- innovatsiyalarni joriy etish va samarali "yashil" investitsiyalarni jalb qilish;

- barqaror va inklyuziv "yashil" urbanizatsiyani rivojlantirish;

- "yashil" iqtisodiyotga o'tish davrida katta ta'sir ostida bo'lishi mumkin bo'lgan aholi va ularning yashash joylarini qo'llab-quvvatlash.

- Ushbu ustuvor yo'nalishlar bo'yicha vazifalarning samarali amalga oshirilishi quyidagi yo'nalishlardagi tarmoqlararo choralar bilan bir qatorda amalga oshiriladi:

➤ “yashil” o‘lish bo‘yicha salohiyatni oshirish va inson kapitalini rivojlantirish;

➤ “yashil” iqtisodiyotga o‘tish uchun qulay siyosiy muhit yaratish, samarali institutlarni joriy qilish;

➤ tashqi va ichki “yashil” moliyalashtirish oqimlarini ko‘paytirish. Innovatsiyalarni joriy etish va samarali “yashil” investitsiyalarni jalb qilish

Ustuvor vazifalar:

butunjahon qiymat zanjirlarida ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish va rag‘batlantirish uchun siyosiy hamda institutsional islohotlarni amalga oshirish orqali davlat va xususiy investitsiyalarni jalb qilish;

“yashil” iqtisodiyotga o‘tish uchun innovatsion siyosat va milliy innovatsion tizimlarni takomillashtirish.

Ustuvor yo‘nalishlar:

a) investitsiya siyosati va loyihalarga “yashil” investitsiyalar konsepsiyasini integratsiyalash — mamlakatda rejalashtirilgan barcha investitsiya loyihalari uchun “yashil” mezonlarni ishlab chiqish va joriy etish;

b) sanoat korxonalari infratuzilmasini modernizatsiyalash — mavjud yangi texnologiyalar va standartlarning integratsiyasi orqali sanoat, qurilish, qishloq xo‘jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi sanoat korxonalarining infratuzilmasi barqarorligini ta‘minlash;

v) moliyalashtirish imkoniyati va salohiyatini kengaytirish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyotdagi rolini kuchaytirish — salohiyat, raqobatbardoshlik va boshqaruvni oshirish uchun yuqori salohiyatga ega istiqbolli kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini, shu jumladan ayollar yuritayotgan va turli hududlardagi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash;

g) xususiy sektorning milliy iqtisodiyotdagi ishtirokini oshirish: tarmoqlarda xususiy sektor ishtirokini oshirish uchun davlat korxonalari bilan tanlama hamkorlik mexanizmini yo‘lga qo‘yish;

davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi muloqotni mustahkamlash;

d) davlat xaridlarining shaffof va raqobatbardosh tartibini takomillashtirish:

korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirishni qo‘llab-quvvatlash;

shaffof va raqobatbardosh davlat xaridlari tartibini hamda DXSh va KO‘K tizimini ishlab chiqish;

e) hukumat faoliyati samaradorligini oshirish uchun elektron hukumat va davlat boshqaruvi salohiyatini mustahkamlash:

elektron hukumat tizimini AKT infratuzilmasi va tegishli tizimlar bilan ta‘minlash;

davlat boshqaruvi organlarining innovatsiyalar va investitsiyalar bo'yicha salohiyatini kuchaytirish hamda davlat xizmatlari va jarayonlarini raqamlashtirishni qo'llab-quvvatlash;

bilim va axborot almashinuvini osonlashtirish uchun AKT tuzilmasi va infratuzilmasini kengaytirish;

j) innovatsion tizimda siyosiy boshqaruv va mexanizmlar samaradorligini oshirish — innovatsion siyosat institutlari, tegishli subyektlar o'rtasida boshqaruv va muvofiqlashtirishni mustahkamlash;

z) innovatsiyalar asosidagi o'sishni qo'llab-quvvatlash uchun innovatsion infratuzilmani mustahkamlash:

innovatsion ekotizimdagi qo'llab-quvvatlovchi elementlarning infratuzilmasi va salohiyatini mustahkamlash;

2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi doirasida "yashil" va inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hamda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida resurslarni tejashni yanada kengaytirish maqsadida:

a) quyidagi strategik maqsadlarga erishishga mo'ljallangan 2030-yilgacha **O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash dasturi**

➤ issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010-yildagi darajadan 35 foizga qisqartirish;

➤ qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko'prog'iga yetkazish;

➤ sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish;

➤ yalpi ichki mahsulot birligiga to'g'ri keladigan energiya sarfi hajmini, shu jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga 30 foizga kamaytirish;

➤ iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, 1 million hektargacha maydonda suv tejovchi sug'orish texnologiyasini joriy etish;

➤ yiliga 200 million ko'chat ekish va ko'chatlarning umumiy sonini 1 milliarddan oshirish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni 30 foizdan ortiqroqqa kengaytirish;

➤ respublika o'rmon fondi zaxiralari ko'rsatkichini 90 million kub metrdan ortiqroqqa yetkazish;

➤ hosil bo'ladigan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasini 65 foizdan oshirish;

2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘shishni ta’minlash bo‘yicha maqsadli ko‘rsatkichlar

4.1-jadval

T/r	Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	2022-yil	2024-yil	2026-yil	2028-yil	2030-yil
1.	Yalpi ichki mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan energiya hajmini kamaytirish (2021-yilga nisbatan)	%	5,0	14,0	22,0	27,0	30,0
2.	Sanoatda elektr energiyasi iste’moli, umumiy iste’moldagi ulushi	%	26,0	25,0	23,0	21,0	20,0
3.	Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushini kengaytirish (gidroenergetika bilan birga)	%	8,0	9,0	24,3	29,0	30,5
		kVt/s	6,5	8,6	25,0	34,0	40,7
4.	Kichik quvvatli quyosh fotoelektr stansiyalarini qurish	MVt	10,0	150,0	400,0	800,0	1500,0
5.	Yaxshilangan ichimlik suv manbalaridan foydalanish imkoniyatiga ega aholi, jami aholi soniga nisbatan	%	69,7	80,93	87,12	88,5	90,0
6.	O‘rmon fondi hududlarida daraxt va butalar zaxiralarini ko‘paytirish	mln. m ³	64,2	68,1	77,0	85,5	92,3
7.	“Yashil makon” loyihasi doirasida shaharlardagi yashil maydonlarni kengaytirish (aholi punktining umumiy maydoniga nisbatan)	%	8,3	12,4	15,8	23,8	30,0
8.	Hosil bo‘ladigan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasi	%	30,0	40,0	50,0	60,0	65,0

b) Sanoat tarmoqlarida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va energiya tejamkorligini ta’minlash

v) 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘shishni ta’minlash

g) 25 ta korxona va tashkilotda ishlab chiqarilgan mahsulotning energiya sig‘imi ko‘rsatkichini 2026-yilga kelib 2022-yilga nisbatan 20 foizga kamaytirishga qaratilgan 2022 — 2026-yillarda iqtisodiyot tarmoqlarida yoqilg‘i-energetika resurslarini tejashning maqsadli parametrlarini ishlab chiqish

➤ 2019 — 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi va Dasturni amalga oshirish natijasida 2030-yilgacha mamlakatda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘shishni ta’minlash bo‘yicha quyidagilarga erishish kutiladi:

- issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010-yildagi darajadan 35 foizga qisqartirish;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko'prog'iga yetkazish;
- sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish;
- yalpi ichki mahsulot birligiga to'g'ri keladigan energiya sarfi hajmini, shu jumladan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga 30 foizga kamaytirish;
- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, 1 million gektargacha maydonda suv tejovchi sug'orish texnologiyasini joriy etish;
- yiliga 200 million ko'chat ekish va ko'chatlarning umumiy sonini 1 milliarddan oshirish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni 30 foizdan ortiqroqqa kengaytirish;
- respublika o'rmon fondi zaxiralari ko'rsatkichini 90 million kub metrdan ortiqroqqa yetkazish;
- hosil bo'ladigan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasini 65 foizdan oshirish.

4.3. Yashil iqtisodiyotning iqtisodiy o'sish, bandlik darajasi, barqaror rivojlanish va qashshoqlikni kamaytirish o'rtasidagi bog'liqligi

Yashil iqtisodiyot ambitsiyalari bilan bir qatorda, barqaror rivojlanishning asosiy maqsadlaridan biri Atrof muhit sifatini saqlab qolgan holda iqtisodiy taraqqiyotni oshirish edi. Shu sababli, so'nggi o'n yilliklarda, xususan, rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning ekologik ta'siri haqida jiddiy muhokamalar bo'lib o'tdi. So'nggi yillarda mamlakatlar o'z infratuzilmasini qurish uchun iqtisodiy o'sish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Atrof muhit oqibatlari va iqtisodiy rivojlanish, shuning uchun ham iqtisodchilar, ham ekologlar uchun dilemma yaratadi. Ko'pgina tadqiqotlarning asosiy maqsadi iqtisodiy o'sish va Atrof muhitning yomonlashuvi o'rtasidagi sababiy bog'liqlikni aniqlashdan iborat bo'lib, aralash natijalarga erishildi. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Atrof muhitni muhofaza qilish iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir qiladi va natijada iqtisodiy kuch, ayniqsa, iqtisodiyot neft va gazga kuchli bog'liq bo'lgan o'sishning dastlabki bosqichlarida Atrof muhitga zarar etkazuvchi stimulyator sifatida qaraladi. N11⁸ mamlakatlarida o'sib borayotgan iqtisodlar energiya iste'moli bilan birga keladi. Iqtisodiyotlar o'sishni rag'batlantirish uchun sanoatni

⁸ **N11 mamlakatlari** o'n bir mamlakatdan iborat guruhga, xususan Bangladesh, Misr, Indoneziya, Eron, Meksika, Nigeriya, Pokiston, Filippin, Turkiya, Janubiy Koreya va Vetnam
https://energyeducation.ca/encyclopedia/N11_countries

ko'proq talab qiladigan va energiyani kamroq tejaydigan bo'lsa, ekologik muammolar paydo bo'la boshlaydi. Biroq, ba'zi mamlakatlar, xususan, Nigeriya va Meksika - energiya samaradorligini oshirish orqali bu ta'sirni kamaytirish choralari ko'rmoqda. Iqtisodiy o'sish va energiya iste'moli ortishi bilan birga CO₂ emissiyasi ham oshadi.

Boshqa tomondan, boshqa tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, barqaror rivojlanishga erishish yashil iqtisodiy o'sishga bog'liq deb hisoblanishi mumkin. Atrof muhitga zarar etkazuvchi, energiya tejavchi innovatsiyalarga bo'lgan ishonchning ortishi, ekologik bilim va tajribaning tarqalishi, barqaror energiya ishlab chiqarishni rag'batlantirish va qayta tiklanadigan energiyadan foydalanishni kengaytirish orqali energiya aralashmasini ko'paytirish yashil iqtisodiy o'sishga yordam berishi mumkin. G7 mamlakatlari uchun, Afrika uchun, eng yaxshi 20 yashil innovator davlatlar uchun va BIRCS (**BRICS**- Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy, Janubiy Afrika, Misr, Efiopiya, Eron va Birlashgan Arab Amirliklarini o'z ichiga olgan hukumatlararo tashkilot) uchun. Rivojlanayotgan davlatlar kelgusi o'n yilliklar davomida erishgan va amalga oshirishi rejalashtirilayotgan taraqqiyotni hisobga olsak, bunday xulosalar ular uchun juda muhimdir. Demak, bu mavzuni o'rganish iqtisodiyotni rivojlantirishdagi tadqiqot muammosini hal qilishga qaratilganligini ham ko'rsatadi.

Yashil iqtisodiyotni rivojlantirib qashshoqlikni kamaytirish

2030-yilgacha barqaror rivojlanish va qashshoqlikni kamaytirish maqsadlari:

Rivojlanayotgan mamlakatlarni, ayniqsa kam rivojlangan mamlakatlarni qashshoqlikka qarshi barcha yo'llar bilan kurashish bo'yicha dasturlar va siyosatlarni amalga oshirish uchun tegishli va ishonchli vositalar bilan ta'minlash uchun turli manbalardan, jumladan, rivojlanish sohasidagi hamkorlikni yaxshilash va muhim resurslarni safarbar qilish zarur. Barqaror rivojlanish maqsadlari shuningdek, 2030 yilga kelib barcha erkaklar va ayollarning iqtisodiy resurslar, jumladan, asosiy xizmatlardan foydalanish, yerga va boshqa mulk shakllariga egalik qilish va nazorat qilishda teng huquqlarga ega bo'lishini ta'minlash uchun milliy va mintaqaviy darajada mustahkam siyosat asoslarini yaratishga qaratilgan., meros, tabiiy resurslar, tegishli yangi texnologiya va moliyaviy xizmatlar. Natijada, turli akademiklar ijobiy xulosalar bilan kambag'allikni kamaytirishda yashil iqtisodiyotning muhim rolini o'rganishga qaratilgan. Ba'zi tadqiqotchilar yashil iqtisodiyot yashil moliyalashtirish, qayta tiklanadigan manbalardan foydalanish va yashil vodorod kabi manbalardan foydalangan holda aholi jon boshiga daromad va qashshoqlik nisbatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.

Yashil iqtisodiyot va bandlik darajasining o'zaro bog'liqligi

Olimlar yashil iqtisodga uning oqibatlari, xususan, bandlikka katta e'tibor berishdi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof muhit bo'yicha dasturi (UNEP) ma'lumotlariga ko'ra, yashil iqtisodiyot ijtimoiy adolatni kuchaytiradi va ish o'rinlarini yaratadi, bu yashil iqtisodiyotning mehnat bozoriga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Xalqaro mehnat tashkiloti yashil iqtisodiyot millionlab yangi ish o'rinlarini yaratish salohiyatiga ega ekanligiga rozi. Shunday qilib, ko'plab tadqiqotlar ekologik toza innovatsiyalar va yangi ish o'rinlarini yaratish o'rtasidagi bog'liqlikni, yashil bandlik va yashil iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish orqali yashil iqtisodiyot va bandlik darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib chiqdi, bu esa ijobiy natijalarga olib keladi.

Ushbu qarashlardan farqli o'laroq, yashil iqtisodiyotning bandlikka ijobiy ta'siriga qaramay, u asosan rivojlanayotgan mamlakatlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ba'zi salbiy ta'sirlarga ega bo'lishi mumkin degan xulosaga kelgan bir qator tadqiqotlar mavjud. Ushbu tadqiqotlar Atrof muhitni muhofaza qilish Refsda o'tkazilganidek, faqat rivojlangan mamlakatlar egallashi mumkin bo'lgan hashamat ekanligini ta'kidladi. Barqaror rivojlanishning muhim maqsadi sifatida yashil iqtisodiyot va bandlik darajasi o'rtasidagi bog'liqlik bizning tahlilimizda qo'llaniladi va bu rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu ta'sirni o'rganishda juda mazmunli.

Rivojlanayotgan davlatlar uchun yashil iqtisodiyotning iqtisodiy o'sish, qashshoqlikni kamaytirish va bandlik darajasi orqali dunyoda barqaror rivojlanishga qanday ta'sir qilishini o'rganuvchi ma'lumotlar etarli emas. Ushbu adabiyot sharhlari barqaror rivojlanishning yagona maqsadiga qaratilgan; shuning uchun yashil iqtisodiyot ushbu barqaror rivojlanish maqsadlariga tez erishishga imkon berishi shubhali. Yuqorida aytib o'tilgan empirik tadqiqotlar natijalari nafaqat barqaror rivojlanish omillari bo'yicha tadqiqotlar hali kamligini, balki rivojlanayotgan mamlakatlarni o'rganish uchun etarli dalillar yo'qligini ko'rsatishi mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yashil iqtisodiyotning ahamiyatini hisobga olgan holda, qaror qabul qiluvchilarga takliflar berish va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun etarli siyosatni ishlab chiqish orqali ushbu regressorlarni baholash juda muhim ko'rinadi. Bizning nazariy asosimiz va gipotezalarimiz ushbu bo'limda biz o'rgangan asosiy adabiyotlarga asoslangan keyingi bo'limda keltirilgan.

Iqtisodiy o'sish va atrof muhitga zarar o'rtasidagi bog'liqlik

Nazariy nuqtai nazardan iqtisodiy taraqqiyot va Atrof muhit o'rtasidagi bog'liqlik keng ko'rib chiqildi. Atrof muhit va o'sish o'rtasidagi iqtisodiy bog'liqlik haqidagi munozaralarda Atrof muhitni saqlash asosiy masala

hisoblanadi. An'anaviy iqtisodiy nazariyaga ko'ra, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqtisodiy o'sish o'rtasida qabul qilingan kelishuv mavjud.

T.Maltus an'anaviy iqtisodiy nazariya bilan bir qatorda Atrof muhit resurslari va aholi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ham o'rganishga harakat qildi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ekologik cheklovlarni iqtisodiy modelga kiritish oziq-ovqat ishlab chiqarishning o'sishi bir vaqtning o'zida aholi o'sishini qo'llab-quvvatlay olmaydi. Bu Atrof muhitning ko'chirish qobiliyatiga oid masalalar to'plami sifatida talqin qilinishi mumkin, bu yashil iqtisodiyotning boshlanishidan kuzatilishi mumkin Atrof muhit o'zgaruvchisini o'z ichiga olgan Solow modelini ishlab chiqdi va u "Yashil Solow modeli" deb nomlandi, u texnologik yutuqlarning ifloslantiruvchi qiymatiga ta'sirini tahlil qiladi va shu bilan birga mehnat va kapitalning qat'iy nisbatini nazarda tutadi.

Bundan tashqari, "Limitlar nazariyasi" burilish nuqtasiga yetgunga qadar, muayyan holatlarda Atrof muhit chegaralari buzilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ko'pgina tadqiqotchilar bu nazariyani sharhladilar, masalan, ular halokatli zararni keltirib chiqaradigan kichik o'zgarishlar xavfi ekologik maqsadlarga erishish uchun birinchi navbatda iqtisodiy taraqqiyotga e'tibor qaratish samarasiz oqibatlariga olib kelishi mumkinligini anglatadi. "Masalan, biologik xilma-xillik nuqtai nazaridan turlar xilma-xilligini saqlashga ko'paygan sarmoya yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarni qayta tiklash uchun yetarli bo'lmaydi. Cheklovlar nazariyasi iqtisod-atrof muhit munosabatlarini atrof muhit degradatsiyasi nuqtai nazaridan tushuntiradi, undan keyin rivojlanish yomon ta'sir ko'rsatadigan va iqtisodiyot qisqaradi" So'ngra, burilish nuqtalarining mavjudligini shubha ostiga qo'yadigan qo'shimcha nazariya mavjud va shuningdek, mamlakatlar rivojlanishi bilan Atrof muhitning yomonlashuvi kuchayib borishi ehtimolini ko'rib chiqadi. Bu yangi zaharli moddalar fikri bilan bir xil, chunki mavjud ifloslantiruvchi moddalarning emissiyasi ko'proq iqtisodiy taraqqiyot bilan kamayadi, lekin ularning o'rnini bosuvchi yangi ifloslantiruvchi moddalar ko'paymoqda.

Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik

"Yashil kontseptsiya" nafaqat atrof muhitni muhofaza qilish va muhofaza qilish haqidagi umumiy g'oyalarga ishora qiladi, balki rivojlanish nuqtai nazaridan atrof muhit muammolarini hal qilish uchun yaratilgan yangi paradigma evolyutsiyasini bildirish uchun ishlatiladi. Bu eski qarashlardan mutlaqo farq qiladigan yangi ekologik siyosatning mavjudligiga yo'l ochdi. Yashil iqtisodni "hamma joyda, yer, biosfera, noinsoniy mavjudotlar, biologik xilma-xillik va barcha hayot shakllari uchun barcha insonlar manfaati uchun xizmat qiladigan yangi intizom yaratishga" intiladigan zamonaviy tafakkur maktabi deb hisoblash mumkin. Yashil model, shuningdek, global iqtisodiy

inqirozni hal qilish uchun ishlab chiqilgan islohot dasturlari uchun yangi mos strategiya sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, deb hisoblaydi .

Bundan tashqari, tadqiqot shuni ta'kidladiki, yashil iqtisodiyot iqtisodiy islohotni "yashil ko'rsatmalar" orqali boshqarishi mumkin, bu nafaqat islohotning samarali bo'lishiga yordam beradi, balki barqaror rivojlanishni rag'batlantirish bo'yicha uzoq muddatli maqsadlarni amalga oshirishga ham yordam beradi. Yashil iqtisodiyot kontseptsiyasi insonning har qanday iqtisodiy faoliyatini ekotizimga birlashtiradigan har qanday iqtisodiy nazariyaga murojaat qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanishni kuchaytirishda hal qiluvchi element hisoblanadi. Shuning uchun biz yashil iqtisodiyotni quyidagi gipoteza ostida rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror rivojlanishning tanlangan maqsadlari bo'yicha tekshiramiz.

1-gipoteza: Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish iqtisodiy taraqqiyotni kengaytirishga olib keladi.

2-gipoteza: Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish qashshoqlikni yumshatishga olib keladi.

3-gipoteza: Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish bandlik darajasini oshirishga olib keladi

4.4. O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tishi: muammolar va imkoniyatlar

O'zbekiston o'zining umumiy iqtisodiy rejalashtirishiga barqaror amaliyotni kiritish borasida sezilarli yutuqlarga erishmoqda. Mamlakat 2016-yilda rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishni boshladi. U o'zining iqtisodiy transformatsiyasini yashil yondashuv bilan kuchaytirish zarurligini tan oldi. Hukumat yanada barqaror iqtisodiy modelni yaratish majburiyatini oldi.

Xususan, 2022-yil dekabr oyida imzolangan Prezident qarorida bu borada hokimiyat organlari tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan muayyan islohotlar belgilab berilgan. U 2030 yilgacha yashil iqtisodiyotga o'tish va yashil o'sishni ta'minlash bo'yicha Harakatlar rejasini qabul qildi, unda yashil, barqaror va inklyuziv rivojlanishga erishish uchun mavjud ekologik va iqtisodiy muammolarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'rildi.

Yaqinda Jahon bankining Iqtisodiy rivojlanish va qashshoqlikni qisqartirish vazirligi hamda O'zbekistonning boshqa davlat idoralari bilan hamkorlikda tayyorlagan hisobotida mamlakatning yashil iqtisodiyotga o'tishdagi muammolari va imkoniyatlari tahlil qilingan. U eng dolzarb ekologik va boshqa xavflarni aniqlaydi, shuningdek, siyosatga o'zgartirishlar va harakatlarni tavsiya qiladi - ulardan ba'zilar energiya samaradorligi bo'yicha chora-tadbirlar va landshaftni tiklash dasturlari kabi bir vaqtning

o'zida iqtisodiyot va Atrof muhitga foyda keltiradi. Ushbu maqola hisobotning ba'zi topilmalarini umumlashtiradi

Yashil yo'l xaritasini tuzish O'zbekiston resurslarni boshqarishni yaxshilashga to'g'ri keladi. Mamlakatning resurslardan foydalanish samaradorligi Yevropa Ittifoqi va boshqa o'rtacha daromadli mamlakatlarnikidan ancha past. O'zbekistonda suvdan foydalanish ayniqsa samarasiz, mamlakatda YaIM birligiga to'g'ri keladigan energiya iste'moli Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasidagi o'rtacha ko'rsatkichdan qariyb uch barobar, qo'shni Qozog'istonnikidan ikki baravar yuqori.

Shu bilan birga, shahar va sanoat manbalaridan havoning zarrachalari bilan ifloslanishi kuchayadi. Aholining salmoqli qismi muntazam ravishda zararli deb hisoblangan havodan nafas olishga majbur bo'ladi. Erning tanazzulga uchrashi iqtisodiyotga ayniqsa qimmatga tushdi va bu o'zaro bog'liq ekologik muammolar tufayli yuzaga keldi.

Mamlakatning qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan iqtisodiyoti va aholi zich joylashgan hududlarda havoning bosqichma-bosqich yomonlashishini hisobga olgan holda, uning eng dolzarb yashil ustuvorliklari havo sifatini yaxshilash, yer va suvdan barqaror foydalanish bo'ladi. Bunga landshaftni tiklash, suvni samarali boshqarish va havo ifloslanishini kamaytirish choralari orqali erishish mumkin.

Yerdan barqaror foydalanish O'zbekistonda kengayishi kerak bo'lgan muhim amaliyotdir. Iqlimga asoslangan qishloq xo'jaligi amaliyotlari erdan foydalanish barqarorligini yanada oshiradi. Uzoq muddatda mamlakat qishloq xo'jaligidan qimmatroq, yaxshi haq to'lanadigan tarmoqlarga o'tishni ta'minlasa yaxshi bo'lardi. Buning uchun qishloq xo'jaligi ishchi kuchining bir qismini, xususan, eng zaif ayollar va yoshlarni qayta malakasini oshirish kerak bo'ladi.

Suv narxlarini belgilash va sug'orish uchun investitsiyalar orqali suvdan foydalanish samaradorligini oshirish eng katta ustuvor yo'nalish bo'lishi kerak, suvdan foydalanishning ma'lum chegaralari ushbu yangi ustuvorliklarning bir qismidir. Kam uglerodli oqilona siyosat O'zbekistonda kam uglerodli energiya va energiya samaradorligiga o'tish uchun zarur imkoniyatlarni beradi.

Xalqaro Valyuta Jamg'armasi va Jahon bankining uglerod narxini baholash vositasi tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda uglerod bahosi qo'shimcha fiskal daromad sifatida YaIMning 5 foizigacha bo'lishi mumkin, bu esa yashil loyihalarni moliyalashtirish yoki uy xo'jaliklariga iqtisodiy ta'sirni yumshatish uchun ishlatilishi mumkin. yashil o'tishdan eng ko'p ta'sirlangan.

Bundan tashqari, ish o'rinlarini yaratish va resurslarni qayta joylashtirish strategiyalari yashil o'tishning ba'zi ijtimoiy xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi. Global yashil o'tish yangi ish o'rinlari yaratish

va ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun katta imkoniyatlar yaratadi va O'zbekiston bu imkoniyatlardan foydalanish uchun yaxshi mavqega ega.

Mamlakatdagi eng yirik bandlik sohasi bo'lgan qishloq xo'jaligi qimmatroq sanoatga o'tish va ekotizim xizmatlari yordamida yerdan foydalanishni optimallashtirish orqali yanada ko'proq yashil ish o'rinlarini ta'minlash va turmush darajasini yaxshilash salohiyatiga ega. Bundan tashqari, qayta tiklanadigan energiya manbalari va boshqa innovatsion texnologiyalarga asoslangan, xuddi shunday yashil salohiyatga ega bo'lgan tarmoqlarning kengroq ro'yxati qo'shimcha tahlilga muhtoj.

Yashil o'tish muvaffaqiyatini ta'minlash uchun davlat sektori va yashil moliyani jalb qilish juda muhimdir. Siyosat chora-tadbirlari yashil sektorlarda yangi ish o'rinlarini yaratish orqali ijtimoiy xarajatlarni kamaytirish bilan birga moliyalashtirishdagi bo'shliqni bartaraf etishi kerak. Bundan tashqari, siyosat eng ko'p zarar ko'rganlarni qayta tayyorlash, qayta joylashtirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash imkonini berishi kerak. Ushbu chora-tadbirlar O'zbekiston hukumati tomonidan Jahon banki ko'magida ishlab chiqilayotgan Uzoq muddatli dekarbonizatsiya strategiyasining bir qismi bo'lishi mumkin.

Yashil kursda qolish: qiyinchiliklar va imkoniyatlar. Dunyo yanada barqaror kelajak sari intilayotgan bir paytda O'zbekiston global energetika ko'rsatkichlariga, xususan, yuqori energiya va uglerod intensivligi nuqtai nazaridan javob berishda jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Ushbu shartlar mamlakatni tashqi savdo siyosati va uglerod chegaralarini to'g'irlash soliqlari oldida zaif holga keltiradi. Biroq, O'zbekiston global yashil o'tish jarayonini o'zlashtirib, Atrof muhit va iqlim siyosatini kuchaytirish orqali bu muammoni imkoniyatga aylantirishi mumkin.

Ko'proq mamlakatlar iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish uchun past uglerodli siyosatni qo'llayotganligi sababli, uglerodni ko'p iste'mol qiladigan mahsulotlarga global talab o'rta va uzoq muddatli istiqbolda kamayadi. Bu O'zbekistonning ko'p karbonli eksportiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, mamlakat yalpi ichki mahsuloti va farovonligiga ta'sir qilishi mumkin. Turli siyosiy stsenariylarga ko'ra, 2050 yilga kelib nafaqat O'zbekistonning tabiiy gaz va neft, balki uglerodni ko'p iste'mol qiladigan mahsulotlar eksporti ham ta'sir qilishi mumkin, jumladan, ko'p miqdorda uglerodli mahsulotlar uchun chegara soliqlariga duchor bo'ladiganlar ham.

Keyinchalik undan voz kechish ancha qimmatga tushadigan texnologiya va tizimlarga yopishib qolmaslik uchun O'zbekiston o'z iqtisodiyotini yashillashtirish jarayonini darhol boshlashi kerak. Yashil maqsadlarga ustuvorlik berish bozor iqtisodiyotiga kengroq o'tishda davom etayotgan sa'y-harakatlarning ajralmas qismi bo'lishi kerak. Resurs samaradorligini oshirish, yashil bandlik va moliyani rivojlantirish kabi boshqa yashil choralar ham O'zbekistonga yaqin muddatli foyda keltirishi mumkin.

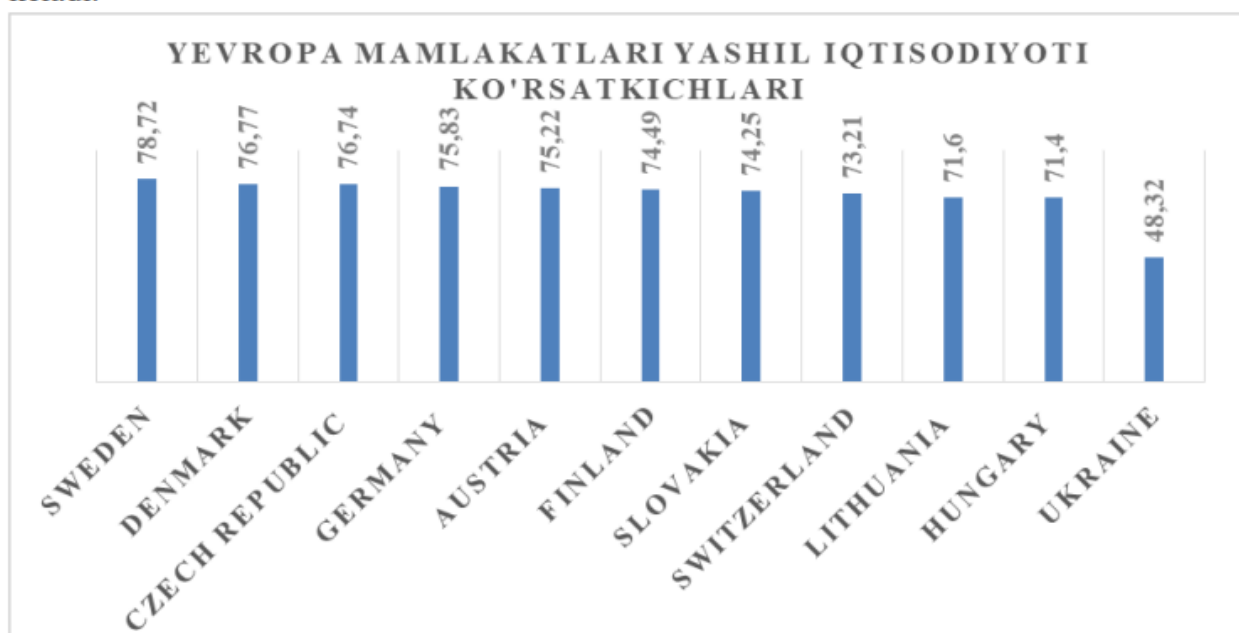
Biroq, mamlakat yashil o'tishning jamiyatga ta'sirini ham hisobga olishi kerak. Yashil sektorlarni qo'llab-quvvatlash va uglerod va resurslarni ko'p talab qiladigan faoliyatdan voz kechish investitsiyalar va ish o'rinlari yaratish sxemasini o'zgartirib, g'oliblar va yutqazuvchilarni yaratadi. Eng ko'p zarar ko'rgan jamoalarga yordam ko'rsatish juda muhimdir. Bu qadriyatlar adolatli o'tish yo'lidagi sa'y-harakatlar markazida turadi.

Jahon banki O'zbekistonning yashil va inklyuziv o'sishni amalga oshirish borasidagi sa'y-harakatlarini qo'llab-quvvatlash tarafdori. Atrof muhitni muhofaza qilish siyosati va islohotlarning to'g'ri aralashmasini qabul qilish orqali mamlakat yashil, bardoshli va inklyuziv kelajakning mukofotlarini olishi mumkin. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etayotgan global yashil o'tish davrida O'zbekiston o'z kelajagini ta'minlash uchun barqaror siyosatni qabul qilishi kerak.

So'nggi yillar ichida "yashil" iqtisodiyot g'oyasi nafaqat ekologiya iqtisodchilari, balki dunyoda ham keng muhokama qilinadi. Bu borada turli siyosiy forumlarda, davlat rahbarlari, siyosatchi olimlar tomonida bu masalaga ko'p bora to'xtalib kelinayotganligi "yashillashtirish" siyosatiga bo'layotgan jiddiy e'tibor bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda zamonaviylashgan iqtisodiyot sharoitida insoniyat ehtiyoji ham misli ko'rilmagan tarzda oshib bormoqda. Bundan kelib chiqadiki, ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan resurslarni olishda tabiatga "murojaat qilish" ham ko'payib bormoqda. "Yashil iqtisodiyot" mana shunday o'zgarishlar kelajak avlod hayotiga salbiy ta'sir qilishini oldini olish va ular uchun ham farovon hayot ta'minlash zaruriyatidan kelib chiqmoqda. Agarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy munosabatlarning tabiatga salbiy ta'siri oldi olinmasa, u nafaqat kelajak avlod hayotiga, balki jamiyatning hozirgi sharoitiga ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Va aksincha, insoniyatning atrof tabiiy muhitga munosabati o'zgarsa, ularda avvalo, ekologik madaniyat rivojlansa, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va mahsulotni iste'mol qilish bilan munosabatlar "yashillashtirish" sa'y-harakatlariga moslashsa, albatta, biz va kelajak avlod hayotining ijobiy tarafga o'zgaradi. Ya'ni "Yashil" iqtisodiyot aholi farovonligini ta'minlashdagi va iqtisodiy o'sishda kabi barqaror rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon iqtisodiyotining modernizatsiyalashuvi davrida ko'plab yangilangan innovatsion texnologiyalarga o'tish, rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi iqtisodiyotning samaradorligi omili bo'lib hisoblanadi. Lekin shuni ta'kidlab o'tish joizki, albatta, ularning aholi turmush sifatiga va yashash muhitiga salbiy ta'sir qilishni oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tufayli bugungi kunga kelib mamlakatlar tomonidan amalga oshirilayotgan "yashil" strategiyalar qo'llab-quvvatlanmoqda. So'nggi yillarda milliy iqtisodiyotlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan yashil iqtisodiyotning turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun ko'plab mablag'lar

yo‘naltirilmoqda. Misol uchun, yashil iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan bio energetika sohasiga yo‘naltirilgan jami mablag‘lar miqdori 2005-2009 yillar oralig‘ida 230 foizga o‘tdi (o‘rta hisobda 50 foiz) va 2013-yilda 320 mlrd. AQSH dollarga teng bo‘ldi. 2009-yildan hozirgi kunga qadar “Umumjahon iqtisodiy forumi” mintaqaviy iqtisodiy tizimlarni yashil iqtisodiyotga o‘tkazish uchun 750 mlrd AQSH dollari yo‘naltirdi hamda bu mablag‘larning asosiy qismi Osiyo mamlakatlariga sarmoya sifatida kiritildi. Natijada, bugungi kunga kelib, xalqaro “yashil” tovar va xizmatlar (cleantech va greentech) bozori yillik tovar aylanmasi 546 mlrd AQSH dollarini tashkil etmoqda. Quyida esa Siz Buyuk Britaniyaning tiklanadigan energiya manbalarini o‘zlashtirish loyihalari tasvirlangan diagrammani ko‘rishingiz mumkin. Albatta, bu kabi loyihalar mamlakat ekologik muammolarini bartaraf etishda yetakchi mavqega erishishda katta xizmat qiladi.

4.1-rasm. Yevropa mamlakatlari yashil iqtisodiyoti ko‘rsatkichlari

Quyida esa Yevropa mamlakatlarning “yashillik” ko‘rsatkichi aks etgan bo‘lib, mamlakatlar o‘rtasida eng yuqori ko‘rsatkich Shvetsiya, Daniya, Chexiya hissasiga to‘g‘ri keladi.

Yevropa mamlakatlari bo‘yicha taqqoslaydigan bo‘lsak, yuqorida ta’kidlab o‘tganim kabi eng quyi ko‘rsatkich Ukraina – 48,32 ga teng bo‘lsa, eng yuqori ko‘rsatkich Shvetsiya davlatiga taalluqli bo‘lib – 78,72 indeksiga teng (2-rasm). Xulosa qilish mumkinki, Shvetsiya yashillik ko‘rsatkichlari bo‘yicha taraqqiy etgan va ekologiya muhofazasi bo‘yicha samarali mexanizmga ega. O‘zbekiston Respublikasida ham ko‘plab xorijiy davlatlardan “yashil iqtisodiyot” borasida tajribalar o‘rganilib, “Yashillashtirish” sohasida ko‘plab chora-tadbirlari ko‘rilishi ekosiyosat doirasida turgan eng muhim dasturul amal masalalardan bo‘lib hisoblanadi.

Xususan, mintaqamizdagi asosiy daryolarning havzasi va biologik xilma-xillikning qisqarib borayotgani jiddiy xavotir uyg‘otmoqda. Bug‘lanish darajasini oshiradigan gazlar va atmosferaning keng miqyosda ifloslanishi muammolarni yanada chuqurlashtirmoqda. Bugungi kunda “yashil taraqqiyot” borasidagi maqsadlarga erishish uchun mamlakatlarning harakatlari yanada faol va samarali bo‘lishi kerakligiga hech kim shubha qilmayapti. Yashil iqtisodiyot bu iqtisodiy tizim bo‘lib, uning asosiy maqsadi sayyoramizning ekologiyasi va uni saqlab qolish bilan birga iqtisodiyotning barcha sohalarini rivojlantirishga qaratilgan. Shunday qilib yashil iqtisodiyot deganda, inson hayoti va sog‘lig‘i uchun zarur bo‘lgan resurslarni, Atrof muhit va ekologiyani bir butun holda saqlab qolib ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarini bilan bog‘liq iqtisodiyotni yanada rivojlantirishni amalga oshirishga asoslangan iqtisodiy faoliyatning yangi yo‘nalishi tushuniladi.

4.5. “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish yo‘lidagi strategik maqsadlar

Bugun jahon hamjamiyati iqlim o‘zgarishlarini insoniyat oldida turgan eng jiddiy muammolardan biri sifatida tan olmoqda. Mutaxassislar fikricha, iqlim o‘zgarishlarining oldini olish hamda unga moslashish yo‘lidagi muhim qadamlardan biri iqtisodiyotni “yashillashtirish”dir. Bu borada mamlakatimizda ham amaliy ishlar boshlab yuborilgan.

Xususan, sohaga oid qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. “Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to‘g‘risida”gi, “Gidrometeorologiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlar, 2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrofmuhitni muhofaza qilish kontseptsiyasi, 2019-2030 yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi shular jumlasidandir.

Prezidentimizning 2022-yil 2-dekabrdagi “2030 yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha choratadbirlar to‘g‘risida”gi qarori mazkur jarayonlarning mantiqiy davomi sifatida Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalarning o‘z vaqtida ijrosini ta’minlash, “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi doirasida “yashil” va inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash borasidagi chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hamda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida resurslarni tejash yo‘lidagi muhim tarixiy hujjat, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Qaror bilan tasdiqlangan 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘sishni ta’minlash dasturida bir qator muhim strategik maqsadlarga erishish ko‘zda tutilgan. Xususan, Parij kelishuvi majburiyatlariga sodiq qolgan holda issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010 -ildagi darajadan 35 foizga qisqartirish mas’uliyati yuklatilmoqda.

Ushbu maqsadlar uchun qayta tiklanuvchi energiya manbalari ishlab chiqarish quvvatini 15 GVt.ga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko‘prog‘iga etkazish vazifalari belgilanmoqda.

Sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish, yalpi ichki mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan energiya sarfi hajmini, shu jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga 30 foiz kamaytirish maqsadlari belgilanmoqda.

Shuningdek, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish maqsadida 1 million gektargacha maydonda suv tejovchi sug‘orish texnologiyasini joriy etish yiliga 200 million ko‘chat ekish va ko‘chatlarning umumiy sonini 1 milliarddan oshirish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni 30 foizdan ortiqroqqa kengaytirish, o‘rmon fondi zaxiralari ko‘rsatkichini 90 million kub metrdan ortiqroqqa etkazish mamlakatda ekologik barqarorlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hosil bo‘ladigan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasini 65 foizdan oshirish esa aholi punktlarining sanitariya va ekologik holatini yaxshilashda zarur tadbir hisoblanadi. Shuningdek, qaror bilan sanoat tarmoqlarida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va energiya tejamkorligini ta‘minlash bo‘yicha kontsepsiya, 2030 yilgacha O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘sishni ta‘minlash bo‘yicha harakatlar rejasi, 2022–2026 yillarda iqtisodiyot tarmoqlarida yoqilg‘i-energetika resurslarini tejashning maqsadli parametrlari ham tasdiqlangan.

Shu bilan birga, hujjat bilan “yashil” iqtisodiyotni joriy etish va uni rivojlantirish bo‘yicha vakolatli davlat organlari belgilanib, mutasaddi vazirlik va idoralarning bu boradagi vazifalari aniq belgilab berildi.

Shu o‘rinda yuqorida ta‘kidlangan muhim maqsadlar yo‘lida qator ijobiy ishlar amalga oshirilayotganini qayd etib o‘tish lozim. Jumladan, birgina 2022-yilning 9 oyi mobaynida xavflilik darajasi yuqori va o‘rta bo‘lgan metallurgiya, yog‘-moy, energetika va qurilish materiallarini ishlab chiqaruvchi 28 yirik korxonada samaradorligi 95 foizdan kam bo‘lmagan 150 ta chang-gaz tozalash uskunasi modernizatsiya qilinishi hisobiga atmosferaga 2,2 ming tonna chiqindi gazlari tashlanishining oldi olindi.

Shunday chora-tadbirlar natijasida so‘nggi besh yilda atmosferaga tashlanayotgan tashlanmalar miqdori 11 foiz kamaydi. Atmosfera havosi ifloslanishining oldini olishda ekologik toza transport vositalari sonini oshirish, yoqilg‘i sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada ham mamlakatimizda qator ishlar qilinmoqda.

Masalan, elektromobillar soni ortishi yoki Toshkent shahrida elektrobuslarning harakati yo‘lga qo‘yilgani bunga yaqqol misol bo‘ladi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari ishlab chiqarish quvvatini oshirish borasida ham sezilarli natijalarga erishilmoqda. Jumladan, 2021 yilda

Karmana tumanida ishga tushirilgan (loyiha qiymati 110 million AQSh dollari, quvvati 100 megavatt) quyosh fotoelektr stantsiyasi energetika tizimidagi birinchi ulkan qadam bo'ldi.

Yiliga 252 million kilovatt/soat elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi mazkur fotoelektr stantsiya 30 mingdan ziyod xonadonni quvvat bilan ta'minlash imkonini berishi bilan birga, 80 million kub metr tabiiy gaz tejalishiga zamin yaratadi. Atmosferaga 160 ming tonna issiqxona gazi chiqishining oldi olinadi.

Joriy yilda Nurobod tumanida ham xuddi shunday stantsiya ishga tushirildi. Birlashgan Arab Amirliklarining "Masdar" kompaniyasi tomonidan Navoiy viloyati Tomdi tumanida quvvati 500 MVt. bo'lgan shamol elektr stantsiyasi qurilyapti. Umumiy qiymati 600 million dollarni tashkil etuvchi mazkur loyiha 2024 yil yakuniga qadar ishga tushirilishi rejalashtirilgan. U yiliga 1 milliard 800 million kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqaradi.

Buning natijasida yiliga 540 million kub metr tabiiy gaz tejalishiga erishiladi hamda atmosferaga 720 ming tonna zararli gaz chiqishining oldi olinadi. 2026 yilga borib O'zbekistonda quyosh va shamol elektr stantsiyalarining umumiy quvvatini 8000 MVt.ga etkazish, 2030 yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVt.ga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Bu o'z navbatida, aholi va iqtisodiyot tarmoqlarining elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashning yanada yaxshilanishiga imkon yaratishi bilan birga, mintaqada energetik barqarorlikni hamda O'zbekistonning Iqlim o'zgarishlari bo'yicha Parij bitimi doirasida olgan majburiyatlari ijrosini ta'minlashga xizmat qiladi.

Taraqqiyot strategiyasida iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta'minlash hamda "Yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foiz oshirish borasida 6 ta aniq vazifa belgilab qo'yilgan.

Ayni paytga qadar esa sanoat sohasida energiya samaradorligini oshirish uchun umumiy qiymati 700 million dollardan ortiq bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya jalb qilish hisobiga Toshkent, Buxoro va Xorazm viloyatlarida quvvati 1154 MVt.ga teng 5 ta elektr stantsiyasi ishga tushirilgan.

Shu o'rinda Prezidentimizning 2022-yil 9-sentyabrdagi aholi va tadbirkorlik sub'ektlarining qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy etish, energiya resurslaridan samarali foydalanishni rag'batlantirishga qaratilgan "energiya tejoychi texnologiyalarni joriy qilish va kichik quvvatli qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni bilan belgilab berilgan qator imtiyozlarni alohida qayd etish lozim.

Davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash hisobiga 2022-2023 yillarda hududlardagi 34 mingdan ortiq ob'ektda, jumladan, "Yangi O'zbekiston" massivi va 28 mingdan ziyod xonadonda muqobil energiya manbalarini joriy qilish, vazirlik va idoralar kesimida 6 mingdan ortiq ob'ektda energiya sarfi hajmida muqobil energiya manbalari ulushini 30 foizga etkazish ishlari amalga oshirilmoqda.

Suv resurslari taqchilligining oldini olish borasida ham tizimli chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Jumladan, birgina joriy yilda 478 ming gektarda suv tejovchi texnologiyalar joriy etish hisobiga 534 million kub metr suvni iqtisod qilish belgilangan.

Bu o'z navbatida, mavjud suv resurslaridan oqilona foydalanish bilan bir qatorda etishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi pasayishiga xizmat qiladi. O'tgan yil noyabr oyidan boshlab keng ko'lamda amalga oshirilayotgan "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida 2021-yil kuz mavsumida 85 million, joriy yilning bahor mavsumida 126,4 million, kuz mavsumida 75 million tupdan ortiq daraxt va buta ko'chati ekildi.

Keyingi besh yilda 1 milliard daraxt va buta ko'chati ekilishi ham shaharlar, mahallalarimizga fayz bag'ishlovchi yangi yashil hududlar barpo etilishi, yurtimiz iqlimini mo'tadil saqlash, pirovardida tabiatimizni asrash, aholimiz salomatligini yaxshilash, xalqimizning farovonligini ta'minlashga xizmat qilishi, shubhasiz.

2022-yilning 9 oyi mobaynida 208 ming gektar maydonda saksovul va boshqa cho'l o'simliklaridan "yashil qoplamalar" barpo etilgan, cho'l o'simliklarining 956,2 tonna urug'i jamg'arilgan. 171 gektar maydonda saksovul va boshqa cho'l o'simliklari niholxonalar tashkil etilgan. 640 gektar maydonda iqlim sharoitiga mos daraxt va buta turlaridan niholxona va ko'chatxonalar, 2,2 ming gektar maydonda yong'oq mevali, shundan 1,5 ming gektar pista, 610 gektar bodom va 130 gektar yong'oq plantatsiyalari tashkil etilgan.

57 gektar maydonda esa 22,8 ming tup bodom ko'chati ekilib, Chorvoq suv omborining tog' va tog' oldi hududlarida ihota (himoya) o'rmonlar, 110 ob'ektning 1,3 ming gektar erida 3,1 million tup tut ko'chati ekilib, ihota daraxtzorlar barpo etilgan.

Shu o'rinda mintaqamizda iqlim o'zgarishlariga sabab bo'luvchi Orol dengizi fojiasi oqibatlarini yumshatish, Orolning qurigan tubini o'rmonlashtirish, Orolbo'yi hududi aholisi farovonligini oshirish bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirilayotganiga ham to'xtalish zarur.

So'ngi 4 yil davomida Orolning qurigan tubida qariyb 1,7 million gektardan ortiq maydonga saksovul, cherkes, sho'rga va qurg'oqchilikka chidamli boshqa o'simliklar urug'lari sepildi va ko'chatlari ekildi. Ushbu hududlarda cho'l o'simliklaridan "yashil qoplamalar" — himoya o'rmonzorlari barpo etilishi, o'z navbatida, Orol dengizining suvi qurigan

tubidan ko'tarilayotgan qum, tuz va chang zarrachalarining salbiy ta'sirini kamaytirish, global iqlim o'zgarishlari va Orol dengizi qurishining qishloq xo'jaligi rivojlanishi hamda aholining hayoti va faoliyatiga salbiy ta'sirini yanada yumshatish imkonini beradi.

Chiqindilar bilan bog'liq ishlarni tashkil etish va muvofiqlashtirishda yurtimiz hududining 93 foizi sanitar tozalash xizmatlari bilan ta'minlanib, qamrov 2016-yildagiga nisbatan 18 barobar ortgan. 2022-yil 1-oktyabriga qadar chiqindilar bilan ishlash yo'nalishida 79 tuman va shahar xususiy sheriklarga birlashtirilib, uning ulushi 52 foizga etkazilgan. 22 ta chiqindi poligoni rekul'tivatsiya qilingan, 8 ta poligon yopilgan, chiqindilarni qayta ishlash 29,6 foizga etkazilgan. Birgina misol. "Chust dpk kompozit" MChJ tomonidan birlamchi va ikkilamchi poliolefin mahalliy xomashyosi va yog'och chiqindilari asosida import o'rnini bosuvchi dekorativ yog'och-polimer kompozitlari ishlab chiqarish texnologiyasini tijoratlashtirish loyihasi amalga oshirilishi natijasida yiliga 120 ming tonnagacha ikkilamchi poliefir va 150 ming tonnagacha yog'och chiqindisi qayta ishlanyapti. 200 ming kub metr arzonlashtirilgan yog'och-polimer kompozit qurilish materiallari ishlab chiqarilmoqda.

Xulosa o'rnida davlatimiz rahbarining 2021-yilda Janubiy Koreyada bo'lib o'tgan "Yashil o'sish va global maqsadlar uchun hamkorlik — 2030" ikkinchi xalqaro sammitida so'zlagan nutqidagi quyidagi iqtibosni keltirish mumkin: "Bugungi kunda ona tabiatning o'zi bizga yo'llayotgan ogohlik qo'ng'irog'iga beparvo bo'lmasligimiz kerak. Afsuski, iqlim o'zgarishlari tobora kuchayib bormoqda. Bugun "yashil taraqqiyot" borasidagi maqsadlarga erishish uchun mamlakatlarning harakatlari yanada faol va samarali bo'lishi kerakligiga hech kim shubha qilmayapti. Boshqa choramiz ham yo'q...".

4.6. O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va iqlim o'zgarishi muammolarini hal etish bo'yicha siyosiy muloqotlar uchun sharoitlar yaratish

2021-yil avgustidan 2022-yil yanvarigacha Toshkent shahrida Jahon banki va Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazi (MOMEM) tomonidan O'zbekiston hukumati bilan hamkorlikda yuzmayuz uchrashuvlar va video muloqotlar formatida siyosiy muloqotlar tashkil etildi. Muloqot ishtirokchilari iqlim bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi va mamlakatning "yashil" iqtisodiyotga o'tish jarayonini ko'rib chiqdilar. Muloqotlar O'zbekiston va Markaziy Osiyoda tarmoqlararo va mavzuli hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqdilar.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi (ITKQV) Birlashgan millatlar tashkilotining taraqqiyot dasturi (BMTTD) va Jahon banki bilan hamkorlikda "yashil" iqtisodiyotga

o'tish doirasida oltita ustuvor yo'nalish va o'zaro bog'liq masalalarning uchta bloki belgilandi.

4.2-rasm. “Yashil” iqtisodiyotga o'tishning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekiston butun mamlakat aholisini uzoq muddatli jarayonga jalb etgan xolda iqtisodiyotning uglerod sarfini kamaytirish va tabiatdan foydalanishni barqaror rivojlantirishni ko'zlamoda. Bu iqtisodiyotni iqlim o'zgarishi oqibatlariga tayyorlaydi, ortib borayotgan suv tanqisligi bilan kurashishga yordam beradi, chunki Orol ekologik falokati iqlim o'zgarishining oqibatlarini faqat kuchaytirayapdi. Mamlakat ekotizimlar va hayvonot dunyosini asrash va saqlab qolish, suv va yerdan samarali foydalanish, issiqxona gazlari chiqishini kamaytirishni davom ettiradi.

“Yashil” o'sish yo'lida muvaffaqiyatli siljish uchun quyidagilar talab qilinadi:

- Uzoq muddatli strategiya va yo'l xaritalarini ishlab chiqish;
- Siyosiy irodaning mavjudligi va malakali mutaxassislarni jalb qilish;
- Tarmoqlararo islohotlarni amalga oshirish va tegishli davlat va nodavlat subyektlarining iqtisodiy siyosatlarini muvofiqlashtirish;
- Tarmoqlararo institutsional va normativ-huquqiy bazani ishlab chiqish;
- Iqtisodiy modellashtirish va tahlil qilish maqsadlarida Atrof muhit va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bo'yicha ma'lumotlardagi kamchiliklarni bartaraf etish;
- Parij kelishuvi asosidagi majburiyatlar doirasida iqlim bo'yicha sa'y-harakatlar va issiqxona gazlari chiqishini nazorat qilish bo'yicha monitoring olib borish va hisobot berish;
- Milliy va xalqaro tashkilotlar tomonidan “yashil” o'tish va

pandemiya dan keyin “yashil” tiklanish bo‘yicha ishlarni muvofiqlashtirish;

➤ “Yashil” o‘tish bo‘yicha tadbirlarda fuqarolik jamiyati, ilmiy doiralar, o‘rta va kichik biznes korxonalari va keng jamoatchilik, shu jumladan, yoshlarning ishtirok etishi;

➤ Iqlim o‘zgarishi va Atrof muhit muammolari haqidagi axborotlarga ega bo‘lishni ko‘tarish uchun va yoshlarni iqtisodiyotning “yashil” tarmoqlarida ishlashga tayyorlash uchun maktablar va oliy o‘quv yurtlarining o‘quv dasturlarini takomillashtirish.

Pandemiya dan keyingi “yashil” tiklanish: “yashil” iqtisodiyotga o‘tish kontsepsiyasi

Jahon banki va xalqaro hamkorlar ko‘magida O‘zbekiston hukumati kelgusi siyosiy muloqotlarning mavzulariga mos keladigan “yashil” o‘tish yo‘nalishlarini belgilab oldi:

Pandemiya dan keyingi tiklanish yo‘llari va “yashil” o‘tish kontsepsiyasi;

1. Sanoat va iqtisodiyotning “yashil” va kam uglerodli rivojlanishi;
2. Past uglerodli, barqaror va inklyuziv urbanizatsiya;
3. Iqlim xatarlari va imkoniyatlarni baholash: 2050 yilgacha uzoq muddatli strategiya;
4. Tabiiy ofatlarga javob choralari va Iqlimga chidamlilikni oshirish;
5. Tarmoqlararo tadbirlarni joriy qilish orqali iqlim barqarorligini rivojlantirish: tabiiy resurslardan barqaror va samarali foydalanish;
6. Adolatli o‘tish: iqlim o‘zgarishi va siyosatdan eng ko‘p zarar ko‘rgan odamlar va joylarga yordam berish;
7. Qulay siyosiy muhit: iqlim o‘zgarishi va “yashil” o‘tish sohasidagi islohotlar, rejalashtirish va huquqiy hamda siyosiy jarayonlar;
8. “Yashil” moliyalashtirish va innovatsion hamda samarali “yashil” davlat investitsiyasini safarbar qilish;
9. Iqlim o‘zgarishi va “yashil” o‘tishning kun tartibini ilgari surish uchun yo‘l xaritasini ishlab chiqish va institutsional shart-sharoitlarni yaratish.

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiyoti Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlariga nisbatan issiqxona gazlari nisbiy chiqishining yuqoriligi va suvdan foydalanish samaradorligining pastligi bilan ajralib turadi. Ijtimoiy-iqtisodiy himoyasizlik tabiiy resurslarga jiddiy qaramlik va iqlim o‘zgarishi ta’sirida kuchaymoqda. Tabiiy va energetika resurslaridan barqaror va samarali foydalanishga asoslangan yanada “yashil” iqtisodiy o‘tish ifloslanish va issiqxona gazlari chiqishini minimallashtiradi, tabiiy ofatlar va iqlim o‘zgarishiga chidamlilikni oshiradi. Pandemiya iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq muammolarni yanada kuchaytirdi. “Yashil” investitsiyalar, jumladan, “yashil” ish o‘rinlarini yaratish, havo ifloslanishini kamaytirish, qayta tiklanadigan

energiya manbalarini joriy etish va shaharlarni modernizatsiya qilish mamlakat iqtisodiyotining pandemiyadan keyingi tiklanish davrida karbonsizlanishga hissa qo'shishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hukumati 2030 yilga borib aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot (YaIM)ni hozirgi 1700 AQSh dollaridan 4200 AQSh dollarigacha oshirish vazifasini qo'ydi. Xalqaro rivojlanish bo'yicha hamkorlar O'zbekistonga kam uglerodli rivojlanish loyihalarini tadbqiq qilish, iqlimga chidamlilikni oshirish va tabiiy ofatlar xavfini kamaytirishda yordam bermoqdalar. Rivojlanish loyihalari uchun umumiy byudjet 1 milliard AQSh dollaridan oshadi. Jahon banki O'zbekistonning 2050 yilgacha mo'ljallangan uzoq muddatli strategiyasini ishlab chiqish va qishloq xo'jaligi hamda suv ta'minoti tizimlarini modernizatsiya qilishni moliyalashtirish, tiklanadigan energiya manbalarini joriy etish va energiya samaradorligini oshirish orqali O'zbekistonning "yashil" iqtisodiyotga o'tishiga ko'maklashadi. "Iqtisodiy Rivojlanish uchun Samarali Boshqaruv" (Effective Governance for Economic Development, EGED) dasturi haqiqiy ma'lumotlarga asoslangan yondashuvlar va qarorlar qabul qilish jarayonlarini joriy etishga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasining kichik va o'rta korxonalari "Yashil" Iqtisodiyotni Moliyalashtirish Mexanizmi (Green Economy Financing Facility, GEFF) doirasida 2019–2030-yillarga mo'ljallangan "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini amalga oshirishda ishtirok etmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasining "yashil" o'sish strategiyasi va yo'nalishlarini belgilovchi hukumat tomonidan kelishilganustuvorliklar

Tabiiy resurslardan barqaror va samarali foydalanish

- oziq-ovqat xavfsizligiga erishish uchun barqaror qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qo'llab-quvvatlash
- qishloq xo'jaligi, tabiatdan foydalanish sektori va ekoturizmida ish o'rinlarini yaratish suv sarfini kamaytirish va suvdan foydalanish samaradorligini oshirish
- qishloq xo'jaligi va chorvani o'tlatish tufayli yer va o'rmon degradatsiyasini qisqartirish

Tabiiy ofatlar va iqlim o'zgarishiga chidamlilikni oshirish

- orolbo'yida cho'llanish va iqlim o'zgarishi oqibatlarini bartaraf etish
- gidrologik, meteorologik va iqlim xizmatlarini yaxshilash orqali xavfsizlik tizimlarini takomillashtirish va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlikni kuchaytirish
- infratuzilmaning tabiiy ofatlar ta'siriga chidamliligini oshirish uchun tabiiy va texnik yechimlarni integratsiyalash
- iqtisodiyotning, uy xo'jaliklarining va korxonalarining xavfli iqlim hodisalariga moliyaviy chidamliligini oshirish

Sanoat va iqtisodiyotning "yashil" va past uglerodli rivojlanishi

➤ energiya sarfini qisqartirish, issiqxona gazlari chiqishini kamaytirish bilan birga iqtisodiyotning o'sishini qo'llab-quvvatlash uchun energiya balansini diversifikatsiya qilish

➤ foydali qazilmalarni qazib olishning ekologik ta'sirini kamaytirish bo'yicha jahon ilg'oramaliyotlarini joriy etish

➤ mahsulotlarning xizmat muddatini uzaytirish uchun aylanma iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish va sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish

Innovatsiyalar va samarali "yashil" investitsiyalar

➤ "yashil" o'sishni rag'batlantirish uchun texnik innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash vositalarini joriy etish

➤ global investitsiyalarning afzalliklaridan foydalanish va "yashil" o'tish jarayonida aholi uchun yangi ish o'rinlari yaratish

Barqaror va inklyuziv urbanizatsiya

➤ shaharlarning ixchamroq tuzilishiga va inklyuziv urbanizatsiyaga o'tish

➤ shaharlarning bazaviy va uy-joy kommunal xizmatlariga bo'lgan imkoniyatlarining cheklanganligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish va ularning sifatini oshirish

➤ tirbandlikni qisqartirish, avtomobillar sonini va avtoturargohga bo'lgan talabni pasaytirish hamda zararli gazlar chiqishini kamaytirish uchun ekologik va integratsiyalashgan shahar transporti rivojlanishiga ko'maklashish

➤ atrof muhit ifloslanishini kamaytirish uchun chiqindilar chiqarishni kamaytirish va shahar chiqindilarini boshqarish tizimini takomillashtirish

➤ aholi salomatligini yaxshilash va sog'liqni saqlash xarajatlarini pasaytirish uchun shahar havosining ifloslanishini kamaytirish

➤ qadimgi Ipak yo'li bo'ylab barqaror turizmni rivojlantirish

"Yashil" o'tishdan eng ko'p ta'sir ko'rgan odamlar va joylarga yordam berish past malakali mehnatkashlar va mamlakatning chekka hududlari aholisi uchun jozibali ish o'rinlari yaratish, shuningdek, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash aholining eng zaif qatlamlarini "yashil" o'tish ta'siridan himoya qilish tizimlarini yaratish

Aylanma iqtisodiyotni joriy qilish sari qadamlar. O'zbekiston uchun aylanma iqtisodiyotni rivojlanish muammolarini hal etish, iqtisodiyotni "yashil"lashtirish bo'yicha milliy va tarmoq strategik maqsadlariga erishish yo'lidir. Aylanma iqtisodiyot bu iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi, chiqindilar va Atrof muhitning ifloslanishi bilan bog'liq global muammolarning tizimli yechimlari to'plamidir. Tiklanadigan energiya manbalari va materiallarga o'tish orqali qo'llab-quvvatlanadigan aylanma

iqtisodiyotning markazida uchta asosiy tamoyil mavjud: chiqindilar va ifloslanishni bartaraf etish, tovarlar va materiallarning aylanishi (ularning eng yuqori qiymati bo'yicha) va tabiiy tizimlarni qayta tiklash.

O'zbekistonda aylanma iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida Koreya "Yashil" o'sish trust fondi (Korea Green Growth Trust Fund, KGGTF) moliyaviy ko'magida 2020-yilning mart oyidan boshlab Jahon banki tomonidan mamlakatda maqsadli Texnik ko'mak (TK) dasturi amalga oshirilmoqda. Dastur analitik ishlanmalarni, salohiyatni oshirish bo'yicha tadbirlarni va aylanma iqtisodiyotni "yashil" iqtisodiyotga yo'l sifatida ilgari surish uchun bilimlar almashinuvini o'z ichiga oladi. Ushbu TK dasturi tabiatdan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat chiqindilari hajmini kamaytirish, issiqxona gazlari chiqishi va ifloslanishni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni chuqur baholash maqsadida "qishloq xo'jaligi — oziq-ovqat" ishlab chiqarish-sotish zanjiriga qaratilgan. Ayni paytda davlat organlari bilan birgalikda agrosanoat tovarlari ishlab chiqarish-sotish zanjiri doirasida aylanma iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish bo'yicha harakatlar rejasi ustida ish olib borilmoqda.

Energiya va sanoat tarmoqlarida kam uglerodli rivojlanishining ustuvorligini hisobga olgan holda, TEM dan foydalanish va energiya samaradorligini oshirish bilan bog'liq tarmoq islohotlari qo'shimcha ravishda toza energiyaga o'tish va karbonsizlash choralari doirasida elektr energiyasi sektorini, binolarni, nasosli sug'orishni, sanoat va kommunal isitishni qamrab olishi mumkin;

Institutsional islohotlar, energetikada, suv ta'minotida, qishloq xo'jaligida va kommunal chiqindilarni boshqarish sohasida xususiy sektor va raqobatning o'sib borayotgan o'rnini va davlat tomonidan tartibga solish hamda nazoratni optimallashtirish bilan birgalikda "yashil" iqtisodiyotga jadal o'tishga yordam beradi;

"Yashil" o'tish jarayonidagi o'zgarishlarni hisobga olish va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni yumshatish uchun zaif guruhlar va shaxslarga e'tiborni qaratish zarur. Uy xo'jaliklariga manzilli yordam ko'rsatish chora- tadbirlari sanoat korxonalarini manzilli qo'llab-quvvatlash kabi muhim ahamiyatga ega;

Energetika sohasida "yashil" o'tish vositalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: energiya samaradorligi standartlari va reglamentlarini (normalarini) joriy etishni rag'batlantirish maqsadida tarif siyosati va subsidiyalash tizimini isloh qilish, TEM uchun "yashil" tarif tizimini va kam uglerodli transport vositalariga subsidiyalarni joriy etish;

Energetika sohasida institutsional va huquqiy islohotlarni ilgari surishda hamkorlarning moliyalashtirish, kafolatlar, texnik yordam, maslahat va salohiyatni oshirish ko'rinishidagi rivojlanish bo'yicha qo'llab-quvvatlashlari muhim rol o'ynaydi.

Tayanch iboralar

Aylanma iqtisodiyot, institutsional islohotlar, barqaror va inklyuziv urbanizatsiya, saksovul, cherkes, yashil qoplamalar, elektr energiyasi sektori, yashil iqtisodiyotga o'tish muammosi, qashshoqlikni kamaytirish, iqlim o'zgarishi muammolari.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash dasturining mohiyatini yoritib bering
2. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yashil iqtisodiyotga o'tish muammosi
3. Yashil iqtisodiyot va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik nimadan iborat?
4. Yashil iqtisodiyot va bandlik darajasi o'rtasidagi bog'liqlik nimadan iborat?
5. Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik nimadan iborat?
6. Yashil iqtisodiyot va qashshoqlikni kamaytirish o'rtasidagi bog'liqlik nimadan iborat?
7. O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tishi: muammolar va imkoniyatlar
8. "Yashil" iqtisodiyotga o'tish yo'lidagi strategik maqsadlarini tushuntirib bering?
9. O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va iqlim o'zgarishi muammolarini hal etish bo'yicha siyosiy muloqotlar uchun sharoitlar yaratish
10. Pandemiyadan keyingi "yashil" tiklanish: "yashil" iqtisodiyotga o'tish kontseptsiyasi haqida ma'lumot bering.
11. Aylanma iqtisodiyotni joriy qilish sari qadamlar va uning iqtisodiy mohiyati
12. Iqtisodiy o'sish va Atrof muhitga zarar o'rtasidagi bog'liqlik nimadan iborat?

V BOB. O‘ZBEKISTONDA “YASHIL IQTISODIYOT”GA MOS ORGANIK QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI

- 5.1. Qishloq xo‘jaligini “yashil iqtisodiyot” asosida barqaror rivojlantirish muammolari
- 5.2. Organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish yo‘nalishlari
- 5.3. O‘zbekistonda organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish istiqbollari
- 5.4. Markaziy Osiyo davlatlarida organik qishloq xo‘jaligining rivojlanishi

5.1. Qishloq xo‘jaligini “yashil iqtisodiyot” asosida barqaror rivojlantirish muammolari

O‘zbekiston Respublikasida yer davlat mulki, umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi. Davlat yerning asosiy xo‘jayini sifatida yer fondiga egalik qilish, ulardan to‘g‘ri foydalanishni ham yuritishi zarur. Shunday qilib, kadastr hududi – bu mamlakat yagona yer fondidir, ya’ni kimning ixtiyorida bo‘lishidan qat’iy nazar, O‘zbekiston Respublikasi davlat chegarasidagi barcha yerlardir.

O‘zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 8-moddasiga binoan Yer fondi yerlardan foydalanishning asosiy maqsadiga qarab quyidagi toifalarga bo‘linadi:

1. Qishloq xo‘jaligi yerlari — qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun yoki ana shu maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar.
2. Aholi punkti yerlari (shaharlar, posyolkalar va qishloq xo‘jaligi yerlari) shahar va posyolka chegarasidagi, shuningdek, qishloq aholi punktlari chegaralari doirasidagi yerlar.
3. Sanoat, transport, aloqa mudofaa maqsadlarida foydalanish uchun mo‘ljallangan yerlar.
4. Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, reaktivatsiya maqsadlarida foydalanish uchun mo‘ljallangan yerlar.
5. Tarixiy – madaniy maqsadlarda foydalanish uchun mo‘ljallangan yerlar.
6. O‘rmon yer fondlari.
7. Suv fondi yerlari.
8. Zaxira yerlari.

Qishloq xo‘jalik ehtiyojlari uchun berib qo‘yilgan yoki shu maqsadlar uchun belgilangan yerlar qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar deb hisoblanadi. Bu yerlar qishloq xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jaligi yerlari va daraxtzorlar, ichki xo‘jalik yerlari, kommunikatsiyalar, o‘rmonlar, berk suv havzalari, binolar va inshootlar bilan band bo‘lgan yerlarga ajratiladi.

Haydalaniladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, bo‘z yerlar, ko‘p yillik daraxtzorlar (bog‘lar, tokzorlar va boshqalar) egallagan yerlar qishloq xo‘jaligi yerlari jumlasiga kiradi. Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar doimiy va vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish maqsadlarida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish kooperativlariga (shirkatlarga), boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga, fermer xo‘jaliklarini tashkil etish va yuritish dehqon xo‘jaligini, xususiy bog‘dorchilik, polizchilik va chorvachilikni yuritish, jamoa bog‘dorchiligi va uzumchiligi uchun respublika fuqorolariga, yordamchi qishloq xo‘jaligini yuritish uchun qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanmaydigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga beriladi.

Qishloq xo‘jaligi yerlarini irigatsiya va suvdan foydalanish tizimiga asoslangan sun‘iy sug‘orish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishning asosi va yerlardan foydalanish hamda ular unumdorligini oshirishning shartidir. Qishloq xo‘jaligida foydalanish va sug‘orishni ta‘minlay oladigan sug‘orish manbasi bilan bog‘langan doimiy va muvaqqat sug‘orish tarmog‘iga ega bo‘lgan yerlar sug‘oriladigan yerlar jumlasiga kiradi. Sug‘oriladigan yerlar maxsus muhofaza qilinadi, ularni sug‘orilmaydigan yerlar sarasiga o‘tkazish alohida hollarda, tuproq-meliorativ va iqtisodiy sharoitlarni hamda yerlarning suv bilan ta‘minlanganligini, ulardagi suv resurslarini va bu suvlarga belgilangan me‘yorlarni e‘tiborga olib, viloyat hokimlari tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Bugungi kunda dunyo rivojlanish modelidagi nazariya va amaliyotning prinsipial kamchiligi bo‘lib, ijtimoiy va ekologik muammolarni yechishga yon bosmasdan iqtisodiy o‘sishga ustuvorlik berilmoqda. Xususan, Birlashgan millatlar tashkilotining barqaror rivojlanish Maqsadlari, iqlim o‘zgarishlariga qarshi kurash, yashil iqtisodiyotni rivojlantirish asosida barqaror rivojlanishga o‘tish kabi hujjatlarida o‘z aksini topdi. Barqaror o‘sish asosidagi barqaror rivojlanish konsepsiyasi paydo bo‘lgani, amaliyotda esa o‘sish sur‘atlarini tartibga solish uchun davlatning asosli iqtisodiy siyosati ishlab chiqilishi lozimligini anglatadi.

Barqaror rivojlanish iborasi ostida joriy ehtiyojlar qondirilishini ta‘minlovchi va bunda kelgusi avlodlar uchun xavf yo‘q bo‘lgan iqtisodiyot dinamikasining o‘ziga xos turi tushuniladi. Shulardan kelib chiqqan holda, mamlakat qishloq xo‘jaligida investitsiyalarning rag‘batlantiruvchi va to‘siq bo‘layotgan omillarni tadqiq etish, qishloq hududlarining iqtisodiy “o‘sish nuqta”larini belgilab beruvchi sohalarning ustuvorligini aniqlash hamda investitsiyalarni jalb qilish samaradorligini oshirish mehanizimlarini ishlab chiqish masalalari dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Avvalo, barqaror iqtisodiy rivojlanish tushunchasini aniqlab olsak. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi umumbashariy ahamiyatga ega bo‘lgan konsepsiyadir, hamda

uning qoidalari barcha mamlakatlarda va barcha hududlarda amalga oshirilgan taqdirdagini uning bajarilishidan olinadigan samara sezilarli darajada yaxshi bo'ladi. D.X.Po'latovning fikricha, "yashil iqtisodiyot" va "barqaror o'sish" tushunchalarini solishtiradi va ularning bog'liqligini ta'kidlaydi. Eng sodda shakldagi "yashil iqtisodiyot" iqtisodiyotningkam uglerodli, resurstejamkor va sotsialinklyuziv modeli sifatida qaraydi va yashil iqtisodiyot konsepsiyasi barqarorrivojlanish konsepsiyasini o'rnini bosmaydi deb ta'kidlaydi. V.V. Ponedelnikov shunday deydi barqaror rivojlanish iborasida "barqarorlik" so'ziga urg'u berib, moyil emas, doimiy tusga va stabillikka ega ekanligini ta'kidlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib barqaror rivojlanishga quyidagicha ta'rif berish mumkin: barqaror rivojlanish — bu murakkab tizimning shunday rivojlanish turiki, bunda fan va texnika yutuqlarini qo'llash asosida, ichki va tashqi omillar ta'sirida uning maqsadli yo'naltirilgan o'zgarishga erishiladi va minimal og'ishda minimal sarf xarajatlar bilan, insoniyatning hozirgi va kelgusi avlodlarning manfaatlarini hisobga olgan holda ma'lum sifatli mahsulot yaratishdir.

Ushbu sohada O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi⁹ ishlab chiqildi. Qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish iborasi o'rniga ba'zi adabiyotlarda "barqaror qishloq xo'jaligi" iborasi ham qo'llaniladi. Barqaror qishloq xo'jaligi bu - qishloq xo'jaligini barqaror tarzda yuritish, bunda oziq-ovqat va tekstil mahsulotlariga bo'lgan jamiyatning bugungi kundagi ehtiyojlari qondiriladi va hozirgi yoki kelgusi avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlari xavf ostiga olinmaydi. Qishloq xo'jaligi iqlim o'zgarishida, suv taqchilligida, suvning turli xil darajada ifloslanishida, yerlarning degradatsiyasi, o'rmonlarning kesilishi va atrof muhitning o'zgarishi kabi muammolarda katta rol o'ynaydi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jaligi bir vaqtning o'zida Atrof muhitdagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi va bu o'zgarishlarning ta'siriga muhtalo bo'ladi.

Barqaror qishloq xo'jaligi deyilganda ko'z oldimizda qishloq xo'jaligini yuritishning ekologik xavfsiz metodlari gavdalanadi, bunda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish yoki chorvachilik bilan shug'ullanishni kishilar yoki tabiiy tizimlar uchun ziyonsiz holda amalga oshirishning imkoni bor.

Milliy iqtisodiyotning, shu jumladan, uning agrar tarmog'ining barqaror rivojlanishiga erishish omillari majmuasini tizimli ravishda hisobga olishni nazarda tutadi, ular asosida agrar ishlab chiqarishning iqtisodiy, sotsial va ekologik sohalarida miqdoriy va sifat o'zgarishlarni amalga oshirish imkonini beruvchi mexanizmlar va dastaklarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatidagi qishloq xo'jaligi barqaror

⁹ O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 23.10.2019 yildagi PF-5853-son

ishlashi uchun, birinchidan, barqaror rivojlanishning barcha omillari muvozanatlashgan bo'lsa, ikkinchidan davlat tomonidan agrar sohada olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosiy-huquqiy va moliyaviy ta'minotga ega bo'lsa. Agrosanoat ishlab chiqarishining rivojlanish omillari iqtisodiy jarayonlar kechishining xarakteri va natijadorligini belgilab beruvchi, yaratilayotgan iqtisodiy mahsulotning son va sifatini belgilab beruvchi parametri sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 841-son qaroriga ko'ra, 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalar tasdiqlandi. Milliy maqsad va vazifalariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, jami 17 ta Milliy maqsad, 130 ta milliy vazifalar belgilangan bo'lib, shundan 2-milliy maqsad bevosita qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish bilan bog'liq (5.1-jadval).

5.1-jadval

O'zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalardan ko'chirma¹⁰

Milliy maqsadlar	Milliy vazifalar
2-maqsad. Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, ovqatlanish ratsionini yaxshilash hamda qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishiga ko'maklashish	2.3-vazifa. 2030-yilgacha qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishning o'rtacha samaradorligini hamda qishloq xo'jaligi oziq-ovqat yetishtiruvchilarining daromadini ancha oshirish.
	2.4-vazifa. 2030-yilgacha oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning barqaror tizimlari yaratilishini ta'minlash hamda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirish imkonini beradigan qishloq xo'jaligini yuritish usullarini joriy qilish.
	2.5-vazifa. Urug' va madaniylashtirilgan ekinlarning, shuningdek, qishloq xo'jaligi va uy hayvonlarining hamda ularning tegishli yovvoyi turlarining genetik rangbarangligi saqlanishini, jumladan urug' va ekinlarning turli-tuman zaxiralarini tegishli tarzda saqlash orqali, ta'minlash.
	2.a-vazifa. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi sohasidagi salohiyatni mustahkamlash maqsadida qishloq infratuzilmasi, qishloq xo'jaligi tadqiqotlari va agrotashviqot, texnologiyalarni rivojlantirish hamda o'simlik va hayvonlarning genetik zaxiralarini yaratishga sarmoya kiritilishini, jumladan, xalqaro hamkorlikni faollashtirish yo'li bilan, ko'paytirish.
	2.b-vazifa. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon

¹⁰ 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 20.10.2018 yildagi 841-son

	bozorlarida savdo cheklovlari kiritilishi va xatolar yuzaga kelishini bartaraf etish hamda bunga yo'l qo'ymaslik.
	2.c-vazifa. Oziq-ovqat mahsulotlari va ularni qayta ishlash mahsulotlari bozorlarining tegishli tarzda faoliyat yuritishini ta'minlash choralarini ko'rish, oziq-ovqat narxlarining keskin o'zgarishini cheklashga yordam berish maqsadida bozor ma'lumotlaridan, jumladan oziq-ovqat zaxiralari haqidagi ma'lumotdan o'z vaqtida foydalanishga ko'maklashish.

Qishloq xo'jaligini "yashil iqtisodiyot" asosida barqaror rivojlantirish uchun quyidagilarni taklif etamiz:

- xarajatlarni (shu jumladan, issiqxona gazlarini, ekotizim xizmatlarini, suv resurslari va boshqalarni) bozor strukturasi ga inkorporatsiya qilinishi;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirishni, bunda suv va yerlardan foydalanish ko'paymaydi;
- tanazzulga uchragan yaylovlarni tiklash va yaylovlarni barqaror boshqarish mexanizmlarini joriy etish;
- organik qishloq xo'jaligi uslublari ni joriy etish;
- haydaladigan yer maydonlari yuzasining doimiy qoplanib turishini ta'minlash maqsadida ekinlarni takror ekish;
- ekinlarni diversifikatsiya qilish (ko'p yillik daraxtlar va ko'p yillik o'tlar ekilishini kengaytirish);
- ishlab chiqarish va qayta ishlashga investitsiyalarni jalb etish, shuningdek, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish;
- chorvachilikning organik chiqindilarini to'g'ri saqlash va qayta ishlash;
- suv manbalarining qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanishining oldini olish;
- sho'rlanish, qurg'oqchilik va boshqa xavfli hodisalar va xatarlarga bardoshli yuqori mahsuldor chorva mol va o'simlik navlari genofondini, shuningdek, madaniy o'simliklarning yovvoyi ajdodlari genofondini saqlash.

5.2. Organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish yo'nalishlari

Keyingi yillarda dunyo bo'ylab inson organizmi va Atrof muhit uchun zararsiz bo'lgan organik mahsulotlarga talab oshib bormoqda. Shu bilan birga, jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining tobora kuchayib borishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash uchun qo'shimcha choralar

ko‘rishni talab etmoqda. Shulardan kelib chiqib O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-maydagi PF-5995- sonli farmoni bilan “Organik qishloq xo‘jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish konsepsiyasi” ishlab chiqilgan. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 25-apreldagi “Organik mahsulotlar to‘g‘risida”gi O‘RQ-766-sonli qonunini qabul qilinishi mamlakatimizda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishni yanada kengaytirish uchun muhim me‘yoriy asos sifatida xizmat qiladi.

5.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2019-2023-yillardagi barcha toifaladagi xo‘jaliklarda yetishtirilgan Dehqonchilik mahsulotlari (ming tonna)

№	Mahsulotlar/yillar	2019-y	2020-y	2021-y	2022-y	2023-y
1	Bug‘doy	6093,5	6157,8	5984,8	6270,1	6270,1
2	Arpa	133,6	161,5	95,8	123,4	163,7
3	Makkajo‘xori don uchun	421,3	475,3	590	656,4	781,4
4	Sholi	314,7	293,5	334,2	359,1	355,7
5	Suli	1,8	0,2	0,5	0,3	1,8
6	Dukkakli don ekinlari	339,6	401,6	439,8	469,5	511,4
7	Sabzavotlar – jami	10215,1	10020,2	10850,2	11162,9	11553,7
8	Mevalar va rezavorlar - jami	2752,7	2812,6	2852,6	2999,3	3121,7
9	Subtropik mevalar - jami	190,4	198,2	197,8	186,7	173,1
10	Sitrus mevalar	9,5	10	9,9	10,6	11,2

Mamlakatning asosiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan o‘z-o‘zini ta‘minlashi darajasini aniqlash

Oziq-ovqat resurslari balansi ma‘lumotlariga asosan mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini tavsiflovchi ko‘rsatkich – asosiy turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan o‘z-o‘zini ta‘minlash darajasi aniqlanadi. Asosiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan o‘z-o‘zini ta‘minlash darajasi o‘zida ishlab chiqarilgan mahsulotlar mamlakatning barcha ehtiyojlarini qay darajada qondira olishini aks ettiradi yoki “mamlakatning ichki ehtiyoji” deb ataluvchi ko‘rsatkichni ifodalaydi. O‘z-o‘zini ta‘minlash darajasi Respublika bo‘yicha aniqlanadi. 9 Mamlakatning o‘z-o‘zini ta‘minlash darajasi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining alohida turlari bo‘yicha tegishli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari turlarining mamlakatdagi iste‘moliga foizdagi nisbati sifatida aniqlanadi. Xuddi shunday o‘z-o‘zini ta‘minlash darajasi qishloq xo‘jaligi

mahsulotlarining alohida turlari bo'yicha aniqlanadi. Umumiy ko'rinishda o'z-o'zini ta'minlash koeffitsiyentini (O'TK) hisoblash algoritmi quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$\text{O'TK} = \frac{\text{Ishlab chiqarish hajmi}}{\text{Ichki iste'mol}} * 100\%$$

Ichki iste'mol – ishlab chiqarish iste'moli, aholining shaxsiy iste'moli (iste'mol fondi), mahsulotlarni yo'qotish, nooziq-ovqat maqsadlarida qayta ishlash ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish iste'moli – qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanilgan mahsulotlarni, urug'lik, mollar va parrandalar uchun ozuqa, inkubasiya va kurk parrandalar uchun tuxumlarni ifodalaydi.

Aholi shaxsiy iste'mol fondi – mamlakat aholisi iste'moli uchun yo'naltirilgan mahsulotlar hajmini o'z ichiga oladi.

Nooziq-ovqat maqsadlarida qayta ishlash – korxona va tashkilotlar tomonidan medbiopreparatlar, ilmiy-tadqiqot va boshqa maqsadlar uchun foydalanilgan mahsulotlar hajmini o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda organik qishloq xo'jaligi jahon trendi hisoblanadi. Organik qishloq xo'jaligi tadqiqotlari instituti (FiBL) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 104 mamlakatdan organik qishloq xo'jaligi bo'yich qonun qabul qilingan bo'lib, 6 mamlakatda qonun ishlab chiqilgan. 1972-yilda Versal shahrida Organik qishloq xo'jaligi harakati Xalqaro Federatsiyasi (IFOAM) tashkil qilindi. Bu federatsiyaga 100 ta mamlakatdan 750 ta tashkilot a'zo bo'lib kirgan. Kimyoviy mineral o'g'itlardan va boshqa kimyoviy moddalardan muntazam foydalanish natijasida tuproqning biologik faolligi va unumdorligi ko'rsatkichi salbiy tomonga qarab o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, tuproqda to'planib borayotgan kimyoviy birikmalar o'simlik mahsulotlariga va undan inson organizmiga o'tishi natijasida og'ir kasalliklarni keltirib chiqarishi, yurak-qon tomir tizimi buzilishi, inson va hayvonlar nasliga salbiy ta'sir etishi aniqlangan. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalaniladigan pestitsidlar, mineral o'g'itlar, defoliantlar va boshqa kimyoviy birikmalarning Atrof muhitga, iqtisodiy, ekologik va sotsial muhitga ham ta'siri bor. Organik mahsulot bu — Xalqaro standartlarga to'liq javob beradigan, tarkibida zaharli moddalarning ruxsat etilgan konsentratsiyasidan ko'p bo'lmagan (nitratlar, zaharli tuzlar, og'ir metallar, pestitsidlar) mahsulotlardir.

Organik qishloq xo'jaligi quyidagi asosiy printsiplarga muvofiq qo'llaniladi.

➤ ishlab chiqarishda sintetik kimyoviy moddalardan foydalanilmaydi

➤ kasallik va zararkunandalarga qarshi kurashda biotexnik, biologik va mexanik usullarni qo'llash

➤ tuproq unumdorligini oshirish uchun faqat tabiiy moddalarni ishlatish

➤ tabiiy resurslarning yo‘q bo‘lishiga olib kelmasdan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarilishi

Ekologik sof mahsulotlar yetishtirishda asosiy masala qishloq xo‘jalik ekinlari yetishtiriladigan maydonlar tuproqlarning va foydalaniladigan suvning ekologik holatidir. Organik qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlari:

1. qonun va qarorlar;
2. standartlar;
3. organik qishloq xo‘jaligi bo‘yicha faoliyat ko‘rsatayotgan tashkilotlar;
4. sertifikatlash;
5. eksport;

Organik dehqonchilik - bu tabiiy jarayonlar asosida dehqonchilik yuritishdir. Yerga ko‘proq organik o‘g‘itlar solish. Tuproqning suv-fizik xossalarini yaxshilab borish (chuqur yumshatish, tuproq qatlamlari bo‘yicha har xil chuqurlikka organik moddalar solish, organik chiqindilar bilan yer ustini mulchalash). Ekinlarni sug‘orishda ilmiy asoslangan sug‘orish tartiblaridan foydalanish, sug‘orish usullari va elementlarini to‘g‘ri tanlash. Tuproqda foydali mikroorganizmlarni ko‘paytirish (somon, go‘ng, barglar va boshqa organikchiqindilarni kompost qilish). Mineral o‘g‘itlardan ilmiy asosda foydalanish yoki butunlay foydalanmaslik. Pestitsidlar, stimulyatorlar va GMO dan foydalanmaslik. Yerning tup qatlamlaridagi mineral ozuqa moddalarini o‘simlik ildizi tarqalgan qatlamga mobilizatsiya qilish. Ekinlarning eng sifatli elita urug‘larini ekish. Shuningdek, ISO 9001, ISO 13485, ISO 22000, GLOBAL G.A.P., Global Aquaculture Alliance, ORGANIC, GRMS, SQF 2000, ISO 14001, OHSAS 18001, GMP, ISO 22716, ISO 14971 xalqaro standartlarga mos bo‘lishi kerak.

Mazkur vazifalardan kelib chiqib, respublikamizda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishning nazariy-uslubiy asoslari hamda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini chuqur tadqiq etish, bu boradagi ilg‘or xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish zarurati ortib bormoqda.

Organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning nazariy-uslubiy asoslari yuzasidan bir qator xalqaro tashkilotlar, milliy va xorijlik olimlar tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan BMT Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO), Organik qishloq xo‘jaligi harakati Xalqaro Federatsiyasi (IFOAM), Organik qishloq xo‘jaligi ilmiy tadqiqot instituti (FiBL), Urs Niggli, Jane Earley, Kevin Ogorzalek, Ilka Gomes, Liza Tivant, A.Yu.Yegorov, A.V.Peshkova, S.A.Xaritonov, V.V.Grigorchuk, va boshqa tadqiqotchilarni keltirish mumkin.

Tadqiqotlarga ko‘ra organik qishloq xo‘jaligi tushunchasiga turlicha ilmiy yondashuvlar mavjud. Jumladan, BMT Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi

tashkiloti (FAO) ta'rifiga ko'ra "Organik qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yaxlit boshqaruv tizimini o'z ichiga olib, agro-ekotizim doirasida salomatlikni mustahkamlash va biologik xilma-xillikni rivojlantirishga yordam beradi"¹¹. Bu tizim tabiiy resurslardan (mineral va o'simlik mahsulotlari) foydalanishni rag'batlantirib, sun'iy o'g'itlar va pestitsidlardan foydalanishni inkor etadi". A.V.Peshkovaning fikricha "organik qishloq xo'jaligi — bu ishlab chiqarishning texnologik zanjiri bo'lib, unda xomashyoni tayyorlashdan tortib, toki yakuniy mahsulot tayyorlashgacha bo'lgan jarayonlar ekologik standart talablariga mos kelishi joiz". S.A.Xaritonovning ta'kidlashicha "organik, ya'ni inson organizmi uchun zararsiz qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqarishga ta'rif berishga ko'p yondashuvlar mavjud. U yoki bu terminni qo'llash maqsaddan kelib chiqadi. Organik qishloq xo'jaligiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar – bu ishlab chiqariladigan mahsulotning tabiiyligi va ekologik jihatdan tozaligidir". M.G.Kolegovga ko'ra "Organik qishloq xo'jaligi agrarishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish imkonini beruvchi usul bo'lib, u barqaror rivojlanish maqsadlarining uchta talabiga mos keladi: iqtisodiy barqarorlik; ekologik barqarorlik va ijtimoiy barqarorlik". A.Yu.Yegorovni fikricha "organik oziq-ovqat — bu texnogen o'g'itlar, pestitsidlardan foydalanilmaydigan dehqonchilik tizimining mahsulotidir".

5.1-rasm. Agrooziq-ovqat bozorlarining turlari

Yuqorida keltirilganlardan ma'lumki, "organik qishloq xo'jaligi" terminining iqtisodiy mohiyatini talqin etishga turlicha yondashuvlar uchrasada, ularning mazmuni asosida inson organizmiga zarar keltirmaydigan ekologik toza va tabiiy mahsulotni ishlab chiqarish yotadi.

Tahlillarga ko'ra, bugungi kunda agrooziq-ovqat bozorlari uch xil yo'nalishda rivojlanib bormoqda (5.1-rasm).

Organik oziq-ovqat organik usulda yetishtirilgan oziq-ovqat degan ma'noni anglatadi. Asosiy afzalliklari shundaki, u xavfsizroq, sog'lomroq va odatda kimyoviy moddalarsiz, chunki pestitsidlar, gerbitsidlar va genetik modifikatsiyalangan organizmlar (GMO) kabi sun'iy moddalardan

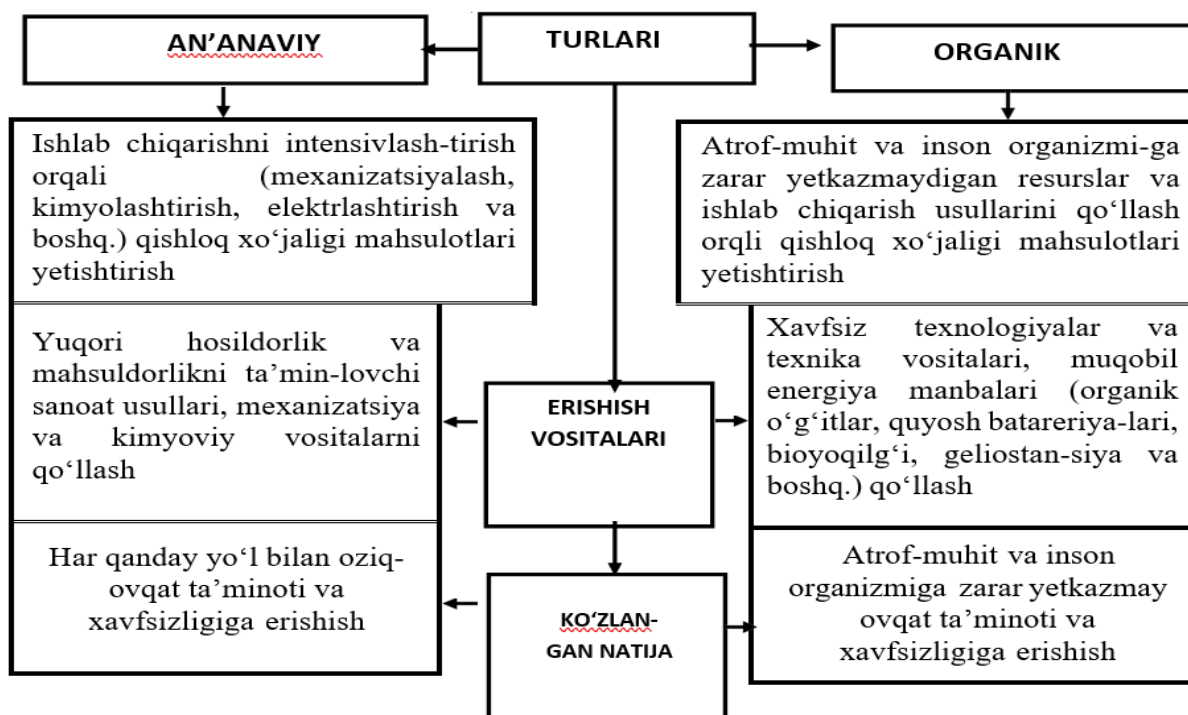
¹¹ FAO/WHO Komissiyasi "Alimentarius Kodeksi", 2007-y.

foydalanilmaydi. Zaharli elementlar bizning oziq-ovqatimizning bir qismiga aylanadi va ularning uzoq muddatda oqibatlari hali ham to'liq aniqlanmagan. Sog'lom tuproqda yetishtirilgan organik mahsulotlar ko'proq miqdorda ozuqaviy moddalarni o'z ichiga oladi va ularning ko'pchiligi an'anaviy usulda yetishtirilgan mahsulotlarga qaraganda yaxshiroq ta'mga ega. Shunday qilib, so'nggi yillarda bunday mahsulotlarning mashhurligi o'sib bormoqda.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishning organik va an'anaviy usullari bir qator xususiyatlariga ko'ra farqlanadi (5.2-rasm).

An'anaviy usulda agrooziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishda inson organizmi uchun zararli va xavfli bo'lgan mineral o'g'itlar, turli kimyoviy preparatlar va pestitsidlar ishlatiladi. Garchi bu usul hozircha keng tarqalgan bo'lsada, istiqbolda uning o'rnini organik usul egallaydi.

Organik qishloq xo'jaligi qishloq xo'jaligining ekologik va iqtisodiy jihatdan barqaror shaklidir. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining maxsus yo'nalishi sifatida, organik qishloq xo'jaligi sohasida vujudga keladigan munosabatlarning o'ziga xosligidan kelib chiqib, alohida qonuniy tartibga solishni talab qiladi. Organik qishloq xo'jaligi — bu ilmiy soha bo'lib, biotexnologik zavodlar, mikrobiologik laboratoriyalarni tashkil qilish, doimiy monitoring va tadqiqotlarni olib borish zarurligini nazarda tutadi.

5.2-Rasm. Organik va an'anaviy qishloq xo'jaligining farqli xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining maxsus yo'nalishi sifatida, organik qishloq xo'jaligi sohasida vujudga keladigan munosabatlarning o'ziga xosligidan kelib chiqib, alohida qonuniy tartibga solishni talab qiladi. Organik dehqonchilik - bu mahalliy sharoit va resurslardan to'liq samarali

foydalanishga asoslangan intensiv qishloq xo‘jaligi usuli. O‘z-o‘zini tartibga soluvchi biotizimlardan, tuproq, o‘simliklar va hayvonlarning tabiiy imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish, organik qishloq xo‘jaligi ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy xavflarni minimallashtirishga qodir, shuningdek, qishloq aholisiga turmush tarzini yaxshilash, daromadlarini oshirish imkoniyatini beradi. barqaror va Atrof muhit va salomatlikka ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda boshqaruvning ushbu shakli barqaror ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik rivojlanish uchun juda qulay bo‘lishi mumkin, chunki u arzonligi va yuqori iqtisodiy samaradorligi bilan ajralib turadi. Organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozori juda istiqbolli va rivojlanmagan, shuning uchun u ishlab chiqaruvchilar va eksportchilar uchun keng yo‘llarni ochadi. Organik qishloq xo‘jaligining inson organizmi, iqlim va ekologiya uchun foydali jihatlari ko‘p (5.3-jadval).

5.3-jadval

Organik agrooziq-ovqat mahsulotlarining asosiy foydali xususiyatlari afzalliklari

Xususiyatlari	Mazmuni
Mahsulotlar sifati va xavfsizligi	Organik mahsulotlar yuqori biologik va oziqa qimmatiga ega, ular tabiiy bo‘lib. inson organizmiga zarar yetkazmaydi
Tarkibida zararli kimyoviy moddalar yo‘qligi	Organik mahsulotlar tarkibida inson hayoti uchun xavfli pestitsidlar, og‘ir metallar, gormonlar, tibbiy preparatlar, mikrotoksinlar va boshq. majud emas
Genetik modifikatsiyalangan organizmlar bo‘lmasligi	Organik mahsulotlar yetishtirish texnologiyasida genetik jihatdan o‘zgartirilgan (GMO) organizmlardan foydalanish mutlaqo ta‘qiqlangan
Sun‘iy qo‘shimchalar qo‘shilmasligi	Organik mahsulotlar tarkibida sun‘iy qo‘shimchalar, konservantlar, emulgatorlar, rang beruvchilar, aromatizatorlar va sun‘iy ta‘m beruvchilar bo‘lmaydi
Antibiotiklar va boshqa stimulyatorlar qo‘shilmasligi	Organik mahsulotlar tarkibida antibiotiklar, bo‘y o‘sishini kuchaytiruvchi stimulyatorlar va boshqa tibbiy-veterinariya preparatlari qo‘shilmaydi
Tabiiy ta‘m va ko‘rinishga egaligi	Organik mahsulotlar tabiiy mazali ta‘mi, xushbo‘y hidi bilan ajralib turadi
Organizm uchun foydali vitaminlar va elementlarga boyligi	Organik mahsulotlar organizm uchun foydali elementlar, vitaminlar, antrioksidantlar va boshqa minerallarga boy
Tabiat va Atrof muhit bilan uyg‘unlashganligi	Ular Atrof muhit, tabiat va inson sog‘ligiga zarar yetkazmasdan, tabiat bilan uzviy uyg‘unlik, biologik xilma-xillikni ta‘minlaydi

Manba: ilmiy adabiyotlar asosida muallif ishlanmasi

I.Gomes va L.Tivantlarning keltirishicha “Alimentarius Kodeksi”¹²ning oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha standartlariga ko'ra organik qishloq xo'jaligi tizimi quyidagilarni nazarda tutadi:

1. qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining yaxlit tizimida biologik xilma-xillikni saqlab qolish;
2. tuproqning biologik faolligini oshirish;
3. tuproq unumdorligini uzoq muddat davomida saqlab turishga erishish;
4. tuproq unumdorligini tiklash maqsadida o'simlik va hayvon chiqindilaridan qayta (ikkilamchi) foydalanish orqali tabiiy ozuqa moddalarini tuproqqa qaytarish;
5. ishlab chiqarishda qayta tiklanadigan resurslardan foydalanishni oshirish;
6. tuproq, suv va havoni muhofaza qilishga ko'maklashish hamda ifloslanishning barcha ko'rinishlarini minimallashtirish;
7. qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashning barcha texnologik bosqichlarida mahsulotning tabiiy xususiyatlari, minerallari va boshqa foydali elementlarini saqlash qolishga erishish.

Organik qishloq xo'jaligi harakati Xalqaro Federatsiyasi (IFOAM) organik qishloq xo'jaligi yuritishning quyidagi tamoyillarini e'tirof etgan:

➤ **salomatlik tamoyili.** Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash va iste'molga yetkazib berish jarayonlarining barcha bosqichlarida organik qishloq xo'jaligi ekotizim, bioxilma-xillik va insoniyat sog'ligini saqlashga yo'naltirilgan. Shu tufayli bu tizimda sog'liqqa zarar yetkazuvchi mineral o'g'itlar, zaharli ximikatlari, veterenariya preparatlari va ozuqa qo'shimchalarini ishlatish ta'qiqlanadi;

➤ **ekologik musaffollik tamoyili.** Organik qishloq xo'jaligi jonli ekologik tizim musaffoligini saqlashga, resurslardan qayta foydalanish orqali ularni tejashga, mineral o'g'itlar va zaharli ximikatlardan foydalanishni qisqartirish va ta'qiqlash orqali Atrof muhit tozaligini saqlash hamda ifloslanishini oldini olishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bu yo'nalishdagi har qanday faoliyat xo'jalik joylashgan muayyan hududning o'ziga xos shart-sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olishi shart. Hech qanday holatda qishloq xo'jaligi landshaftini, iqlimni va umuman atrof-muhitni tubdan o'zgartirmasligi kerak. Shundan kelib chiqib, organik qishloq xo'jaligi organik (tabiiy) moddalardan foydalanishga qaratilgan;

➤ **adolatlik tamoyili.** Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash. Saqlash va sotish jarayonlarida ishtirok etuvchi barcha shaxslar

¹² **Kodeks Alimentarius** (lotincha “*Codex Alimentarius*” – Oziq-ovqat kodeksi) 2012-yilda mazkur kodeks komissiyasi tarkibiga 186 mamlakat qatorida Yevropa Ittifoqi ham kirgan.

o‘zaro munosabatlarni shakllantirishda adolatlilik tamoyiliga rioya etishlari, texnologik zanjirning barcha bosqichlarida o‘zaro teng huquqlilik va manfaatlar uyg‘unligini ta‘minlashga e‘tibor qaratishlari talab etiladi. Shuningdek, o‘simliklar va hayvonot dunyosida yashovchi barcha jonzorlar uchun ularning tabiiy yashash muhitiga mos keluvchi qulay shart-sharoitlar yaratilishi joiz. Qishloq xo‘jaligi barcha mamlakatlar uchun munosib turmush darajasini va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashi, qashshoqlikni yengishi kerak. Har bir inson yuqori sifatli mahsulotlarga ega bo‘lishi kerak. Shu bilan birga hayvonlar fiziologik ehtiyojlari va instinktlarini inobatga olgan holda munosib yashash sharoitiga ega bo‘lishi kerak. Nihoyat, tabiiy resurslarni taqsimlash kelajak avlod manfaatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak;

➤ **g‘amxo‘rlik tamoyili.** Organik mahsulotlar yetishtirish barcha ishtirokchilardan ma‘lum mas‘uliyat va javobgarlik hissini, o‘simlik va hayvonot dunyosi vakillariga g‘amxo‘rlik bilan yondashishni talab etadi. Bunday yondashish sog‘liqni asrash, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash va farovonlikka eltishga asos bo‘lishi kerak. Mavjud ekotizimni asrab-avaylashva uni kelgusi avlodlarga bus-butun yetkazish barchaning burchi sanaladi.

➤ **hamkorlik tamoyili.** Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi va unumdorligini oshirish odamlarning ham, tabiatning ham sog‘lig‘i va farovonligi hisobiga bo‘lmasligi kerak. Shu nuqtayi nazardan, ham yangi, ham eski texnologiyalarga birdek tanqidiy qarash lozim. Texnologiya va ish usullarini tanlashda asosiy ko‘rsatmalar ehtiyotkorlik va mas‘uliyatli yondashuv hisoblanadi. Organik ishlab chiqarish keraksiz xatarlardan va oqibatlarini to‘liq hisoblab bo‘lmaydigan texnologiyalarni keng qo‘llashdan qochish kerak. Bu shuni anglatadiki, qishloq xo‘jaligida nafaqat organik o‘g‘itlar kimyoning o‘rnini bosishi kerak, balki gen muhandislik natijalaridan ham foydalanish mumkin emas.

Organik qishloq xo‘jaligi yuritish BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2030-yilgacha qabul qilingan “Barqaror rivojlanish maqsadlari”ning quyidagi uchta jihatlariga mos kelishi zarur.

1. **Ekologik barqarorlik:**

1.1. Organik qishloq xo‘jaligi almashlab ekish tizimini qo‘llash, organik o‘g‘itlardan foydalanish, tuproqni tabiiy oziqlantirish uchun qator oralariga dukkakli ekinlar ekish orqali tuproq tarkibini yaxshilaydi;

1.2. Aralash ekinlar ekish orqali tuproq eroziyasi va zichlanishini oldini oladi.

1.3. Tabiiy chiqindilardan (somon, go‘ng va boshq.) qayta foydalanishni nazarda tutadi.

1.4. Zararkunandalar, kasalliklar va boshqa favqulodda vaziyatlar bilan kurashishda tabiiy usullardan (biologik kurash usullari, tabiiy vositalar va boshqa) foydalanish vositasida biologik xilma-xillik va sog‘lom ekotizimni

saqlashni rag'batlantiradi.

1.5. Energiyaning qayta tiklanadigan turlaridan (quyosh energiyasi, bioyoqilg'i, daraxtlar o'tini va boshq.) foydalanishni rag'batlantiradi.

2. Ijtimoiy barqarorlik:

2.1. Organik qishloq xo'jaligi haydaladigan yer maydonlari yo'qotilishini qisqarishi, suv va havo ifloslanishi, oziq-ovqat yo'qotishlarining kamayishi evaziga ijtimoiy farovonlikka yo'l ochadi.

2.2. Organik qishloq xo'jaligi xalqlar va millatlarning an'anaviy bilim-ko'nikmalari, yashash tarzi va madaniyatiga tayanadi. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan texnologiyalar va usullar mahalliy shart-sharoitlar hamda Atrof muhitning tabiiy-iqlimiy, ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini e'tiborga olgan bo'lishi zarur. Mahalliy resurslar, bilim-ko'nikmalar va tajribalar, fermerlar birdamligi orqali qishloq hududlarining ijtimoiy rivojlanishiga erishish mumkin.

3. Iqtisodiy barqarorlik:

3.1. Organik qishloq xo'jaligi dunyo miqyosida qishloq joylarda 30%gacha ish o'rinlarini ta'minlab bermoqda va mehnat sarfi birligiga nisbatan yuqori foyda ko'rishni ta'minlamoqda. Organik qishloq xo'jaligida mahalliy resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi.

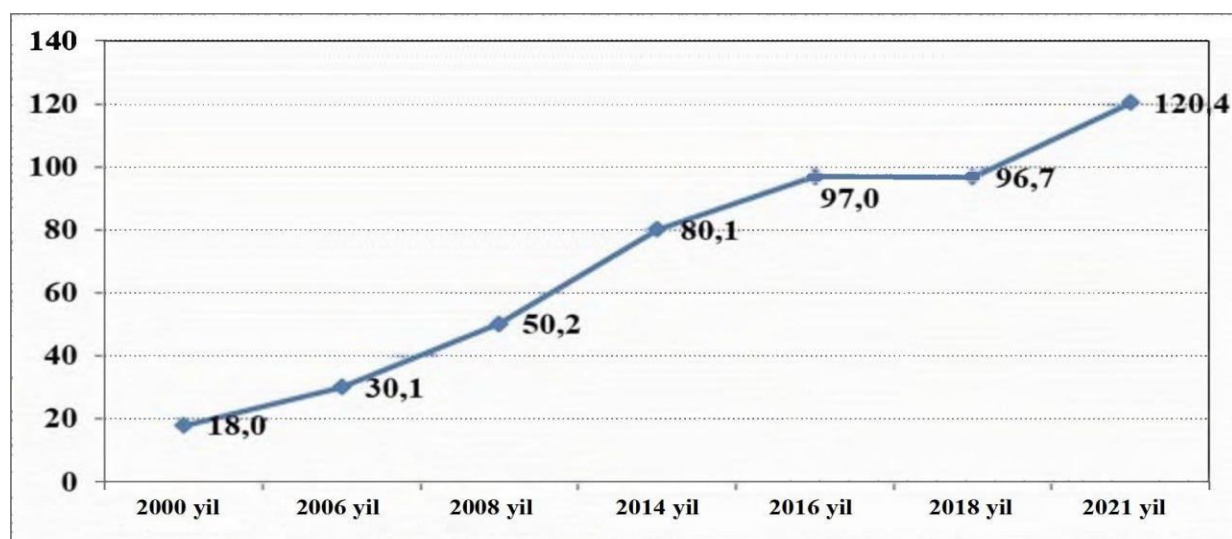
3.2. Organik qishloq xo'jaligida hosildorlik intensiv dehqonchilikka nisbatan 20 %ga kam, ammo qurg'oqchil va lalmi yerlardagiga nisbatan 180%ga yuqori

3.3. Organik qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish xarajatlari (urug'lik, ijara to'lovi, ish haqi va boshq.) don-dukkakli ekinlarda 50-60 %, sut chorvachiligida 20-25 %ga va boshqa mahsulot turlari bo'yicha 10-20 %ga kamroq. Bu tejamga resurslardan qayta foydalanish, qimmat turadigan mineral o'g'itlar va ximikatlardan foydalanmaslik, texnikani kam ishlatish orqali erishiladi.

Bugungi kunda organik qishloq xo'jaligi - jahon trendi hisoblanadi. Organik qishloq xo'jaligi tadqiqotlari institutining (FiBL) ma'lumotlariga ko'ra 2021-yilda 72,3 mln. gektar maydonda 3,1 mln. birlik organik mahsulot ishlab chiqaruvchi ro'yxatga olingan. Organik qishloq xo'jaligi bo'yicha xalqaro bozorlardagi savdo aylanmasi 2018-yilda 96,7 mlrd. AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa 2021-yilda esa bu raqam 120 mlrd. AQSH dollardan oshib ketdi (5.3-rasm).

Qishloq xo'jaligi biznesining asosiy muammosi nafaqat o'sib borayotgan aholini qanday oziqlantirishni aniqlashga harakat qilish, balki iqlim o'zgarishiga moslashish va uni yumshatish choralarini ko'rishda ham buni amalga oshirishdir. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib organik mahsulotlar yetishtirish tizimini takomillashtirish va ularning savdosini jadallashtirish hamda eksportini yo'lga qo'yish mamlakatlar farovonligiga

katta hissa qo‘shadi.

5.3-rasm. Jahon organik oziq-ovqat bozori tovar aylanmasi dinamikasi, mlrd. dollar.¹³

Organik qishloq xo‘jaligi ilmiy tadqiqot instituti tomonidan 2021- yilda e‘lon qilingan “Organik qishloq xo‘jaligi dunyosi” nomli statistik va tahliliy to‘plamda keltirilishicha, dunyo bo‘ylab 2019-yilda 187 ta mamlakat bo‘ylab 72,3 mln. gektar yerda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirilgan. Organik yer maydoni bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkichlarni Avstraliya (35,7 mln. ga), Argentina (3,7 mln. ga) va Ispaniya (2,4 mln. ga) mamlakatlari qo‘lga kiritgan bo‘lsa, organik qishloq xo‘jaligi mahsuloti yetishtiruvchilar soni bo‘yicha Hindiston (1 366 226 birl.), Uganda (210 353 birl.) va Efiopiya (203 602 birl.) mamlakatlari yetakchi bo‘lgan (5.4-jadval).

Organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozorining dunyo bo‘yicha tovar aylanmasi 2019-yilda 106,4 mlrd Yevroni tashkil etgan bo‘lsa, bu bo‘yicha yetakchi mamlakatlar sifatida AQSH (44,7 mlrd. Yevro), Germaniya (12,0 mlrd. Yevro) va Fransiya (11,3 mlrd. Yevro) keltirish mumkin.

5.4-jadval

Organik qishloq xo‘jaligi eng yuqori rivojlangan mamlakatlar ko‘rsatkichlari, (2019-y.)¹⁴

Ko‘rsatkichlar	Jahon bo‘yicha o‘rtacha	Eng yuqori ko‘rsatkichga ega (Top) mamlakatlar
Organik qishloq xo‘jaligiga ega mamlakatlar	187 ta	

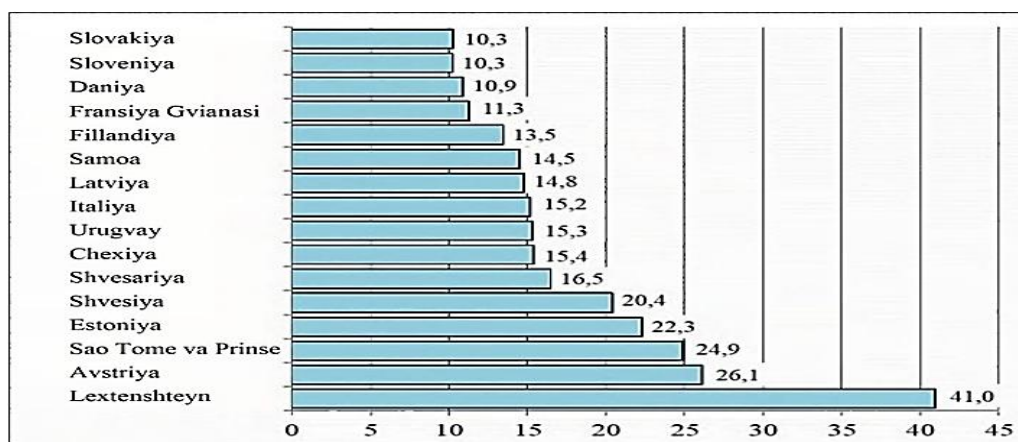
¹³ Manba: The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2021. Research Institute of Organic Agriculture FiBL. <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1150-organic-world-2021.pdf>

¹⁴ Manba: The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2021. Research Institute of Organic Agriculture FiBL. <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1150-organic-world-2021.pdf>.

Organik qishloq xo'jaligi yer maydonihajmi	72,3 mln. ga	Avstraliya (35,7 mln. ga); Argentina (3,7 mln. ga); Ispaniya (2,4 mln. ga)
Jami qishloq xo'jaligi yerlarida organik maydonlar salmog'i	1,5 %	Lixtenshteyn (41,0 %); Avstriya (26,1 %); Sao Tome (24,9 %)
Organik qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiruvchilar soni	3,1 mln. birlik	Hindiston (1 366 226 birl.); Uganda (210 353 birl.); Efiopiya (203 602 birl.)
Organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozori tovar aylanmasi	106,4	AQSH (44,7 mlrd. Yevro); Germaniya (12,0 mlrd. Yevro); Fransiya (11,3 mlrd. Yevro)
Aholi jon boshiga organik mahsulotlariste'moli	14,0 Yevro	Daniya (344 Yevro); Shvetsariya (338 Yevro); Lyuksemburg (265 Yevro)

Organik qishloq xo'jaligining jami qishloq xo'jaligi yerlariga nisbatan salmog'i kamida 10 % bo'lgan reytingda Lixtenshteyndan (41,0 %) so'ng Avstriya (26,1 %), Sao Tome va Prinse (24,9 %, Estoniya (22,3 %), Shvetsiya (20,4 %), Shvetsariya (16,5 %), Chexiya (15,4 %), Urugvay (15,3%), Italiya (15,2 %), Latviya (14,8 %), Samoa (14,5 %, Finlyandiya (13,5%), Fransiya Gvianasi (11,3%), Daniya (10,9 %), Sloveniya (10,3 %) va Slovakiya (10,3 %) mamlakatlari yetakchilik qilmoqda. (5.4 rasm)

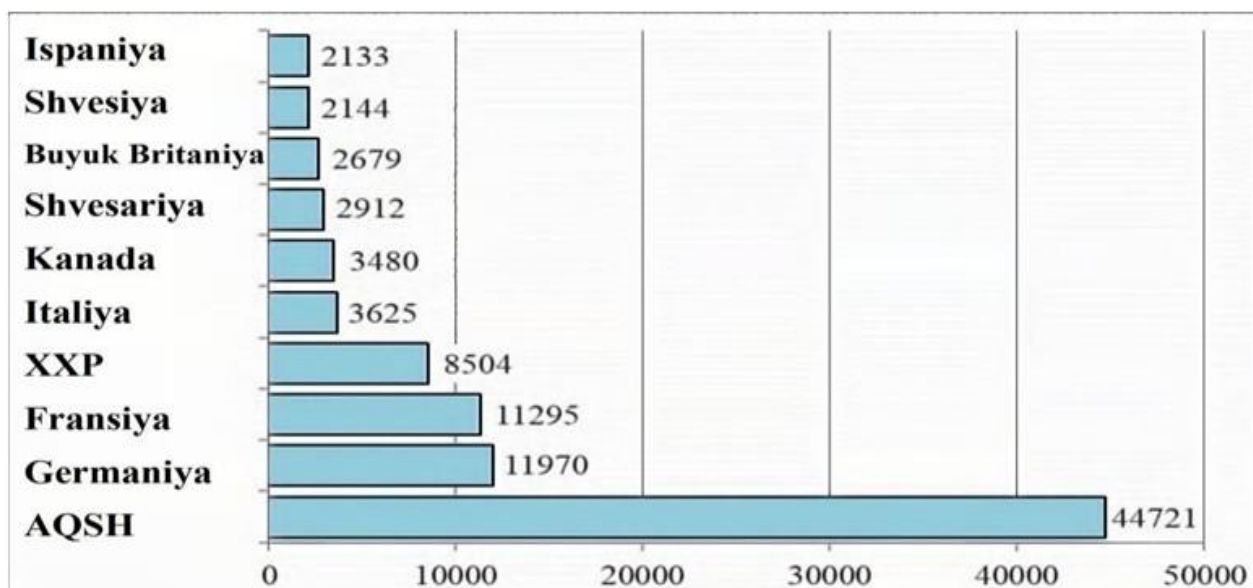
Keyingi yillarda jahon bo'ylab organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiriladigan yer maydonlari kengayib bormoqda. Xususan, o'tgan 1999-2019-yillar davomida jahonda organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiriladigan yer maydonlari hajmi 11,0 mln. gektardan 72,3 mln. gektargacha yoki 6,5-martaga, organik yer maydonlarining jami qishloq xo'jaligi yerlariga nisbatan salmog'i esa 0,3% dan 1,5 %gacha oshgan.

5.4-rasm. Jami qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining kamida 10 %ida organik mahsulotlar yetishtiruvchi davlatlar, %da (2019-y.)¹⁵

¹⁵ Manba: The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2021. Research Institute of Organic

Eng yirik organik qishloq xo‘jaligi bozoriga ega 10 ta top davlatlar sifatida AQSH (44 721 mln. Yevro), Germaniya (11 970 mln. Yevro), Fransiya (11 295 mln. Yevro), XXR (8 504 mln. Yevro), Italiya (3 625 mln. Yevro), Kanada (3 480 mln. Yevro), Shvetsariya (2 912 mln. Yevro), Buyuk Britaniya (2 679 mln. Yevro) Shvetsiya (2 144 mln. Yevro) va Ispaniyani (2 133 mln. Yevro) keltirish mumkin (5.5-rasm).

5.5-rasm. Eng yirik organik qishloq xo‘jaligi bozoriga ega davlatlar ko‘rsatkichlari, mln. vro, (2019-y.)

Germaniya eng katta organik bozorga ega bo‘lsa-da, aholi jon boshiga iste’mol qilishning eng yuqori darajasini Shveysariya va Daniyada ko‘rish mumkin. Yevropa Ittifoqida aholi jon boshiga o‘rtacha xarajat taxminan 102 yevroni tashkil qiladi. Yevropalik iste’molchilar orasida organik oziq-ovqatlarni sotib olishning mashhur sabablari orasida mahalliy biznesni qo‘llab-quvvatlash, sog‘liq uchun sabablar va pestisidlar yoki boshqa spreylardan qochish kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi PF-5853-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi”da qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari eksporti qiymatini 2030-yilga borib 20 mlrd AQSH dollariga yetkazish vazifasi belgilab berilgan.

Mazkur Strategiyada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga maqbul qishloq xo‘jaligi va ekologik amaliyoti (GAEP), agrar tadbirkorlikka maqbul ishlab chiqarish amaliyoti (GMP) va boshqa sifat standartlari joriy etish ham ko‘zda tutilgan.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish va eksport qilish borasida

ulkan salohiyat bo'lishiga qaramay, O'zbekiston Respublikasida organik qishloq xo'jaligini joriy etish talab darajasida emas. Organik qishloq xo'jaligi tadqiqotlari instituti (FiBL) tomonidan 2021-yilda e'lon qilingan "Organik qishloq xo'jaligi dunyosi — The World of Organic Agriculture. Statistics" statistik to'plamida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra O'zbekiston Respublikasida organik qishloq xo'jaligini joriy etish juda sust darajada (5.5-jadval).

5.5-jadval

Organik qishloq xo'jaligi joriy etish bo'yicha jahon va O'zbekiston Respublikasi ko'rsatkichlari, (2019-y.)

Hududlar	Organik qishloq xo'jaligi joriy etilgan yer maydoni, gektar	Hududning jahon organik qishloq yer maydonidagi ulushi, %	Hududning jami qishloq xo'jaligi yer maydonida organik yer maydoni salmog'i, %
Jahon	72 285 656	100	1,5
O'zbekiston	932	0,001	0,004

Yuqorida keltirilgan 3-jadvaldan ma'lumki, 2019-yilda jahon bo'ylab organik qishloq xo'jaligi joriy etilgan maydonlar jami qishloq xo'jaligi yerlarining 1,5%iga teng bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 0,004%ga teng yoki jahon ko'rsatkichidan 375-marta past. O'zbekiston Respublikasining jahon organik qishloq yer maydonidagi ulushi esa 0,001%ga teng bo'lgan.

Tahlil natijalaridan ma'lumki, mamlakatimizda bu yo'nalishda ishlar endigina boshlanyapti va yetarlicha muammolar mavjud. Jumladan:

1. mamlakatimiz qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlar, kimyoviy preparatlar va zaharli moddalarni ko'p qo'llaniladi va buning oqibatida tuproqlarimiz tarkibi buzilgan;

2. sug'oriladigan yer maydonlarining qariyb 45%i u yoki bu darajada sho'rlangan, yer osti sizot suvlari yuqori;

3. organik qishloq xo'jaligi mahsulotlariga qo'yiladigan sifat standartlari, texnik, sanitariya, gigiyenik, fitosanitariya, veterinariya, ekologik va boshqa talablarni ISO 9001:2000 va ISO 22000:2005 standartlari doirasida joriy etish yetarli emas;

4. fermerlar va dehqonlarda organik mahsulotlar yetishtirish bo'yicha kerakli bilim va ko'nikmalar, ishonchli axborotlar yetishmaydi;

5. organik qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi an'anaviy ekinlar hosildorligiga nisbatan ancha past darajada qolmoqda;

6. organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ko'maklashuvchi konsalting va servis xizmatlari, infratuzilmalar yetarli rivojlanmagan;

7. organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlash bo‘yicha quvvatlar yetarli emas;

8. organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish tannarxi yuqori;

9. organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining uzoq saqlash va tashish imkoniyatlari yuqori bo‘lgan navlari, urug‘liklar yetishmaydi;

10. aholi orasida organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining foydali xususiyatlari va zararsizligi to‘g‘risida reklama hamda targ‘ibot ishlari keng yo‘lga qo‘yilmagan;

11. organik mahsulotlar yetishtiruvchilar manfaatlarini himoya qilish vailgari surish bo‘yicha uyushmalar faoliyati yo‘lga qo‘yilmagan va boshqalar

Shu bilan birga bu borada imkoniyatlarimiz ham mavjud:

1. respublikamizda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish bo‘yicha hali foydalanilmagan imkoniyatlar mavjud;

2. mamlakatimizda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni yetishtirishga hukumat darajasida e‘tibor berilmoqda;

3. aholi orasida organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari iste‘moliga talaborgan sari ortib boradi;

4. respublikamizning tog‘li va tog‘ oldi hududlarida qo‘shimcha mevazor va uzumzor bog‘lar barpo etish uchun yetarli yer-suv va mehnat resurslari mavjud;

5. intensiv bog‘lar barpo etish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash tadbirlari organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hosildorligini va sifat ko‘rsatkichlarini yanada oshirishga olib keladi;

6. JSTga a‘zo bo‘lib kirish organik qishloq xo‘jaligi bo‘yicha xalqaro standart va tajribalarni O‘zbekistonga keng qo‘llash imkoniyatini beradi;

7. ichki bozorda organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari uchun raqobat muhiti hozircha kuchsiz va boshqalar.

Ilmiy tadqiqotlar asosida mamlakatimizda organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirishni tavsiya etamiz:

Birinchidan tegishli davlat tomonidan organik qishloq xo‘jaligi yuritish uchun imtiyozlar va subsidiyalar taqdim etish ko‘lamini kengaytirish, davlat tomonidan yaratib berilgan moliyaviy imtiyozlar, subsidiyalar va boshqa yengilliklarni fermer xo‘jaliklari va tadbirkorlik subyektlariga televideniya, radio, gazeta, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa kommunikatsiya vositalari yordamida yetkazish orqali ularda bu yo‘nalishga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otishi lozim.

Ikkinchidan aholi orasida orasida sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishga e‘tibor berish va organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining foydali xususiyatlarini ommaviy axborot vositalari orqali iste‘molchilarga keng targ‘ib qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Uchinchidan, organik qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanish istagida

bo'lgan fermer va dehqon xo'jaliklari xodimlarini tegishli kurslar orqali o'qitish bo'yicha treninglar tashkil qilishni yo'lga qo'yish va muntazam ravishda malaka oshirish tizimini yo'lga qo'yish kerak.

To'rtinchidan, yosh bolali, kasallangan va yoshi katta iste'molchilarga ushbu mahsulotlarni xarid qilishda chegirmalar berish joiz.

Beshinchidan, davlat tomonidan organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish reyestrini yo'lga qo'yish, statistik to'plamlarda alohida hisobni yo'lga qo'yish va Oliy Majlis yig'ilishlarida yilida kamida bir marta Qishloq xo'jaligi vazirligining bu boradagi hisobotini tinglashni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq.

Oltinchidan, Qishloq xo'jaligi vazirligi, Fermer, dehqonxo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi rasmiy saytlarida organik qishloq xo'jaligi yuritish bo'yicha alohida platforma yaratish, bu platformada tegishli ma'lumotlar, foydali tajribalar va boshqa ma'lumotlarni yuklab borish joiz.

Yettinchidan, an'anaviy qishloq xo'jaligidan organik qishloq xo'jaligiga o'tish bo'yicha uzoq muddatli davlat dasturini qabul qilish, mineral o'g'itlar va zaharli kimyoviy preparatlar qo'llash ko'lamini bosqichma-bosqich qisqartirish maqsadli ko'rsatkichlarini qabul qilish joiz.

5.3. O'zbekistonda organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish istiqbollari

Qishloq xo'jaligi O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog'i bo'lib, aholi daromadlarini oshirish, ish o'rinlari yaratish va mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga katta ta'sir ko'rsatadi (mamlakat aholisining 49 foizi yoki 17,7 million kishi qishloq joylarda yashaydi).

2017-2022-yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida agrar sektor ulushi bosqichma-bosqich pasaygan (32 foizdan 25 foizgacha), ammo shunga qaramay, sanoat ishlab chiqarish hajmining barqaror o'sishiga erishdi. So'nggi 6 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmi 16 foizga oshdi. 2022-yilda yalpi ichki mahsulotning 25 foizi, investitsiyalarning 7 foizi, eksport tushumining 6 foizi va band aholining 25 foizi ushbu tarmoq hissasiga to'g'ri keldi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti hajmi 1,1 milliard AQSH dollariga yetdi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish bo'yicha klaster tizimining joriy etilgani qisqa vaqt ichida bu borada sezilarli ijobiy o'zgarishlarga zamin yaratdi. 2017-yilda O'zbekistonda 2 ta qishloq xo'jaligi klasteri faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2022-yilda ularning soni 633 taga yetdi. Bugungi kunda mamlakatimizda 134 ta paxta-to'qimachilik, 200 ta g'allachilik, 249 ta meva-sabzavotchilik, 42 ta sholichilik, 8 ta farmatsevtika klasterlari faoliyat ko'rsatmoqda. Shu munosabat bilan organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish uning dolzarbligi va ahamiyatini ta'kidlaydigan bir qancha asosiy omillar tufayli O'zbekiston uchun muhim strategik yo'nalishga aylanib bormoqda.

Birinchidan, ekologik barqarorlik. O'zbekistonda kimyoviy o'g'itlar va pestitsidlardan ko'p foydalanish natijasida tuproq degradatsiyasi, suv resurslarining kamayishi va Atrof muhitning ifloslanishi muammolari yuz bermoqda. Organik qishloq xo'jaligini joriy etish qishloq xo'jaligi tizimining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shib, Atrof muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirishga yordam beradi. Ikkinchidan, iqtisodiy foyda. Organik mahsulotlar bozori ham global, ham mahalliy miqyosda barqaror o'sib bermoqda. Organik qishloq xo'jaligining rivojlanishi o'zbekistonlik fermer va agrar korxonalarga mahsulotlarni qimmatroq narxda sotish orqali yuqori daromad olish imkonini bermoqda.

Uchinchidan, eksport salohiyati. Organik mahsulotlar ishlab chiqarish jahon bozorida talabga ega. O'zbekiston organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish orqali jahon iqtisodiyotida o'z mavqeini mustahkamlab, yuqori sifatli organik mahsulotlar eksportchisiga aylanishi mumkin.

O'zbekiston uchun bu yo'nalishdagi ishlar oziq-ovqat bozorini diversifikatsiya qilish va mamlakat eksport salohiyatini kengaytirishga yordam beradi. O'zbekistonning boy qishloq xo'jaligi merosi hamda sog'lom turmush tarzi va ekologik toza mahsulotlarga bo'lgan qiziqish ortib borayotganini inobatga olgan holda, organik qishloq xo'jaligiga o'tish turli darajalarda salmoqli foyda keltirishi va agrar sohaning barqaror rivojlanishini ta'minlashi mumkin.

Organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- tabiatning tizimi va aylanmasi bilan hisoblashgan holda tuproq, suv, o'simliklar va hayvonlarning sog'lig'ini, shuningdek, ularning orasidagi muvozanatni saqlash;
- biologik xilma-xillikni saqlashga hissa qo'shish;
- energiya va tabiiy resurslardan foydalanish mas'uliyatini oshirish;
- organik ishlab chiqarish usullariga muvofiq qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlab chiqarishni ta'minlash;
- organik ishlab chiqarishda gen muhandisligidan foydalanmaslik

Organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish sohasini rivojlantirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini amalga oshirish uchun davlat boshqaruv organlari quyidagi tashkiliy-huquqiy tadbirlarni amalga oshiradi:

- organik ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni (moliyaviy yordam, imtiyozli kreditlash, subsidiyalash, soliqqa tortish va boshqalar) ta'minlaydigan yillik, o'rta muddatli va uzoq muddatli davlat dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshirishni ta'minlanadi;
- organik mahsulot ishlab chiqaruvchilar bilan birgalikda loyiha va

dasturlarni qabul qiladi va amalga oshiriladi;

- organik ishlab chiqarishning innovatsion usullar va texnologiyalarni joriy etish, organik ishlab chiqarishga ilg'or tajribalarni joriy etishni rag'batlantiriladi;

- organik mahsulotlar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga axborot va maslahat yordamlarini ko'rsatiladi;

- organik ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha innovatsion loyihalarni izlash va amalga oshirishda yordam beriladi;

- organik ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha davlat va xalqaro grantlarni taqdim etish hamda tajriba (pilot) loyihalarini amalga oshirish, jumladan, an'anaviy usulda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga organik qishloq xo'jaligiga o'tishida imtiyozlar beriladi;

- organik ishlab chiqaruvchilarga xizmat ko'rsatish infratuzilmasini shakllashtirishda ishtirok etishlari uchun sharoitlar yaratish va aholining shaxsiy tomorqa xo'jaliklari faoliyatlarini ta'minlaydi

- avtorizatsiya va akkreditatsiyalangan muvofiqlikni baholash va inspeksiyalash organlari tomonidan qonunchilikda belgilangan shakldagi sertifikatlangan organik mahsulot va xomashyolarni ishlab chiqaruvchilarga nisbatan davlat tomonida qo'llab-quvvatlash amalga oshiriladi;

- organik mahsulotlar va xomashyolarni ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida, davlat xaridlarini amalga oshirishda mahalliy organik mahsulot va xomashyolarni ishlab chiqaruvchi korxonalarining mahsulotlariga imtiyozlar beriladi;

- organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi korxonalar tomonidan texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi me'yoriy hujjatlar talabiga muvofiqlikni ta'minlash maqsadida ilmiy asoslangan almashlab ekish sxemalarini amalga oshirish va ekinlarni joylashtirish hamda xomashyolar (organik o'g'it, o'simliklarni himoya qilish vositalari va veterinariya organik vositalari)dan foydalanishda davlat aralashuviga va monopoliyaga yo'l qo'ymaydi.

- Organik mahsulot ishlab chiqarishga o'tish organik mahsulotlarni ishlab chiqish va mahsulot muomalasi qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Organik mahsulot ishlab chiqarishga o'tishda quyidagi shartlar bajariladi:

- organik mahsulot ishlab chiqaruvchisi muvofiqlikni baholash organi bilan organik mahsulotlar va organik mahsulotlarning muvofiqligini tasdiqlash tartibini amalga oshirish to'g'risidagi shartnoma rasmiylashtiriladi;

- o'tish davrida organik mahsulotlarni ishlab chiqarish va mahsulot muomalasi texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablarga rioya qilinadi;

- organik mahsulot ishlab chiqarish organik mahsulotlarga tegishli bo'lmagan mahsulotlarni ishlab chiqarishdan ajratilgan holda texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilangan talablarga muvofiq amalga oshiriladi;
- mahsulotlarni sotishda "o'tish davridagi organik mahsulotlar" deb belgilashga ruxsat etiladi;
- organik mahsulot ishlab chiqarishga o'tish muddati texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilanadi.
- Organik mahsulotlarni ishlab chiqarish texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlar talablariga va quyidagi qoidalarga:
 - sog'lom hayvonlar va o'simliklardan, kelib chiqishi hayvonot va o'simlikdan bo'lgan xomashyo va xavfsiz mahsulotdan foydalanish;
 - sintetik moddalar, pestitsidlar, gormonlar, antibiotiklar va kimyoviy oziq-ovqat qo'shimchalaridan foydalanmaslik;
 - tuproqdan foydalanmasdan o'simlik mahsulotlarini yetishtirish usullaridan foydalanmaslik;
 - ionlashtiruvchi nurlanishdan foydalanmaslik;
 - qayta tiklanadigan tabiiy resurslaridan foydalanishni minimallashtirish;
 - yovvoyi o'simliklarni qayta ishlashning kimyoviy usullaridan foydalanmaslik;
 - o'simlik va hayvonot manbalaridan olingan chiqindilardan foydalanish, ular organik ishlab chiqarishda olingan taqdiridagina ruxsat etiladi;
 - ishlab chiqarish uchun organik mahsulotlarning o'ziga xos turini tanlashda ekologik tizimlarni saqlash;
 - o'simliklarni profilaktika choralari, shu jumladan, tegishli almashlab ekish, zararkunandalarga, begona o'tlarga va o'simlik kasalliklariga chidamli o'simlik turlarini va navlarini tanlash orqali himoya qilish;
 - o'simliklarni zararkunandalar, begona o'tlar va o'simlik kasalliklaridan himoya qilish mexanik, biologik va fizik usullaridan foydalanish;
 - tabiiy immunitetni rag'batlantiradigan tabiiy xatti-harakatlar hisobga olgan holda tegishli binolar va boshqa sharoitlarni ta'minlash orqali hayvonlarning sog'ligiga g'amxo'rlik qilish;
 - mahalliy sharoitga mos turg'un turlarni, o'simlik navlarini va hayvon zotlarini tanlash;
 - organik mahsulotlar ishlab chiqarish natijasida, shuningdek, kelib chiqishi tabiiy moddalardan olingan ingrediylentlardan tashkil topgan ozuqa va ozuqa qo'shimchalaridan chorvachilikda foydalanish;
 - an'anaviy usulda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni, organik

mahsulotlar bilan aralashib ketishni oldini olish maqsadida, organik mahsulotlar ishlab chiqarish texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi me'yoriy hujjatlar talablariga muvofiq ishlab chiqarish, saqlash va transportda tashishning barcha bosqichlarida organik bo'lmagan mahsulotlardan ajratilishni;

➤ organik mahsulotlarga va (yoki) uning hayot sikli jarayonlariga qo'yiladigan talablar organik mahsulotlarni ishlab chiqarish texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi me'yoriy hujjatlar talablariga bilan belgilanadi;

➤ organik mahsulotlarni qayta ishlashda organik mahsulotlar ishlab chiqaruvchilar texnologik yoki zootexnik zarurat tug'ilganda yoki parhez maqsadlarida foydalanishga ruxsat berilgan oziq-ovqat qo'shimchalari va ozuqa yem qo'shimchalarini ishlatishni cheklashni ta'minlaydi.

Organik qishloq xo'jaligi bo'yicha asosiy tushunchalar amaliyotda qo'llaniladi:

➤ **qayta ishlangan organik qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsuloti** — texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlar talablariga muvofiq yakuniy tayyor mahsulot tarkibida massa ulushi 95 foizdan kam bo'lmagan miqdorda organik xomashyolardan iborat bo'lgan, shuningdek, tarkibida ozuqa tuzlari va suvlaridan tashqari organik bo'lmagan ingrediyentlarning massa ulushi 5 foizdan oshmagan qayta ishlangan oziq-ovqat mahsulotlari;

➤ **organik muvofiqlik sertifikat** — qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonlarining texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlash uchun sertifikatlashtirish tizimi qoidalariga binoan berilgan hujjat;

➤ **tirik hayvonlar, parrandalar va ulardan olingan, lekin qayta ishlanmagan mahsulotlar** — organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish talablariga muvofiq yetishtirilgan va ularda olingan naslli hayvonlardan, asalarilardan, parrandalardan olinadigan mahsulotlar.

➤ **o'tish davri** — qishloq xo'jaligi mahsulotlarini an'anaviy usulda yetishtirishdan texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilangan davr ichida organik usulda yetishtirishga o'tish muddati.

➤ **organik mahsulot** — ishlab chiqarish, qayta ishlash va savdo qilishning barcha bosqichlarida milliy organik standart talablariga muvofiq bo'lgan ishlab chiqarish texnologiyalarini qo'llash orqali olingan mahsulot;

5.5-jadval

Organik qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni ixtiyoriy sertifikatlashtirishdan o‘tkazish sxemasi

Bosqichlar	Subyekt	Amalga oshirish jarayoni	Muddati
1-bosqich	Ariza beruvchi	Tegishli hujjatlarni ilova qilgan holda yozma yoki elektron shaklda ariza topshiradi.	Ariza beruvchi xohishiga ko‘ra
2-bosqich	Muvofiqlikni baholash organi	1. Ariza va unga ilova qilingan hujjatlarni o‘rganib chiqadi. 2. Sertifikatlashtirish uchun shartnoma tuzadi yoki rad etadi.	Besh ish kunida
3-bosqich	Ariza beruvchi	O‘tish davrida shartnoma shartlarini va texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarda belgilangan talablarni bajaradi.	Normativ hujjatlarda belgilangan muddatda
4-bosqich	Muvofiqlikni baholash organining inspektori	1. Rejali va rejadan tashqari inspeksiya nazoratini amalga oshiradi. 2. O‘tkazilgan inspeksiya nazorati yuzasidan muvofiqlikni baholash organiga hisobot taqdim etadi.	Bir yilda bir marta
5-bosqich	Muvofiqlikni baholash organi	1. Ariza beruvchiga sertifikat berish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. 2. Organik muvofiqlik sertifikatini rasmiylashtiradi va elektron ma’lumotlar bazasiga kiritadi.	Besh ish kunida
6-bosqich	Muvofiqlikni baholash organi	Etishtiruvchining organik ishlab chiqarish jarayonini inspeksiya nazoratidan o‘tkazadi.	Bir yilda bir marta
7-bosqich	Organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi	Avval berilgan sertifikatni qayta rasmiylashtirish uchun muvofiqlikni baholash organiga murojaat qiladi.	Sertifikatning amal qilish muddati tugashidan uch oy oldin
8-bosqich	Muvofiqlikni baholash organi	1. Shartnomani qayta rasmiylashtiradi. 2. Organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchining organik ishlab chiqarish jarayonini inspeksiya nazoratidan o‘tkazadi.	Ikki ish kunida

9-bosqich	Muvofiqlikni baholash organi	1. Organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchiga sertifikat berish to'g'risida qaror qabul qiladi. 2. Organik muvofiqlik sertifikatni rasmiylashtiradi.	Besh ish kunida
-----------	------------------------------	--	-----------------

O'zbekistonda organik qishloq xo'jaligi ham hukumat tomonidan milliy darajada, ham turli tashkilotlarning xalqaro darajada qo'llab-quvvatlanishi tufayli faol rivojlanmoqda.

O'zbekiston hukumatining ko'magi:

➤ Qonunchilik bazasi: "Organik mahsulotlar to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi va ixtiyoriy sertifikatlashtirish to'g'risidagi nizomlar mamlakatimizda organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun huquqiy asos yaratdi.

➤ Moliyaviy yordam: Hukumat organik dehqonchilik sohasidagi tashabbus va loyihalarni qo'llab-quvvatlash uchun mablag' ajratadi.

➤ Ta'lim dasturlari: Organik dehqonchilik sohasida fermerlar va mutaxassislar uchun treninglar, seminarlar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

➤ Xalqaro miqyosda reklama: O'zbekiston ishlab chiqaruvchilarining xalqaro ko'rgazma va forumlarda ishtirok etishini qo'llab-quvvatlash.

Xalqaro tashkilotlarning yordami:

➤ Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO): FAO O'zbekiston bilan faol hamkorlik qilib, ekspert yordami, o'qitish va organik qishloq xo'jaligi sohasida turli loyihalarni moliyalashtirishni ta'minlaydi.

➤ Xalqaro sheriklik: O'zbekiston organik ishlab chiqarishga ixtisoslashgan turli xalqaro tashkilotlar va assotsiatsiyalar bilan hamkorlik qiladi, bu tajriba, bilim va ilg'or tajriba almashish imkonini beradi.

➤ Grantlar va investitsiyalar: O'zbekiston Yevropa Ittifoqi bilan organik qishloq xo'jaligi sohasida faol hamkorlik qiladi. 2014-2020-yillarda Yevropa Ittifoqi O'zbekistonga 168 million yevro miqdorida moliyaviy yordam ko'rsatdi, bu avvalgi yetti yillik davrga nisbatan 124 foizga ko'pdir. Ushbu mablag'lar qishloqlarni rivojlantirish, suv resurslarini barqaror boshqarish va boshqa muhim tarmoqlarga yo'naltirilgan. Bundan tashqari, 2021-2024 yillar uchun Yevropa Ittifoqi O'zbekistondagi turli dasturlarni, jumladan, inson huquqlari va qishloq-oziq-ovqat sektorini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun 76 million yevro ajratdi.

Shunday qilib, hukumat va xalqaro tashkilotlarning faol qo'llab-quvvatlashi tufayli O'zbekiston organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish yo'lidan muvaffaqiyatli bormoqda, ishlab chiqaruvchilar uchun qulay shart-

sharoitlar yaratib, xalqaro bozorga eksport qilish uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda.

Organik bozor: hozirgi holat va istiqbollar

Organik mahsulotlar jahon bozorida tobora ommalashib bormoqda va O'zbekiston bu jarayonga faol integratsiyalashib, o'z o'rnini topishga, yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulotlarni taklif qilishga harakat qilmoqda.

Hozirgi bozor holati:

➤ O'sib borayotgan talab: So'nggi yillarda butun dunyo bo'ylab organik mahsulotlarga talabning barqaror o'sishi kuzatilmoqda. Iste'molchilar organik mahsulotlarning sog'liq va Atrof muhitga foydalari haqida ko'proq xabardor bo'lib bormoqda.

➤ O'zbekiston jahon miqyosida: O'zbekiston o'zining organik mahsulotlarini 2022-yilda Germaniyada bo'lib o'tadigan taqdimot kabi xalqaro ko'rgazma va forumlarda faol namoyish etmoqda.

➤ Ichki bozorni rivojlantirish: O'zbekistonda aholi o'rtasida organik mahsulotlarga qiziqish ortib bormoqda, bu ichki bozorni rivojlantirish va yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratishni rag'batlantirmoqda.

Bozor istiqboli:

➤ Assortimentni kengaytirish: O'zbekistonning iqlim sharoiti va tabiiy resurslari xilma-xilligini hisobga olgan holda, organik mahsulotlar assortimentini kengaytirish uchun katta imkoniyatlar mavjud.

➤ Eksport imkoniyatlari: O'zbekiston organik mahsulotlar eksportini, ayniqsa, bunday mahsulotlarga talab barqaror o'sib borayotgan Yevropa va Osiyo mamlakatlariga eksport qilish salohiyatiga ega.

➤ Texnologik rivojlanish: Yangi texnologiyalar va ishlab chiqarish usullarini joriy etish ishlab chiqarish hajmini oshiradi va mahsulot sifatini yaxshilaydi.

➤ Qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish: Hukumat va xalqaro tashkilotlar tomonidan faol qo'llab-quvvatlansa, O'zbekistonda organik mahsulotlar bozori yanada rivojlanish va kengayish uchun barcha imkoniyatlarga ega.

O'zbekistonda organik mahsulotlar bozori faol rivojlanish bosqichida, deyish mumkin. Jahon tendentsiyalari va mamlakatning ichki imkoniyatlarini hisobga olsak, ushbu bozorning istiqbollari juda istiqbolli ko'rinadi.

O'zbekistonda organik qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritish ushbu sohani mahalliy va xalqaro investorlar uchun jozibador qiladigan qator imtiyozlarni taqdim etadi:

1. Qulay tabiiy sharoitlar: O'zbekistonning turli iqlim sharoitlari, unumdor erlari va toza suv resurslari organik dehqonchilik uchun ideal sharoitlarga ega.

2. Hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlash: O'zbekiston hukumati investorlar uchun imtiyozlar, subsidiyalar va boshqa imtiyozlar berish orqali organik qishloq xo'jaligini rivojlantirishni faol qo'llab-quvvatlamoda.

3. Organik mahsulotlarga talab ortib bormoqda: ichki va xalqaro bozorlarda organik mahsulotlarga talab doimiy ravishda oshib bormoqda.

4. Xalqaro bozorlarga chiqish: O'zbekiston yirik xalqaro bozorlarga chiqish va organik mahsulotlarni eksport qilish imkoniyatini ta'minlovchi jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashishga intilmoqda.

5. Past ishlab chiqarish xarajatlari: Ba'zi boshqa mamlakatlar bilan solishtirganda O'zbekiston mehnat, yer va boshqa resurslar uchun nisbatan arzon narxlarni taklif qiladi.

6. Organik dehqonchilik an'analari: O'zbekistonda qishloq xo'jaligi sohasida boy an'analar mavjud va bu usullarning aksariyati organik ishlab chiqarishning zamonaviy standartlariga javob beradi.

7. Infratuzilmani rivojlantirish: Mamlakat transport-logistika infratuzilmasining uzluksiz rivojlanishi mahsulotlarni samarali taqsimlash va yetkazib berishni ta'minlaydi.

8. Ta'lim va tadqiqot: O'zbekistonda qishloq xo'jaligi fanlari sohasidagi ilmiy-tadqiqot va ta'lim faol rivojlanmoqda, bu organik dehqonchilikda yangi texnologiyalar va usullarni joriy etishga hissa qo'shmoqda.

Bizning fikrimizcha, O'zbekistonda organik qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritish barqaror va yuqori daromad olish, shuningdek, mamlakat qishloq xo'jaligi tarmog'ining barqaror rivojlanishiga hissa qo'shish uchun noyob imkoniyatlar yaratadi.

Organik ishlab chiqaruvchilar duch keladigan qiyinchiliklar

Organik mahsulotlar ishlab chiqaruvchilari barcha imtiyozlar va qo'llab-quvvatlashlarga qaramay, bir qator qiyinchiliklarga duch kelishadi:

1. Yuqori boshlang'ich xarajatlar: organik ishlab chiqarishga o'tish uskunalari, o'qitish va texnologiyani moslashtirish uchun katta sarmoyalarni talab qilishi mumkin.

2. O'tish davri: an'anaviy dehqonchilikdan organik dehqonchilikka o'tish bir necha yil davom etishi mumkin, bu davrda hosil kamayishi va daromadlar kamayishi mumkin.

3. Zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurash: Kimyoviy pestitsidlar va gerbitsidlardan foydalanmaslik zararkunandalar va kasalliklarni boshqarishni qiyinlashtirishi mumkin.

4. Sertifikatlash muammolari: Organik sertifikat olish jarayoni uzoq, murakkab va qimmatga tushishi mumkin.

5. Raqobat: Organik bozorda raqobat kuchayib bormoqda, bu esa ishlab chiqaruvchilardan doimiy ravishda takomillashtirish va moslashishni talab qiladi.

6. Marketing va sotish bilan bog'liq muammolar: ishlab chiqaruvchilar har doim ham o'z mahsulotlarini ilgari surish uchun tarqatish kanallari yoki samarali marketing strategiyalaridan foydalana olmaydi.

7. Ma'lumot va treningning etishmasligi: Ko'pgina fermerlar organik dehqonchilik usullari bo'yicha yangi ma'lumotlar yoki treninglardan foydalana olmasligi mumkin.

8. Bozor o'zgaruvchanligi: organik mahsulotlarga talab va narxlar o'zgarishi mumkin, bu esa rejalashtirish va prognozlashda noaniqlikni keltirib chiqaradi.

9. Ta'minot bilan bog'liq muammolar: O'simliklarni himoya qilish uchun organik mahsulotlar, o'g'itlar va boshqa materiallar uchun barqaror ta'minot zanjirlarining yo'qligi ishlab chiqarish jarayoniga to'sqinlik qilishi mumkin.

10. Standartlar va tartibga solish: Doimiy ravishda o'zgarib turadigan organik mahsulotlar uchun standartlar va talablar ishlab chiqaruvchilar uchun qo'shimcha qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, ko'plab paxtakorlar uzoq muddatli foyda va barqaror rivojlanish imkoniyatlarini ko'rib, organik dehqonchilik yo'lini tanlashda davom etmoqdalar.

Standartlashtirish va sertifikatlashtirish organik qishloq xo'jaligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular iste'molchilar ishonchini ta'minlaydi, mahsulot sifatini oshiradi va xalqaro bozorlarga chiqishni osonlashtiradi.

Iste'molchi ishonchi:

➤ Iste'molchilar kimyoviy moddalardan foydalanmasdan va Atrof muhit standartlariga muvofiq ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tobora ko'proq qidirmoqda. Sertifikatlash mahsulotning ushbu talablarga javob berishini ta'minlaydi.

➤ Sertifikatlangan mahsulotlarda odatda osongina tanib olinadigan va iste'molchilar tomonidan ishonchli bo'lgan maxsus belgilar yoki logotiplar mavjud.

Mahsulot sifatini yaxshilash:

➤ Standartlashtirish ishlab chiqarish jarayoniga aniq talablarni belgilaydi, bu esa mahsulot sifatini yaxshilashga yordam beradi.

➤ Sertifikatlashtirish jarayonining bir qismi sifatida muntazam tekshiruvlar va auditlar ishlab chiqarish jarayonidagi kamchiliklarni aniqlash va tuzatishga yordam beradi.

Xalqaro bozorlarga kirish:

➤ Ko'pgina mamlakatlar va mintaqalar organik mahsulotlar uchun import talablarini belgilaydi. Sertifikatlash ushbu talablarga muvofiqligini tasdiqlaydi.

➤ Sertifikatlangan mahsulotlar narxlari ko‘pincha yuqori bo‘lgan bozor segmentlariga kirishi mumkin.

Ishlab chiqaruvchi himoyasi:

➤ Standartlashtirish va sertifikatlash halol ishlab chiqaruvchilarni adolatsiz raqobatdan va "noto‘g‘ri" dan himoya qiladi. bozorda organik mahsulot.

➤ Shuningdek, ular kichik va o‘rta korxonalarga yirik o‘yinchilar bilan teng raqobatda yordam berishadi.

Barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash:

➤ Organik dehqonchilik standartlari odatda Atrof muhitni muhofaza qilish, biologik xilma-xillik va resurslardan barqaror foydalanish talablarini o‘z ichiga oladi.

➤ Bu agrar sektorning barqaror rivojlanishiga va tabiiy resurslarni muhofaza qilishga yordam beradi.

Organik qishloq xo‘jaligida standartlashtirish va sertifikatlash nafaqat iste’molchilar uchun mahsulot sifati va xavfsizligini ta’minlash, balki qishloq xo‘jaligi sohasini barqaror rivojlantirish, bozor ishonchini mustahkamlash va eksport imkoniyatlarini kengaytirish uchun sharoit yaratadi.

So‘nggi paytlarda butun dunyoda organik mahsulotlar, organik dehqonchilik kabi atamalar ommalashib bormoqda. Organik qishloq xo‘jaligi deganda o‘zi nima nazarda tutiladi? Organik meva-sabzavotlarni yetishtirish agrotexnologiyasi, amalda keng qo‘llanilayotgan an’anaviy agrotexnologiyadan foydalanib yetishtirilgan mahsulotlardan nimasi bilan farq qiladi?

Ayni paytda har qanday mamlakat aholisining 80-90 foizida salomatlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha me’yordan og‘ish kuzatiladi. Buning muhim sabablaridan biri – yuzaga kelgan ovqatlanish tizimi hisoblanadi. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamiga mansub, shuningdek sog‘lom ovqatlanish tarziga rioya qilmaydigan insonlarda ko‘plab vitaminlar, mineral tuzlar, antioksidantlar va boshqa biologik faol moddalar yetishmasligi aniqlanmoqda.

Millat salomatligi insonning ovqatlanishi va iste’mol qilayotgan mahsulot sifati va xavfsizlik ko‘rsatkichlari me’yorlariga bog‘liqligi hisobga olingan holda, aholining sog‘lom ovqatlanishini ta’minlashga davlat siyosati darajasida e’tibor qaratiladi. Mamlakatimizda ushbu yo‘nalish bo‘yicha qabul qilingan “Organik mahsulotlar to‘g‘risida”gi Qonun doirasida tartibga solinadi.

Ekologik omillar

Organik mahsulotlar ishlab chiqarishda avvalo iqlim, tuproq, relyef sharoiti hamda suv ta’minoti singari omillar inobatga olinadi. Ekologik sharoitlarga bog‘liq ravishda toza mahsulot yetishtirish sug‘oriladigan, lalmi,

sizot suvlari yer yuzasiga yaqin joylashgan, sho'rlangan, eroziyaga moyil yerlarda amalga oshiriladi.

Organik mahsulot ishlab chiqarishda tuproq sog'lom, uning tabiiy unumdorligi yuqori (ball bonniteti 60 dan ko'p) bo'lishi kerak, tuproq zichligi, g'ovakligi, gumus, mikroorganizmlar, organik moddalar miqdori kabilarga qator talablar qo'yiladi.

Organik mahsulotlar yetishtirishda suvga qo'yiladigan talablar

O'zbekistonda suv sifatini integral baholash uchun suv ifloslanishi indeksidan (SII) foydalaniladi. Respublikamizda qabul qilingan tasniflashga ko'ra, yer usti suv obyektlari 7 toifaga bo'linadi:

- juda toza (SII-0,3 va undan kam);
- toza (SII-0,31-1,0);
- o'rtacha toza (SII-11-2,5);
- ifloslangan (SII-2,51-4,0);
- notoza (SII-41-6,0);
- juda notoza (SII-61-10,0);
- haddan tashqari notoza (SII-10,0 dan ko'p).

Organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda 1-3 toifadagi suvlardan foydalanish tavsiya qilinadi.

Mineral o'g'itlar ta'siri

Qadimda yer juda hosildor, turli minerallar, o'g'itlarga boy bo'lgan. So'nggi paytlarda tabiiy minerallar bilan to'yingan yerlarni topish muammoli masala. Eng boy va to'yingan yerlar vulqonlarga yaqin joylashgan, dengiz tubidagi yerlar hisoblanadi.

Yerni boyitish maqsadida mineral o'g'itlar me'yoridan ortiqcha solinganda, ularning asosiy qismi o'simliklar bilan o'zlashtiriladi, qolgan qismi esa tuproqda ekinlar o'zlashtira olmaydigan shaklda to'planib qoladi. Nitrat va fosfat tuzlari shakliga o'tadi. Ular suv ta'sirida asta-sekin erib, yerning chuqur qatlamlarigacha (12 m gacha) suv bilan yetib borib, sizot suvlariga qo'shiladi va ularni ifloslantiradi. Yerga fosforli o'g'itlar berilganda faqat fosfat tuzlari sifatida to'planmasdan, balki og'ir metallar ham to'planishiga olib keladi.

Yillar davomida kimyoviy moddalarni me'yoridan oshiq qo'llash oqibatida tuproq zaharli moddalarga to'yinib boradi, tuproqdan o'simlik ildizi orqali butun organlariga tarqaladi va o'simlikning hosili tarkibida belgilangan me'yorlardan yuqori miqdorda saqlanadi. Ushbu zaharli kimyoviy moddalar o'simliklarga va boshqa barcha tirik organizmlarga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

Shu bois ham organik dehqonchilikda turli kimyoviy moddalar qo'llanilishi taqiqlanadi. Buning o'rniga toza, tabiiy o'g'itlar (go'ng, somon, kompostlar, siderat ekinlar va boshqa organik mahsulotlar)dan foydalaniladi.

Almashlab va navbatlab ekish

Organik mahsulotlar ishlab chiqarishga maxsus ekologik omillar hisobga olingan holda yerdan samarali foydalanish, tuproq unumdorligini saqlash va oshirib borishga e'tibor qaratiladi. Jumladan:

- har bir ekin turlarini tuproq iqlim-sharoitlariga bog'liq holda to'g'ri joylashtirish;
- organik mahsulot ishlab chiqarish uchun resurs tejamkor texnologiyalar bilan yerga ishlov berish, organik o'g'itlardan keng foydalanish, sideratlar ekish, asosiy ekinlar orasida hamkor ekinlar yetishtirish;
- tuproq unumdorligini oshirib borish maqsadida sho'rlanish, zahlanish va botqoqlanish, tuproq eroziyasi, tuproqning zahlanishi, tuproqni turli chiqindilar bilan ifloslanishini oldini olish tadbirlarini qo'llash;
- organik mahsulotlar ishlab chiqarishda ekin maydonlaridagi begona o'tlarga, zararkunandalarga va kasalliklarga qarshi biologik, agrotexnik kurash choralarini qo'llash.
- iqlim sharoitiga moslashgan, kasallik va zararkunandalarga chidamli mahalliy yuqori iqtisodiy samara beruvchi ekin turlari va navlarini yetishtirish muhim sanaladi.

5.4. Markaziy Osiyo davlatlarida organik qishloq xo'jaligining rivojlanishi

Bugungi kunda, organik qishloq xo'jaligi — jahon trendi hisoblanadi. 2019-yilda organik qishloq xo'jaligi bo'yicha xalqaro bozorlardagi savdo aylanmasi 96,7 mlrd yevroni tashkil etib, 71,5 mln gektar maydonda 2,8 mln ishlab chiqaruvchi ushbu faoliyat turi bilan shug'ullangan. Ekspertlarning baholashiga ko'ra, dunyo organik mahsulotlari bozorida so'nggi 5 yil davomida yiliga o'rtacha 15 foizdan o'sishga erishilib, 2022-yilda savdo aylanmasi 212 mlrd AQSh dollari (jahon qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi umumiy hajmining 20 foizi)ni tashkil etishi prognoz qilingan. Organik qishloq xo'jaligi tadqiqotlari instituti (FiBL) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoning 103 ta mamlakatida organik qishloq xo'jaligi to'g'risida qonun qabul qilingan bo'lib, 6 ta mamlakatda qonun ishlab chiqilmoqda.

Bugungi kunda organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalasi butun dunyo ekspertlari, mutaxassislarining qizg'in muhokama, munozarasiga sabab bo'layotgan mavzulardan biriga aylangan. Markaziy Osiyo xalqaro instituti bosh ilmiy xodimi Nosirjon Yusupovning ayni muammoning mintaqamiz davlatlaridagi yechimiga bag'ishlangan tahliliy fikrlari bilan tanishib chiqamiz.

Organik ishlab chiqarish bugungi kunda hayotiy zaruratga aylangan. Faqat shu yo'l orqaligina sayyoramiz aholisini tabiiy resurslar imkoniyatidan oqilona foydalangan holda, tabiatga, iqlimga, biologik xilma-xillikka ziyon yetkazmasdan oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash mumkin.

Tegishli xalqaro tashkilotlar ma'lumotiga ko'ra, organik qishloq xo'jaligi dunyoning 180 mamlakatida joriy qilingan bo'lib, 50 million gektardan ko'proq yer maydonini qamrab olgan. Ayni yo'nalishda 2020 yil mobaynida jami 100 milliard AQSH dollaridan ziyod qiymatga ega mahsulot yetishtirilgan. BMT Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti – FAO taxminiga qaraganda, 2023 yilga borib butun yer yuzi bo'ylab yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi mahsuloti miqdorining beshdan bir qismi organik turlar hissasiga to'g'ri keladi.

Keyingi yillar uchun xos bo'lgan holat - oziq-ovqat narxi o'sib borishi organik qishloq xo'jaligining ahamiyatini sezilarli darajada oshirmoqda. Ushbu yo'nalishning an'anaviy oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan raqobatbardoshlik darajasi ham, tabiiyki, ko'tarilib boradi. Zero, an'anaviy oziq-ovqat mahsulotlari tannarxining tuzilishida energiya tashuvchi vositalar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlarida zamonaviy organik ishlab chiqarish oxirgi o'n yillikda jadal rivojlana boshladi.

Qozog'istondagi mavjud bepoyon qishloq xo'jaligi yerlari, iqlim va agrar xilma-xillik mamlakatning organik ishlab chiqarish ishidagi asosiy ustuvor xususiyatini belgilaydi. Bu borada respublika ichki bozorni rivojlantirish uchun yetarli darajada ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatga ega.

Qozog'istonning organik qishloq xo'jaligi ko'lamini kengaytirishdagi qo'shimcha imkoniyatlari energiya tashuvchi vositalar bilan bog'liq sarf-xarajat yuqori emasligi, ichki bozorda raqobat kuchsizligi, jahonda, ayniqsa, mamlakatning asosiy savdo sheriklari hisoblangan Rossiya va Xitoyda toza mahsulotlarga nisbatan talab oshib borayotgani bilan asoslanadi.

Qozog'istonning organik qishloq xo'jaligi rivojlanishi 2013-yil «2013-2020 yillarda yashil iqtisodiyotga o'tish to'g'risida»gi Prezident farmoni qabul qilinishi bilan boshlangan. 2015-yilda esa mamlakatning «Organik ishlab chiqarish to'g'risida»gi qonuni kuchga kirdi.

Hozirgacha hal qilinmagan masalalar qatoriga hali milliy organik standart va logotip ishlab chiqilmagani, organik mahsulotlarni nazorat qilish tizimi yaratilmagani, bunday tovarlar ishlab chiqarilishi va eksportining hisob-kitobi yuritilmasligini kiritish mumkin.

Eksportchi kompaniyalar ma'lumotiga ko'ra, xalqaro standartlar sertifikatiga ega Qozog'iston organik mahsulotlari Rossiya, Ukraina, Germaniya, Polsha, Niderlandiya, Turkiya va Italiya bozorlariga kirib bormoqda.

Qirg'izistonda organik ishlab chiqarish rivojlanishini rag'batlantiruvchi omillar sifatida mamlakatning hozirgi agrar sektori uchun xos bo'lgan shart-sharoitlar - uncha katta bo'lmagan xo'jaliklar, arzon ishchi kuchi va kapital tanqisligi namoyon bo'ladi.

2018-yil dekabrda Qirg'iziston parlamenti mamlakatdagi mavjud noorganik yer maydonlarini bosqichma-bosqich qisqartirish va 2028-yilgacha to'liq organik ishlab chiqarishga o'tish rejasini e'lon qildi.

Bundan tashqari organik ishlab chiqarishni rivojlantirishga hukumat tomonidan tasdiqlangan «2017-2022-yillar uchun Qirg'izistonda organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish konsepsiyasi» hamda 2019-yilda qabul qilingan va ko'pgina qoidalarni kengaytirib, takomillashtirgan «Organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish to'g'risida»gi qonun katta yordam bermoqda. bugungi kunda dunyo bo'yicha organik paxtaning 7 foizi yetishtirilayotgan Qirg'iziston bu borada jahon yetakchilari qatorida e'tirof etiladi.

Hal qilinmagan masalalar sifatida Milliy organik standartlar ishlab chiqilmagani, organik mahsulotlarni nazorat qilish tizimi yaratilmagani, natijada bu faoliyat importchi mamlakatlar qonunchiligiga muvofiq, vakolat berilgan chet el idoralari tomonidan amalga oshrilayotganini qayd etish joiz.

Tojikistonda organik dehqonchilikni rivojlantirish uchun mavjud asosiy ustunlik har xil mahsulot turi va navini tabiiy ravishda yetishtirish imkonini beruvchi qulay iqlim sharoiti, erta pishar meva, sabzavot, poliz va boshqa ekinlar o'stirish imkoniyati mavjudligi, qishloq aholisi, xususan, arzon ishchi kuchi ko'pchilikni tashkil etishi bilan bog'liq.

Kimyoviy o'g'itlar qimmatligi va bunday vositalarni olib kirish imkoniyatlari cheklangani organik qishloq xo'jaligi ko'lamini kengaytirish uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Tojikiston organik mahsulotlari uchun asosiy bozor Xitoy va Rossiya hisoblanadi. So'nggi yillarda ushbu mamlakat organik mahsulotlari Yevropa Ittifoqi hududida ham paydo bo'la boshladi. Organik paxta, yong'oq, o'rik, shuningdek yovvoyi holda o'sadigan va yig'ib-terib olinadigan o'simliklar yetkazib berilishi hajmi oshishi bilan bu boradagi mavjud imkoniyat yanada ortmoqda.

Rasman zamonaviy organik ishlab chiqarish Tojikistonda 2008 yildan e'tiboran, paxta yetishtirish bo'yicha xalqaro loyiha amalga oshirilishi doirasida boshlangan. 2017-yil 4900 gektar maydonda 6405 tonna sertifikatsiyadan o'tgan organik paxta yetishtirilgan. Bu jahon bozoridagi miqdorning, taxminan, 5 foiz ulushini tashkil etgan.

Organik ishlab chiqarish rivojlanishining Tojikiston qonunchiligidagi asosi 2013-yilda qabul qilingan «Organik qishloq xo'jaligi to'g'risida»gi qonundir.

Shunga qaramasdan, ichki bozorning rivojlanish sur'ati aholi turmush darajasi yuqori emasligi tufayli sezilarli darajada cheklangan. Bor e'tibor paxta yetishtirishga qaratilgan, mahsulot esa eksportga, asosan, xorijiy tashkilotlar tomonidan yo'naltiriladi.

Nazorat organlari mahsulot import qilinadigan davlatlar me'yoriy hujjatlariga muvofiq ish yuritadi, chunki bu eksport jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'plab to'siqlarni bartaraf etish imkonini beradi.

Organik qishloq xo'jaligini joriy etishga to'g'anoq bo'ladigan vositalar, umuman, soha xodimlari tez-tez duch keladigan asosiy qiyinchiliklar, shuningdek bevosita organik ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq spetsifik to'siqlardan iborat.

Jumladan, normativ-huquqiy bazani yaratish jarayoni cho'zilishi, moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimi kuchsizligi, yer resurslari cheklangani, iqlim o'zgarishining salbiy ta'siri, sertifikatsiya sarf-xarajati yuqoriligi, «miya drenaji», ya'ni aqlli, bilimli kadrlarning sizib chiqib ketishi ham organik ishlab chiqarish ko'lami kengayishiga imkon bermaydigan omillardir.

Turkmanistonda organik qishloq xo'jaligi hali keng ommalashmagan. 2019-yil 8 gektar maydonda joriy qilingan, issiqxonada sabzavot mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashgan organik ishlab chiqarish loyihasi hozircha bu borada mamlakatda erishilgan ilk va yagona natija bo'lib turibdi.

O'zbekiston organik oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish uchun eng qulay shart-sharoitga ega bo'lgan dunyoning 10 ta mamlakatidan biri hisoblanadi. Yaylovlar va pichanzorlar nafaqat yemish tayyorlash va «toza tovar», degan talabga javob beradigan boshqa mahsulotlar yetishtirish uchun yaxshigina baza vazifasini o'taydi, balki yuqori talablarga mos dorivor va xushbo'y o't-o'lan, o'simliklar o'stirish, asal ishlab chiqarish uchun ham zamin yaratadi.

2016-yildan buyon respublikamiz Yevropa davlatlariga organik oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib bera boshlagan. Garchi, eksportning asosini quruq meva turlari tashkil etsa-da, boshqa yo'nalishlar bo'yicha ham faol ish olib borilmoqda.

O'zbekistonda organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari va organik oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqilgan, «Organik ishlab chiqarish to'g'risida»gi qonun qabul qilingan. Ushbu hujjatlar ijrosining ta'minlanishi bu boradagi mavjud to'siqlarni bartaraf etish va sohani rivojlantirish imkonini yaratadi. Organik ishlab chiqarishga o'tilishi O'zbekiston uchun juda muhim hayotiy zaruratdir.

Organik qishloq xo'jaligini joriy etishga kompleks va tizimli yondashuv ishlab chiqarishning institutsional va ishlab chiqarish infratizimini yaratish barobarida bir qator, organik mahsulotlar ichki bozorini shakllantirish bo'yicha tashkiliy, aholining sog'lom oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji targ'iboti bo'yicha tushuntiruv choralari amalga oshirishni talab etadi.

Bu jarayonda, xuddi eksportni amalga oshirishda qo'llanadiganga o'xshash iqtisodiy mexanizmni ishga tushirish juda muhim. Boshqacha aytganda, talab ishlab chiqarishni rivojlantirishga yetaklaydi.

Agrar sohada yerdan foydalanishdagi islohotlar, ijarachilarning qonun daxlsizligiga qat'iy ishonchi va ijaraga olingan yer maydonlaridan erkin foydalanish huquqi ta'minlanishi yerdan unumli va oqilona foydalanish uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratadi. Yerdan xususiy tartibda foydalanish joriy etilishida natijaga erishilishi esa, shubhasiz, umuman, yerdan foydalanish masalalarida va xususan, organik ishlab chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash kerak, organik qishloq xo'jaligiga o'tish butun dunyoda dolzarb bo'lgan muammolarni hal etish, tahdidlarga qarshi turish bo'yicha sa'y-harakatlarga real hissa qo'shishdan tashqari Markaziy Osiyo mamlakatlari eksport salohiyatini kengaytirish, hudud aholisini borgan sari talab oshayotgan sifatli va ekologik toza mahsulotlar bilan ta'minlash imkonini ham yaratadi.

Organik qishloq xo'jaligi joriy etilishi, shuningdek, qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligini sezilarli ravishda mustahkamlab, yangi ish o'rinlari ochilishiga zamin yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, qishloq aholisi turmush darajasi o'sib borishini ta'minlaydi.

Tayanch iboralar

Organik qishloq xo'jaligi, siderat o'g'itlar, oziq-ovqat mahsulotlari, klaster, kooperatsiya tizimi, O'zbekiston agrar sektori, Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti, organik dexqonchilik, organik mahsulotlar yetishtirishda suvga qo'yiladigan talablar, almashlab va navbatlab ekish, mineral o'g'itlar, ekologik omillar.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Organik mahsulotlar yetishtirishda qo'yiladigan talablarni qanday va ularni tahlil qilib bering.
2. Yurtimizda Organik va Global G.A.P. xalqaro standartlari talablariga muvofiq mahsulot ishlab chiqarish holati qanday?
3. Organik qishloq xo'jaligi muqobil qishloq xo'jaligidan qanday jihatlar bilan farq qiladi?
4. Tarmoqda klaster va kooperatsiya tizimini yanada rivojlantirish maqsadida qanday chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda?
5. Oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish uchun mo'ljallangan yerlarga ekinlarni joylashtirishni hududiy jihatlarini tahlil qiling.
6. Ekologik muammoli hududlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishning iqtisodiy samaradorligini tushuntirib bering.
7. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish imkoniyatlari va muammolarini tahlil qiling?

VI BOB. EKOLOGIK MUAMMOLARNING MOHIYATI, OQIBATLARI VA HAL ETISH YO‘LLARI

- 6.1. Ekologiya muammolari.
- 6.2. Ekologik muammolar yechimiga amaliy ishlar orqali erishish.
- 6.3. Ekologik muammolar va ularni hal etish yo‘llari.

6.1. Ekologiya muammolari

Dunyo kundan kunga ko‘plab ekologik muammolarga duch keladi. Ushbu muammolarning ba'zilari, masalan, global isish, kislota yomg‘iri, havo ifloslanishi va suv ifloslanishini o‘z ichiga oladi. Bu muammolarning eng katta sababi odamlar dunyodagi dominant turga aylanganidan keyin resurslarni tezda iste'mol qilishidir. Bunday tez iste'mol va aholining o‘sishi bilan atrof muhitga zarar yetadi.

6.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2019-2023-yillardagi atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori (ming tonna)

№	Hududlar	2019-y	2020-y	2021-y	2022-y	2023-y
1	O‘zbekiston Respublikasi	952,8	924,4	908,7	873,6	763,2
2	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	37,2	28,9	31,4	21,1	9,8
3	Andijon viloyati	14,3	11,5	4,9	17,3	10,5
4	Buxoro viloyati	69,1	37,1	44,8	35,6	30,7
5	Jizzax viloyati	4,3	3,4	2,9	27	29,5
6	Qashqadaryo viloyati	140,4	128,1	132,2	115,7	117,7
7	Navoiy viloyati	43,6	48,4	68,6	41,6	35
8	Namangan viloyati	15,8	15	24	7,4	5
9	Samarqand viloyati	44,2	52,7	39,4	38,7	39,4
10	Surxondaryo viloyati	6,9	6,5	7,1	7,3	7,4
11	Sirdaryo viloyati	47,8	71,8	45,7	49,1	3,1
12	Toshkent viloyati	397,9	430	425,4	438	430,1
13	Farg‘ona viloyati	49,6	50,5	46,5	49,5	26,4
14	Xorazm viloyati	7,2	6,8	7,2	4,5	3,4
15	Toshkent shahri	74,5	33,7	28,6	20,8	15,2

Ushbu ekologik muammolarni alohida hal qilish kerak va hal etish kerak. Aks holda, odamlar o'z niyatlarini xavf ostiga qo'yadi.

Suv ifloslanishi. Dunyo ko'pchiligi suvdan iborat. Bu suvlarning ba'zilari odamlar uchun uzoq vaqt va toza ichimlik suvi uchun etarli. Lekin muammo bor; bu ichimlik suvining tarkibi kundan-kunga o'zgarib turadi va bu suvlar ichimliksiz suv kabi ifloslangan. Suvning ifloslanishining bir sababi odamlarning chiqindilari hisoblanadi.

Garchi ayrim inson bo'lmagan omillar suv ifloslanishiga olib kelishi mumkin bo'lsa-da, suvning ifloslanishiga bevosita yoki bilvosita ta'sir etuvchi inson omili hisoblanadi. Ichimlikka yaroqli yer osti suvlari artezian havzalarining eng yuqori qismida va ifloslanishga eng moyil bo'lgan boshqa gidrogeologik tuzilmalarda joylashganligi, daryo va ko'llar esa umumiy suv hajmining atigi 0,019 foizini tashkil etishi vaziyatni yanada og'irlashtiradi. Sifatli suv nafaqat ichimlik va madaniy-maishiy ehtiyojlar, balki sanoatning ko'plab tarmoqlari uchun ham talab qilinadi.

Er osti suvlarining ifloslanish xavfi shundaki, er osti gidrosferasi (ayniqsa, artezian havzalari) ham yer usti, ham chuqur kelib chiqadigan ifloslantiruvchi moddalarni to'plash uchun oxirgi suv ombori hisoblanadi. Uzoq muddatli, ko'p hollarda qaytarib bo'lmaydigan, quruqliksiz suv havzalarining ifloslanishi.

Ichimlik suvining patogen mikroorganizmlar bilan ifloslanishi alohida xavf tug'diradi va aholi va hayvonlar o'rtasida turli epidemik kasalliklarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Amaliyot shuni ko'rsatdiki, aksariyat epidemiyalarning asosiy sababi ichimlik va boshqa ehtiyojlar uchun viruslar, mikroblar bilan ifloslangan suvdan foydalanish edi. Insonning og'ir metallar va radionuklidlarning yuqori konsentratsiyasi bo'lgan suvga ta'siri ushbu Atrof muhitni ifloslantiruvchi moddalar bo'yicha bo'limlarda ko'rsatilgan.

Suv ifloslanishining eng muhim antropogen jarayonlari sanoat-urbanizatsiyalashgan va qishloq xo'jaligi zonalaridan oqadigan oqimlar, antropogen faoliyat mahsulotlarining yog'ingarchiliklaridir. Bu jarayonlar nafaqat er usti suvlarini (yopiq suv havzalari va ichki dengizlar, soylar), balki yer osti gidrosferasini (artezian havzalari, gidrogeologik massivlar), Jahon okeanini (ayniqsa, suv zonalar va shelflari) ham ifloslantiradi. Qit'alarda maishiy ichimlik suvi ta'minoti uchun ishlatiladigan yuqori suv qatlamlari (er osti va bosim) eng ko'p ta'sir qiladi.

Neft tankerlari va neft quvurlari avariylari dengiz qirg'oqlari va akvatoriyalarda, ichki suv tizimlarida ekologik vaziyatning keskin yomonlashishiga muhim omil bo'lishi mumkin. So'nggi o'n yillikda ushbu baxtsiz hodisalarning ko'payishi tendentsiyasi mavjud.

Suvni ifloslantiruvchi moddalar doirasi juda keng va ularning paydo bo'lish shakllari xilma-xildir. Suv muhitining ifloslanishining tabiiy va

antropogen jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy ifloslantiruvchi moddalar asosan o‘xshashdir. Farqi shundaki, antropogen faoliyat natijasida pestitsidlar va sun'iy radionuklidlar kabi o‘ta xavfli moddalarning katta miqdori suvga tushishi mumkin. Bundan tashqari, ko‘plab patogen va kasallik qo‘zg‘atuvchi viruslar, zamburug‘lar va bakteriyalar sun'iy kelib chiqadi.

Havo ifloslanishi. Suv ifloslanishi kabi, odamlarning havo ifloslanishiga ta'siri sezilarli. Bundan tashqari, tabiiy ravishda havo ifloslanishiga olib keladigan hodisalar mavjud. Ushbu voqealarning misollari vulqon harakati va o‘rmon yong‘inlari (odamlar tomonidan ham keltirilishi mumkin).

Odamlar tomonidan ifloslangan havo ifloslanishi tabiiy havo ifloslanishiga qaraganda ko‘proq misollar keltirishi mumkin. Atmosfera ifloslanishining yuqori tezlashuvi bilan o‘rishni boshlagan davr, albatta, sanoat bilan boshlangan davrdir. Fabrikalarning bacalaridan chiqarilgan tutun va kimyoviy moddalar havoni katta miqdorda ifloslaydi.

Zavodlar bilan bir qatorda havo ifloslanishiga olib keladigan yana bir omil motorli transport vositalaridir. Ushbu transport vositalaridan chiqadigan gazlar hayot uchun juda zararli.

Iqlim o‘zgarishi. Iqlim o‘zgarishi - ekologik muammodir. Bu iqlim o‘zgarishlariga atmosfera javobgar. Bu atmosferani yaratgan insonlar. Atmosferada sun'iy ravishda hosil bo‘lgan gazlar to‘planib, vaqt o‘tishi bilan dunyoni issiqroq qilishadi. Ushbu harorat natijasida muzliklar eriydi va bu ko‘p iqlim muvozanatiga sabab bo‘ladi.

Haroratning oshishi natijasida dunyoning ayrim joylarida bir xil iqlim sharoitida yashovchi odamlar har doim turli iqlimga duch kelishi mumkin. Buning oqibatlarini bashorat qilish qiyin bo‘lmaydi.

Global isish. Global iqlimning eng katta sababi atmosferaga chiqarilgan karbonat angidrid gazidir. Atmosferaga juda ko‘p salqin bo‘lgan karbonat angidrid gazining issiqxona ta'siriga sabab bo‘ladi. Issiqxona ta'siri qisqacha dunyoning isishi kabi tushuntirilishi mumkin. Oddiy issiqlik darajasi odamlarning omon qolishlari uchun yaxshi bo‘ladi, lekin agar issiqlik zarur bo‘lgandan ko‘proq oshsa, dunyo endi ko‘pgina jonzorlar uchun yashash joyi bo‘lmaydi. Havo tarkibida karbonat angidridning oshishi, chiqindi gazlarning me'yoridan ortiq havoga chiqarib tashlanishi oqibatida issiqxona effekti hosil bo‘lib, bugungi kunda jahon hamjamiyatini tashvishga solayotgan jiddiy ekologik muammo — global iqlim o‘zgarishi yuzaga keldi.

Aholi sonining o‘sishi, fan va texnika taraqqiyoti, inson ehtiyojlarining ortishi oqibatida er yuzida qator ekologik muammolar yuzaga keldi. Shu bois, bugungi kunda sof tabiat haqida gap yuritish mushkul. Yer yuzidagi o‘rmonlar ko‘payish o‘rniga tobora qisqarib bormoqda, katta-katta tabiiy hududlar dehqonchilik qilish maqsadida o‘zlashtirildi, tabiat va havo har xil chiqindi hamda gazlar hisobiga ifloslanyapti. Bundan tashqari, tabiatda

toshqinlar, oʻrmon yongʻinlari, chang boʻronlari va boshqa tabiiy jarayonlar yuz bermoqda. Bularning barchasi pirovardida tabiat muvozanatiga putur etkazyapti. Shu bois, davlatimiz rahbari Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida jahon hamjamiyati eʼtiborini yana bir bor davrimizning oʻtkir muammolaridan biri — Orolboʻyi hududidagi ekologik holatga qaratib, jumladan, bunday dedi: “Bugungi kunda har bir mamlakat bu jarayonning salbiy taʼsirini his etmoqda. Ming afsuski, bunday oʻzgarishlar Markaziy Osiyo taraqqiyotiga ham katta xavf tugʻdirmoqda”.

Muayyan geografik hududning oʻziga xos iqlimi, ijtimoiy-ekologik, etnografik xususiyatlari tabiat bilan inson oʻrtasidagi oʻzaro aloqa va munosabatlar xarakterini belgilab beradi.

Ekologik xavf bugungi kunda tobora keng tus olib, er yuzidagi barcha mamlakatlarni bu haqda chuqurroq oʻylashga majbur etmoqda. Jahon yovvoyi tabiat (WWF), Global Footprint Network jamgʻarmalari va Londonning zoologik jamiyati mutaxassislari hamkorlikda oʻtkazgan tadqiqot natijalariga koʻra, 1970-yildan buyon dunyoda yovvoyi hayvon va qushlarning soni 3,43 ming turga, tirik sayyoraning indeksi esa 52 foiz (havo va quruqlikda yashaydigan jonivorlar turi 76 foiz, er usti va suvda kun kechiradiganlar soni 39 foiz) qisqargan. Har yili 11 million gektar tropik oʻrmon kesilmoqda. Yoʻqotishlar oʻrmonlarni tiklash ishlariga nisbatan 10 barobar koʻpdir. Har kuni atmosferaga 60 million tonnaga yaqin karbonat angidrid chiqarilishi dunyo okeanidagi suv sathining koʻtarilishiga olib kelmoqda.

Global iqlim oʻzgarishi iqlim oʻzgarishiga olib keladi. Bu holat sel kabi baʼzi tabiiy ofatlarga olib kelishi mumkin. Global isish ham qurgʻoqchilikka olib kelishi mumkin. Iqlim oʻzgarishi bilan muzliklar eriydi, yaʼni okean darajasi oʻsib bormoqda. Buning natijasida erdagi jonzotlarning yashash maydoni kamayib bormoqda.

Atmosfera ifloslanishi. Atmosfera havosi hayotni taʼminlovchi eng muhim tabiiy muhit boʻlib, Yerning evolyutsiyasi, inson faoliyati jarayonida hosil boʻlgan va turar-joy, sanoat va boshqa binolardan tashqarida joylashgan atmosferaning sirt qatlamining gazlari va aerzollari aralashmasidir. ushbu konspektda ushbu muammoga koʻproq eʼtibor qaratilgan. Rossiyada ham, xorijda ham ekologik tadqiqotlar natijalari shuni koʻrsatadiki, atmosferaning ifloslanishi odamlarga, oziq-ovqat zanjiriga va Atrof muhitga taʼsir qiluvchi eng kuchli, doimiy taʼsir etuvchi omil hisoblanadi. Atmosfera havosi cheksiz imkoniyatlarga ega va biosfera, gidrosfera va litosfera tarkibiy qismlari yuzasi yaqinida eng harakatchan, kimyoviy agressiv va oʻtkazuvchan oʻzaro taʼsir agenti rolini oʻynaydi.

Soʻnggi yillarda tirik organizmlar uchun zararli boʻlgan Quyoshning ultrabinafsha nurlanishini oʻzlashtiradigan va balandliklarda termal toʻsiq hosil qiluvchi atmosferaning ozon qatlamining biosferasini saqlash kunining muhim roli haqida maʼlumotlar olindi. taxminan 40 km ni tashkil etadi, bu esa

er yuzasining sovishini himoya qiladi. Turar-joy va ish joylarining havosi inson vaqtining muhim qismini shu erda o'tkazganligi sababli katta ahamiyatga ega.

Stasionar manbalardan atmosferaga chiqadigan ifloslantiruvchi moddalar atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalarning umumiy hajmini tavsiflovchi tegishli tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi davlat statistika hisobotlari ma'lumotlaridan shakllantiriladi.

Stasionar manbalardan atmosfera havosiga chiqadigan ifloslantiruvchi moddalar quyidagi guruhlar va turlari bo'yicha hisobga olinadi:

- qattiq;
- gazsimon va suyuq . shundan:
- sulfat angidridi;
- uglerod oksidi;
- azot dioksidi;
- azot oksidi;
- uglevodorodlar (UOB siz);
- uchuvchan organik birikmalar (UOB);
- boshqa gazsimon va suyuq.

Guruhlari va turlari bo'yicha ifloslantiruvchi moddalar quyidagi ko'rsatkichlardan iborat:

- hosil bo'lgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori, jami (tonna);
- tozalash inshootlariga tushgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori, jami (tonna);
- ushlab qolingani va zararsizlantirilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori, jami (tonna, %);
- utilizasiya qilingan ifloslantiruvchi moddalar miqdori (tonna);
- atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori, jami (tonna).

Atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori hosil bo'lgan ifloslantiruvchi moddalar miqdoridan ushlab qolingani va zararsizlantirilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdorini ayirish yo'li bilan, formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IM_{chiq} = IM_{hos} - IM_{ushl,zar}$$

bu yerda

IM_{chiq} – atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori;

IM_{hos} – hosil bo'lgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori;

$IM_{ushl,zar}$ –ushlab qolingani va zararsizlantirilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori.

Ushlab qolingani va zararsizlantirilgan ifloslantiruvchi moddalarning foizdagi miqdori ushlab qolingani va zararsizlantirilgan ifloslantiruvchi

moddalar miqdorini hosil bo'lgan ifloslantiruvchi moddalar miqdoriga bo'lish va 100 ga ko'paytirish yo'li bilan quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IM_{ushl.zar} = \frac{IM_{ushl.zar}}{IM_{hos}} * 100$$

bu yerda

$IM_{ushl.zar}$ - ushlab qolingani va zararsizlantirilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori;

IM_{hos} – hosil bo'lgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori.

Atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdorini doimiy aholining o'rtacha yillik soniga bo'lish yo'li bilan formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IM_{ajb} = \frac{IM_{chiq}}{DAO'YS}$$

bu yerda

IM_{ajb} - atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori;

IM_{chiq} – atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar miqdori;

$DAO'YS$ – doimiy aholining yillik o'rtacha soni.

Atmosfera nafaqat inson va biosferaga, balki gidrosferaga, tuproq va o'simlik qoplamiga, geologik muhitga, binolar, inshootlar va boshqa texnogen ob'ektlarga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois atmosfera havosi va ozon qatlamini muhofaza qilish eng ustuvor ekologik muammo bo'lib, barcha rivojlangan mamlakatlarda unga katta e'tibor qaratilmoqda.

Kontaminatsiyalangan yer atmosferasi o'pka, tomoq va teri saratoni, markaziy asab tizimining buzilishi, allergik va nafas olish kasalliklari, yangi tug'ilgan chaqaloqlarda nuqsonlar va boshqa ko'plab kasalliklarni keltirib chiqaradi, ularning ro'yxati havodagi ifloslantiruvchi moddalar va ularning inson organizmiga birgalikda ta'siri bilan belgilanadi. Rossiya va xorijda olib borilgan maxsus tadqiqotlar natijalari aholi salomatligi va atmosfera havosining sifati o'rtasida yaqin ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi.

Atmosferaning gidrosferaga ta'sirining asosiy omillari yomg'ir va qor ko'rinishidagi yog'ingarchilik, kamroq darajada tutun va tumandir. Quruqlikning yer usti va yer osti suvlari asosan atmosfera bilan oziqlanadi va natijada ularning kimyoviy tarkibi asosan atmosfera holatiga bog'liq. Turli masshtablardagi ekologik va geokimyoviy xaritalash ma'lumotlariga ko'ra, Rossiya tekisligining erigan (qor) suvlari er usti va er osti suvlari bilan solishtirganda va ko'plab mintaqalarda sezilarli darajada (bir necha marta) nitrit va ammoniy ionlari, surma bilan boyitilgan, kadmii, simob, molibden, rux, qo'rg'oshin, volfram, berilliy, xrom, nikel, marganets. Bu, ayniqsa, er osti suvlariga nisbatan aniq namoyon bo'ldi Sibir ekolog-geokimistlari Katun daryosi havzasidagi (Tog'li Oltoyning Kuraysko-Sarasin simob rudasi zonasi)

er usti suvlari bilan solishtirganda simob va qor suvlarining boyitishini aniqladilar.

Qor qoplamidagi og'ir metallar miqdori balansini hisoblash ularning ko'pchiligi qor suvida eriganligini ko'rsatdi, ya'ni. yer usti va er osti suvlariga, oziq-ovqat zanjiriga va inson tanasiga tez kirib borish qobiliyatiga ega, migratsiya-mobil shaklda.

Ifloslangan atmosferaning tuproq va o'simlik qoplamiga salbiy ta'siri tuproqdan kaltsiy, chirindi va mikroelementlarni yuvib yuboradigan kislotali atmosfera yog'inlarining tushishi, shuningdek fotosintez jarayonlarining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, sekinlashishiga olib keladi. o'simliklar o'limining o'sishi. Daraxtlarning (ayniqsa, eman qayin) havo ifloslanishiga yuqori sezuvchanligi uzoq vaqt davomida aniqlangan. Ularning omillarining birgalikdagi ta'siri tuproq unumdorligining sezilarli darajada pasayishiga va o'rmonlarning yo'q bo'lib ketishiga olib keladi. Hozirgi vaqtda kislotali atmosfera yog'inlari nafaqat tog' jinslarining parchalanishi va tuproq sifatining yomonlashishi, balki sun'iy ob'ektlarni, shu jumladan madaniy yodgorliklar va quruqlikdagi aloqa liniyalarini kimyoviy yo'q qilishning kuchli omili sifatida qaralmoqda. Hozirgi vaqtda ko'plab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda kislotali yog'ingarchilik muammosini hal qilish bo'yicha dasturlar amalga oshirilmoqda. 1980-yilda tasdiqlangan kislotali yog'inlarning ta'sirini baholash milliy dasturi doirasida. AQShning ko'plab federal agentliklari kislotali yomg'irning ekotizimlarga ta'sirini baholash va tegishli tabiatni muhofaza qilish choralari ishlab chiqish uchun kislotali yomg'irlarni keltirib chiqaradigan atmosfera jarayonlarini o'rganishni moliyalashtirishni boshladi. Kislota yomg'irlari Atrof muhitga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatishi va uning natijasi ekanligi aniqlandi.

Atmosferani o'z-o'zini tozalash (yuvish) hajmi. Asosiy kislotali moddalar vodorod peroksid ishtirokida oltingugurt va azot oksidlarining oksidlanish reaksiyalari paytida hosil bo'lgan suyultirilgan sulfat va nitrat kislotalardir.

Evropa Rossiyasining markaziy qismida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu erda qor suvlari, qoida tariqasida, deyarli neytral yoki zaif gidroksidi reaksiyaga ega. Bu fonda ham kislotali, ham ishqoriy atmosfera yog'inlari zonaları mavjud. Neytral reaksiyaga ega bo'lgan qor suvlari past buferlik qobiliyati (kislota neytrallashtirish qobiliyati) bilan tavsiflanadi va shuning uchun er usti atmosferasida oltingugurt va azot oksidlari kontsentratsiyasining biroz oshishi ham katta maydonlarda kislota yog'inlariga olib kelishi mumkin. Avvalo, bu atmosfera ifloslantiruvchi moddalarning to'planishi favqulodda yog'ingarchilikning past ta'sirining namoyon bo'lishi tufayli yuzaga keladigan katta botqoqli pasttekisliklarga taalluqlidir.

Er usti havosining ifloslanish jarayonlari va manbalari juda ko'p va xilma-xildir. Kelib chiqishiga ko'ra ular antropogen va tabiiyga bo'linadi.

Antropogen jarayonlar orasida eng xavfli jarayonlarga yoqilg'i va chiqindilarning yonishi, atom energiyasini ishlab chiqarishdagi yadro reaksiyalari, yadroviy qurollarni sinash, metallurgiya va issiq metallni qayta ishlash, turli xil kimyo sanoati, shu jumladan neft va gazni qayta ishlash, ko'mir kiradi. .

Yoqilg'i yonish jarayonlarida atmosfera sirt qatlamining eng kuchli ifloslanishi megapolislar va yirik shaharlarda, sanoat markazlarida transport vositalari, issiqlik elektr stansiyalari, qozonxonalar va ko'mir, mazutda ishlaydigan boshqa elektr stansiyalarida keng qo'llanilishi tufayli sodir bo'ladi. dizel yoqilg'isi, tabiiy gaz va benzin. Bu yerda havoning umumiy ifloslanishiga transport vositalarining hissassi 40-50 foizga etadi. Atmosfera ifloslanishining kuchli va o'ta xavfli omili - bu atom elektr stantsiyalaridagi falokatlar (Chernobil avariyasi) va atmosferada yadroviy qurol sinovlari. Bu radionuklidlarning uzoq masofalarga tez tarqalishi va hududning uzoq muddatli ifloslanishi bilan bog'liq.

Kimyoviy va biokimyoviy sanoatning yuqori xavfliligi atmosferaga o'ta zaharli moddalar, shuningdek, aholi va hayvonlarning Atrof muhitida epidemiyalarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan mikroblar va viruslarning tasodifiy chiqishi potentsialidadir.

Er usti atmosferasining ifloslanishining asosiy tabiiy jarayoni Yerning vulqon va suyuqlik faolligidir. Maxsus tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, chuqur suyuqliklar bilan ifloslantiruvchi moddalarning atmosferaning sirt qatlamiga kirishi nafaqat zamonaviy vulqon va gaz-termal faollik zonalarida, balki barqaror geologik tuzilmalarda ham sodir bo'ladi. Yirik vulqon otilishi atmosferaning global va uzoq muddatli ifloslanishiga olib keladi, buni xronikalar va zamonaviy kuzatuv ma'lumotlari (1991-yilda Filippindagi Pinatubo tog'ining otilishi) tasdiqlaydi. Buning sababi shundaki, juda katta miqdordagi gazlar atmosferaning baland qatlamlariga "bir zumda" tashlanadi, ular yuqori balandliklarda yuqori tezlikda havo oqimlari tomonidan tortib olinadi va tezda butun dunyo bo'ylab tarqaladi. Katta vulqon otilishidan keyin atmosferaning ifloslangan holatining davomiyligi bir necha yilga etadi. Ba'zi hollarda havoda tarqalgan mayda dispers qattiq aerozollar, binolar, daraxtlar va boshqa narsalarning katta massasi havoda mavjudligi sababli, Yer yuzasida soya bermadi. Shuni ta'kidlash kerakki, Evropa Rossiyasining ko'plab mintaqalarida qor yog'ishida ekologik va geokimyoviy xaritalash faol chuqur yoriqlar tutashgan joylarda ftor, litiy, surma, mishyak, simob, kadmiy va boshqa og'ir metallarning anomal darajada yuqori konsentratsiyasini aniqladi va ehtimol tabiiy kelib chiqishi surma, ftor, kadmiy bo'lsa, bunday anomalialar muhim ahamiyatga ega.

Ushbu ma'lumotlar Rossiya tekisligining sirt atmosferasini ifloslanishida hozirgi suyuqlik faolligini va boshqa tabiiy jarayonlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Moskva va Sankt-Peterburg havo havzalarida faol

chuqur yoriqlar zonalarini orqali chuqurlikdan kelayotgan kimyoviy elementlar (ftor, litiy, simob va boshqalar) ham bor, deb hisoblashga asos bor. Bunga gidrostatik bosimning pasayishiga va pastdan gazli suvlarning kirib kelishiga, shuningdek, megapolislarning er osti makonining yuqori darajadagi buzilishiga olib keladigan chuqur depressiya voronkalari yordam beradi.

Atmosferada va Yer yuzasida sodir bo'ladigan fotokimyoviy reaksiyalar kam o'rganilgan, ammo global miqyosda ekologik muhim tabiiy jarayonlar. Bu, ayniqsa, tutun ko'pincha kuzatiladigan megapolislar, yirik shaharlar va sanoat markazlarining yuqori ifloslangan sirt atmosferasiga taalluqlidir.

Kometalar, meteoritlar, olov sharlari va asteroidlar ko'rinishidagi kosmik jismlarning atmosferaga ta'sirini hisobga olish kerak. 1908 yildagi Tunguska hodisasi uning shiddatli va global miqyosda bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Er usti atmosferasining tabiiy ifloslantiruvchi moddalari asosan azot, oltingugurt, uglerod, metan va boshqa uglevodorodlar oksidlari, radon, radioaktiv elementlar va og'ir metallarning gazsimon va aerazol ko'rinishida namoyon bo'ladi. Qattiq aerazollar atmosferaga nafaqat oddiy vulqonlar, balki loy vulqonlari tomonidan ham chiqariladi.

Maxsus tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Kerch yarim orolidagi loy vulqonlarining aerazol oqimlari intensivligi Kamchatkaning "harakatsiz" vulqonlarinikidan kam emas. To'yingan va to'yinmagan polisiklik aromatik uglevodorodlar, karbonil sulfid, formaldegid, fenollar, siyanidlar va ammiak kabi murakkab birikmalar Yerning zamonaviy suyuqlik faoliyati natijasi bo'lishi mumkin. Metan va uning gomologlari G'arbiy Sibir, Ural va Ukrainadagi uglevodorod konlari ustidagi qor qoplamida qayd etilgan. Atabaska (Kanada) uran provinsiyasida qora Kanada archa ignalarida uranning yuqori kontsentratsiyasiga asoslanib, uran o'z ichiga olgan gaz emanatsiyasining sirt qatlamiga kirib kelishi bilan bog'liq bo'lgan 3000 km² bo'lgan Wollastoun biokimyoviy anomaliyasi aniqlandi. chuqur yoriqlar orqali atmosfera.

Fotokimyoviy reaksiyalar natijasida ozon, sulfat va nitrat kislotalar, turli fotooksidantlar, murakkab organik birikmalar va quruq kislota va asoslarning ekvimolyar aralashmalari, atom xlor hosil bo'ladi. Atmosferaning fotokimyoviy ifloslanishi kunduzi va quyosh faolligi davrida sezilarli darajada oshadi.

Hozirgi vaqtda atmosfera yuzasida o'n minglab antropogen ifloslantiruvchi moddalar mavjud. Sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining uzluksiz o'sishi tufayli yangi kimyoviy birikmalar, jumladan, o'ta zaharli moddalar paydo bo'ladi. Atmosfera havosining asosiy antropogen ifloslantiruvchilari yirik tonnali oltingugurt, azot, uglerod, chang va kuyik oksidlaridan tashqari murakkab organik, xlororganik va nitro birikmalar,

texnogen radionuklidlar, viruslar va mikroblardir. Eng xavflisi Rossiya havo havzasida keng tarqalgan dioksin, benzo (a) piren, fenollar, formaldegid va uglerod disulfididir. Og'ir metallar Moskva viloyatining er osti atmosferasida asosan gaz holatida joylashgan va shuning uchun filtrlar tomonidan ushlanib bo'lmaydi. Qattiq to'plangan zarralar asosan kuyik, kaltsit, kvarts, kaolinit, dala shpati, kamroq sulfatlar, xloridlar bilan ifodalanadi. Qor changida maxsus ishlab chiqilgan usullar bilan oksidlar, sulfatlar va sulfitlar, og'ir metallarning sulfidlari, shuningdek, qotishmalar va metallar o'zlarining tabiiy hollarida topilgan.

G'arbiy Evropada 28 ta o'ta xavfli kimyoviy elementlar, birikmalar va ularning guruhlariga ustuvorlik beriladi. Organik moddalar guruhiga akril, nitril, benzol, formaldegid, stirol, toluol, vinilxlorid va noorganik - og'ir metallar (As, Cd, Cr, Pb, Mn, Hg, Ni, V), gazlar (uglerod oksidi, vodorod) kiradi. sulfid, azot va oltingugurt oksidlari, radon, ozon), asbest. Qo'rg'oshin va kadmiy asosan toksik ta'sirga ega. Uglerod disulfidi, vodorod sulfidi, stirol, tetraxloroetan, toluol kuchli yoqimsiz hidga ega. Oltingugurt va azot oksidlarining ta'sir qilish halosi uzoq masofalarga tarqaladi. Yuqoridagi 28 ta havo ifloslantiruvchi moddalar potentsial zaharli kimyoviy moddalarning xalqaro reestriga kiritilgan.

Turar-joy binolari havosining asosiy ifloslantiruvchi moddalari chang va tamaki tutuni, uglerod oksidi va karbonat angidrid, azot dioksidi, radon va og'ir metallar, insektitsidlar, deodorantlar, sintetik yuvish vositalari, dori aerosollari, mikroblar va bakteriyalardir. Yaponiyalik tadqiqotchilar bronxial astmaning turar-joy havosida uy shomillari mavjudligi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi.

Antarktida muzidagi gaz pufakchalarini o'rganish natijalariga ko'ra, so'nggi 200 yil ichida atmosferadagi metan miqdori ortgan. 1980-yillarning boshlarida Oregon (AQSh) havo havzasidagi uglerod oksidi miqdorini 3,5 yil davomida o'lchashlar shuni ko'rsatdiki, u yiliga o'rtacha 6% ga oshgan. Yer atmosferasida karbonat angidrid kontsentratsiyasining ortishi va u bilan bog'liq issiqxona effekti va iqlim isishi tahdidi haqida xabarlar mavjud. Kamchatka vulqon mintaqasi muzliklarida ham zamonaviy, ham qadimgi kanserogenlar (PAHlar, benzo (a) piren va boshqalar) topilgan. Ikkinchi holda, ular vulqon kelib chiqishi ko'rinadi. Hayotiy faoliyatni ta'minlash uchun eng muhim bo'lgan atmosfera kislorodidagi vaqtinchalik o'zgarishlarning qonuniyatlari yaxshi o'rganilmagan.

Qish mavsumida atmosferada azot va oltingugurt oksidlarining ko'payishi yoqilg'i yonish hajmining oshishi va bu davrda smoglarning tez-tez paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Moskva viloyatida qor yog'ishining rejim sinovi natijalari vaqt o'tishi bilan ularning tarkibidagi sinxron mintaqaviy o'zgarishlarni va chang va gaz chiqindilarining mahalliy manbalarining ishlashi bilan bog'liq bo'lgan sirt

atmosferasining kimyoviy holati dinamikasining mahalliy xususiyatlarini ko'rsatadi. Ayoqli qishda qor qoplamida sulfatlar, nitratlar va shunga mos ravishda qor suvining kislotaligi ortdi. Qishning dastlabki davrida qor suvi sulfat, xlor va ammoniy ionlarining ko'payishi bilan tavsiflanadi. Qish davrining o'rtalariga kelib qor yog'ishi bilan u sezilarli darajada (2-3 marta) kamaydi, keyin yana va keskin (xlor ioni uchun 4-5 martagacha) ko'tarildi. Vaqt o'tishi bilan qor yog'ishining kimyoviy tarkibi o'zgarishining bunday xususiyatlari birinchi qor yog'ishi paytida er usti atmosferasining ifloslanishining kuchayishi bilan izohlanadi. Uning "yuvilishi" kuchayib borishi bilan qor qoplamining ifloslanishi kamayadi, qor kam yog'adigan davrlarda yana ortadi.

Atmosfera havo massalarining gorizantal va vertikal yo'nalishlarda tez harakatlanishi va yuqori tezliklar, unda sodir bo'ladigan turli xil fizik va kimyoviy reaksiyalar tufayli juda yuqori dinamizm bilan ajralib turadi. Atmosfera **poygalar** hozirda u ko'p va o'zgaruvchan antropogen va tabiiy omillar ta'sirida bo'lgan ulkan "kimyoviy qozon" sifatida pishib bormoqda. Atmosferaga chiqadigan gazlar va aerozollar yuqori reaktivdir. Yoqilg'i yonishi, o'rmon yong'inlari natijasida paydo bo'ladigan chang va kuyikish og'ir metallar va radionuklidlarni so'rib oladi va er yuzasida to'planganda juda katta hududlarni ifloslantirishi va nafas olish tizimi orqali inson tanasiga kirishi mumkin. Aerozollar birlamchi (ifloslanish manbalaridan chiqariladigan), ikkilamchi (atmosfera hosil bo'lgan), uchuvchi (uzoq masofalarga tashiladigan) va uchuvchan bo'lmagan (chang va gaz chiqarish zonolari yaqinidagi sirtida cho'kma) bo'linadi. Barqaror va uchuvchan mayda dispersli aerozollar (kadmiy, simob, surma, yod-131 va boshqalar) pasttekisliklarda, qo'ltiqlarda va boshqa relyef pastliklarida, ozroq darajada suv havzalarida to'planishga moyil.

O'rmonlarning kamayishi. Dunyoda tirik organizmlar uchun kislorodning asosiy manbai o'rmonlar, ya'ni o'simliklardir. Eng muhim ekologiya muammolaridan biri - o'rmonlarning yo'q qilinishi. O'rmonlarning yo'q qilinishi o'rmon yong'inlari va daraxtlar kesishidan kelib chiqadi. O'rmon yong'inlari tabiiy ravishda paydo bo'lishi mumkin, lekin ularning aksariyati odamlardan kelib chiqadi.

Qog'oz ishlab chiqarish kabi ko'plab sohalarda daraxtlardan foydalanish daraxtlarning kesilishi va o'rmon maydonlarini kamaytirishi mumkin. Buning evaziga ishlatiladigan materiallarni qayta ishlash daraxt kesishni kamaytirish uchun kalit hisoblanadi. Qayta ishlash keng tarqalgan ekan, o'rmon joylari kamroq yo'q qilinadi va jonzorlar ko'proq kisloroddan foydalanadi.

Insoniyat o'zining mavjudligi davomida, ayniqsa, XX asrda sayyoramizdagi inson chiqindilarini qayta ishlashga qodir bo'lgan barcha tabiiy ekologik (biologik) tizimlarning qariyb 70 foizini yo'q qilishga

muvaqqat bo'ldi va ularni "muvaqqatli" yo'q qilishda davom etmoqda. Umuman olganda, biosferaga ruxsat etilgan ta'sir miqdori endi bir necha marta oshib ketdi. Bundan tashqari, inson Atrof muhitga hech qachon tarkibida bo'lmagan va ko'pincha mos bo'lmagan yoki yomon qayta ishlanmaydigan minglab tonna moddalarni tashlaydi. Bularning barchasi Atrof muhitni tartibga soluvchi vazifasini bajaradigan biologik mikroorganizmlarning endi bu vazifani bajara olmasligiga olib keladi.

Mutaxassislarning fikricha, 30-50 yildan keyin qaytarilmas jarayon boshlanadi, bu esa XXI-XXII asrlar bo'yida global ekologik halokatga olib keladi. Yevropa qit'asida ayniqsa xavotirli vaziyat yuzaga keldi. G'arbiy Evropa o'zining ekologik resurslarini asosan tugatdi va shunga mos ravishda boshqalardan foydalanadi.

Yevropa mamlakatlarida buzilmagan biotizimlar deyarli qolmagan. Norvegiya, Finlyandiya, ma'lum darajada Shvetsiya va, albatta, Yevroosiyo Rossiyasi bundan mustasno.

Rossiya hududida (17 mln kv.km) 9 mln kv.km. km tegmagan, shuning uchun ishlaydigan, ekologik tizimlar. Bu hududning muhim qismi biologik unumsiz bo'lgan tundradir. Ammo rus o'rmon-tundrasi, tayga, sfagnum (torf) botqoqlari ekotizimlar bo'lib, ularsiz butun dunyoning normal ishlaydigan biotasini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Masalan, Rossiya karbonat angidridni singdirish (keng o'rmonlari va botqoqlari tufayli) bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi - taxminan 40 foiz.

Shuni ta'kidlash kerakki, dunyoda insoniyat va uning kelajagi uchun ekologik vaziyatning murakkabligiga qaramay, Rossiyaning saqlanib qolgan va hanuzgacha faoliyat yuritayotgan tabiiy ekologik tizimidan qimmatroq narsa yo'q.

Rossiyada og'ir ekologik vaziyat uzoq davom etgan umumiy inqiroz holati bilan og'irlashmoqda. Hukumat uni tuzatish uchun kam harakat qilmoqda. Atrof muhitni muhofaza qilishning huquqiy vositalari - ekologiya huquqi asta-sekin rivojlanmoqda. 90-yillarda esa bir qancha ekologik qonunlar qabul qilindi, ularning asosiysi 1992-yil mart oyidan beri amalda bo'lgan Rossiya Federatsiyasining "Atrof muhitni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonuni edi. Biroq huquqni qo'llash amaliyoti qonunning o'zida ham, uni amalga oshirish mexanizmida ham jiddiy kamchiliklarni aniqladi.

Ekologik muvozanatni buzgan asosiy omillar.

Ekologiyaning ahamiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan ko'plab omillar mavjud. Biroq, ayrim omillar muhim ahamiyatga ega. Bular:

- Suv resurslaridan foydalanish va resurslarning ifloslanishiga etarlicha e'tibor berilmaydi;
- Rejasiz buzilgan qurilish muammosi;
- O'rmon maydonlarini qurish va so'yish o'rmonlari

Ekologiyani himoya qilish uchun nima qilishimiz kerak?

➤ *Shaxsiy o'lchamda ko'rib chiqilganda, tabiatni muhofaza qilish qobiliyati cheklangan bo'lishi mumkin, ammo ommaviy darajada katta farqlarga olib keladigan chora-tadbirlar qabul qilinishi mumkin. Ushbu choralarning ba'zilari;*

➤ Chiqindilarning ko'pchiligi qayta ishlangan va qayta ishlatilishi mumkin. Buning uchun chiqindilarni shisha, plastmassa, metall va batareyalar chiqindilari bilan ajrating. Chiqindilarni bartaraf etishdan oldin ajratilgan chiqindilar qayta ishlatilishi mumkin va salbiy ta'sirlarni kamaytirish sezilarli darajada kamaytirilishi mumkin. Chiqindilarni bartaraf etish kerak.

➤ Sanoat hududida atmosferaga chiqarilgan gazlarni nazorat qilish muhim ahamiyatga ega. Tekshirilmagan gazlar havoning ifloslanishi va ayrim ekologik ofatlarga mos Atrof muhit tayyorlashlari uchun.

➤ Boshlanmagan qurilish - bu eng muhim ta'sirlardan biridir. Bo'shashgan qurilish ko'plab ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Toza suv manbalarining ifloslanishi bu salbiy ta'sirlardan biridir.

➤ Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish darajasi maksimal darajada oshirilishi kerak. Qayta tiklanadigan energiya manbalari tabiiy resurslardan bexatar foydalanishni anglatadi. Bir tomondan, energiya olishda, boshqa tomondan, tajribaga ega bo'lishi uchun bu ifloslanishni bartaraf etishga harakat qilishadi va bu energiya uchun sarflanadi.

➤ Ekologiya ahamiyatiga oid eng muhim masalalardan biri o'rmon maydonlarining etarli darajada himoyalanganligi hisoblanadi. O'rmonlarni dunyoning o'pkasi deb ta'riflash mumkin. O'rmonlar ifloslangan havoni filtrlash va kislorod ishlab chiqarish orqali juda muhim vazifani bajaradi.

Ekologik muammolarning oqilona yechimi.

Yaqin kunlarda mamlakatimizda kuzatilgan chang bo'ronlari ekologik muammolar yechimi bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan zaruriy chora-tadbirlar ko'rishni taqozo etmoqda.

Atrof muhitni muhofaza qilish, biologik xilma-xillikni saqlash, iqlim o'zgarishlarining oldini olish, ozon qatlamining yemirilishi, cho'llanish, atmosfera havosining ifloslanishi kabi global ahamiyatga ega masalalarni hal etish hozirgi kunda insoniyat oldida turgan eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham Atrof muhit muammolarini o'rganish, ularni hal etish masalalari davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Ayniqsa, so'nggi yillarda davlat tomonidan Atrof muhitni muhofaza qilish, o'simliklar va hayvonot dunyosini, atmosfera havosi va tabiiy resurslarni asrash hamda chiqindi muammolarini bartaraf etish, ekologik ta'limni joriy etishga qaratilgan e'tibor va bu borada me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilayotgani fikrimiz dalilidir.

Bu borada O'zbekiston Prezidentining 2021-yil 30-dekabrdagi "Respublikada ko'kalamzorlashtirish ishlarini jadallashtirish, daraxtlar muhofazasini yanada samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni bilan mamlakatimiz ekologiya sohasida keng ko'lamli islohotlarni yanada chuqurlashtirish bo'yicha qator dolzarb vazifalar belgilab berildi.

Butun mamlakat miqyosida "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida daraxtlarni ekish va parvarish qilish sohasidagi boshqaruv tizimini takomillashtirish, ilmiy yondashuvlar asosida hududlarning tuproq-iqlim va boshqa xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqot va tahlillarni amalga oshirish hamda buning natijasida hududlar kesimida respublika xaritasini ishlab chiqish, ko'chatxonalar sonini ko'paytirish shular jumlasidan.

Farmon bilan davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxt va butalar qimmatbaho navlarining kesilishiga moratoriyning amal qilishi muddatsiz davrga uzaytirildi. Moratoriy talablarini buzganlik uchun ma'muriy jarimalar miqdori besh barobar, o'simlik dunyosiga yetkazilgan zarar summalari ikki barobar oshirildi.

Respublikamizda ekotizimlarni himoya qilish va tiklash, ko'kalamzorlashtirish ishlarini jadallashtirish va yashil maydonlarni kengaytirish borasida "Yashil makon" umummilliy loyihasining amalga oshirilishi bu borada muhim qadam bo'ldi. Ushbu loyiha doirasida yiliga 200 million tup daraxt va buta ko'chatlari ekish, shu orqali shaharlardagi yashil maydonlarni hozirgi 8 foizdan 30 foizga oshirish rejalashtirilgan.

Endilikda barcha shahar va qishloqlarda daraxt ekish bo'yicha keng ko'lamda ish olib borilayotgani tahsinga sazovor. Shu bilan birga, har yili bahor va kuz oylarida ekiladigan daraxtlar parvarishiga, ularning keyingi taqdiriga ham e'tibor qaratilishi lozimligi belgilandi.

Jizzax viloyatida "Yashil makon" umummilliy loyihasini hayotga tatbiq etish maqsadida bir qator ishlar amalga oshirildi. Jumladan, "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida 2023-yilning bahor mavsumida viloyat hududida 10 million 57 ming tup manzarali, mevali daraxt va buta ko'chatlari ekildi.

Ushbu ko'chatlar "Yashil makon" tuman va shahar shtablari tomonidan "Yashil makon" elektron platformasiga kiritilgan bo'lib, viloyat ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi boshqarmasining barcha tuman va shahar bo'limlari davlat inspektorlari tomonidan ular haqiqatda ekilganligi tasdiqlandi.

Har bir daraxt ko'chatlarini ekishda sug'orish tizimiga alohida e'tibor qaratildi. "Yashil makon" elektron platformasiga kiritilgan 10 million 57 ming tup daraxt va buta ko'chatini parvarishlash uchun har bir korxona, tashkilot va muassasa rahbarlari va mas'ul shaxslarga dalolatnoma asosida biriktirildi. Shuningdek, ekilgan ko'chatlarni sug'orish, parvarish qilish

yuzasidan koʻrsatmalar berildi. 47 ta korxona, tashkilot va muassasada jami 335 ming 494 tup koʻchatning sugʻorish tizimi tashkil qilinishiga erishildi.

Mahalliy hokimliklar bilan birgalikda barcha toifadagi yer maydonlarida, jumladan, aholi tomorqasi, sugʻoriladigan va lalmi yerlar, choʻl, togʻ va togʻoldi hududlarida mevali, yongʻoq mevali, uzum plantatsiyalariga ekilgan koʻchat va qalamchalar “Yashil makon” elektron platformasiga kiritib borilmoqda. Jumladan, Forish tumanida faoliyat olib borayotgan “Lazzat kafolati” xususiy korxonasi tomonidan tumanning lalmi yerlardagi 87 gektar yer maydonida 98 ming tup tok ekilgan edi. Ayni kunlarda ularni tomchilatib sugʻorish tizimi shakllantirilib, yozning jazira issiq kunlarida nihollar obi-hayot bilan toʻyintirilmoqda.

Zomin tumanida faoliyat olib borayotgan “Zamin wonderful food” MCHJ tomonidan 100 gektar lalmi yerda 120 ming tup mevali koʻchat ekilib, bogʻ tashkil qilish bilan birga tomchilatib sugʻorish tizimi ham yoʻlga qoʻyildi.

Alohida taʼkidlash joizki, viloyatda daraxt koʻchatlarini ekishda har bir hududning tabiiy sharoiti, iqlimi, tuprogʻi va boshqa omillarni hisobga olib, bevosita olimlar, mutaxassislar va bogʻbonlarning tavsiyalari asosida ekilmoqda.

Jumladan, “Oʻzavtomotors” aksiyadorlik jamiyati tomonidan 2021-yilning kuz va 2022-yilning bahor mavsumlarida Arnasoy tumanining choʻl hududlaridagi 103 gektar maydonga 80 000 ga yaqin pavlovniya, zarang, shumtol, katalpa, qayragʻoch va yapon saforasi daraxtlari koʻchatlari ekilgan edi.

Choʻl hududlarida daraxt oʻstirishning oʻzi gʻoyat mushkul vazifa. Bunday hududlar tabiatining oʻziga xosligi, haroratning yuqori boʻlishi va namlikning keskin pastligi dov-daraxtlarning gurkirab oʻsishida cheklovchi omil ekanligi koʻpchilikka maʼlum. Ammo shunga qaramasdan, ekilgan koʻchatlarning oʻz vaqtida parvarish qilinishi natijasida daraxtlarning qariyb 90 foizi koʻkardi. Bu ishlarni amalga oshirishda Hindistonning Haydarobod shtatida dunyodagi eng katta yashil hududlarning asoschilaridan boʻlgan “Pragati Group” kompaniyasi bilan hamkorlikdagi ishlar yaxshi samara berayapti.

Kompaniya rahbari doktor G.Raoning aytishiga qaraganda, Oʻzbekistonda amalga oshirilayotgan “Yashil makon” umummilliy loyihasi tabiat va insonlar hayoti uchun nihoyatda zarur tadbir hisoblanadi. Arnasoy tumanidagi ushbu yashil hudud 5 yildan keyin ulkan bogʻga aylanib, ekotizimlarning barqarorligi, bioxilma-xillikning boyishi va ekoturizmning rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega boʻladi. Loyiha doirasida yashil hududda tozalikni asrashga katta eʼtibor qaratiladi. Kelgusi rejalarga koʻra, Hindistonning “Valmiki” kompaniyasi bilan hamkorlik olib borilib,

chiqindilarni qayta ishlash, plastik chiqindilar ko'payishining oldini olishga qaratilgan choralar amalga oshirilishi ko'zda tutilmoqda.

Hozirda bu yerda daraxtlarni tomchilatib sug'orish tizimini shakllantirish ustida ish olib borilmoqda. Buning uchun ko'ldan suv tortib kelinib, Xitoy texnologiyasi asosida sho'r suv chuchuk suvga aylantiriladi va ko'chatlar sug'oriladi. Yangi texnologiya asosida bir kunda 70 ming kub suv qayta ishlanadi. Arnasoy tumanida barpo etilgan yashil hudud loyihasini amaga oshirish uchun hozirgacha 1 million AQSH dollari qiymatida mablag' sarflandi. Hozirda suv avtotransport vositalarida olib kelinib, ko'chatlar sug'orilmoqda.

Toshkent kimyo-texnologiya instituti sanoat ekologiyasi kafedrasida chiqindisiz texnologik jarayonlarni takomillashtirish, sanoat oqova suvlarini tozalash, atmosfera havosini zaharli gazlardan tozalashga qaratilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar qilinmoqda. Kafedrada furan birikmalari asosida ion almashtirgich polimerlarni sintez qilish va ularni qo'llashning aniq ob'ektlarini izlash borasida ilmiy maktab yaratilgan. Kafedra olimlari "Mahalliy xomashyolar asosida ion almashinuvchi polimerlar olish va uni Atrof muhitni muhofaza qilish sohasida qo'llash" mavzusida keng ko'lamli ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishyapti. Sanoat oqova suvlarini tozalashga mo'ljallangan ion almashinuvchi polimerlarning asosiy qismi respublikamizga chetdan keltiriladi. Bu esa ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tannarxiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kafedramizda olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida mahalliy xomashyo asosida ion almashinuvchi polimerlar olindi. Bu polimerlar ayni paytda sanoat oqova suvlarini tozalashda qo'llanilib, iqtisodiy samaradorlikka erishilmoqda. Masalan, kafedrada sintez qilingan polimerlar "Suvsoz" davlat unitar korxonasiga qarashli Salar aeratsiya stantsiyasi oqova suvlarini tozalashda qo'llanilishi natijasida korxonaga bir yilda 106 million so'm iqtisodiy foyda keltirdi. Ilmiy tadqiqotlar natijasida kafedrada 8 nafar izlanuvchi fan nomzodi, 4 nafari fan doktori dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. 2017-2020 yillar davomida kafedra olimlari jamoasining ilmiy izlanishlari natijasida Intellektual mulk agentligi tomonidan 5 ta ixtiroga davlat patenti olindi. Atrof muhit muhofazasiga oid 10 ta darslik, 8 ta o'quv qo'llanma, 5 ta monografiya chop etildi. Kafedrada ayni paytda "Tsellyuloza sanoatida hosil bo'layotgan oqova suvlarni tozalash" mavzusida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Ayni paytda "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida ekilgan daraxt va qalamchalarni sug'orish bilan birga, nihollarni zararkunandalarning salbiy ta'siridan himoya qilish maqsadida agrotexnik tadbirlar ham o'tkazilmoqda.

"Yashil makon" umummilliy loyihasining hayotga tatbiq etilishi tabiatni muhofaza qilish va ekologik muammolarning oldini olish borasida eng muhim dasturilamal bo'lmoqda. Hech shubhasiz, yashil hududlarni

kengaytirish, yashil maydonlar va jamoat parklarini tashkil etish Atrof muhitni ko'klamzorlashtiribgina qolmay, balki atmosfera havosining ifloslanishi, tuproq eroziyasi, iqlim o'zgarishi, ozon qatlamining yemirilishi va ayni paytdagi eng dolzarb muammolardan biri bo'layotgan qum va chang bo'ronlarining oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

6.2. Ekologik muammolar yechimiga amaliy ishlar orqali erishish

Yurtimizda boshqa sohalar qatori ekologik barqarorlikni ta'minlash, aholining qulay tabiiy muhitga ega bo'lishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish, yuzaga kelayotgan ekologik muammolarning oldini olishva ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish masalalariga ham jiddiy e'tibor qaratib kelinmoqda.

Prezidentimizning 2017-yil 12-iyuldagi Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar va O'zbekiston ekologik harakati vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasida hokimiyat vakillik organlari hamda siyosiy partiyalar va Ekologik harakatning o'tgan davrdagi faoliyati tanqidiy ruhda tahlil etilib, islohotlarni chuqurlashtirish yuzasidan oldimizda turgan muhim vazifalar belgilab berildi. Xususan, Ekologik harakat hamda uning Qonunchilik palatasidagi deputatlik guruhining istiqboldagi vazifalari aniq ko'rsatib o'tildi.

Xo'sh, o'tgan davrda Ekoharakat hamda uning Qonunchilik palatasidagi deputatlar guruhi bundan qanday xulosalar chiqardi, boshqacha aytganda, faoliyatimizda qanday ijobiy o'zgarishlar yuz berdi?

Avvalo, sohaga oid yangi qonun loyihalari yaratish, mavjudlarini takomillashtirish, nazorat-tahlil faoliyatini bugungi talab darajasida kuchaytirish, uzluksiz ekologik ta'lim konsepsiyasini ishlab chiqish, ekologik nazoratning jamoatchi inspektorlari tizimini rivojlantirish, aholi ekologik madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan tizimli ishlarni amalga oshirish, Atrof muhitga zararli ta'sir ko'rsatuvchi obyektlarni va suv tozalash inshootlarini inventarizatsiyadan o'tkazish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi qabul qilinib, hayotga izchil tatbiq etilmoqda.

O'tgan davrda Ekoharakat deputatlari guruhi tomonidan qonunchilik tashabbusi asosida bitta yangi qonun hamda 8 ta qonunni takomillashtirishga qaratilgan qonun loyihalari ishlab chiqildi. Masalan, yangi tahrirdagi "O'rmon to'g'risida", Hayvonot dunyosini va o'simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlari takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonunlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqidagi qonunlarqabul qilindi.

Shuningdek, "Qayta tiklanuvchi energiya manbalari to'g'risida", "Chiqindilar to'g'risida", "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida", "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida", "Suv va suvdan foydalanish

to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi qonun loyihalari tayyorlanib, Qonunchilik palatasiga kiritish mo'ljallanmoqda.

Qonun loyihalarini ishlab chiqish, ular hayotiyligini ta'minlash maqsadida qonun ijodkorligi jarayoniga keng jamoatchilik, olimlar va ekspertlar jalb qilinayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. Misol uchun, ushbu qonun loyihalarini ishlab chiqish jarayonida o'tkazilgan 40 dan ortiq ishchi guruhlarida 230 dan zid taklif va mulohazalar o'rtaqa tashlandi. Birgina yangi tahrirdagi "O'rmon to'g'risida"gi qonun loyihasi bo'yicha 2017-yil iyul-avgust oylarida jamoatchilik vakillarini jalb etgan holda o'tkazilgan muhokamalarda 110 dan ortiq takliflar, fikr va mulohazalar olindi.

Parlament hamda deputatlar faoliyati bilan yoshlarni keng tanishtirish, ularning Ekoharakat deputatlari guruhi bilan doimiy muloqotini o'rnatish maqsadida Ekoharakatning "Yoshlar qanoti" va O'zbekiston ±shlar ittifoqi faollari bilan ochiq muloqotlar o'tkazish, ularni guruh yig'ilishlariga jalb etish ishlari tizimli ravishda amalga oshirib kelinayotir.

Parlament va deputatlik nazoratini samarali yo'lga qo'yish ham doimiy e'tiborimizda. Shu paytgacha 11 davlat hamda xo'jalik boshqaruvi organlari funksional vazifalaridan kelib chiqqan holda, ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish masalalari bilan bog'liq faoliyati ustidan ana shunday nazorat yo'lga qo'yildi.

Hozirgi kunda sanoat korxonalariga faqat sifatli mahsulot ishlab chiqarish emas, balki Atrof muhitga zarar etkazmaslik ham asosiy talablardan biri sifatida qo'yilmoqda. Shu bois, Toshkent kimyo-texnologiya institutida sanoat korxonalarida hosil bo'layotgan chiqindilarni tozalash bo'yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilyapti. Jumladan, "ALUTEX" O'zbekiston—Britaniya qo'shma korxonasida ishlab chiqarish suvlarini tuzsizlantirish, mahsulotga rang berish jarayonida hosil bo'ladigan chiqindilarni tozalash bo'yicha xo'jalik shartnomasi asosida ilmiy ish olib borilmoqda. Bundan tashqari, shahar kanalizatsiya suvlarini tozalash stansiyalarida hosil bo'ladigan cho'kmalarni bartaraf etish bo'yicha hamkorlik ishlari yo'lga qo'yilgan. Institutda germaniyalik olimlar bilan birgalikda maishiy va qattiq chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha loyiha tayyorlanib, Innovasion rivojlanish vazirligiga taqdim qilinmoqda. Shuningdek, Rossiya Federatsiyasining Qozon federal universiteti bilan hamkorlik memorandumi imzolandi. Bu universitetda Atrof muhit muhofazasi sohasida tajribali olimlar bo'lganligi bois, kelajakda o'zaro hamkorlikda xalqaro konferentsiya, seminar-treninglar o'tkazish, sohaga oid adabiyot va qo'llanmalar yaratish bo'yicha hamkorlik ishlarini amalga oshirishga kelishib olindi.

Havo tarkibida karbonat angidridning oshishi, chiqindi gazlarning me'yoridan ortiq havoga chiqarib tashlanishi oqibatida issiqxona effekti hosil

bo‘lib, bugungi kunda jahon hamjamiyatini tashvishga solayotgan jiddiy ekologik muammo — global iqlim o‘zgarishi yuzaga keldi. Shuningdek, ozon qatlamining emirilishi, dunyo okeanining ifloslanishi, tuproq unumdor qatlamining yo‘qolib borishi, tropik o‘rmonlarning kesilishi, cho‘llanish, chuchuk suv manbalari va bioxilmaxillikning kamayishi, maishiy chiqindilarning ko‘payishi, kimyoviy va toksik moddalarni zararsizlantirish kabi ekologik inqirozlar allaqachon bir davlat chegarasidan chiqib, tom ma'noda global ekologik muammolarga aylandi.

Shuningdek, Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi bilan birgalikda ekologik xavfsizlikni ta‘minlash, soha qonunchiligini takomillashtirish, Atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda aholining bu boradagi madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha harakatlar dasturi tasdiqlandi. Shu asosda ekologiya hamda Atrof muhitni muhofaza qilish borasidagi hujjatlarni takomillashtirish, aholi ekologik madaniyatini yuksaltirish hamda Atrof muhitni muhofaza qilishda ular faolligini kuchaytirish, sohaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, jamoatchilik ekologik nazorati tizimini rivojlantirish, jamoatchi inspektorlarni o‘qitish va ular malakasini oshirish, chiqindilar bilan bog‘liq muammolarni hal etish bo‘yicha bir qator samarali ishlar olib borildi. Masalan, Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo‘yicha hududiy kengashlar hamkorligida yurtimizdagi 8982 ta mahalla fuqarolar yig‘inida zarur chora-tadbirlar bajarilib, har bir mahalla bo‘yicha ekologik nazoratning jamoatchi inspektorligiga nomzodlar zaxirasi shakllantirildi. Hozirgi paytda ularning sohaga oid bilim va malakasini oshirish choralari ko‘rilayotir.

Sohaga tegishli qonunlar, davlat dasturlari, Prezident Farmon hamda qarorlari ijrosini o‘rganish bo‘yicha 10 dan ziyodnazorat-tahlil tadbirlari o‘tkazildi. Shular asnosida respublikamizning barcha hududini qamrab olgan holda, sayyor yig‘ilishlar tashkil etilayotir. Misol uchun, Jizzax viloyatida “O‘rmon to‘g‘risida”gi Qonun ijrosi, Buxoroda Dezinfeksiya stansiyasi bosh vrachi hamda “Agrokimyohimoya” hududiy aksiyadorlik jamiyati direktorining termitlarga qarshi kurash va profilaktika chora-tadbirlarining ijrosi to‘g‘risidagi axboroti, Qoraqalpog‘iston Respublikasida Prezidentimizning 2017-yil 18-yanvardagi qarori bilan tasdiqlangan “2017 — 2021 yillarda Orolbo‘yi mintaqasini rivojlantirish Davlat dasturi”ning bajarilishi holatini nazorat-tahlil tartibida o‘rganish yakuni yuzasidan tashkil etilgan sayyor yig‘ilish ana shular jumlasidan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni aholining iste‘mol, maishiy va boshqa ehtiyojlari uchun suv obyektlaridan foydalanish qismining ijro etilishi yuzasidan Sog‘liqni saqlash hamda Uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish vazirliklari, Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, Geologiya va mineral resurslar davlat

qo'mitalari axboroti yuzasidan parlament eshituvlari bo'lib o'tdi. Ayni chog'da "Xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish va ularni yo'q qilish ustidan nazorat qilish to'g'risida"gi Bazel konvensiyasi bajarilishi holati o'rganilib, Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish masalalari qo'mitasi eshituvi tashkil etildi.

Orol fojiasi oqibatlarini yumshatish, hudud aholisi salomatligini muhofaza qilish, ularning turmush darajasini yanada yaxshilash, hududning ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda ham harakat va uning deputatlar guruhi faollik ko'rsatmoqda. Birgina misol: joriy yil 7-8 iyun kunlari "Orol fojiasi oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikdagi harakatlar: yangicha yondashuvlar, innovatsion yechimlar va investitsiyalar" mavzuida xalqarokonferensiya o'tkazildi va Toshkent rezolyutsiyasi qabul qilindi, Orolbo'yi mintaqasining ekologik hamda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatini yaxshilashga yo'naltirilgan loyihalar to'plami ma'qullandi.

Yirik sanoat korxonalarida vakillarimizni tayinlash bo'yicha ham tizimli ishlar amalga oshirilyapti, ya'ni Atrof muhitga ta'siri bo'yicha I va II toifaga mansub 593 korxonada vakillarimiz ish boshladi. Qolaversa, 760 dan ortiq korxonalar faoliyati o'rganildi. Tanishuvlar jarayonida ularning Atrof muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng tatbiq etish yuzasidan zarur tavsiyalar berildi.

Aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish, jumladan, yosh avlod ongida ona tabiatni asrab-avaylash, unga daxldorlik hissini kuchaytirish bo'yicha ham muayyan ishlar ro'yobga chiqarildi. Ekoharakat va uning deputatlari guruhi tegishli vazirlik hamda idoralar hamkorligida yosh avlodning ekologik savodxonligini oshirish, ekologik ta'lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ta'lim konsepsiyasi", uni amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" hamda Vazirlar Mahkamasi qaroriloyihalari ishlab chiqilib, hukumatga taqdim etildi.

Respublikamizning 7 ta hududida Oliy Majlis huzuridagi nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash Jamoat fondi tomonidan ajratilgan ijtimoiy buyurtma doirasida aholining ekologik madaniyatini oshirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni Atrof muhitni muhofaza qilish ishlariga jalb etishga qaratilgan 350 dan ortiq targ'ibot bannerlari o'rnatildi. Yoshlarning ekologik madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan ma'ruzalar to'plami va boshqa targ'ibot materiallari tayyorlandi. Shuningdek, suv, chiqindi muammolariga bag'ishlangan videoroliklar tayyorlanib, markaziy telekanallarda namoyish etilmoqda.

Umuman olganda, O'zbekiston ekologik harakati oldida turgan dolzarb vazifalardan kelib chiqib, deputatlar guruhi bilan hamkorlikda o'tgan bir yil

davomida respublikamizning barcha hududida 111300 dan ortiq faollar ishtirok etgan 2500 ga yaqin amaliy-tahliliy tadbirlar o'tkazildi.

Vakillarimiz parlament a'zolari tomonidan hududlarda o'tkazilayotgan o'rganishlarda ham faol qatnashmoqda. O'tgan davrda 3911 xonadonga kirilib,

10701 nafar fuqaro bilan muloqot o'tkazildi. Natijada aholi tomonidan ko'tarilgan 1100 dan ortiq muammolarning aksariyat qismi mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan joyida hal etildi.

O'zbekiston ekologik harakati tomonidan chiqindilarni qayta ishlash jarayoniga chet el investitsiyalarini jalb etish masalasiga ham katta e'tibor berilmoqda. Xususan, "SEMAK Equipment's and Technology" MCHJ bilan hamkorlik memorandumi imzolandi. Unga muvofiq, Jizzax viloyatida investitsiya qiymati 400 ming AQSH dollariga yaqin, yiliga 25 ming tonna chiqindini qayta ishlaydigan korxona quriladi. Hozirgi paytda bunyodkorlik ishlari jadal olib borilyapti.

Erishilgan ushbu yutuqlar o'zimizniki. Oldimizda esa hali vazifalar ko'p. Ekologik ta'lim-tarbiyani rivojlantirishga qaratilgan "Ekologik ta'lim konsepsiyasi"ning qabul qilinishini jadallashtirish, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish bo'yicha huquqbuzarliklar uchun javobgarlikni yanada kuchaytirishni nazarda tutuvchi "O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi, suv zaxiralarini muhofaza qilish, suv iste'moli, suvlarning davlat hisobotini yuritish, suv xo'jaligi inshootlariga zarar yetkazganlik uchun jismoniy va yuridik shaxslar mas'uliyatini oshirish bo'yicha qonun loyihalarini ishlab chiqish shular sirasidandir. Bundan tashqari, Orol muammosining salbiy ta'sirlarini bartaraf etish, hudud aholisining yashash sharoitini yanada yaxshilash, bu boradagi mavjud kamchiliklarni xalqaro hamjamiyat va hamkor davlatlar moliyaviy ko'magini jalb etgan holda hal etish istiqboldagi faoliyatimizda muhim yo'nalishlar hisoblanadi.

6.3. Ekologik muammolar va ularni hal etish yo'llari

Bundan roppa-rosa 10 yildan so'ng dunyo manzarasi qanday bo'lishi haqida hech o'ylab ko'rganmisiz? Insoniyatning hayot kechirish tarzi qay tarzda o'zgarishi mumkinligi haqida-chi? Hozirgi an'alarimiz qay darajada o'zgarishi mumkin deb hisoblaysiz? Shunisi ma'lumki, yer sharining ekologik vaziyati o'tgan asrga nisbatan misli ko'rilmagan darajada o'zgarishga ulgurishi bilan bir qatorda avlodlarning chinakamiga qarg'ishiga sabab bo'luvchi muammolarni ham vujudga keltirdi. Garchi ushbu hodisalar dunyo hamjamiyatini global ekologik muammolar to'g'risida ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lish, tadqiqotlar olibborish va bu muammolarni bartaraf etish borasida amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirishga undab kelayotgan bo'lsa hamki, ko'pchilik mamlakatlar va millatlar bu muammolarning ko'lami

shabadasini seza olishmayapti yoxud ular o'zlarini mutlaqo xabarsizdek tutishmoqda. Ekologik barqarorlikni ta'minlash, aholining qulay tabiiy muhitda hayot kechirishi uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish, tabiiy resurslardan oqilona vasamarali foydalanish, yuzaga kelayotgan va yuz berib bo'lgan muammolarga yechim topish, ularni oqilona hal qilish kabi masalalarga qay darajada ahamiyat berib kelinmoqda. Afsuski, bu mavzuda shunchaki reja va konsepsiyalar ishlab chiqilib, konferensiya mavzusi sifatida qarab kelinmoqda.

Yashil iqtisodiyotga o'tishdagi muhim muammolardan biri atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish oqibatida yuzaga kelayotgan ekologik muammolarning keskinlashib borayotganligi hisoblanadi. Ekologik muammo tabiiy muhit tarkibi va amal qilishning o'zgarishi, texnogen yoki tabiiy ofatlar natijasida sodir bo'lishi mumkin. Ekologik muammolar tabiiy muhitga ta'sir qilish kuchiga qarab turli darajalarga ajratiladi. Ekologik muammoning ta'sir kuchi uning intensivligi va o'zgarishlarning tarqalish maydoni hamda ayrim ekologik muammolarga xos belgilar bo'yicha aniqlanadi.

6.2-jadval

Ekologik muammolarning turlari

Namoyon bo'lish darajasi	Tabiiy muhit xususiyatlarini o'zgartirish darajasi %
kuchsiz	10 gacha
o'rta	10-50
kuchli	>50

XX asrning 60-70 yillaridan boshlab insonning Atrof muhitga salbiy ta'siri global ahamiyat kasb eta boshladi. XX asr davomida jahon aholisi soni 4 - martaga, jahon ishlab chiqarish hajmi esa 18-martaga oshdi. Global miqyosdagi ekologik muammoga aylanib ulgurgan muammolar tarkibiga iqlim o'zgarishi, suv havzalarining ifloslanishi, ozon qatlamining yemirilishi, chuchuk suv havzalarining ifloslanishi, atmosfera havosining ifloslanishi va kislotali yomg'irlar, ozon qatlamining yemirilishi, chuchuk suv yetishmovchiligi va dunyo okeanining ifloslanishi, yerlarning degradatsiyaga uchrashi va cho'llanish, o'rmonlarning kamayishi, biologik xilma-xillikni qisqarib borishi kabi muammolarni kiritishimiz mumkin.

Global ekologik muammolar quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- planetar xarakterga ega ekanligi: global ekologik muammolar butuninsoniyatni bevosita yoki bilvosita qamrab oladi;
- barcha mamlakatlar javobgar ekanligi: global ekologik muammolarning paydo bo'lishi biron-bir mamlakatlar aybi bilan bog'liqholda

yuzaga kelgan;

➤ global ekologik muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlikning zarurligi;

➤ global ekologik muammolarning hal etish uchun kechiktirib bo'lmaydigan choralar qabul qilish zaruriyati.

Global iqlim o'zgarishi XXI asrning asosiy muammolaridan hisoblanadi. Insoniyatning tabiatga nisbatan xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishi, iqtisodiyotda neft, gaz va ko'mirdan haddan tashqari ko'p foydalanishi natijasida atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlari miqdori ortib bormoqda. Ushbu gazlar atmosferada to'planib, sayyoraning qizigan sirti taratadigan ortiqcha issiqlikning kosmosga tarqalishiga yo'l qo'ymaydi va atmosferaning isishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar iqlim o'zgarishiga olib kelayotgan issiqxona gazlari sirasiga kiradi: suv bug'lari, karbonat angidrid (CO_2), metan (CH_4), azot oksidi (N_2O), gidroftoruglerodlar (GFU), perftoruglerodlar (PFU), oltingugurt geksaftoridi (SF_6).

Global ekologik o'zgarishlarning salbiy oqibatlari nimalarda aks etadi? Mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy hukmronlikka intilib, ulkan obro' qozonish maqsadida mamlakat ishlab chiqarishiga alohida urg'u berib kelayotganligi global ekologik inqirozni keltirib chiqarmayaptimikan? Yokibu muammolarga biz insonlarning yashash tarzimiz sabab bo'la oladimi?

O'tgan asrga nisbatan insoniyat yashash tarzi shunchalik darajada o'zgardiki, insoniyat sivilizatsiyasida hali mutlaqo kuzatilmagan global isish, dengiz va yer ekotizimlarining misli ko'rilmagan darajada kamayib borishiyu, yer yuzining turli mintaqalarida qurg'oqchilik, suv toshqinlari kabi bir qator salbiy holatlar ham yuz berayotganligi barchamizga birdek ayondir. Bir so'z bilan aytganda insonning tabiatga aralashuvi aqlga sig'maydigan darajaga yetishga ulgurdi.

Bizda muammolar bor, lekin ularga yechimlar-chi? Nahotki hozirgi dunyoning global ekologik holati hech kimni zarrachalik qiziqtirmasa. Biz o'zimizdan keyingi avlodga qanday kelajakni meros qilib qoldirmoqdamiz. Har safar bunday og'riqli savollar bizni qachongacha qiynab keladi. Nahotki, dunyoning hozirgi qiyofasi kundan kunga bundan-da yomonlashib boraveradiyu, biz insonlar shunchaki bir oddiy hodisadek qarab turaveramiz. Mamlakat rahbarlariniyu, hukumat vakillarini, butun insoniyatni boylik orttirish, iqtisodiy o'sish, siyosiy hukmronlik, mamlakatlar o'rtasida ulkan obro'ga ega bo'lishdan boshqa hech narsa qiziqtirmasa. Ming afsuslar bo'lsinki, albatta biz bunga ko'nikib, yashab kelmoqdamiz.

Tabiatni muhofaza qilish joriy xarajatlari - ekologik vaziyatni barqarorlashtirish uchun zarur bo'lgan xarajatlarni tavsiflovchi tegishli tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi davlat statistika hisobotlari ma'lumotlaridan shakllantiriladi.

Tabiatni muhofaza qilish joriy xarajatlari quyidagi ko'rsatkichlar

bo'yicha hisobga olinadi va quyidagi xarajatlarni (ming so'm) jamlash yo'li bilan aniqlanadi:

$$JX_{jami} = JX_{suv\ resurs} + JX_{atmosf\ havo} + JX_{yer\ resurs} + JX_{bioresurs}$$

bu yerda

JX_{jami} - tabiatni muhofaza qilish joriy xarajatlari, jami;

$JX_{suv\ resurs}$ - suv resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish joriy xarajatlari, jami;

$JX_{atmosf\ havo}$ -atmosfera havosini muhofaza qilish joriy xarajatlari;

$JX_{yer\ resurs}$ - yer resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish joriy xarajatlari;

$JX_{bioresurs}$ - takror ishlab chiqarish va biologik resurslardan foydalanishni muhofaza qilish joriy xarajatlari.

Suv resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish joriy xarajatlari-jami

($JX_{suvresurs}$), oqar suvlarni qabul qilganligi va tozalanganligi uchun boshqa tashkilotlarga to'lovlarni o'z ichiga oladi.

Yer resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish barcha joriy xarajatlari ($JX_{yer\ resurs}$);

➤ chiqarish va iste'mol chiqindilari bilan ifloslanishdan muhofaza qilish xarajatlari;

➤ yerlarni yaroqli holga keltirish xarajatlari;

➤ chiqindilarni qabul qilganligi, saqlaganligi va yo'q qilganligi uchun boshqa tashkilotlarga to'langan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Hisobot davri oxiriga hosil bo'lgan chiqindilar miqdori balans usulida, shartli tasviri quyidagi umumiy ko'rinishga ega formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Ch_o = (Ch_b + Ch_{hos} + Ch_{tush}) - (Ch_{foy} + Ch_{zar} + Ch_{utl} + Ch_{o'tk} + Ch_{joy})$$

Bu yerda:

Ch_o -hisobot davri oxiriga hosil bo'lgan chiqindilar miqdori;

Ch_b -hisobot davri boshiga mavjud;

Ch_{hos} -tashkilotlarda hosil bo'lgani;

Ch_{tush} -boshqa tashkilotlardan kelib tushdi;

Ch_{foy} -tashkilotda foydalanildi;

Ch_{zar} -tashkilotda zararsizlantirildi;

Ch_{utl} -utilizasiya qilindi;

$Ch_{o'tk}$ -boshqa tashkilotlarga o'tkazildi;

Ch_{joy} -tashkilotga qarashli bo'lgan joylarga joylashtirildi.

Aholi jon boshiga chiqindilar hosil bo'lishi - hosil bo'lgan chiqindilar hajmini doimiy aholining yillik o'rtacha soniga bo'lish yo'li bilan formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Ch_{hos\ ajb} = \frac{Ch_{hos}}{DAO'YS}$$

bu yerda

$Ch_{hos\ ajb}$ - aholi jon boshiga hosil bo'lgan chiqindilar miqdori;

Ch_{hos} - hosil bo'lgan chiqindilar hajmi;

DAO'YS – doimiy aholining yillik o'rtacha soni.

Zararsizlantirilgan chiqindilarning hosil bo'lgan chiqindilar umumiy hajmidagi ulushi - zararsizlantirilgan chiqindilar hajmini hosil bo'lgan chiqindilarning umumiy hajmiga bo'lish va 100 ga ko'paytirish yo'li bilan, quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Ch_{zar,\%} = \frac{Ch_{zar}}{Ch_{hos}} * 100$$

Ko'pchilik foydalanishga yaroqli suvimiz tugashini bilmaydi, 2030-yilga kelib suvga bo'lgan talab va mavjud bo'lgan suv ta'minoti o'rtasida 40 % tafovut bo'ladi. Suv muammosini hal qilish uchun bizda bor-yo'g'i 15yil bor xolos, deydi Jahon iqtisodiy forumining yosh global yetakchisi Mina Guli. Ta'kidlash joizki, 750 mutaxassisdan tarkib topgan jamoa tomonidan o'tkazilgan so'rovda toza ichimlik suvining tugab borishi butun dunyo aholisi uchun chinakamiga global xavf deb baholandi. Aslida, ichimlik suvi muammosi dunyo aholisini qiynab kelayotgan muammolarning eng oldi qatoridan o'rin olib ulgurgan. Foydalanish uchun suv yetarli bo'lmagan, kunni toza ichimlik suvini izlash uchun sarflaydiganlarga ham oson emas. Bu tuyg'ularni suvni isrof qilayotganlar qayoqdan ham bilsin.

Ekologik muammolarning hal etish yo'llaridan muhimi ekologik qonun talablarini buzganlik uchun yuridik javobgarlikni og'irlashtirish vaqti keldi. Ekologik-huquqiy javobgarlik: bu belgilab qo'yilgan tabiatni muhofaza qilish va ekologik qonun talablari hamda me'yorlarini buzganligi, tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanish, muhofaza qilish qoida-talablarini buzish, atrof tabiiy muhitni, tabiatni ifloslantirish, tabiiy resurslardan noqonuniy va xo'jasizlarcha foydalanish oqibatida vujudga kelib, u subyektlarni yuridik javobgarlikka tortilishida namoyon bo'ladi. Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy: O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ekologiya qonun talablarini buzganlik uchun qanday turdagi javobgarlik nazarda tutilgan va ushbu turdagi javobgarlik turlari bugungi kundagi zamon talabiga qanchalik darajada mos kelmoqda yoxud bu javobgarlik ko'lami butun dunyo hamjamiyatini tashvishga solib kelayotgan global ekologik vaziyatni yumshatishga yordam berishi mumkinmi yoki yo'q. Masalaga huquqiyjihatdan yondashadigan

bo'lsak, ekologik qonun talablari buzilganda amaldagi qonunlarimizga muvofiq ekologik-huquqiy javobgarlikning quyidagi javobgarlik turlarini keltirib o'tish o'rinlidir:

- Intizomiy javobgarlik;
- Ma'muriy javobgarlik;
- Fuqarolik javobgarlik;
- Jinoiy-huquqiy javobgarlik;

Atrof muhitni ifloslantirganligi uchun to'lovlar - tabiatdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan har qanday faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan atrof muhitga yetkazilgan zararni qoplash shaklini tavsiflovchi tegishli tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi davlat statistika hisobotlari ma'lumotlaridan shakllantiriladi.

Atrof muhitni ifloslantirganligi uchun to'lovlar quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha hisobga olinadi va ularning umumiy hajmini (ming so'm) aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$KT_{jami} = TL_{me'yor} + TL_{me'yor ortiq} + DAVO_{zarar} + PEN_{muddat}$$

bu yerda

KT_{jami} - kompensasiya to'lovlari, jami;

$TL_{me'yor}$ - tabiiy muhitni me'yorda ifloslaganligi uchun to'lov, jami;

$TL_{me'yor ortiq}$ - ifloslantiruvchi moddalarni me'yoridan ortiq chiqarganligi (to'kkanligi, oqizganligi), chiqindilarni joylashtirganligi uchun to'lov, jami;

$DAVO_{zarar}$ - tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi buzilganligi natijasida yetkazilgan zararni qoplash uchun undirib olingan mablag'lar (da'volar), jami;

PEN_{muddat} - to'lov muddati o'tganligi uchun penya.

Tabiiy muhitni me'yorda ifloslaganligi uchun to'lov, jami ($TL_{me'yor}$) va ifloslantiruvchi moddalarni me'yoridan ortiq chiqarganligi (to'kkanligi, oqizganligi), chiqindilarni joylashtirganligi uchun to'lov, jami ($TL_{me'yor ortiq}$) quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi: suv obyektlariga va joylar relyefiga; atmosfera havosiga; kommunal kanalizasiya tarmoqlariga; chiqindilarni joylashtirish uchun.

Ekologik qonun talablarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun ma'muriy javobgarlik, O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning VIII bobi "Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik" deb nomlangan bo'lib, xususan? ushbu kodeksning 79-moddasida quyidagicha javobgarlik masalasi nazarda tutilgan: "Daraxtlar, butalarni, boshqa o'rmon o'simliklariva nihollarni g'ayriqonuniy ravishda kesish, shikastlantirish yoki yo'q qilish fuqarolarga

bazaviy hisoblash miqdorining besh baravaridan o'n baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa — o'n baravaridan o'n besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi. Xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, fuqarolarga bazaviy hisoblash miqdorining o'n baravaridan o'n besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa — o'n besh baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi".

Lekin ekologik barqarorlikka erishgan va statistik ma'lumotlarga ko'ra dunyoning eng toza mamlakatlar ro'yxatidan 3-o'rinni egallab kelayotgan Norvegiya davlatining aynan yuqorida keltirib o'tilgan javobgarlik masalasi bo'yicha qonunchilik tajribasini o'rganadigan bo'lsak, quyidagi normani uchratish mumkin: "O'rmon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 8-moddasida agar o'rmonlarni kesish ushbu Qonunga zid ravishda rejalashtirilgan yoki amalga oshirilgan bo'lsa, mol-mulk ishlab chiqarish bazasini sezilarli darajada kamaytiradi yoki atrof muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Qadriyatlar bo'lsa, munitsipalitet kesishdan bosh tortishi yoki qanday bo'lishi shartlarini belgilashi mumkin. Vazirlik tomonidan boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, xaridor va sotuvchi buni ta'minlashi kerak deb belgilangan bo'lib, agar aynan shu qoida buziladigan bo'lsa, xuddi shu qonunning 26-moddasiga ko'ra, qasddan yoki beparvolik bilan buzgan yoki buzilishida ishtirokchi bo'lgan shaxs 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14 yoki 15 bo'limlari qoidalari, ularga muvofiq chiqarilgan qoidalariga muvofiq jarima yoki bir yildan oshmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 4-bo'limi "Ekologiya sohasidagi jinoyatlar" deb nomlangan bo'lib, yuqoridagi qonunbuzarlik holati uchun 198-moddada jinoiy javobgarlik masalasi nazarda tutilgan: Olovga ehtiyotsizlik bilan munosabatda bo'lish natijasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish ko'p miqdorda zarar yetkazilishi yoki boshqacha og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yuz qirq soatgacha majburiy jamoat ishlari yoxud bir yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi. O'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesish ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yuz qirq soatdan uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki bir yildan ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga qasddan shikast yetkazish, ularni payhon qilish, nobud qilish ko'p miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo'lsa, bazaviy hisoblash miqdorining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz soatdan uch yuz oltmish soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki ikki yildan uch yilgacha axloq

tuzatish ishlari yoxud bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Yuqorida qonunchilikdan keltirilgan misollar natijasida anglash mumkinki, O'zbekiston Respublikasi jinoiy, ma'muriy qonunchiligida ekologik qonun talablarini buzganlik uchun javobgarlik masalasi qat'iy xarakterda emasligi bilan namoyon bo'ladi.

Ekologik muammolarning hal etish yo'llaridan yana muhim jihat ekologik xavfsizlik doirasida xalqaro hamkorlikni mustahkamlash. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, sayyoramizda xalqaro ekologik hamkorlikning zarurligi quyidagi hollar bilan belgilanadi:

1. Yer sayyorasi va uning o'ziga xos tabiatini insonga ma'lum bo'lgan olamda yagona ekanligi;
2. Yer tabiati va biosfera yaxlit tizim sifatida mavjud bo'lib inson va jamiyat uning tarkibiy qismi ekanligi;
3. Insoniyatning barcha ishlab chiqarish faoliyatini moddiy negizi tabiat ekanligi;
4. Tabiatdagi salbiy o'zgarishlar va Atrof muhitga antropogen ta'sir ko'lami jihatidan butun sayyoraga tazyiq ko'rsatuvchi jarayonlar ekanligi;
5. Hozirda yuzaga kelayotgan ekologik muammolarni hal etishga ko'p hollarda bir yoki bir nechta davlatlarning imkoniyatlari yetarli emasligi;
6. Barcha insoniyatning birgalikdagi harakati sayyoramizdagi ekologik vaziyatni yaxshilashning eng maqbul yo'li ekanligi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ekologik muammolarni global darajada hal etishda quyidagi chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi:

- planetar miqyosda fikrlashning yangi modelini shakllantirish – insonni gumanizm tamoyillari asosida tarbiyalash va ularni inson faoliyati qanday global ekologik muammolarga olib kelishi mumkinligi haqida ogohlantirish;
- global ekologik muammolar sababini o'rganish;
- ekologik muammolarni monitoringini olib borish va prognozlashtirish tizimini yaratish. Faqat shu yo'l bilan har bir mamlakat to'g'risida obyektiv ma'lumotlar olish, ularni tahlil etish va muammolarning yanada keng tarqalishining oldini olish mumkin;
- global ekologik muammolarni hal etishda barcha mamlakatlarning intilishlarini muvofiqlashtirish va kuchlarni bir joyga jamlash.
- resurslarning yagona fondini yaratish, muntazam ravishda axborot va bilimlar bilan almashinish.

Global iqlim o'zgarishlari bilan bog'liq muammolarni hal etishda BMT yetakchi mavqega ega. BMT tomonidan 1972-yil Stokgolmda o'tkazilgan Atrof muhit masalalari bo'yicha Konferensiyada qabul qilingan Deklaratsiya Atrof muhit bilan bog'liq muammolarga e'tibor qaratilgan dastlabki xalqaro hujjat hisoblanadi. Mazkur hujjatda Atrof muhitga ta'sir ko'rsatadigan

iqtisodiy faoliyat tartibga solinishi kerakligi ta'kidlangan. Deklaratsiyada kelajakda xalqaro va milliy siyosatlarni ishlab chiqishda asos bo'luvchi 26 tamoyil belgilangan. Ushbu tamoyillarga ko'ra har qanday iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda hozirgi va kelgusi avlodlar manfaatlari hisobga olinishi zarur. Har bir insonda erkin, teng va munosib turmush sharoitiga ega bo'lish huquqi mavjud.

Qazib olinadigan resurslarni iste'mol qilishni tartibga solish bilan birgalikda, inson ekologik tizimni zararlantiradigan darajada toksik moddalarni Atrof muhitga chiqarilishining oldini olishi zarur. Iqtisodiy faoliyatning oqibatlarini tartibga solishga qaratilgan barcha qarorlar xalqaro miqyosda qabul qilinishi va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun rivojlanish imkoniyatlarini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Rivojlanayotgan mamlakatlarga Atrof muhitni muhofaza qilish masalalari bo'yicha texnik yordam bilan birgalikda moliyaviy jihatdan ham yordam ko'rsatish zarur. Bunday chora-tadbirlarning natijalari nafaqat milliy va xalqaro darajalarda muhim ahamiyatga ega.

Tayanch iboralar

Chiqindilarning stasionar manbalari - nomutanosib ravishda ularning zarar yetkazmasdan harakatlanishi maqsadlarini belgilash mumkin bo'lmagan chiqindilar manbalari.

Chiqindilar - ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish jarayonida xom ashyo, materiallar, xomaki mahsulotlar, boshqa buyumlar yoki mahsulotlarning hosil bo'lgan qoldiqlari, shuningdek o'zining iste'mol xususiyatlarini yo'qotgan tovarlar (mahsulotlar).

Toksik chiqindilar - ular bilan ishlash jarayonida bo'lgani kabi, hayotining alohida davrlarida va keyingi avlodlarida ham, inson organizmi bilan bevosita yoki bilvosita aloqada bo'lganda kasalliklarni yoki sog'liqda, shuningdek atrof muhitda salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan, tarkibida zararli moddalar bo'lgan chiqindilar.

Notoksik chiqindilar - tarkibida organizmning fiziologik funksiyalari buzilishi va atrof muhit uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishga qodir moddalari bo'lmagan chiqindilar.

Ikkilamchi qayta ishlanishi lozim bo'lgan chiqindilar - ikkilamchi xom ashyo sifatida, ulardan takroran foydalanish maqsadida, sanoat yo'li bilan qayta ishlashga yaroqli bo'lgan chiqindilar.

Ikkilamchi qayta ishlab bo'lmaydigan chiqindilar - tarkibida qimmatli komponentlari bo'lmagan va sanoat yo'li bilan qayta ishlashga yaroqsiz chiqindilar.

Chiqindilarni utilizasiya qilish - chiqindilar tarkibidan qimmatli moddalarni ajratib olish yoki chiqindilarni ikkilamchi xom ashyo, yoqilg'i, o'g'it sifatida va boshqa maqsadlarda ishlatish.

Chiqindilarni qayta ishlash - chiqindilarni ekologik jihatdan xavfsiz saqlash, tashish yoki utilizasiya qilish maqsadida ularning fizik, kimyoviy yoki biologik xususiyatlarini o'zgartirish bilan bog'liq texnologik operasialarni amalga oshirish.

Chiqindilarni zararsizlantirish - chiqindilarni inson salomatligi va tabiiy atrof muhitga zararli tasirining oldini olish maqsadida chiqindilarni qayta ishlash, shu jumladan ixtisoslashtirilgan qurilmalarda yoqish.

Tabiatni muhofaza qilish joriy xarajatlari - korxona va tashkilotlarning barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshiriladigan, tabiatni muhofaza qilishga mo'ljallangan maqsadli xarajatlari miqdori.

Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar - ustuvor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, rekreasion va sanitariya sog'lomlashtirish ahamiyatiga ega bo'lgan, to'liq yoki qisman, doimiy yoki vaqtinchalik xo'jalik faoliyatidan olib qo'yilgan yerlar yoki suv zonolari hisoblanadi.

Buzilgan yerlar - asl qiymatini yo'qotgan va atrof muhitga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi manbai bo'lib hisoblanadigan yerlar.

Ishlov berilgan yerlar - tuproq qatlamining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, tashkilotning iqtisodiy faoliyati tugallanishi sababli ehtiyoj to'liq yoki qisman yo'qolgan yerlar.

Yaroqli holga keltirilgan yerlar - qishloq xo'jaligida va boshqa sohalarda foydalanish uchun yaroqli holga keltirilgan va yer egalari va yerdan foydalanuvchilarga o'tkazilgan yerlar.

O'rmonlarni qayta tiklash - ilgari o'rmon bilan qoplangan maydonlarda madaniy o'rmonzorlarni barpo etish, o'rmonning tabiiy yangilanishiga ko'maklashish, o'rmon daraxtlari ko'chatlarini o'tqazish va urug'larini ekishni o'z ichiga oladi.

O'rmonzorlar barpo etish - ilgari o'rmon daraxtlari o'smagan maydonlarda madaniy o'rmonzorlarni barpo etish (dalalar, o'tloqlar, qumliklar va h.k.).

Madaniy o'rmonzorlar umumiy fondi - o'rmonzorlar barpo etish va o'rmonlarni qayta tiklash uchun yaroqli bo'lgan barcha maydonlarni o'z ichiga oladi.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Hozirgi kundagi eng katta ekologik muammo nima ?
2. Jahon yovvoyi tabiat, Global Footprint Network jamg'armalari va Londonning zoologik jamiyati mutaxassislari hamkorlikda o'tkazgan tadqiqoti ?
3. Er usti atmosferasining ifloslanishining asosiy tabiiy jarayoni nimadan iborat ?

4. Prezidentimizning 2017-yil 12-iyuldagi Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar va O'zbekiston ekologik harakati vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasni asosiy maqsadi nimadan iborat edi?
5. Ekologik qonun talablari buzilganda amaldagi qonunlarimizga muvofiq ekologik-huquqiy javobgarlikning turlarini keltirib o'ting.
6. Tabiatni asrash uchun mamlakatimiz va chet el mamlakatlari hamkorliklari haqida gapirib bering.

VII BOB. O‘ZBEKISTONDA EKOLOGIK VAZIYAT VA EKOLOGIK SIYOSATNING USTUVOR YO‘NALISHLARI

- 7.1. O‘zbekistondagi ekologik vaziyat
- 7.2. Ekologik siyosatining mohiyati, turlari va vazifalari
- 7.3. Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari
- 7.4. Mamlakatning barqaror rivojlanishidagi xavf va tahdidlar

7.1. O‘zbekistondagi ekologik vaziyat

O‘zbekistonda ekologik vaziyatni yaxshilashga doir qonun ma’qullandi. Senatning qirq to‘qqizinchi yalpi majlisida ekologik vaziyatni yaxshilashga doir qonun ko‘rib chiqilib, ma’qullandi.

Majlisda qayd etilishicha, O‘zbekistonda qurilish, ishlab chiqarish va urbanizatsiya ko‘lamlarining kengayishi atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalar chiqarilishining ortishiga sabab bo‘lmoqda.

Favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda fuqarolarning hayoti va sog‘lig‘iga boshqa real xavf yuzaga kelishining oldini olish uchun qonunlarda atrof tabiiy muhitga zararli ta’sir ko‘rsatuvchi obyektlarning faoliyatini maxsus vakolatli davlat organlarining qaroriga ko‘ra cheklash yoki to‘xtatib turish mumkinligi nazarda tutilgan.

Shu bilan birga qonunchilikda tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini cheklash yoki to‘xtatib turish uchun asos bo‘lgan noaniq ta’riflarning mavjudligi davlat organlarining diskretion vakolatlari kengligi bilan bog‘liq korrupsiya holatlari paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Senat ma’qullagan “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”gi qonun bilan “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi, “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi hamda “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi qonunlarga davlat organlari tomonidan tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini cheklash yoki to‘xtatib turish to‘g‘risidagi qarorlarni, birinchi navbatda, aholining hayoti va sog‘lig‘iga xavf yuzaga kelishining oldini olish zaruratini hisobga olgan holda qabul qilish asoslarini aniqlashtiruvchi o‘zgartirishlar kiritilmoqda.

Senatorlar fikricha, ushbu qonun ekologik vaziyatni yaxshilashga, aholining hayotiga va sog‘lig‘iga xavf yuzaga kelishining oldini olishga, tadbirkorlik subyektlarini himoya qilishga, shuningdek, korrupsiya omillarini bartaraf etishga hamda vakolatli davlat organlarining mas’uliyatini oshirishga xizmat qiladi. Respublika jamoatchilik fikrini o‘rganish Markazi tomonidan “O‘zbekistondagi ekologik vaziyat: baholar, munosabatlar va umidlar” mavzusida sotsiologik so‘rov o‘tkazilishi boshlandi.

Ushbu so‘rov mamlakatdagi ekologik vaziyat, fuqarolarning baholari, munosabat va umidlari haqidagi jamoatchilik fikrini o‘rganishga qaratilgan

bo‘lib fuqarolarning ekologik holatni baholashi, ona tabiatimizni asrash ekologik vaziyatni barqarorlashtirish bo‘yicha fikr-mulohazalarini bilishdir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ekologiya masalasida “bugun bizning oldimizda turgan yana bir muhim masala – ekologik muammolar va suv tanqisligidir. Tarozining bir pallasida o‘sib borayotgan qurilishlar, ishlab chiqarish, qishloq xo‘jaligi turgan bo‘lsa, ikkinchi pallasida har birimiz uchun eng zarur bo‘lgan suvni tejash, Atrof muhit ifloslanishining oldini olish va yer resurslaridan oqilona foydalanish masalasi turibdi”, deb ta’kidlagan.

Darhaqiqat Atrof muhitni muhofaza qilish, ona tabiatni asrash, turli ekologik muammolarni bartaraf etish har bir insonning oldidagi asosiy vazifasidir. fikr-mulohazalarini kunda dolzarb ahamiyat kasb etayotgan ekologik vaziyat bu boradagi muammolarga jiddiy yondashib mas’uliyat bilan bartaraf etishni talab qiladi. Atrof muhit obodligini saqlash, tabiatni muhofaza etishda xalqimiz, ayniqsa, yoshlarning mas’uliyatini oshirish juda muhimdir. Shuningdek O‘zbekiston respublikasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining 49-moddasida har kim qulay Atrof muhitga, uning holati to‘g‘risidagi ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqiga ega, davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta’minlash va Atrof muhitga zararli ta’sir ko‘rsatilishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi deb belgilab qo‘yilgan.

Mamlakatimiz global ekologik xatarlarga qarshi kurashish bo‘yicha ko‘p tomonlama sa’y-harakatlarda faol ishtirok etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi delegatsiyasi joriy yil 1-2 dekabr kunlari Dubay shahrida bo‘lib o‘tadigan BMTning Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risidagi hadli konvensiyasi ishtirokchilarining 28-konferensiyasi doirasidagi Iqlim o‘zgarishlariga qarshi kurashish sohasidagi harakatlar bo‘yicha jahon sammitida ishtirok etadi. Ushbu forumda dunyoning ko‘plab mamlakatlari, nufuzli xalqaro tashkilotlar va fuqarolik jamiyati vakillari ishtirok etishi ko‘zda tutilgan bo‘lib, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va uning oqibatlarini yumshatish, iqlim bo‘yicha strategiyalar va “yashil” energetikaga o‘tishni moliyalashtirish borasidagi xalqaro sa’y-harakatlarni birlashtirishda g‘oyat muhim ahamiyatga egadir.

Ijtimoiy fikr” Respublika jamoatchilik fikrini o‘rganish Markazi tomonidan “O‘zbekistondagi ekologik vaziyat: baholar, munosabatlar va umidlar” mavzusida sotsiologik so‘rov o‘tkazilishi boshlandi.

Ushbu so‘rov mamlakatdagi ekologik vaziyat, fuqarolarning baholari, munosabat va umidlari haqidagi jamoatchilik fikrini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib fuqarolarning ekologik holatni baholashi, ona tabiatimizni asrash ekologik vaziyatni barqarorlashtirish bo‘yicha fikr-mulohazalarini bilishdir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ekologiya masalasida “bugun bizning oldimizda turgan yana bir muhim masala – ekologik muammolar va suv tanqisligidir. Tarozining bir pallasida o‘sib borayotgan qurilishlar, ishlab

chiqarish, qishloq xo‘jaligi turgan bo‘lsa, ikkinchi pallasida har birimiz uchun eng zarur bo‘lgan suvni tejash, Atrof muhit ifloslanishining oldini olish va yer resurslaridan oqilona foydalanish masalasi turibdi”, deb ta’kidlagan.

Darhaqiqat Atrof muhitni muhofaza qilish, ona tabiatni asrash, turli ekologik muammolarni bartaraf etish har bir insonning oldidagi asosiy vazifasidir. fikr-mulohazalarini kunda dolzarb ahamiyat kasb etayotgan ekologik vaziyat bu boradagi muammolarga jiddiy yondashib mas’uliyat bilan bartaraf etishni talab qiladi. Atrof muhit obodligini saqlash, tabiatni muhofaza etishda xalqimiz, ayniqsa, yoshlarning mas’uliyatini oshirish juda muhimdir. Shuningdek O‘zbekiston respublikasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining 49-moddasida har kim qulay Atrof muhitga, uning holati to‘g‘risidagi ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqiga ega, davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta’minlash va Atrof muhitga zararli ta’sir ko‘rsatilishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi deb belgilab qo‘yilgan.

Mamlakatimiz global ekologik xatarlarga qarshi kurashish bo‘yicha ko‘p tomonlama sa’y-harakatlarda faol ishtirok etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi delegatsiyasi 2023-yil 1-2-dekabr kunlari Dubay shahrida bo‘lib o‘tadigan BMTning Iqlim o‘zgarishi to‘g‘risidagi hadli konvensiyasi ishtirokchilarining 28-konferensiyasi doirasidagi Iqlim o‘zgarishlariga qarshi kurashish sohasidagi harakatlar bo‘yicha jahon sammitida ishtirok etadi. Ushbu forumda dunyoning ko‘plab mamlakatlari, nufuzli xalqaro tashkilotlar va fuqarolik jamiyati vakillari ishtirok etishi ko‘zda tutilgan bo‘lib, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va uning oqibatlarini yumshatish, iqlim bo‘yicha strategiyalar va “yashil” energetikaga o‘tishni moliyalashtirish borasidagi xalqaro sa’y-harakatlarni birlashtirishda g‘oyat muhim ahamiyatga egadir.

O‘zbekiston ekologiyasini yaxshilash uchun, mamlakatimizdagi iqtisodiy ahvolni yaxshilash, ekologik tanazzulning oldini olish uchun xalqimiz orasida qadimda ma’lum bo‘lgan ekologik madaniyatni tiklashimiz, tarixni yaxshilab o‘rganishimiz hamda undan hozirgi sharoitda foydalanish imkoniyatlarini qidirib topishimiz kerak. Inson faoliyati ta’sirida biosferaning o‘zgarishi juda tezlik bilan bormoqda. Insoniyatning tabiiy jarayonlarga ana shunday ta’sirda yoki munosabatda bo‘lishi natijasida XX asr o‘rtalarida ekologik muammolar juda avj olib ketdi. Ekologik muammo deganda insonning tabiatga ko‘rsatayotgan ta’siri bilan bog‘liq.

Inson sivilizasiyasining rivojlanishi va uning tabiat bag‘riga tobora chuqurroq kirib borish oqibatida ahvol tubdan o‘zgardi. Bugungi kunda ibtidoiy sof tabiat haqida gapirmasa ham bo‘ladi. Chunki yer yuzidagi o‘rmonlar qirildi, katta – katta hududlar dehqonchilik qilish maqsadida o‘zlashtirildi, dorilar bilan o‘g‘tlandi, har xil chiqindi hamda gazlar bilan toza havo va tabiat ifloslandi. Bundan tashqari tabiatda toshqinlar, o‘rmon

yoginlari, chang boʻronlari va boshqa tabiiy jarayonlar yuz beradi. Bularning barchasi tabiatning tabiiy muvozanatiga putur yetkazadi. Dunyo boʻyicha kuzatiladigan tabiiy, antropogen yoki sof antropogen hodisalar umumbashariy muammolar deb qaraladi.

Ana shunday ekologik muammolarga baʼzi bir misollarni keltirib oʻtamiz:

1. "Atmosferaning dimiqishi" hodisasi.
2. "Ozon qatlaminin siyraklanishi" hodisasi.
3. "Chuchuk suv" muammosi .
4. "Tirik tabiatdagi oʻsimlik va hayvon turlari sonining qisqarishi" muammosi.
5. "Pestisetlardan foydalanish" muammosi.

Mintaqaviy ekologik muammolar. Yer yuzasining muayan mintaqasi oʻziga xos tabiiy iqlim, ijtimoiy – ekologik, etnografik xususiyatlari uni tabiat bilan inson oʻrtasidagi oʻzaro aloqa munosabatlari harakterini belgilab beradi.

Oʻzbekistondagi ekologik muammolar. Bugungi kunda mustaqil Oʻzbekiston yirik sanoat va agrar mintaqaga boʻlib, kelajakda dunyoga yuz tutgan mashina sozlik, energetika, kimyo, oziq – ovqat sanoati, transport majmuini yanada rivojlantirish koʻzda tutulgan. Bunday ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi Respublikada ijtimoiy – ekotizmlarning holatiga muayan darajada salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Respublikada keskin boʻlib turgan ekologik va tabiatni muhofaza qilishga oid muammolar quyidagilar:

1. Yirik hududiy – sanoat majmualari joylashgan rayonlarda yaʼni Angren-Olmaliq Chirchiqlarda, Fargʻona-Margʻilonda, Navoiy va boshqa rayonlardagi tabiatni muhofaza qilish muammolari. Bu rayonlarda ijtimoiy-ekotizm holati yaxshi emas. Chunki sanoat markazlarida chiqayotgan turli-xil gazlar va chiqindilar Atrof muhitni ekologik holatini buzulishiga olib kelmoqda.

2. Agrosanoat majmuidagi ekologik muammolar.

3. Tabiatdagi suvlarning sanoat chiqindilari pestisedlar va mineral oʻgʻitlar bilan ifloslanishi ham muammolardan biridir.

4. Oʻsimlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va qayta tiklash muammolari, qoʻriqxonalar va milliy bogʻlar tarmogʻini kengaytirish.

Oʻzbekistonda ekologik vaziyatni yaxshilash yoʻllari

Oʻzbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish borasidagi asosiy strategik maqsadlar quyidagilar hisoblanadi:

Aholining sihat-salomatligi uchun qulay sharoit yaratish, beosferaviy muvozanatni saqlash; Oʻzbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish samaradorligi va barqarorligini koʻzlagan holda tabiiy resurslardan foydalanish qayta tiklanadigan tabiiy resurslar ishlab chiqarish va isteʼmol

jarayonlarining muvoznatini saqlash tiklanmaydigan resurslarni ishlab chiqarish, chiqindilardan oqilona foydalanish; regional va lokal darajalarda tabiatni qayta tiklanish hususiyatini tiklash; tabiatning daslabki turlari va ularning genofondini landshaftlarning xilma – xiligini saqlash. Vujudga kelgan Orol dengizi muammosi bilan bogʻliq halokatli ekologik – iqtisodiy va ijtimoiy ahvolni yaxshilash, Orol dengizini saqlab qolish maqsadida aholini sifatli ichimlik suvi bilan taʼminlash. Orol boʻyi aholisini normal sanitar sharoitlar va ozuqa bilan taʼminlash uchun Markaziy osiyo davlatlari bilan birgalikda qisqa vaqt ichida yagona suv xoʻjaligi siyosatini ishlab chiqish hamda har-bir Respublikaning Orol dengiziga quya oladigan suvi, yaʼni Orol boʻyidagi barcha tabiiy koʻllarni saqlab qolish kabi ishlar rejalashtirilgan. Atmosfera havosini muhofaza qilishning asosiy yoʻnalishi shahar va aholi yashaydigan punktlarda atmosfera havosining sifatini yaxshilash, keyinchalik sanitar-gigienik qoidalarga rioya qilish buning uchun Respublikamizning barcha hududlarida chiqindilarni kamaytirish, kam chiqindili texnologiyalarni yaratish, chang toʻplovchi va tozalovchi yangi qurilmalarni yaratish va ularning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish eskirgan qurilmalarni yaxshilash bilan almashtirish va boshqalar. Orol dengizining qurishi iqlim oʻzgarishiga ham sababchi boʻldi. Qurgʻoqchilik tufayli iqlimning keskin kontenentalligi ortib ketdi. Dengiz va quruqlik oʻrtasidagi haroratning oʻzgarishi, shamol tezligining ortishi, suvning toʻlqinlanish hodisasini kuchaytirishiga olib keldi.

Sut emizuvchi hayvonlar va qushlar kamayib ketdi. Qurigan maydonlar xavfli kasalliklarni tarqatuvchi kemiruvchi bilan toʻlib bormoqda. Orol boʻyining sanitar-epidemiologik ahvoli nihoyatda ogʻirlashmoqda. Agar zudlik bilan tabiatda vujudga kelayotgan muammolar hal qilinmasa insoniyat va butun mavjudodning hayoti xavf ostida qoladi. Biz tabiatga qarammiz, biz tabiatsiz yashay olmaymiz, shunday ekan biz barchamiz tabiatni asrab avaylashimiz, uning har-bir qarich yerini koʻz qorachigʻiday asrashimiz, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanishimiz, har-bir tomchi suvni tejab ishlatishimiz, tabiat haqida doimo gʻamxoʻrlik qilishimiz lozim.

7.2. Ekologik siyosatining mohiyati, turlari va vazifalari

Ekologik muammolarning chuqurlashuvi xalqaro va milliy darajada tabiiy va ekologik muvozanatni taʼminlashga qaratilgan maqsadli siyosat olib borish zarurligini taqozo etmoqda. XXI asr boshlarida bir mamlakatdagi ekologik muammo dunyo muammosiga aylanib bormoqda, chunki ekologik inqiroz bir joyda toʻxtab turmaydi va dunyo boʻylab keng tarqaladi.

Ekologik siyosat ekologik vaziyatni boshqarish va mamlakatdagi tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional chora-tadbirlar tizimidir. Bunda ekologik strategiya atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasida amalga

oshirilishi zarur maqsad va vazifalar yig'indisi sifatida belgilanadi.

Ekologik siyosat miqyosiga ko'ra global, davlat, mahalliy va korxona darajasida amalga oshirilishi mumkin.

Global miqyosda amalga oshiriladigan ekologik siyosat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni mamlakatlar o'rtasida taqsimlashda ekologik cheklovlar qo'yish bilan bog'liq chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Davlat miqyosida olib boriladigan ekologik siyosat mamlakat hududining ekologik holati bilan bog'liq afzalliklar va kamchiliklarga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat chora tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Mintaqaviy darajada amalga oshirilayotgan ekologik siyosatda davlat tomonidan mamlakatning muayyan mintaqalaridagi ekologik vaziyatni yaxshilashga qaratilgan siyosat tushuniladi.

Mahalliy darajada amalga oshiriladigan ekologik siyosat ekologik monitoring o'tkazish Atrof muhit muhofazasiga oid qonunchilik ijrosini nazorat qilish, mahalliy ekologik dasturlar va loyihalarni ishlab chiqish bilan bog'liq chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy qadriyatlar tizimida ekologiya ustuvor yo'nalishiga aylanganidan keyin korxonalar uzoq muddatli rivojlanish rejalarida atrof-muhit muhofazasiga alohida e'tibor qaratishlariga to'g'ri keladi. Bu vaziyatda Atrof muhitni ifloslanishiga olib keladigan ayrim xo'jalik yurituvchi subyektlar, jumladan sanoat korxonalari darajasida ekologik siyosatni shakllantirish va amalga oshirish muammolariga katta e'tibor qaratilishi zarur.

7.1-jadval

Ekologik siyosatni amalga oshirish usullari

Usullar	Mazmuni
Huquqiy	Jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va takomillashtirish
Ma'muriy	Ekologik qonunchilik ijrosini ta'minlash, standartlashtirish, Atrof muhit monitoringi, litsenziyalash, sertifikatlashtirish, ekologiyaga ta'sirini baholash, maqsadli ekologik dasturlar, ekologik audit
Iqtisodiy	Atrof muhitni boshqarish, to'lovlar, jarimalar, soliqqa tortish va moliyaviy imtiyozlar
Siyosiy	Atrof muhitni muhofaza qilishga qaratilgan siyosiy va boshqa tashkilotlar faoliyati
Texnik- texnologik	Atrof muhitni muhofaza qilishda texnik va texnologik vositalar va yechimlardan foydalanish
Ta'lim va tarbiya	Aholining tabiatga munosabatini Atrof muhit muhofazasiga nisbatan mas'uliyatini shakllantirishga ko'maklashish

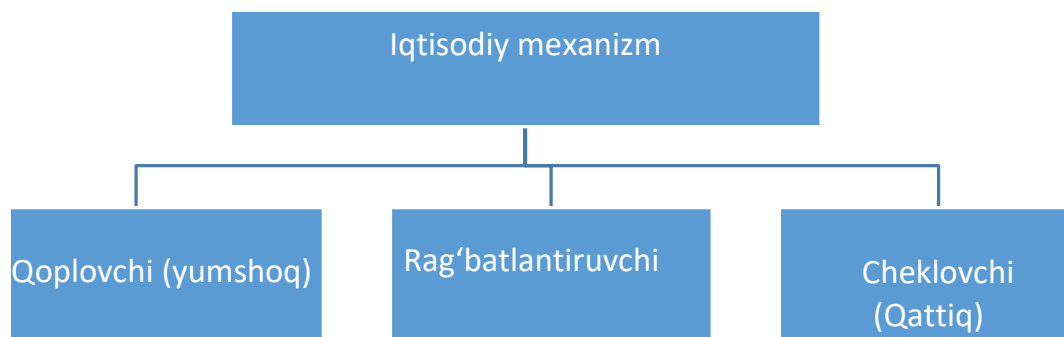
Ekologik siyosat muayyan usullar yordamida amalga oshiriladi. Ushbu usullar sohaning huquqiy-institutsional asoslarini shakllantirishdan tortib iqtisodiy tartibga solish, atrof muhitni muhofaza qilishda texnologik yechimlarni qo'llash va aholining tabiatga munosabatini yaxshilashni targ'ib etishgacha bo'lgan usullarni qamrab oladi.

Ekologik siyosatni amalga oshirishda yuqorida qayd etib o'tilgan usullarning optimal mutanosibligiga erishish muhimdir. Ba'zi usullarning ustuvorligi Atrof muhit va jamiyat uchun salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Ekologik siyosatning subyektlari. Davlat ekologik siyosatini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Davlat ekologik qonunchilikijrosini nazorat qilish, ekologik faoliyatni amalga oshirish qoidalarini belgilash, ekologik siyosat subyektlari faoliyatini muvofiqlashtirish kabi muhim vazifalarni bajaradi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar. Atrof muhitni muhofaza qilishda faol ishtirok etishlari zarur. Amaldagi qonunchilik korxonalarga ishlab chiqarish jarayonining Atrof muhitga ta'sirini hisobga olish, tahlil qilish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarni bartaraf etish majburiyatini yuklaydi. Ilmiy-tadqiqot tashkilotlari ekologik siyosatni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ekologiya sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini muntazam olib borish zaruriyati mavjud. Ilmiy-tadqiqot natijalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash va Atrof muhitni muhofaza qilishda muhim vosita bo'lib qolmoqda. Samarali ekologik siyosat yuritishda jamoat tashkilotlarining o'rni katta. Ular ekologik siyosat sohasida muhim qarorlarni ishlab chiqish, qabul qilish, ekologik qonunchilikning bajarilishini monitoring qilish, ekologik ta'lim va aholi o'rtasida tashviqot ishlarini olib borishda muhim rol o'ynashadi. XXI asr boshlarida Atrof muhitni muhofaza qilish va ekologik muammolarga qarshi kurash masalalari ayrim siyosiy partiyalarning mafkuraviy dasturiga aylanib ulgurdi. Dunyoda ekologiya yo'nalishidagi qariyb yuzga yaqin siyosiy partiyalar faoliyat yuritadi. Odatda "yashillar" nomi bilan yuritiladigan ushbu partiyalar, parlament orqali ekologiya sohasidagi davlat siyosati g'oyalarini ilgari suradi. O'zbekistonda 2019-yil 24-yanvarda Adliya vazirligi tomonidan O'zbekiston Ekologik partiyasi davlat ro'yxatidan o'tkazildi. Yangi partiyaning maqsadi barqaror rivojlanishga, ekologik xavfsizlikka erishish, hozirgi va kelajak avlod uchun tabiiy resurslarni saqlash va qulay atrof muhitni yaratishga yo'naltirilgan davlat siyosatini ro'yobga chiqarishni ta'minlash, atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni saqlash davlat, jamiyat va mamlakat har bir fuqarosining vazifasibo'lishiga erishishga ko'maklashishga qaratilgan.

Ekologik siyosatni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi: ekologik siyosatni amalga oshirishning iqtisodiy dastaklari turli tuman bo'lib ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: qoplovchi, rag'batlantiruvchi va cheklovchi (7.1-rasm).

7.1-rasm. Ekologik siyosatni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizm turlari

Qoplovchi (yumshoq) iqtisodiy mexanizm ekologik siyosat nuqtayi nazaridan nisbatan erkin bo'lib, iqtisodiy tarmoqlar va sektorlarning iqtisodiy rivojlanishi uchun umumiy ekologik cheklovlarni joriy etish uchun xizmat qiladi. Ushbu iqtisodiy mexanizm ekologik muammolarning kelib chiqish sabablarini emas, balki ekologik oqibatlarini bartaraf etishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Rag'batlantiruvchi iqtisodiy mexanizm esa tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq faoliyat va ishlab chiqarishni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu iqtisodiy mexanizmning asosini bozor dastaklari tashkil etadi. Rag'batlantiruvchi instrumentlar yangi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni ko'paytirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza etishga xizmat qiladi. Xususan, ekologik sug'urta, soliqimtiyozlari, ekologik subsidiya, ekologik toza mahsulotlarga rag'batlantiruvchi narxlarning joriy etish, ekologik noqulay mahsulotlarga baholarni pasaytirish, ekologik xizmatlar bankini shakllantirish, tabiat muhofazasi asosiy ishlab chiqarish fondlarini misol qilib keltirish mumkin. Qattiq iqtisodiy mexanizm ma'muriy va bozor dastaklari yordamida amalga oshiriladi. Davlat tomonidan qattiq soliq, kredit, jarimaga tortish siyosati orqali amalga muayyan tarmoqlarda tabiiy resurslardan foydalanish bazasining kengayishini to'xtatishga harakat qiladi. Ushbu mexanizmdan foydalanishdan ko'zlangan maqsad tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga ko'maklashish hisoblanadi. Jahon amaliyotida ushbu mexanizmlar sof holatda uchramaydi va aralash qo'llaniladi. Jahon iqtisodiyotining umumiy rivojlanish strategiyasi yaqin istiqbolda ustun darajada rag'batlantiruvchi va cheklovchi iqtisodiy mexanizm turlarini aralash qo'llashga asoslanishini ko'rsatmoqda. Atrof

muhitni muhofaza qilish sohasini tartibga solish iqtisodiy dastaklarga asoslanishi zarur.

Yer kurrasida yuzaga kelayotgan ekologik nobop chuqurlashuvida ozmi-ko'pmi O'zbekiston Respublikasining ishtiroki bor. Istiqomat qilayotgan aholining 36 mln. dan ziyod aholining asosiy qismi ekologik xavfsiz bo'lmagan muhitda istiqomat qilmoqda. Orol dengizi va uning atrofida ro'y bergan ekologik inqiroz holati Sovet davrining noekologik agrar va iqtisodiy siyosatining natijasidir. Shuning uchun ham davlatimiz, shaxsan Prezident Sh.M.Mirziyoyev, ekologik masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyg'unlashtirilgan holda olib borishni lozim topmoqdalar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qoraqalpog'iston Respublikasida ekologik vaziyatni yaxshilash va Orolbo'yi hududining barqaror rivojlanishini ta'minlash bo'yicha mahalliy ijro hokimiyati organlarining faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" gi qarori va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "Yashil" iqtisodiyotga o'tishga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirishga bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" qarorlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi. Bu hujjatlarda davlatimizning jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabat shakli, hozirgi kunda va kelajakda qanday bo'lishi, O'zbekistonning ekologik konsepsiyasi, maqsadi va prinsiplari belgilab berilgan. Ekologik maqsad va vazifalarni amalga oshirishning taktik va strategik harakatlar dasturi ko'rsatib berilgan.

O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosatining asosiy maqsadi, kishilarning hayotiy zarur bo'lgan ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash uchun tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ya'ni tabiat va jamiyat o'rtasidagi iqtisodiy-ekologik munosabat shaklini qo'llash. Mustaqillik davrigacha O'zbekiston hududi Chor Rossiyaga, so'ngra Sovet Ittifoqining xom ashyo yetishtirib beradigan chekka o'lkasi bo'lib hisoblangan. Shuning uchun ham tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralarimdan maksimal holda ekstensiv usulda foydalanilgan, ya'ni iqtisodiy munosabat shaklida bo'lgan. Bunday totalitar tuzumdagi munosabat shaklidan ekologik (yashil iqtisodiyot) munosabat shakliga, jamiyatda na iqtisodiy, na huquqiy na ijtimoiy-madaniy asosi yaratilmay turib o'tishni, hattoki nazariy jihatdan ham amalga oshirib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha bo'lgan davrda atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasida¹⁶ quyidagilarga e'tibor berilgan:

➤ shaxsning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan kishilarni sog'ligini

¹⁶ 2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining Atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi 30.10.2019-yildagi PF-5863-son

muhofaza qilish va insonlarning turmushi uchun optimal holatdagi ekologik sharoitlarni yaratib berish;

➤ atrof muhitga va aholining salomatligiga salbiy ta'sirni pasaytiruvchi innovatsion texnologiyalarni joriy etish hisobiga barqaror iqtisodiy rivojlanish;

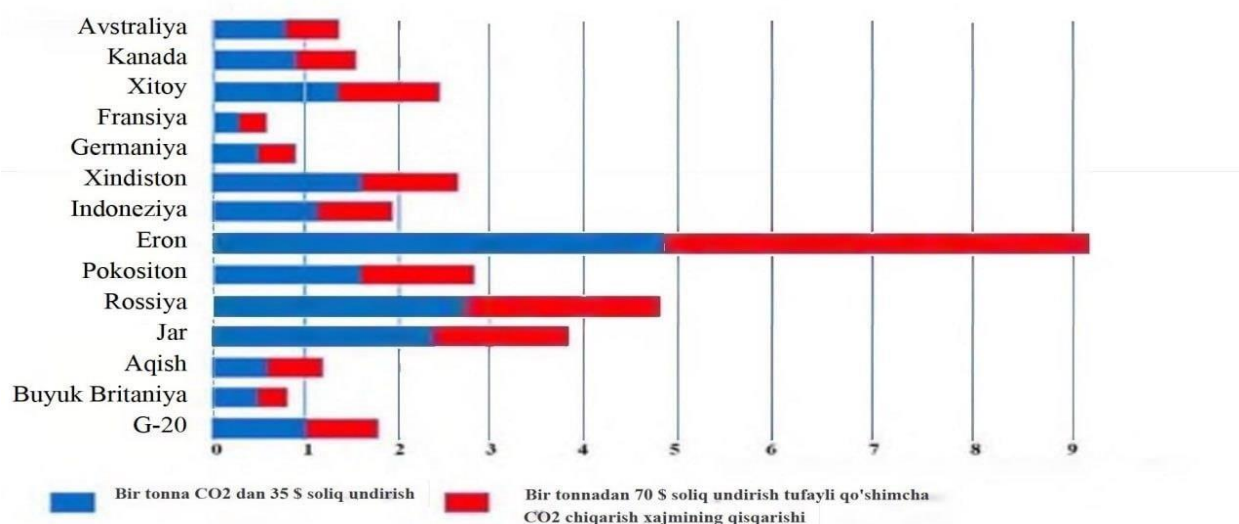
➤ atrof muhit obyektlaridan oqilona foydalanishni va biologik resurslar qayta tiklanishini ta'minlash.

Shunday qilib, O'zbekiston uchun ekologik xavfsiz muhit milliy xavfsizlikning ajralmas bir bo'lagidir. Respublikamiz ekologik siyosatini amalga oshiruvchi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabat shakli, tabiat qonunlariga jamiyat qonunlarini moslashtirish, ekologik chora-tadbirlar va asosiy tanlangan tamoyillarning hayotga tatbiq etish mexanizmi ishlab chiqilsa va amaliyotda o'z tasdig'ini topsa, so'zsiz yashil iqtisodiyotga o'tib olishi mumkin. Bunday siyosat shaxsning, jamiyatning va davlatning hayotiy zarur bo'lgan milliy xavfsizligini ta'minlashda katta omil bo'lib xizmat qilishiga hech shubha yo'q.

Xalqaro darajada global iqlim o'zgarishining oldini olishda iqtisodiy usullar faol qo'llanilmoqda. Ular qatoriga atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlarini miqdorini kvotalash, uglerod soliqlarini joriy etish, iqtisodiyot tarmoqlariga "yashil texnologiyalar"ni joriy etishda turli imtiyozlar belgilash kabi dastaklarni kiritishimiz mumkin. Issiqxona gazlari savdosi tizimi (Emissions Trading System, ETS) — bu issiqxona gazlari emissiyasi miqdorini qisqartirish uchun qo'llaniladigan bozor dastagi bo'lib, "cap and trade" ("cheklov va savdo") tamoyiliga asoslanadi. Hukumat issiqxona gazlari emissiyasining umumiy miqdorini belgilaydi va kompaniyalar har bir tonna CO₂ uchun ruxsatnoma olishi zarur bo'ladi. Kompaniyalar ushbu ruxsatnomani davlatdan tekinga olishi yoki xarid qilishi hamda boshqa kompaniyalar bilan savdolashishi mumkin bo'ladi. Ruxsatnoma narxi uglerod narxini belgilab beradi. Hozirgi vaqtda dunyo mamlakatlarida 17 xil ETS amal qiladi va ular hissasiga jahon yalpi ichki mahsulotining 40% to'g'ri keladi. Uglerod solig'ida esa hukumat soliq stavkasini belgilab beradi va kompaniyalar foydalangan har bir tonna uglerod yoqilg'isi uchun muayyan summa mablag' to'lashi zarur bo'ladi. Ayrim mamlakatlar faqat issiqxona gazlari savdosi tizimidan (Qozog'iston, Koreya Respublikasi, Yangi Zelandiya), ba'zilar uglerod solig'idan (Argentina, Kanada, Chili, Kolumbiya, Yaponiya, Meksika, Singapur, Ukraina), boshqalari esa ikkala dastakdan aralash (Shveysariya, YEI) foydalanadi. Global miqyosda atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlari miqdorini qisqartirishning samarali dastaklaridan biri uglerod soliqlari hisoblanadi. Uglerod soliqlari — qazib chiqariladigan yoqilg'i tarkibidagi ugleroddan undiriladigan yig'imlardir. Ushbu soliqlar global miqyosda quyidagi

sabablarga ko‘ra joriy etilgan. Birinchidan, ular ekologiyaga zarar keltiruvchi xavfli chiqindilar bo‘yicha qabul qilingan milliy majburiyatlarga erishishning samarali vositasi sanaladi. Jumladan, 2030-yilda atmosferaga chiqarilayotgan CO₂ ning har bir tonnasidan 35 dollar soliq undirish ko‘mir, elektr-energiya va benzin narxlarini mos ravishda taxminan 100, 25 va 10%ga o‘shirishga olib keladi. Bundan tashqari uglerod soliqlari energetika sohasiga sarflanayotgan investitsiyalarning past uglerodli texnologiyalar, jumladan, tiklanadigan energiya manbalari hisobidan ishlaydigan elektrostansiyalarga yo‘naltirishni rag‘batlantirishga xizmat qiladi. Atmosferaga chiqarilayotgan bir tonna CO₂ uchun joriy etilayotgan 35 dollar miqdoridagi soliq Xitoy, Hindiston va Janubiy Afrika Respublikasi kabi mamlakatlarda Parij kelishuvida qabul qilingan maqsadlarga erishish uchun yetarli hisoblanadi. Shu bilan bir vaqtda soliqlarmiqdorini 70 dollargacha oshirish Avstraliya, Fransiya va Kanada kabi mamlakatlarning ekologik siyosatlarini maqsadlariga erishishlari uchun kamlik qilishi mumkin.

CO₂ uchun 35 \$ soliq to‘lash mamlakat yalpi ichki maxsulotining 1-2 % ini tashkil etadi

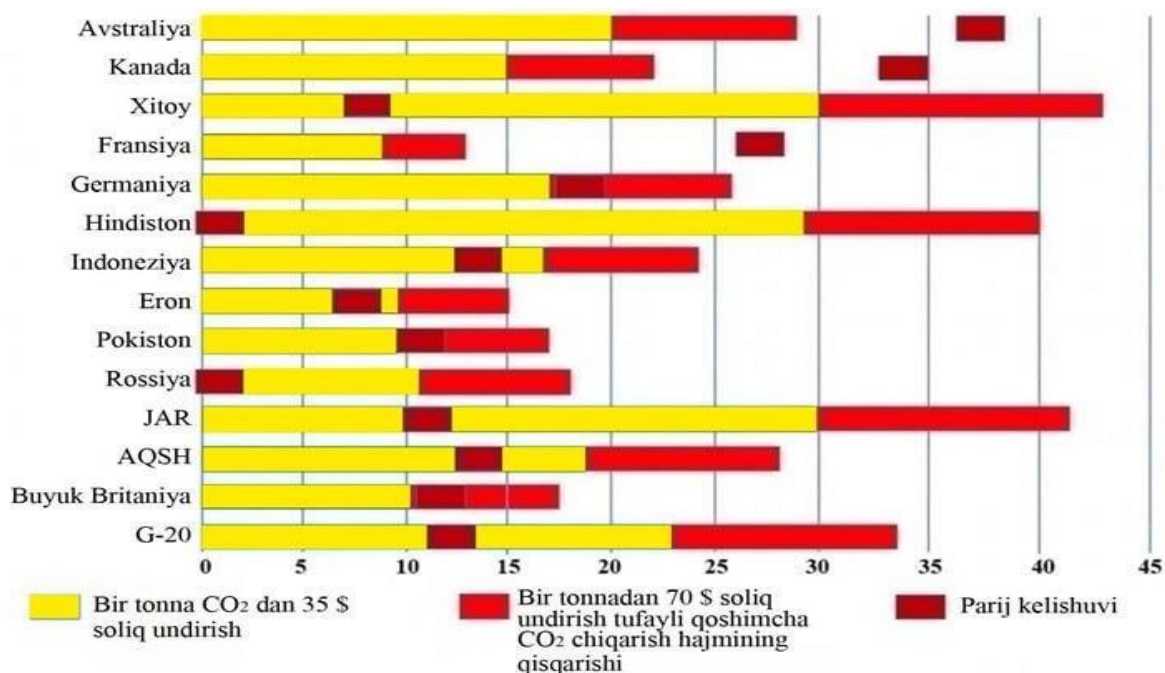

7.2-rasm. Dunyo mamlakatlarida Parij kelishuvi talablarini bajarish maqsadida undirilayotgan uglerod soliqlari miqdori

Ikkinchidan, uglerod soliqlari davlat byudjeti daromadlarining muhim manbaiga aylanishi mumkin. Ayrim hisob-kitoblarga ko‘ra bir tonna CO₂ uchun 35 dollar soliq to‘lash mamlakat yalpi ichki mahsulotining 1-2%ini tashkil etadi.

Uchinchidan, uglerod soliqlari Atrof muhit holatining yaxshilanishiga, jumladan, qazib chiqariladigan yoqilg‘ini yoqish oqibatida havoning ifloslanishi tufayli erta o‘lishning sezilarli darajada pasayishiga olib kelishi mumkin. Tonnasidan 35 dollar miqdoridagi uglerod solig‘i 2030-yilga qadar yiliga Xitoyda 300 000, Hindistonda esa 170 000 kishining erta o‘lishdan saqlab qolishi mumkin. “G-20 guruhi” 207 mamlakatlaridan Xitoy, Hindiston va AQSH hissasiga issiqxona gazlarini qisqartirish imkoniyatlarining 80%i

to'g'ri keladi. Ushbu mamlakatlar o'rtasida kelishuvlarga erishish bu sohada katta yutuq sanaladi. Hindiston iqtisodiyoti tarixiy omillarga ko'ra ko'mirga bevosita bog'liq, Xitoyda esa 2020-yildan issiqxona gazlari savdosi bo'yicha milliy tizim amal qilmoqda.

7.3-rasm. Dunyo mamlakatlarining oshirilgan uglerod soliqlari undirish evaziga CO₂ miqdorining qisqarishi.

Milliy darajada ekologik siyosatni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi quyidagi chora-tadbirlarga asoslanadi: “G-20 guruhi” – rivojlangan va rivojlanayotgan yirik mamlakatlar hukumatlari va markaziy banklari forumi. Avstraliya, Argentina, AQSH, Braziliya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Janubiy Koreya, JAR, Hindiston, Indoneziya, Italiya, Kanada, Meksika, Rossiya, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Fransiya, Xitoy, Yaponiya va Yevropa Ittifoqidan iborat.¹⁷

- tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarini rejalashtirish va moliyalashtirish;
- tabiatni muhofaza qilish faoliyatini imtiyozli kreditlash va soliqqa tortish;
- tabiiy resurslardan foydalanish, chiqindilarni boshqarish, atrof-muhitni ifloslantiruvchi issiqxona gazlarini atmosferaga chiqarish miqdorini cheklash bo'yicha limitlar belgilash;
- tabiiy resurslardan foydalanganlik, Atrof muhitni ifloslantiruvchi issiqxona gazlarini atmosferaga chiqarish uchun soliqlar va boshqa to'lovlarni undirish;
- Atrof muhitga zarar yetkazuvchi turli chiqindilarni

¹⁷ Finance & Development, december 2019, Vol. 56, No. 4.

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/12/climate-change-and-the-age-of-adaptation-georgieva.htm>

joylashtirganlik uchun to'lovlar undirish;

➤ Atrof muhitga va aholi sog'lig'iga yetkazilgan zararni belgilangan tartibda qoplash va boshqalar.

7.3. Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi faoliyatining ustuvor yo'nalishlari

Quyidagilar Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi faoliyatining ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi:

a) tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni qayta tiklash, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish va iqlim o'zgarishi sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;

b) tabiatni muhofaza qilish, jumladan, atmosfera havosi, er, yer osti boyliklari, suv, o'rmonlar, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilish, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirishda davlat ekologik nazoratini yuritish;

v) o'rmonlarni muhofaza qilish, himoya qilish, ko'paytirish, qayta tiklash, ularning mahsuldorligini oshirish va ulardan oqilona foydalanilishini ta'minlash;

g) gidrometeorologiya xizmatini tashkil etish, iqlim o'zgarishi va atrof tabiiy muhit ifloslanishi monitoringini yuritish;

d) tabiatni muhofaza qilish borasida fuqarolik jamiyati institutlari hamda jamoatchilik bilan hamkorlikni rivojlantirish, ekologik tarbiya, targ'ibot, ta'lim va ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash ishlarini tizimli tashkil etish;

e) "yashil" o'sish tamoyillarini joriy etish, Atrof muhitga zararli tashlanmalarni qisqartirish hamda inson faoliyatining tabiatga salbiy ta'sirini kamaytirish;

j) tabiatni muhofaza qilishga raqamli texnologiyalarni joriy etish, monitoring yuritishda inson omilini qisqartirish va avtomatlashtirish tizimini yo'lga qo'yish;

z) ekoturizm, ov va safari turizm sohasini yanada rivojlantirish, o'rmon xo'jaliklari va milliy tabiat bog'larining (qo'riqxonaga aylantirilgan zonalar bundan mustasno) imkoniyatlaridan samarali foydalanish hamda tegishli infratuzilma ob'yektlarini yaratish, xorijiy va ichki sayyohlarga munosib shart-sharoit yaratish va ularga xizmat ko'rsatilishini ta'minlash;

i) tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi qonunchilik talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo'yish uchun ta'sirchan choralarni qo'llash;

k) Atrof muhit holatini kuzatib borish, Atrof muhitning ifloslanishiga, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanilishiga olib kelishi, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tahdid solishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni aniqlash;

l) amalga oshirilayotgan xo‘jalik faoliyati va boshqa faoliyatning tabiatni muhofaza qilish standartlari, normalari, qoidalari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiqligini nazorat qilish va qonuniy choralar ko‘rish;

m) yuridik va jismoniy shaxslarning tabiatni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini, ular tomonidan majburiyatlar bajarilishini ta‘minlash;

n) o‘rmonlardan oqilona foydalanish ustidan nazoratni o‘rnatish, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, o‘rmonlarning yer ustida va aviatsiya yordamida qo‘riqlanishini tashkil etishni nazorat qilish;

o) turizm sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish, unda ishtirok etuvchi davlat organlarining ushbu yo‘nalishdagi faoliyatini muvofiqlashtirish hamda mazkur sohada qonunchilikka rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

p) turizm sohasiga oid kompleks dasturlarni ishlab chiqish, turizm xizmatlari bozorida raqobatni rivojlantirish hamda turizm sohasida faoliyat yuritadigan nodavlat notijorat tashkilotlar va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo‘llab-quvvatlash;

r) mamlakatning turizm salohiyati ko‘lamini kengaytirish, turizmni iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri sifatida rivojlantirish, turizm turlarini ko‘paytirish, yangi turizm yo‘nalishlarini ishlab chiqish hamda turizm imijini mustahkamlash.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi “Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-81-son Farmoniga muvofiq Shunday tartib o‘rnatilsinki, unga ko‘ra:

a) 2024-yil 1-yanvardan boshlab investorlarning yo‘lovchi tashuvchi yangi dor yo‘llarini tegishli xavfsizlik darajasini ta‘minlagan holda qurish va jihozlash uchun yo‘naltirilgan xarajatlarining bir qismi ularni 2025-yil 31-dekabrga qadar foydalanishga topshirish va uzunligi bir tomonga kamida 500 metr bo‘lishi sharti bilan har bir 500 metr yo‘l uchun O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag‘lari hisobidan 1 milliard so‘m miqdorida qoplanadi. Bunda, yo‘lovchi tashuvchi yangi dor yo‘llarini qurish va jihozlash bo‘yicha dastlabki 20 ta loyihaga yo‘naltirilgan investorlar xarajatlarining bir qismi qoplanadi;

b) 2026-yil 1-yanvarga qadar:

respublika hududiga olib kiriladigan dor (osma) yo‘llarni, tog‘-chang‘i ko‘targichlar, funikulyorlar va boshqa o‘xshash obyektlar va inshootlarni qurish, qayta ta‘mirlash va jihozlash uchun asbob-uskunalar, mexanizmlar va ehtiyot qismlar, shuningdek, fondomat, “banji-jumping” va “ziplayn” attraksionlari, “rafting” va “flaybording” uchun uskunalar, fotoovlashda

qo‘llaniladigan jihoz va asbob-uskunalar, boshqariladigan (dirijabl, havo shari) va boshqarilmaydigan (erkin uchish) aerostatlar, gondolalar, “buggy car”, faeton hamda elektromotorli qayiq, qorda harakatlanishga mo‘ljallangan maxsus transport vositalari (TIF TN kodi 8703 10) va kvadrotsikllar bojxona to‘lovlarini to‘lashdan (qo‘shilgan qiymat solig‘i va bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig‘imidan tashqari) ozod qilinadi;

c) tibbiyot chiqindilari bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish sohasida faoliyat yuritayotgan tashkilotlar respublikada ishlab chiqarilmaydigan, o‘rnatilgan tartibda tasdiqlanadigan ro‘yxatlar asosida olib kiriladigan maxsus texnika, texnologik uskunalar, ehtiyot qismlar va butlovchi buyumlar uchun bojxona to‘lovlarini to‘lashdan (qo‘shilgan qiymat solig‘i va bojxona rasmiylashtiruvi yig‘imidan tashqari) ozod qilinadi;

2024-yil 1-yanvardan boshlab ekohududlarda Vazirlik hamda Qurilish va uy-joy kommunal xo‘jaligi vazirligining namunaviy loyihalari bo‘yicha sanitariya-gigiyena shoxobchalarini qurish va ularning faoliyatini tashkil etishni amalga oshiruvchi yuridik shaxslarga mazkur faoliyat turi bo‘yicha yuridik shaxslar tomonidan to‘langan foyda solig‘i, yer solig‘i va mol-mulk solig‘ining 75 foizi tegishli budjetlardan qaytarib beriladi.

Vazirlik Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Madaniyat va turizm vazirligi bilan birgalikda 2024-yil 1-yanvarga qadar investorlarning yo‘lovchi tashuvchi yangi dor yo‘llarini tegishli xavfsizlik darajasini ta‘minlagan holda qurish va jihozlash uchun yo‘naltirilgan xarajatlarining bir qismini qoplab berish tartibini ishlab chiqsin.

7.2-jadval

**Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi
vazirligi tizimidagi qayta tashkil qilinayotgan tuzilmalar faoliyatini
yo‘lga qo‘yish jadvali**

T/r	Tashkilotning amaldagi to‘liq (rasmiy) nomi	Qayta tashkil qilinayotgan tashkilotning to‘liq (rasmiy) nomi	Qayta tashkil qilinayotgan tashkilotning faoliyatiga oid qoidalar va izohlar
1.	Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va chiqindilar bilan ishlarni amalga oshirish jamg‘armasi	Negizida yuridik shaxs tashkil etmagan holda budjetdan tashqari Ekologiya jamg‘armasi tashkil etilmoqda.	Ekologiya jamg‘armasi mablag‘larini shakllantirish manbalari Vazirlar Mahkamasi qarori bilan belgilanadi.
2.	O‘rmon xo‘jaligini rivojlantirish jamg‘armasi		
3.	O‘rmon xo‘jaligi	Negizida davlat	Uning muassisligidagi 8 ta milliy

	davlat qo‘mitasi huzuridagi “Milliy tabiat bog‘lari va ovchilik xo‘jaliklari boshqarmasi” davlat muassasasi	muassasasi shaklida “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar departamenti” tashkil etilmoqda.	tabiat bog‘lari ularga ajratilgan shtat birliklari “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar departamenti” davlat muassasasiga o‘tkazilmoqda.
4.	O‘rmon xo‘jaligi davlat qo‘mitasi huzuridagi “O‘rmonloyiha” loyihalash instituti” davlat muassasasi	Negizida “Yashilloyiha” loyihalash instituti” davlat muassasasi tashkil etilmoqda.	Loyihalash instituti kelgusida nafaqat o‘rmon xo‘jaliklarini loyihalari, balki barcha yashil hududlar va loyihalar bo‘yicha shug‘ullanadi.
5.	“Davlat ekologik ekspertizasi markazi” davlat unitar korxonasi	Negizida “Davlat ekologik ekspertizasi markazi” davlat muassasasi tashkil etilmoqda.	“Davlat ekologik ekspertizasi markazi” davlat muassasasi Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligining budjetdan tashqari mablag‘lari, Ekologiya jamg‘armasi , shuningdek, xo‘jalik faoliyatidan olingan mablag‘lar hisobidan moliyalashtiriladi.
6.	“Ekologik axborot, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish va multimedia markazi” davlat unitar korxonasi	Negizida “Eko-Media” davlat muassasasi tashkil etilmoqda.	“Eko-Media” davlat muassasasi Vazirlikfaoliyatini raqamlashtirish, multimedia va “Call” markazi xizmatlari, uchuvchisiz uchish apparatlarini qo‘llashda, shuningdek, aholining ekologik madaniyatini oshirish, ekologik ta’lim yo‘nalishidagi video qo‘llanmalarni tayyorlash va ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ishlari amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi tomonidan iqlim o‘zgarishining oldini olishda atmosfera havosini muhofaza qilish hamda hududlarni ko‘kalamzorlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan faoliyat yuzasidan axborotni eshitib, bu borada muayyan ishlar amalga oshirilganligini qayd etadi.

O‘zbekistonda iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish, uning salbiy oqibatlarini yumshatish maqsadida atmosfera havosini muhofaza qilish, hududlarda yashil maydonlarni kengaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Jumladan, atmosfera havosiga ta'siri xavfi yuqori bo'lgan 44 ta sanoat korxonasining ifloslantirish manbalaridan namuna olish va tahlil qilish uchun 69 ta avtomat stansiyasi hamda ularga tutash hududlarda 27 ta ko'chmas kuzatish punkti o'rnatilgan.

2023-yilning o'tgan davrida 147 ta ishlab chiqarish va sanoat korxonasidagi chang-gazlarni tutib qoluvchi 716 ta uskuna ta'mirlanishi va yangilanishi natijasida atmosfera havosiga 10 ming tonnadan ortiq zararli tashlamalar chiqarilishi oldi olingan.

Respublikaning 26 ta shahridagi 74 ta ko'chmas kuzatuv punktida, shu jumladan, 8 ta avtomatik stansiyada atmosfera havosi ifloslanishining fonli monitoringi yo'lga qo'yilgan.

“Zamin” xalqaro jamoat fondi bilan hamkorlikda Toshkent shahrida atmosfera havosidagi RM 10 — RM 2,5-mayda zarralarni o'lchovchi 2 ta avtomatik stansiya o'rnatilgan.

Faoliyat olib borayotgan 14 ta sanoat korxonasiga samaradorligi 95,0 foizdan kam bo'lmagan hamda 12 ta yangi tashkil etilgan korxonaga esa 99,5 foizdan kam bo'lmagan 32 ta chang-gaz tozalash uskunasi o'rnatilgan.

Ichki ishlar vazirligi bilan hamkorlikda o'tkazilgan “Toza havo” tadbirlari doirasida 2 914 ta avtotransport vositasi harakati vaqtinchalik to'xtatib turilishi natijasida atmosfera havosiga 209,232 tonna ifloslantiruvchi moddalar chiqarilishi oldi olingan.

“Yashil makon” umummilliy loyihasi doirasida joriy yilda 217,0 mln tup ko'chat ekilgan. Atrof muhitga ta'siri yuqori bo'lgan 189 ta sanoat korxonasi atrofida 1 730,0 ming tup ko'chatlar ekilib, “yashil belbog”lar, shuningdek, 196 ta chiqindi poligoni atrofida 135,0 ming tup daraxtlar ekilib, ihota daraxtzorlar barpo qilingan.

O'rmon xo'jaliklari tomonidan hududlar iqlimiga mos, kam suv talab qiladigan 650 gektar maydonda ko'chatxonalar tashkil etilgan. Ko'chatlarni suv bilan ta'minlash maqsadida hududlarda 893 ta quduq qazilib, 1 058,7 km uzunlikda sug'orish tizimlari o'rnatilgan.

Sun'iy yo'ldoshdan olingan tasvirlarni qayta ishlash va sun'iy intellekt orqali avtomatik ravishda hisob yuritish bo'yicha yaratilgan model algoritmdan foydalangan holda daraxtlarni raqamlashtirish, ularning joylashuvi, sonini aniqlash hamda raqamli xarita yaratish ishlari boshlangan.

Toshkent shahridagi 331 ta qurilish obyektlarida 10 448 ta daraxt xatlovdan o'tkazilib, ularni saqlab qolish bo'yicha quruvchi tashkilotlarga majburiy ko'rsatmalar berilgan va kafolat xatlari olingan.

Amalga oshirilgan ishlar bilan sohada ayrim muammo va kamchiliklar saqlanib qolmoqda.

Jumladan, atmosferaga tashlanayotgan ifloslantiruvchi moddalar miqdorini kamaytirish ishlari yetarli darajada olib borilmagani natijasida tashlamalar miqdori hozirda qariyb 2 200 ming tonnaga yetgan.

Korxonalaridagi mavjud 6 mingdan ortiq chang-gaz tozalash uskunalari 60 foizining tozalash samaradorligi oʻrtacha 86,5 foizni tashkil etmoqda xolos.

Atmosfera havosi ifloslanishi monitoringini olib boruvchi kuzatuv punktlarini onlayn tartibda axborot olish imkonini beradigan avtomatik oʻlchov asboblari bilan jihozlash ishlari oxiriga yetkazilmagan.

Viloyatlar markazlari va yirik sanoat shaharlarida mayda dispersli RM 10 — RM 2,5 zarralarni avtomatik oʻlchovchi asbob-uskunalar oʻrnatilmagan.

Atmosfera holatini kuzatuvchi turgʻun postlar soni, atmosfera havosiga turgʻun manbalardan chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalarni tahliliy aniqlashning koʻlami ham yetarli darajada emas.

“Toza havo” tadbirlari davomida avtotransport vositalarining atigi 8,8 foizigina nazoratdan oʻtkazilgan xolos.

“Yashil makon” loyihasi doirasida bahorgi mavsumda qariyb 1 mln 800 mingta koʻchatni parvarishlashga masʼullar biriktirilmagan. Sugʻorish tizimlari mavjud boʻlmagan hududlarga 7,3 mln tup koʻchatlar ekilishiga yoʻl qoʻyilgan.

Toshkent shahridan tashqari boshqa hududlarda qurilish obyektlarida kesilish xavfi ostida qolgan daraxtlarni xatlovdan oʻtkazish oxiriga yetkazilmagan.

Fermer xoʻjaligi va klasterlarga tegishli dala chetlariga ekilgan koʻchat va qalamchalarni kasallik va zararkunandalardan himoya qilish choralarini koʻrish maqsadida oʻsimlik klinikasi va biolaboratoriyalar tizimidan samarali foydalanish borasida chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilmagan.

7.4. Mamlakatning barqaror rivojlanishidagi xavf va tahdidlar

Tashqi xatarlar makroiqtisodiy barqarorlikka, mamlakatning oziq-ovqat, energetika, texnologik, axborot va ekologik xavfsizligini taʼminlashga maʼlum darajada taʼsir koʻrsatadi. Oʻzbekiston uchun ichki xavflar asosan aholining sezilarli darajada yuqori oʻsish surʼatlaridan kelib chiqadi. Soʻngi oʻttiz yil ichida aholi soni 14,2 million kishiga koʻpaydi va 2023-yil 1-aprel holatiga koʻra, 36,2 million kishidan oshdi.¹⁸ Faqat soʻngi uch yil ichida (2019-2021 yy.) aholi soni 2 million kishiga oshdi. Prognozlarga koʻra, 2030-yilga kelib Oʻzbekiston aholisi 40 million kishigayetadi va bu Markaziy Osiyo mamlakatlari aholisining deyarli yarmini tashkil qiladi.

Yuqori demografik salohiyat barcha milliy maqsadlarni amalga oshirishga taʼsir qiladi (kambagʻallikni qisqartirish, oziq-ovqat xavfsizligi, sogʻliqni saqlash, sifatli taʼlim, infratuzilmani rivojlantirish, shaharsozlik, ekologik barqarorlik) va bandlikka qoʻshimcha bosim koʻrsatadi.

¹⁸ Statistika Agentligi maʼlumotlari asosida berilgan

Suv resurslarining, shu jumladan iqlim o'zgarishi natijasida kamayishi suv resurslarini boshqarish, suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish va qo'shimcha suv manbalarini topish bo'yicha zarur choralarni talab qiladi. (BRM 6-maqсад). Yerning degradatsiyasi va cho'llanish tendensiyalari qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishi va ekologik barqarorlikka salbiy ta'sir qiladi (2-maqсад, 1-maqсад va 15-maqсадlar). Orol dengizining qurishi va mamlakatning Orolbo'yi hududining barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan bog'liq muammolarni (15-maqсад), shuningdek, zilzila, suv toshqini va boshqa favqulodda vaziyatlar xavfini alohida ta'kidlash zarur.

Insoniyat o'z tarixining yangi davriga kirib bormoqda. Bu davr jamiyat va tabiat o'zaro munosabatlarining shubhasiz so'ngi bosqichidir. Bu munosabatlarning tarixi uch davrga bo'linadi. "Dehqonchilik asri" XVIII asrning oxirigacha davom etib, bu davrda iqtisodiyot tabiat qonunlari maromiga bo'ysunib rivojlangan. So'ngra XX asr birinchi yarmining oxirigacha "Sanoat asri" davom etdi va u iqtisodiy faoliyatning tabiat qonunlari maromiga bo'ysunmasligining ustunligi bilan xarakterlanadi. Bu davrda tabiat ustidan hukmronlik qilish, tabiatni boshqaradigan qonunlaridan uzoqlashish xohishi ustun bo'ldi.

Endilikda, insoniyat yangi "Noosfera" (Yangi ekologiya) davriga kirib keldi. Bunda tabiiy muhitning mustahkam emasligi va yetishmasligi insoniyat istiqbolining eng qiyin muammoga aylandi. Ikki jonli tizim — insonlar olami va tabiat olami o'rtasidagi munosabatlar kurashida tarixiy burilish yuz bermoqda. Birinchi ikki "asrda" inson tabiatga, uning qudratiga, qo'rquv bilan munosabatda bo'ldi. Dastlab inson tabiat olamiga bo'ysundi, so'ngra "Sanoat asri" da uning ustidan hukmronlik qilishga harakat qildi. Hozir so'z odamni tabiatdan himoya qilish to'g'risida emas, balki tabiatni odamdan himoya qilish, to'g'risida boradi. Insoniyatning tabiatni vayron qilib, o'zini ham vayron qilishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Hozirgi industrial-iste'mol nomini olgan jamiyatdan noosfera sivilizatsiyasiga o'tish eng dolzarb muammoga aylandi. Hozirgi yemirilgan, ifloslangan atrof muhitdan toza va aql bilan tashkil etilgan noosferaga o'tish tabiatni asrashga, uning barqarorligini oshirishga va jamiyatning barqaror rivojlanishiga o'tishga xizmat qiladi. Shunday sharoitda iqtisodiyot o'sishining imkoniyatlari va cheklovlari to'g'risida ko'plab bahslar odam va tabiatning o'zaro munosabatlarida asosiy bo'lishiga da'vogar bo'lgan konsepsiya - barqaror rivojlanish konsepsiyasini yaratishga olib keldi. Bunda atrof muhit va rivojlanishga bag'ishlangan (1992-y., Rio-de-Janeyro, Braziliya) konferensiyada barqaror rivojlanish to'g'risida qabul qilingan hujjatlari favqulotda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yerda davlat boshliqlarining oliy darajada o'tkazilgan uchrashuvida quyidagi muhim hujjatlar qabul qilindi:

- 1). XXI asr kun tartibi;
- 2). BMTning harakat dasturi;

- 3). Atrof muhit va rivojlanish bo'yicha deklaratsiya;
- 4). O'rmonlarga munosabat to'g'risida bayonot;
- 5). Issiqxona samarasini keltirib chiqaruvchi gazlar ta'sirida iqlimning o'zgarishi doirasi to'g'risida konvensiya;
- 6). Biologik xilma-xillikni saqlash to'g'risida konvensiya;

Bu tarixiy hujjatlar barqaror rivojlanishning barcha aspektlarini qamrab oladi va bu sohada rahbariy qo'llanmalar hisoblanadi. Bu konferensiyadan 5 yil oldin 1987-yilda BMTning Atrof muhit va rivojlanish bo'yicha Xalqaro komissiyasi "Bizning umumiy kelajagimiz" (Namyе obmyeye budumyeye) ma'ruzasini tayyorladi va unda barqaror rivojlanishni ta'minlash bo'yicha asosiy yondashuvlar ta'riflangan. Ma'ruzada ko'plab faktik materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish asosida iqtisodiy o'sishning o'z cheklovlari yo'lidagi va aksincha iqtisodiyotning rivojlanishi keskinlashayotgan ekologik muammolarni hal etish uchun zarurligi asoslab berilgan.

Xalq farovonligining o'sishi, iqtisodiyotning ekologik barqaror rivojlanishi Atrof muhitni muhofaza qilishning maqbul shart-sharoitini yaratadi. Barqaror rivojlanish shunday rivojlanishki, unda hozirgi vaqt ehtiyojlari ta'minlanadi, lekin kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini ta'minlashlari qobiliyati xavf ostiga qoldirilmaydi. BMT bosh assambleyasi Atrof muhit va rivojlanish bo'yicha xalqaro komissiyaning ma'ruzasini tasdiqladi va uning asosiy xulosalari BMTning ko'plab hujjatlarida, shu jumladan, Rio konferensiyasi hujjatlariga asos qilib olingan.

BMTning 1992-yilda Rio-de-Janeyroda Atrof muhit va rivojlanishiga bag'ishlangan konferensiyasida qabul qilingan Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti uchun bevosita ahamiyatga bo'lgan asosiy prinsiplar ifodalab berilgan. Ularga quyidagi prinsiplar kiradi:

➤ davlat Atrof muhit va rivojlanish masalalarida o'z siyosatini o'tkazishda uning nazoratida bo'lgan faoliyat boshqa mamlakatlar va rayonlar atrof muhitiga ziyon yetkazmasligi uchun javobgardir. Bunda gap Atrof muhitning transchegara ifloslanishi uchun iqtisodiy javobgarligi prinsipi to'g'risida boradi;

➤ rivojlanish huquqi shunday amalga oshishi kerakki, unda hozirgi va kelajak avlodlarning Atrof muhitning rivojlanishi va saqlanishiga ehtiyojlarini ta'minlashi kerak;

➤ barqaror rivojlanishga erishish uchun Atrof muhit muhofazasi rivojlanish jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lishi va undan ajralgan holda ko'rib chiqilmasligi kerak. Bu prinsip iqtisodiyot va ekologiya organik birligi va o'zaro aloqalarini ifodalaydi;

➤ davlatlar yer ekotizimlarning sog'lomligi va yaxlitligini saqlash, muhofaza qilish va tiklash maqsadlarida jahon sherikligi ruhida hamkorlik qilishlari kerak;

➤ davlatlar barqaror rivojlanishi va yuqori turmush darajasiga

erishish uchun ishlab chiqarish va iste'molning barqaror rivojlanishiga imkon bermaydigan modelni kamaytirish va bartaraf etishi kerak ("ogohlantirish prinsipi");

➤ davlatlar ilmiy va texnika bilimlar, texnologiyalarni ayirboshlash vositasida fan sohasida o'zaro bir-birini tushunishini yaxshilash yo'li bilan o'zlarining barqaror rivojlanishiga erishish qobiliyatini mustahkamlash maqsadlarida hamkorlik qilishlari kerak ("kooperatsiya prinsipi");

➤ ekologik xarajatlarni to'lash prinsipi yoki yetkazilgan ziyon konsepsiyasi shunda namoyon bo'ladiki, Atrof muhit muhofazasiga xarajatlarning internalizatsiyasiga erishish va iqtisodiy instrumentlardan foydalanib, ziyon yetkazish bilan bog'liq sarflarni to'lashga erishish;

➤ Atrof muhitga ta'sirini baholash prinsipi Atrof muhitga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatadigan oqibatlar ehtimolini baholash zaruriyatida namoyon bo'ladi;

Rio konferensiyasining asosiy hujjati "XXI asr kun tartibi" rivojlanishni ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy nuqtayi nazardan barqaror qilish maqsadlarining harakat dasturi hisoblanadi. Uning matnida atrof- muhit va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni o'zaro bog'lanmagan holda ko'rish mumkin emasligi ko'rsatilgan. Ikki maqsad - dunyoning barcha xalqlari uchun Atrof muhitning yuqori sifati va sog'lom iqtisodiyot - birgalikda va yaxlitlikda ko'rib chiqilishi lozim.

Barqaror ekologik-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy o'sishni tezlashtirish, kambag'allikni bartaraf etish, Atrof muhitni muhofaza qilishni muvofiqlashtirishni taqozo etadi. Xususan, ekologik-iqtisodiy harakat rejalarini ishlab chiqish barqaror rivojlantirish indikatorlarga asoslanib tuziladi. Unda Atrof muhit, iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarining quyidagi ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

Atrof muhit ko'rsatkichlari: toza birlamchi mahsulotlar iste'moli va ularning o'zgarishi; toza birlamchi mahsulotlar iste'molidagi yo'qotishlar; xo'jalik faoliyati ta'sirida buzilgan maydonlar va ularning mamlakat hududidagi hissasi; tabiiy resurslar iste'moli: yer, o'rmon, o'simlik va hayvonot resurslari, mineral xomashyo, suv tendensiyalari; tabiiy resurslar zaxiralarining kamayishi sur'atlarining o'zgarishi; tabiiy muhitning ifloslanishi: havo, suv, tuproq, o'simlik va hayvonot olami; ifloslantiruvchi moddalar chiqarmalar va ularning tabiiy muhitda to'planishi (gaz, suyuq, qattiq) tendensiyalari; Atrof muhitga xavfli va radioaktiv chiqindilarning chiqarilishi va ularni to'planishi tendensiyalari; biologik xilma-xillikning o'zgarish sur'atlari; alohida muhofaza qilinadigan hududlar maydoni o'sishi; ozon qatlami o'zgarishi; texnogen va tabiiy avariya soni, zarari tendensiyalari; tabiat muhofazasi tadbirlari xarajatlari.

Iqtisodiyot ko'rsatkichlari: yalpi milliy mahsulot hajmi tendensiyalari, ichki yalpi mahsulotlarning material va energiya sig'imi; xo'jalik

strukturasini o'zgarishi; mehnat unumdorligi; chiqindilardan foydalanish, ularni qayta ishlash; xavfli va radioaktiv chiqindilarni ishlab chiqarishning kamayishi; mineral xomashyo zaxiralarining o'sishi; tashqi savdoda tabiiy resurslar eksporti hissassi, shu jumladan, tabiiy biologik resurslar.

Ijtimoiy soha ko'rsatkichlariga: salomatlik holati, yashash sifati, ijtimoiy faollik, ta'lim sifati, demografik ko'rsatkichlar kiradi.

Bularning barchasini inobatga olish Atrof muhitni kelajak avlodlar uchun saqlashga va yashashning ekologik sharoitini yomonlashtirmaslikka imkon beradi. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi texnogen rivojlanishni barqaror rivojlanishga almashtirishni, iqtisodiy rivojlanishni Atrof muhit muhofazasini hisobga olib amalga oshirishni taqozo etadi.

O'zbekiston 192 mamlakat bilan bir qatorda BMTning: "2030- yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish kun tartibi dasturi"ni amalga oshirishda o'z majburiyatlarini to'liq bajarmoqda. Ushbu "kun tartibi" ni izchil amalga oshirish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Hukumatining "2030-yilgacha barqaror rivojlanish sohasida milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi (20.10.2018) hamda "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi(21.02.2022) qarorlari qabul qilindi. "Barqaror rivojlanish maqsadlari"ni mamlakat ehtiyojlariga moslashtirish uchun jiddiy qiziqish va intilishlar natijasi sifatida, 2017- 2021-yillar uchun O'zbekistonning harakatlar strategiyasi natijalari va hozirda amalga oshirilayotgan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" ni ko'rsatish mumkin.

Umuman olganda, potensial va real xavflar qabul qilingan barqaror rivojlanish maqsadlari va vazifalariga erishishga bevosita ta'sir qiladi, bu esa ularning oqibatlarining oldini olish va kamaytirish uchun aniq mexanizmlarini (maqsadli dasturlar, konsepsiyalar, strategiyalar) ishlab chiqishga, qo'shimcha chora-tadbirlarni qabul qilishga va moliyaviy resurslarni jalb qilishga olib keladi.

Tayanch iboralar

Atmosferaning dimiqishi, Ozon qatlamining siyraklanishi, Tirik tabiatdagi o'simlik va hayvon turlari sonining qisqarishi, Ekologik siyosat, ekologik vaziyat, Ekologik siyosatning subyektlari, Rag'batlantiruvchi iqtisodiy mexanizm, Qoplovchi (yumshoq) iqtisodiy mexanizm, konsepsiya, strategiya.

Mustaqil ish uchunnazorat savollar

1. O'zbekistonda ekologik vaziyatni yaxshilashga yo'naltirilayotgan

islohotlar.

2. O'zbekistondagi ekologik muammolar.
3. Ekologik siyosat ekologik vaziyatni boshqarish va mamlakatdagi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish.
4. Uglerod soliqlari qanday soliq xisoblanadi?
5. Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi faoliyatining ustuvor yo'nalishlari?

VIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING O‘SIMLIK RESURLARI, O‘RMONLARDAN VA HAYVONOT RESURLARIDAN FOYDALANISH

8.1. Biologik resurslar haqida tushuncha. Bioresurs, produtsent, konsument, redutsent, tabiatda moddalarning biologik aylanishi.

8.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (qo‘riqxonalar, tabiiy va milliy bog‘lar, buyurtmaxonalar, tabiiy yodgorliklar).

8.3. O‘zbekiston Respublikasi o‘simlik resurslari. O‘rmondan foydalanish. Hayvonot resurslari (jumladan, baliq resurslari).

8.1. Biologik resurslar haqida tushuncha. Bioresurs, produtsent, konsument, redutsent, tabiatda moddalarning biologik aylanishi

Tabiatda uchraydigan biologik resurslar deb, yer yuzining o‘simlik va hayvonot boyliklariga, mikroorganizmlarga, shuningdek, mayda hasharot va jonzotlari jamlanmasiga aytiladi.

Biologik resurslar o‘simlik resurslari, shuningdek, tabiatda uchraydigan madaniy va yovvoyi o‘simliklarni o‘z ichiga oladi. Ularning turlari nihoyatda xilma-xildir. O‘simlik resurslari tuproq tarkibida tomir otib, vegetatsiya davrida o‘sib hamda rivojlanib, xuddi hayvonot olamidek o‘z umrini yashab bo‘lgandan keyin tugaydi.

Insonlarning to‘laqonli hayotini ta‘minlovchi barcha turdagi tirik organizmlar – o‘simliklar, hayvonlar, zamburug‘lar va bakteriyalar inson uchun biologik resurslar (bioresurs) hisoblanadi.

Barcha miqyosda (mintaqa, tuman) ma‘lum hududda tarqalgan o‘simlik organizmlarining majmuasi **flora** deyiladi, hayvonot organizmlarining majmuasi esa **fauna** deyiladi. Ma‘lum hududning flora va faunasi biotani tashkil qiladi.

Bioxilma-xillik Yer sharida uchratish mumkin bo‘lgan barcha jonli narsalarning – hayvonlar, o‘simliklar, mikroorganizmlar va boshqalarning xilma-xilligini bildiradi. Oxirgi ma‘lumotlarga ko‘ra, Yer sharida 350000 ga yaqin o‘simlik turlari mavjud.

O‘zbekistonning bioxilma-xilligi, asosan, 27000 dan ortiq flora va fauna turlaridan iborat. Ulardan hayvonlar 15000 dan ortiq, o‘simliklar, zamburug‘lar va suv o‘tlari 11000 ga yaqin. Turli tizimlarning hayvonot va o‘simlik dunyosi bir-biridan farqlanadi va u yoki bu tabiiy zonaning o‘zgarishiga (transformatsiyasiga) bog‘liq.

O‘simliklar deb oddiy, bir hujayrali, juda mayda suv o‘tlaridan to ulkan daraxtlargacha bo‘lgan, mustaqil ravishda organik moddalarni sintez qila oladigan tirik organizmlar guruhiga aytiladi.

O‘simliklar deyarli yagona fizikaviy (jonsiz) resurslar hisobiga organik moddalarni yaratuvchi organizmlardir – ular **produtsentlar** deyiladi.

Yerdagi biomasaning 99 %i o‘simliklar hissasiga to‘g‘ri keladi. Yashil o‘simliklar har yili 180-50 milliard tonna karbonat angidridni yutib, havoga 150-200 milliard tonna kislorodni ishlab chiqaradi.

Yer sharidagi o‘simliklar fotosintez tufayli 177 milliard tonna organik modda hosil qiladi va shunday miqdorda qariyb $450 \cdot 10^{15}$ kkal. energiyani zahira qiladi. Yer sharida suv 5,8 million yilda, atmosferadagi kislorod 5800 yilda, CO₂ 7 yilda bir marta yangilanib turadi.

Aks holda sayyorada O₂ va CO₂ kabi gazlarning aylanib, almashishi buzilib, atmosfera tarkibida CO₂ gazi ko‘payib ketgan bo‘lar edi.

O‘simliklarning funksiyalari:

- sayyorada gazlarning mavjud muvozanatini saqlash;
- havoni tozalab turish;
- iqlimni boshqarish;
- tuproqni suv va shamol eroziyasidan saqlash;
- qum harakatini to‘xtatish, garmisel kuchini kesish;
- soy, jilg‘a, daryo rejimini tartibga solib turish;
- shahar-qishloqlar havosini tozalab turish;
- shovqin-suronni pasaytirish;
- hayvonlarni yem-xashak bilan, insonlarni oziq-ovqat bilan ta‘minlash;
- dori-darmonlar bilan ta‘minlash;
- tuproq qatlamidagi namlikni uzoq muddat saqlash va h.k.

Bugungi kunda Yer sharida o‘simliklarning yo‘qolib ketishi sabablari quyidagilardan iborat:

- yangi yerlarni o‘zlashtirish (q/x, sanoat, shaharlar infrastrukturasini);
- o‘simliklarning yangi turlarni keltirish;
- o‘rmonlarning yonishi;
- turizmning rivojlanishi;
- mineral o‘g‘it va pestitsidlarning qo‘llanishi va hokazo.

Bioxilma-xillik tufayli yuzaga kelayotgan mahsulotlar va xizmatlar ko‘lamini tasavvur qilish qiyin. Turlarning ma‘lum turi hayotiy o‘ta muhimdir. Jumladan, insonlar 7000 ga yaqin o‘simliklarni oziq-ovqat uchun ishlatadilar, 90 foiz jahon oziq-ovqat mahsuloti 20 tur hisobiga yaratiladi, shulardan 3 turi (bug‘doy, makkajo‘xori, sholi) oziq-ovqatga bo‘lgan jahon aholisi ehtiyojining yarmisini qoplaydi. Biologik resurslar sanoat va tibbiyot uchun muhim xom ashyo manbasi ham hisoblanadi.

Oxirgi paytda insoniyat yovvoyi o‘simlik va hayvon turlarining muhim ahamiyatini anglab yetdi. Yovvoyi turlar tabiiy ekotizimlarning uzviy qismi bo‘lgan hamda ma‘lum hududda tarixan tarkib topgan tirik organizmlarning majmuasi – biotaning uzviy komponenti hisoblanadi. Tabiiy biota qishloq xo‘jaligi, sanoat yoki tibbiyot uchun tabiiy resurs manbasi bo‘lib, dam olish, hordiq chiqarish kabi rekreatsiya, estetik, ilmiy ehtiyojlarni qondirish hamda

ekobiznesni yuritish, rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Bioxilma-xillikning quruqlikdagi bunday qonuniyati suv (dengiz) muhitiga ham xosdir. Masalan, Arktika suvlaridagi assidiyalar turi atigi 100 dan sal ortiqroq bo‘lib, ularning tropic suvlardagi turi esa 600 dan ortiqdir. Vertikal zonalar bo‘yicha esa balandlik oshgan sari organizmlarning xilma-xilligi va soni kamayib boradi. Bunday holat dengiz, okeanlarda chuqurlik oshgan sari organizm turlarining xilma-xilligi hamda turlarning soni ham kamayib boradi.

1992-yil Braziliyaning Rio-de-Janeyro shahrida o‘tkazilgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Atrof muhit va rivojlanish” bo‘yicha Xalqaro anjumanida “Biologik xilma-xillik to‘g‘risida konvensiya” qabul qilingan.

Bioxilma-xillik to‘g‘risida konvensiyaning maqsadi sayyoramizda bioxilma-xillikni saqlash, uning tarkibiy qismlaridan va genetik resurslaridan barqaror, adolatli va teng foydalanishdir. O‘zbekistonda bioxilma-xillikni saqlashda qonun muhofazasi ostida olingan tabiiy hududlar alohida muhim o‘rin tutadi.

2004-yil 3-dekabrda “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilingan. Mazkur qonunning vazifasi tipik, noyob, qimmatli tabiiy obyektlar va majmualarni, o‘simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolish, inson faoliyatining tabiatga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi oldini olish, tabiiy jarayonlarni o‘rganish, atrof tabiiy muhit monitoringini olib borish, ekologik ma‘rifat va tarbiyani takomillashtirishdan iboratdir.

1998-yil 1-aprelda O‘zbekiston Respublikasi mazkur konvensiyaga qo‘shilgan bo‘lib, bu borada hukumatimiz tomonidan Biologik xilma-xillikni saqlash milliy strategiyasi va harakat rejasi ishlab chiqilgan bo‘lib, konvensiyaning muhim tamoyillari O‘zbekiston Respublikasining “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi (26.12.1997-y.), “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi (26.12.1997-y.) hamda boshqa qonunlarida o‘z aksini topgan.

Aytib o‘tish lozimki, O‘zbekistondagi flora va fauna tarkibi, ya‘ni bioxilma-xilligi 27000 o‘simlik va hayvonot turi dunyosidan tarkib topgan. O‘zbekiston faunasi, ya‘ni hayvonlar olami o‘z ichiga 97 tur sut emizuvchi, 424 tur qush, 58 tur hasharot, 83 tur baliqlarni oladi.

O‘zbekiston florasi – o‘simliklar olami esa 4100 dan ortiq o‘simliklarni o‘z ichiga oladi. Olimlar fikricha, tabiat – bu uzun chambarchas zanjirdir, binobarin har bir o‘simlik va hayvonot turining yo‘qolishi Yer sayyorasi ekotizimini – biosferani xavf ostiga qo‘yadi. O‘z navbatida bioxilma-xillik biosferadagi modda va energiya almashuvida kechayotgan biogeokimyoviy sikllarning barqarorligini ta‘minlashda asosiy omil hisoblanib, Yerdagi hayotning asosidir. Tabiiy ekotizimlar xilma-xilligi o‘z navbatida o‘simlik va hayvon turlarining turli-tumanligini ta‘minlaydi hamda tuproq sifatini

yaxshilaydi, suv va havoni tozalaydi. Har bir tur esa tegishli ekotizimning zarur uzviy elementi hisoblanadi.

Barqaror taraqqiyoti uchun tabiatni muhofaza qilish va biologik xilma-xillik resurslarini saqlab qolish katta ahamiyatga ega bo'lganligi tufayli O'zbekiston Respublikasi 1995-yilda Xalqaro biologik xilma-xillik konvensiyasi haqidagi konvensiyaga (Rio- de-Janeyro) qo'shildi.

1998-yilda hukumat tomonidan O'zbekiston Respublikasida Biologik xilma-xillikni saqlab qolish bo'yicha milliy strategiya va harakatlar rejasining tasdiqlanishi bioxilma-xillikni saqlab qolish yo'lidagi birinchi qadam bo'ldi. Bu strategiyaning asosiy vazifalaridan biri mamlakat umumiy maydonining 10 foizgacha qismini qamrab oladigan va muhofaza etiladigan tabiiy hududlar barqaror tizimini tashkil qilish bo'ldi.

8.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (qo'riqxonalar, tabiiy va milliy bog'lar, buyurtmaxonalar, tabiiy yodgorliklar)

O'zbekiston Respublikasida bioxilma-xillikni muhofaza qilish aynan muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda to'laqonli amalga oshiriladi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil qilish, muhofaza etish va qo'llash sohasidagi davlat boshqaruvi hukumat, joylardagi davlat hukumati organlari, shuningdek, maxsus vakolatga ega bo'lgan davlat organlari – Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Davgeologiya qo'mitasi tomonidan yuritiladi.

Xalqaro darajada muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimining taraqqiyoti Umumjahon tabiatni muhofaza etish uyushmasi, xususan, Umumjahon muhofaza etiladigan tabiiy hududlar komissiyasi (WCRA) tomonidan muvofiqlashtiriladi. Biroq muhofaza etiladigan tabiiy hududlar butligi va samarali ekologik menejmentni davlat miqyosida ta'minlash hamda muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni boshqarishning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi.

Muhofaza etiladigan hudud bu biologik xilma-xillikni qo'llab-quvvatlash hamda tabiiy resurslar va ular bilan bog'liq madaniyat elementlarini saqlab qolish uchun mo'ljallangan, bunday maqsadga xos bo'lgan qonuniy va ma'muriy boshqaruv tartibiga bo'ysungan quruqlik yoki dengiz qismi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi yangi qonun qabul qilindi, u muhofaza etiladigan tabiiy hududlar bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjat hisoblanadi. Ushbu qonunga muvofiq muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ularning maqsad va tartiblaridan kelib chiqib, quyidagi toifalarga bo'linadi:

- 1) davlat qo'riqxonalari;
- 2) kompleks (landshaftli) buyurtmaxonalar;
- 3) tabiiy bog'lar (milliy bog'lar, mahalliy milliy bog'lar);

4) davlat tabiat yodgorliklari;

5) alohida tabiat obyektlari va komplekslarini muhofaza qilish, qayta ishlab chiqarish va tiklash uchun hududlar (buyurtmaxonalar, tabiiy pitomniklar, baliq xo‘jaligi zonolari);

6) muhofaza etiladigan landshaftlar (kurort zonolari, rekreatsion zonalar, suvni muhofaza qilish zonolari, sohilbo‘yi polosalari, suv obyektlarini sanitar muhofazalash zonolari, yerusti va yerosti suvlarining shakllanish zonolari);

7) alohida tabiiy resurslarni boshqarish uchun hududlar (o‘rmon xo‘jaliklari, ovchilik xo‘jaliklari).

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (METH) yangi klassifikatsiyasi Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqining tavsiyalarini hisobga oladi va iqtisodiy hamda ekologik manfaatlar birligini ta’minlovchi qo‘riqlanadigan hududlar turli rejimlari yagona ekologik tizimini yaratish imkonini beradi.

“Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”gi qonunda “Biologik xilma-xillik to‘g‘risida”gi, “Ko‘chib yuruvchi yovvoyi hayvonlar turlarini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi, “Xalqaro ahamiyatga ega suv-botqoq yerlar to‘g‘risida”gi va yana bir qator konvensiyalar bo‘yicha O‘zbekistonning xalqaro majburiyatlarini amalga oshirish bo‘yicha yo‘nalish kuchaytirildi.

Yangi qonunning asosiy farq qilish belgilariga quyidagilar kiradi:

➤ muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning xalqaro klassifikatsiyalanishi;

➤ muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga fuqarolarning kirishlari asosiy shartlari belgilangan;

➤ fuqarolar o‘z-o‘zini boshqarish organlari, nodavlat, notijorat tashkilotlari va fuqarolarning muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda muhofaza qilishni va foydalanishni tashkil etishda ishtirok etishlarining qoidalari ko‘zda tutilgan;

➤ muhofaza etiladigan tabiiy hudud pasporti va boshqarish rejasi to‘g‘risida talablar kiritish;

➤ kompleks landshaftli buyurtmaxonalar alohida IV kategoriyasiga kiritilgan, qonunchilikda bu avval bo‘lmagan;

➤ tabiiy bog‘lar ikki turini yaratish mumkinligi ko‘zda tutilgan, respublika ahamiyatidagi milliy tabiiy bog‘lar va mahalliy ahamiyatdagi tabiiy bog‘lar hamda xususiy buyurtmaxonalar va tabiat pitomniklari;

➤ tabiat davlat yodgorliklari klassifikatsiyasi kiritildi;

➤ tabiat pitomniklarini, o‘rmonlarni himoyalash ma’lum kategoriyalari bilan hududlarni va ovchilik xo‘jaliklarining tan olinishi;

➤ davlat biosfera rezervatlari tushunchasining kiritilishi;

➤ davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni yaratish mumkinligi ko‘zda tutilgan.

8.1-jadval

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar pasporti hisobi ro'yxati

Muhofaza etiladigan tabiiy qo'riqxonasi nomi	Tashkil etilgan yili	Hudud	Vakil tashkilot	Maydoni
Hisor Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	28.04.1971.	Qashqadaryo viloyati	O'zbekiston Resublika-si Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi	80986 ga
Chotqol Davlat biosfera qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	20.12.1947.	Toshkent viloyati	Toshkent viloyati hokimiyati	35724 ga
Kitob geologik Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	22.03.1979.	Qashqadaryo viloyati	O'zbekiston Resublika-si Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi	3938 ga
Nurota Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	04.12.1973.	Navoiy viloyati	O'zbekiston Resublika-si Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi	17752 ga
Zomin Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	05.06.1928.	Jizzax viloyati	O'zbekiston Resublika-si Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi	26840 ga
Zarafshon Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	11.05.1975.	Samarqand viloyati	O'zbekiston Resublika-si Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi	2426 ga
Surxon Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	08.09.1986.	Surxondaryo viloyati	O'zbekiston Resublika-si Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi	23802 ga
Qizilqum Davlat qo'riqxonasi. Birinchii toifa. Davlat qo'riqxonasi	25.10.1970.	Buxoro, Xorazm viloyati	O'zbekiston Resublika-si Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi	10311 ga

Manba: Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish qo'mitasi ma'lumotlari

Davlat biosfera rezervati tushunchasini kiritish alohida ahamiyatga ega. Davlat biosfera rezervati umumdavlat ahamiyatiga molik yerusti va suvli ekologik tizimga yoki ular kombinatsiyasiga ega bo'lgan, biologik xilma-

xillikni saqlab qolish, barqaror tabiatdan foydalanish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, tegishli madaniy boyliklarni muhofaza qilish uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hudud hisoblanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni moliyaviy ta'minlash to'g'risida me'yorlar ham belgilangan. Bunday tabiat hududlarining ba'zi kategoriyalarini qisman o'zini o'zi moliyaviy mablag' bilan ta'minlash ko'zda tutilgan, bu ekologik turizm, rekreatsiyani tashkil etish, tabiat resurslaridan foydalanishga ruxsatnoma berishdan tushgan foyda hisobiga amalga oshiriladi.

8.2-jadval

Milliy tabiat bog'lari hisobi ro'yxati

№	Milliy tabiat bog'lari nomi	Tashkil etilgan yili	Hudud	Vakil tashkilot	Maydoni
1.	Ugam-Chotqol milliy tabiat bog'i. Uchinchi toifa. Davlat milliy bog'i	30.07.1990.	Toshkent viloyati	Toshkent viloyati hokimiyati	574590 ga
2.	"Do'rmon" milliy bog'i. Uchinchi toifa. Davlat milliy bog'i	05.06.2014.	Toshkent viloyati	Toshkent shahri hokimiyati	32,4 ga
3.	Zomin milliy tabiat bog'i. Uchinchi toifa. Davlat milliy bog'i	08.09.1976.	Jizzax viloyati	O'zbekiston Resublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi	23894 ga

Manba: Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish qo'mitasi ma'lumotlari.

"Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunga muvofiq, birinchi bor xususiy buyurtmaxonalar va parvarishxonalar yaratish mumkinligi qonuniy ta'minlandi. Bu muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni xususiylashtirishni anglatmaydi. Yer maydonlari va boshqa tabiat obyektlari yuridik va jismoniy shaxslarga faqat foydalanishga beriladi.

Bu nodavlat yuridik va jismoniy shaxslar mablag'larini jalb etishga imkon beradi, shu jumladan, tabiat obyektlari va muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlash, qayta tiklash va qayta ishlab chiqarishni ta'minlash uchun turli milliy va xorijiy tabiatni muhofaza qilish tashkilotlarini jalb etishga yordam beradi.

O'zbekistonda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari dasturini, bosqichma-bosqich to'lov asosidagi tabiatdan foydalanishga o'tish strategiyasini, tabiatdan foydalanishni boshqarishni tashkil etish, kompleks tabiatdan foydalanishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va

subsidiyalanishi hamda tabiatdan foydalanishga xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish tizimini takomillashtirish mexanizmini ishlab chiqish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi.

8.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar pasporti asosida keltirilgan bo'lib, unga ko'ra jami 8 ta qo'riqxonalar mavjud bo'lib, har birining tashkil etilgan yili va umumiy maydoni bo'yicha hisobi keltirilgan.

O'zbekistonda milliy tabiat bog'lari ham mavjud bo'lib, asosan, Ugarm-Chotqol milliy tabiat bog'i Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumanida, "Do'rmon" milliy bog'i Toshkent viloyatining Qibray tumanida hamda Zomin milliy tabiat bog'i Jizzax viloyati Zomin tumanida joylashgan.

8.3. O'zbekiston Respublikasi o'simlik resurslari. O'rmondan foydalanish. Hayvonot resurslari (jumladan, baliq resurslari)

O'zbekiston Respublikasi o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish va uni muhofaza qilish masalasi dolzarb masalalardan biridir. Hozirgi kunda dunyo miqyosida o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ushbu obyektlardan foydalanish tizimini yanada takomillashtirish muhim masalalardan biridir.

O'simliklarni muhofazalash yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- texnologik yo'nalishdagi choratadbirlar;
- o'simlik resurslaridan oqilona foydalanishga asoslangan tadbirlar;
- o'simliklarni qayta tiklash va ko'paytirishga qaratilgan tadbirlar;
- alohida muhofazalanadigan hududlar tashkil etish.

Hayvonotlar (fauna) biomassasi bo'yicha yerdagi tirik organizmlarning 2 %ini tashkil qiladi. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, sayyoramizda ularning 1,5-2 mln. ga yaqin turi mavjud. Tabiatda hayvonlarning funksiyalari:

- hayvonlar biosferadagi biologik (kichik) modda aylanishida ishtirok etuvchi muhim komponentlardan biri hisoblanadi;
- har yili dunyo bo'yicha insoniyat tomonidan 180 mln. tonna oqsillarga boy go'sht, yog', tuxum, baliq, asal kabi oziq-ovqat mahsulotlari hayvon va hasharotlardan olinadi;
- teri, mo'yna, ipak, mum, bo'yoq, o'g'it, chorva ozuqasi va boshqa xom ashyolar tayyorlanadi;
- farmatsevtika, parfyumeriya (ilon va ari zahari, chumoli spirti, lok-bo'yoq va boshqalar) xom ashyolari ajratib olinadi;
- turli ilmiy tadqiqot ishlari, tajribalar o'tkazishda, turli fermentlar ajratib olish maqsadida foydalaniladi;
- rekreatsiya (dam olish, sog'lomlashtirish va estetik huzurlanish) maqsadida foydalaniladi.

Quyidagilar o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish turlari hisoblanadi:

- a) yovvoyi holda o'suvchi ozuqa mahsulotlarini chorvachilik ehtiyojlari uchun g'amlash;
- b) chorva mollarini o'tlatish;
- c) o'simlik dunyosi obyektlaridan ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish;
- d) yovvoyi o'simliklarning dorivor xom ashyosini g'amlash (yig'ish);
- e) yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun g'amlash (yig'ish);
- f) daraxt va butalarni kesish (sanitariya tartibida, fuqarolar xavfsizligini ta'minlashda, shuningdek, bino, inshoot va kommunikatsiya qurilishlari bilan bog'liq holatlarda);
- g) o'simlik dunyosi obyektlaridan ilmiy tadqiqot maqsadlarida foydalanish;
- h) o'simlik dunyosi obyektlaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiya, sog'lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish;
- i) o'simlik dunyosi obyektlaridan tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish;
- j) o'simlik dunyosi obyektlaridan kolleksiyalash maqsadlarida foydalanish.¹⁹

O'simlik dunyosi obyektlari. O'simlik dunyosi obyektlari quyidagilardan iborat:

- yovvoyi organizmlar daraxtlar, butalar va o'tsimon urug'laydigan o'simliklar, qirqquloqsimonlar, yo'sinsimonlar, suvo'tlar, lishayniklar va zamburug'lar o'zining barcha xilma-xil turlari bilan;
- yovvoyi organizmlardan tashkil topadigan tabiiy o'simlik jamoalari yoki ularning har qanday majmuyi;
- kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simlik turlari;
- yovvoyi o'simliklarning mevalari, urug'lari va boshqa qismlari yoki ular hayoti faoliyatining mahsullari.²⁰

O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish umumiy va maxsus bo'lishi mumkin. O'simlik dunyosi obyektlaridan umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun qonun hujjatlarida belgilangan miqdorlarda va tartibda bepul amalga oshiriladi.

O'simlik dunyosi obyektlari maxsus foydalanishga ishlab chiqarish faoliyatini va boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun haq evaziga yuridik va

¹⁹ O'simlik dunyosi ob'ektlaridan foydalanish va o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida nizom. 2014-y. 290-son qaror.

²⁰ O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 21-sentyabrdagi O'RQ-409-sonli "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi qonuniga asosan yangi tahriri.

jismoniy shaxslarga ruxsatnomalar asosida berib qo'yiladi. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish uchun obyekt, tur, hajm va muayyan hudud doirasida foydalanish muddatini belgilaydigan ruxsatnoma O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vakolatli davlat organlari tomonidan beriladi. O'simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish tartibi va shartlari qonun hujjatlarida belgilanadi.

O'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va takror yetishtirish quyidagi yo'llar bilan ta'minlanadi:

- o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror yetishtirish qoidolari va me'yorlarini belgilash;
- O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simliklar turlarini muhofaza qilishning alohida rejimini belgilash;
- o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishda cheklashlar va taqiqlar belgilash;
- o'simlik dunyosi obyektlari o'sadigan muhitni muhofaza qilish talablariga rioya qilish;
- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etish;
- o'simlik dunyosi obyektlari va ular o'sadigan muhitni muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror yetishtirish sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish;
- davlat ekologik ekspertizasini o'tkazish;
- o'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;
- qonun hujjatlarida belgilangan boshqa tadbirlarni amalga oshirish.

Biologik resurslarga jiddiy ta'sir bo'lmasa, o'z-o'zini tiklaydigan tabiiy resurs hisoblanadi va u azaldan insoniyatning hayotiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Biologik resurslarning eng katta qismi o'rmon resurslari hisoblanib, butun yer yuzining 40 mln. km² (4 mlrd. ga)ni yoki butun quruqlikning 30 foiziga yaqinini tashkil etadi. Biroq yildan yilga o'rmonlarning kesish jarayoni tobora ortib bormoqda, shuningdek, sanoatlashgan hududlarning ortishi, aholini oziq- ovqat, mebel va qog'oz sanoatining rivojlanishi va bu turdagi mahsulotlarga talabning ortishi hamda uy-joy qurish uchun yerlarni o'zlashtirishning ortib borishi natijasida o'rmon hududlari qisqarib borishi kuzatilmoqda.

Yetishtirilgan dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining qiymatlarini amaldagi, joriy narxlarda hisoblash, hisobot davrida yetishtirilgan barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ularning o'rtacha sotish narxлари bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri baholash yo'li bilan, mahsulot turlari va har bir qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari toifalari bo'yicha alohida quyidagi formuladan foydalangan holda amalga oshiriladi, bunda,

yetishtirilgan mahsulotning fizik hajmi uning o'rtacha sotish narxiga ko'paytiriladi:

$$Si_1 = k_1 * Pi_1$$

bu yerda, Si_1 - yetishtirilgan i-turdagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotining joriy narxlardagi qiymati;

k_1 - hisobot davrida yetishtirilgan i-turdagi mahsulotning fizik hajmi;

Pi_1 - i-turdagi mahsulotning hisobot davridagi o'rtacha sotish narxi; Masalan, hisobot davrida yil boshidan 100 tonna don ekinlari yetishtirilgan, uning 1 tonnasing joriy narxlardagi sotish narxi 200 ming so'mni tashkil qiladi.

$$Si_1 = 100 * \frac{200\ 000}{1\ 000\ 000} = 20 \text{ mln. so'm.}$$

Demak, hisoblash yakunlariga ko'ra, don ekinlarining joriy narxlardagi qiymati baholashga ko'ra 20 mln. so'mni tashkil qiladi.

O'rmonlar o'zaro aloqador va chambarchas bog'langan tabiat komponentlarining murakkab tabiiy ekologik tizimi hisoblanadi. Mazkur tabiat tizimi o'zining dinamik muvozanatliliigi, barqarorligi, yangilanish va qayta tiklashning yuqori qobiliyatliliigi, energiya va moddaning alohida mutanosib nisbati, kechayotgan tabiiy jarayonlarning turg'unligi va geografik bog'liqligi bilan tavsiflanadi.

Boshqa dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining qiymatlari ham shu kabi hisoblanadi va har bir mahsulot (i) turi bo'yicha olingan ma'lumotlar jami dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari qiymati sifatida jamlanadi.

Shunday qilib, jami dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari qiymatlarini hisoblashni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$S_{jor.deh.chor} = \sum_{i=1}^n (k_{il} * kP_{it})$$

bu yerda, $S_{jor.deh.chor}$ - yetishtirilgan jami dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining joriy narxlardagi qiymati;

k_{il} - yetishtirilgan i turdagi mahsulotning fizik hajmi;

kP_{it} - i turdagi mahsulotning hisobot davridagi o'rtacha sotish narxi;

Hisoblashda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari asosiy va boshqa turlar bo'yicha guruhlanadi.

Asosiy turdagi mahsulotlar - oziq-ovqat mahsulotlarini va qayta ishlash tarmoqlari uchun qishloq xo'jaligi xomashyosini yetishtirish bo'yicha katta ahamiyatga ega bo'lgan mahsulot turlari.

Boshqa turdagi mahsulotlar - aholi uchun oziq-ovqat

mahsulotlari va qayta ishlash tarmoqlari uchun qishloq xo'jaligi xom-ashyosi sifatida kam ahamiyatga ega bo'lgan mahsulot turlari.

Dehqonchilikda asosiy turdagi mahsulotlarga don ekinlari, paxta xom ashyosi, kartoshka, sabzavot va poliz ekinlari, mevalar, rezavorlar va uzum, chorvachilikda esa - tirik vaznda go'sht, sut, tuxum, asal, jun, qorako'l teri va pilla yetishtirish kiradi.

Dehqonchilikda boshqa turdagi mahsulotlarga tamaki, dorivor ekinlar, kanop, qand lavlagi, kungaboqar, soya, kunjut, maxsar, yeryong'oq, sabzavot ko'chatlari, sabzavot va poliz ekinlari urug'lari, gullar, gul ko'chatlari, poxol, somon, don ekinlari poyasi, tut bargi, g'o'zapoya yetishtirish, shuningdek, ko'p yillik yosh ko'c'latlarni o'stirish va tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlari kiradi.

Chorvachilikda boshqa turdagi mahsulotlarga yetishtirilgan asalari mumi, gul changi, ona asalari suti, propolis, asalari zahri, asalari uyalari, ipak qurti tuxumi (grena), mo'ynali hayvonlar mahsulotlarini, par, pat, go'ng, axlat, shuningdek, olingan nasl, qishloq xo'jaligi hayvonlarining spermasi (maniy) va embrionlari qiymati kiradi.

Dehqonchilikda tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati kelgusi yil hosili uchun joriy yilning kuzida ekilgan kuzgi ekinlarning turlari bo'yicha 1 gektariga bo'lgan xarajatlarni ularningjami ekin maydoniga ko'paytirish yo'li bilan quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$N_{deh.} = Z_{kuz.jor.} * pL_{kuz.jor.}$$

bu yerda, $N_{deh.}$ - dehqonchilikda tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati;

$Z_{kuz.jor.}$ — kelgusi yil hosili uchun joriy yilning kuzida ekilgan kuzgi ekinlarning 1 gektariga bo'lgan xarajatlar;

$pL_{kuz.jor.}$.kelgusi yil hosili uchun joriy yilning kuzida ekilgan kuzgi ekinlarning umumiy maydoni.

Hisoblashda oldin asosiy turdagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining qiymatlari aniqlanadi, keyin ularga yuqorida 13 va 15-bandlardagi formula bo'yicha hisoblangan boshqa turdagi mahsulotlar qiymatlari qo'shiladi.

Dehqonchilik va chorvachilik sohasida ko'rsatilgan xizmatlar qiymatlarini hisoblash quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$S_{xiz.deh./chor.} = S_{xiz.bozor} + S_{xiz.nobozor}$$

bu yerda, $S_{xiz.deh./chor.}$ - dehqonchilik va chorvachilik sohasidagi xizmatlar qiymatlari;

$S_{xiz.bozor}$ - bozor xizmati qiymatlari;

$S_{xiz.nobozor}$ - davlat bujeti mablag'laridan moliyalashtiriladigan nobozor xizmat qiymatlari.

Shunday qilib, dehqonchilik va chorvachilik mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishini hisoblashni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$Vv_{deh./chor.} = (S_{deh.} + N_{deh.}) + S_{chor.} + S_{xiz.deh./chor.}$$

bu yerda, $Vv_{deh./chor.}$ - dehqonchilik va chorvachilik mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi;

$S_{deh.}$ - dehqonchilik mahsulotlari qiymati;

$N_{deh.}$ - dehqonchilikda tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlari;

$S_{chor.}$ - chorvachilik mahsulotlari qiymati;

$S_{xiz.deh./chor.}$ - dehqonchilik va chorvachilik sohasidagi xizmatlar qiymati.

Ov xo'jaligida yetishtirilgan mahsulot (xizmat)lar qiymati ov natijasida olingan yovvoyi va yirtqich hayvonlar qiymatlarini, yovvoyi hayvonlarni muhofaza qilish, ularning sonini hisobga olish va joylashtirish, ovchilikni tashkil etish va ov iqtisodiy kuzatuvlari, ovchilik hamda yovvoyi hayvonlar va yirtqich hayvonlarni ovlash va ko'paytirish sohasida ko'rsatilgan xizmatlar qiymatlari kabi ovchilik xo'jaligini yuritish xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Dehqonchilik, chorvachilik va ovchilik sohasi mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishini joriy narxlarda yakuniy hisoblashni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$Vv_{sek.} = Vv_{deh./chor.} + S_{ov}$$

bu yerda, $Vv_{sek.}$ - dehqonchilik, chorvachilik va ov sohasidagi mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi;

$Vv_{deh./chor.}$ - dehqonchilik va chorvachilik mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi;

S_{ov} - ov xo'jaligida yetishtirilgan mahsulot (xizmat)lari qiymati.

Sut va sut mahsulotlari iste'mol fondi – fizik vazndagi barcha turdagi sutlarni va bazis yog'lilikdagi sutga aylantirib, qayta hisoblangan sut mahsulotlari (hayvon yog'i, yog'li pishloq, brinza, yumshoq pishloq, sut konservalari, quruq sut mahsulotlari, tabiiy yog'lilikdagi sut mahsulotlari (tabiiy yog'lilikdagi sut, achitilgan sut mahsulotlari, qaymoq, smetana, pishloq va pishloq massalari, tvorog, tvorog yarim tayyor mahsulotlari, muzqaymoq va boshqalar)ni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasi uchun sutning bazis yog'liligi 3,6% ni tashkil etadi.

Sut mahsulotlarini bazis yog'lilikdagi sutga aylantirish quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi (qaymoq misolida):

$$S_{byo} = Q * Yo_q / Yo_{sb}$$

bu yerda:

S_{byo} - bazis yog'lilikdagi sut miqdori, (kg, tonna);

Q – qaymoq miqdori (kg, tonna);

Y_{oq} – qaymoqning haqiqiy yog‘liligi;

Y_{osb} – sutning bazis yog‘liligi (3,6%).

Geografik zonallik qonuniyatiga binoan bioxilma-xillik geografik zonalar bo‘yicha taqsimlangan bo‘lib, qutblardan ekvatorga tomon organizmlarning xilma-xilligi ko‘payib boradi. Masalan, nam tropik o‘rmonlardagi chuchuk suv hasharotlari soni mo‘tadil o‘rmonlardagi chuchuk suv hasharotlari sonidan 3- 6 barobar ko‘pdir.

8.3-jadval

Davlat o‘rmon fondidan tashqaridagi daraxtlar va butalarni kesganlik uchun to‘lov miqdorlari

Kesishga ruxsat berilgan daraxtlarning 1,3 m balandligidagi 182iametric (sm)	Bitta daraxtni kesish uchun berilgan ruxsatnoma qiymati miqdori (belgilangan eng kam oylik ish haqi miqdoriga nisbatan koeffitsiyentlarda)	
	Kam qimmatli daraxtlar turi uchun: sassiqdaraxt, oq akatsiya, zarang daraxti, terak, tut va boshqa daraxtlar hamda manzarali butalar	Qimmatli yog‘ochbop daraxtlar: yong‘oq, nok, gledichi, eman, lenkoran akatsiyasi, qoraqayin, qora archa, chinor, achchiqmiya, tui, shumtol, lola daraxti, magnoliya, forzitsiya hamda boshqa qimmatli daraxtlar va butalar
4 sm gacha	0,1	0,2
4,1 — 8	0,2	0,3
8,1 — 12	0,3	0,5
12,1 — 16	0,5	0,8
16,1 — 20	0,9	1,2
20,1 — 24	1,3	1,5
24,1 — 28	1,5	2,2
28,1 — 32	2,0	2,8
32,1 — 36	2,8	3,8
36,1 — 40	3,6	5,0
40,1 — 44	4,9	7,0
44,1 — 48	6,0	8,3
48,1 — 52	6,8	9,5
52,1 — 56	7,7	10,7
56,1 — 60	8,6	12,2
60,1 — 64	9,5	13,6
64 santimetrdan ortiq diametrning har bir santimetri uchun to‘lov 0,1 koeffitsiyent miqdorida oshadi		

Izoh: butalarning diametri sm hisobida ildiz bo‘g‘zida o‘lchanadi.

Lotin Amerikasidagi nam tropik oʻrmonlardagi 1 ga maydonda 40-100 turdagi daraxt turlari uchraydi. Vaholanki, Shimoliy Amerikaning sharqiy qismida esa 1 ga maydonda 10-30 xil daraxt turlari uchraydi. Umuman olganda, Lotin Amerikasida Yer sharidagi oʻsimlik va hayvon turlarining 40 foizi joylashgan.

Qurib qolgan va tabiiy zararkunandalar bilan kuchli shikastlangan daraxtlar hamda butalarni kesish uchun toʻlov amalga oshirilmaydi, agar ularning qurishi va shikastlanganligi atayin qilinmagan boʻlsa, shuningdek, favqulodda holatlar, tabiiy talafotlar sababli roʻy bermagan boʻlsa.

Oʻrmonlar, asosan, shimoliy oʻrmon mintaqasi moʻtadil va qisman subtropik iqlimli hududlar boʻylab joylashgan. Jahondagi jami oʻrmonli maydonlarning yarmi, asosan, yogʻoch zahiralari tashkil etgan holda shu mintaqalar hissasiga toʻgʻri keladi. Bu mintaqalar oʻrmonlarining asosiy xususiyati tik oʻsuvchi sifatli ignabargli daraxtlarning oʻsishidir.

8.4-jadval

2022 — 2026-yillarda Orol dengizining suvi qurigan tubi va Orolboʻyi hududlarida “yashil qoplamalar” — himoya oʻrmonzorlarini barpo etish hajmlari

T/r	Hududlar nomi	Jami 2022-2026 yillarda	Shu jumladan, yillar boʻyicha:					Choʻl oʻsimliklari turlari	Shundan ekish usullari boʻyicha:	
			2022yilda	2023yilda	2024yilda	2025yilda	2026yilda		urugʻdan	koʻch atdan
1.	Qoraqalpogʻiston Respublikasi	500	100	100	100	100	100	saksovul, qoraburoq, qandim	475	25
2.	Buxoro viloyati	200	40	40	40	40	40	saksovul, cherkez	180	20
3.	Navoiy viloyati	250	50	50	50	50	50	saksovul, qandim, cherkez	235	15
4.	Xorazm viloyati	50	10	10	10	10	10	saksovul	49	1
Jami			200	200	200	200	200	x	939	61

Bu kabi oʻrmonlarga boy davlatlar, asosan, Rossiya, Kanada, AQSh va Finlyandiya. Yuqorida nomlari keltirilgan davlatlarda oʻrmonlarni kesish yuqori darajada boʻlsa-da, daraxt ekish va ularni koʻpaytirish yoʻli bilan oʻrmon va oʻrmon maydonlarini saqlab qolish kabi chora-tadbirlar keng miqyosda olib borilmoqda.

Maʼlumotlarga koʻra, har yili dunyoda 4 mln. ga oʻrmon yoʻqotiladi, ulardan 2,7 mln. ga – Afrikada. Bu hududda oʻrmon, asosan, yoqilgʻi sifatida

ishlatiladi. Bir kishi hayoti davomida 200 daraxtni iste'mol qiladi – uy qurish, mebel yasash, qog'oz va shu kabilarga 1 ga maydondagi o'rmonni kesish uchun 1 kun sarflanadi, lekin shu maydonda o'rmon o'stirish uchun 15-20 yil vaqt sarflanadi.

O'rmondan doimiy foydalanuvchilar – o'rmon fondi yerlari doimiy egalik qilishga berilgan o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlari;

O'rmondan vaqtincha foydalanuvchilar – o'rmondan foydalanish huquqini beradigan tegishli hujjatlar asosida o'rmondan qisqa muddatli (3 yilgacha) yoki uzoq muddatli (10 yilgacha) foydalanishni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar.

8.5-jadval

O'rmondan foydalanishning alohida turlari uchun undiriladigan to'lovlar miqdori

T/r	O'rmondan foydalanish turlari	Yuridik va jismoniy shaxslar uchun bazaviy hisoblash miqdoriga nisbatan koeffitsiyent
1.	O'rmon fondining ruxsat etilgan hududlarida chorva mollarini boqish uchun (bir bosh chorva moli uchun bir mavsumga): yirik qoramol, ot, eshak va tuya 2 yoshgacha bo'lgan buzoq, ot, eshak va tuya 6 oylikdan katta qo'y va echkilar 6 oylikgacha bo'lgan qo'y va echkilar (ona suti bilan oziqlanadigan buzoq, bo'taloq, xo'tik, qo'zi va uloqlar uchun to'lov undirilmaydi)	0,45 0,15 0,1 0,03
2.	O'rmon fondi uchastkalarida pichan o'rish (1 gektar uchun)	1,5
3.	O'rmon fondi uchastkalarida asalari uyalari va qutilarini joylashtirish (bir asalari oilasi uchun 1 mavsumga)	0,05
4.	O'rmon fondi uchastkalarida daraxt va butalarni kesmagan holda o'tin va shox-shabbalarni yig'ish uchun (1 m kub)	0,4
5.	Davlat o'rmon fondi uchastkalaridan madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish uchun, har bir kishi uchun 1 sutkaga	0,05

Izohlar: yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan davlat oʻrmon fondi uchastkalaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish oʻrmondan doimiy foydalanuvchilar bilan tuzilgan shartnomalar asosida amalga oshiriladi;

Davlat oʻrmon fondi uchastkalari oʻrmondan doimiy foydalanuvchilar tomonidan oʻrmondan vaqtincha foydalanuvchilarga oʻrmondan foydalanishning quyidagi turlari boʻyicha toʻlov asosida foydalanishga beriladi:

- chorva mollarini boqish;
- pichan oʻrish;
- asalari uyalari va qutillarini joylashtirish;
- daraxt va butalarni kesmagan holda oʻtin va shox-shabballarni yigʻish;
- davlat oʻrmon fondi uchastkalaridan madaniy-maʼrifiy, tarbiyaviy, sogʻlomlashtirish, rekreatsion va estetik maqsadlarda foydalanish;
- davlat oʻrmon fondi uchastkalaridan ilmiy-tadqiqot maqsadlarida foydalanish.

Yovvoyi oʻsimliklarning dorivor xomashyosini tayyorlash (yigʻish) va oziq-ovqat maqsadlari uchun yovvoyi oʻsimliklarni tayyorlash (yigʻish), shuningdek davlat oʻrmon fondi uchastkalaridan ovchilik xoʻjaligi ehtiyojlariga foydalanish uchun toʻlovlar qonunchilikda belgilangan tartibda undiriladi.²¹

8.6-jadval

Oʻsimlik dunyosi obyektlarini Oʻzbekiston Respublikasidan tashqariga olib chiqqanlik uchun toʻlovlar miqdori

Oʻsimlik dunyosi obyektlarining turlari	Oʻlchov birligi	Toʻlovlar miqdori
Qizil kitobga kiritilgan oʻsimliklar, shuningdek mazkur oʻsimliklar turlaridan botanika kolleksiyalari	1 dona	mazkur tur oʻsimligini yigʻish qiymatining 5 %
Qizil kitobga kiritilmagan, yovvoyi holda oʻsuvchi oʻsimliklar xomashyosi va ularning qismlari (yalangʻoch qizilmiya, koʻhitan va sassiq kovrak yelimi bundan mustasno)	1 kg	mazkur tur oʻsimligini tayyorlashga ruxsatnoma qiymatining 10%

²¹ (ilova Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 28-dekabrda 1046-sonli qarori tahririda — Qonun hujjatlari maʼlumotlari milliy bazasi, 29.12.2019-y., 09/19/1046/4242-son)

Xom ashyo holdagi yalang'och qizilmiya (TIF TN kodi 1211 90 860 8), O'zbekiston Respublikasining yuridik hamda jismoniy shaxslari uchun xorijiy fuqarolar va yuridik shaxslar uchun	1 tn 1 tn	To'lov kunidagi O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki kursi bo'yicha 225 AQSh dollari 225 AQSh dollari
Kovrakning ko'hitan va sassiq turlari yelimining xomashyo holdagisi, O'zbekiston Respublikasining yuridik hamda jismoniy shaxslari uchun xorijiy fuqarolar va yuridik shaxslar uchun	1 tn 1 tn	To'lov kunidagi O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki kursi bo'yicha 300 AQSh dollari 300 AQSh dollari
Qizil kitobga kiritilmagan o'simliklarning botanika kolleksiyasi (ilmiy, madaniy-ma'rifiy, ta'lim-tarbiyaviy yoki estetik qiymatga ega)	1 ekzemplar	mazkur tur o'simligini tayyorlash qiymatining 0,001 % miqdorida

Izoh: Qizil kitobga va Yo'q bo'lib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora turlari bilan xalqaro savdo qilish to'g'risidagi Konvensiya (CITES)ning I, II va III ilovalariga kiritilmagan, yovvoyi holda o'suvchi o'simliklar, ularning qismlari, hayotiy faoliyat mahsulotlarini umumiy foydalanish uchun belgilangan me'yorlarga muvofiq eksport qilingan holatlarda ruxsatsiz olib chiqiladi.

Yovvoyi holda o'suvchi o'simliklarni, ularning qismlarini olib kirish uchun to'lov undirilmaydi.

Quyidagilar hayvonot dunyosi obyektlari hisoblanadi:

➤ kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan organizmlar (hayvonlar) — sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchi hayvonlar, ham quruqlikda, ham suvda yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populatsiyalari;

➤ yovvoyi hayvonlardan tashkil topadigan tabiiy hayvon galalari yoki ularning har qanday to'dalari;

➤ yovvoyi hayvonlarning kamyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlari;

➤ yovvoyi hayvonlar hayot faoliyati mahsulotlari (hayvonlarning yashash jarayonida hosil bo'ladigan zaharlar, asal, sut, mo'miyo, uvildiriq, safro va boshqalar).

Qizil kitob – yo‘qolib borayotgan yoki yo‘qolish xavfida bo‘lgan noyob o‘simlik va hayvon turlarini qayd qiluvchi davlat hujjati. Qizil kitobda o‘simlik va hayvon turlari sonining kamayishi, areallarining qisqarib borishi sabablari yoritiladi, ularni saqlab qolish uchun tavsiyalar berib boriladi.

Mamlakatimizda baliq mahsulotlarini ko‘paytirish maqsadida keng qo‘lamli ishlar volib borilmoqda. Hozirgi kunda respublikamiz baliqchiligining rivojlanishiga nazar soladigan bo‘lsak, baliqchilik, asosan, ikki yo‘nalishda amalga oshirilmoqda. Birinchisi tabiiy suv havzalaridan (ko‘l, daryo va h.k.) baliq ovlash, ikkinchisi akvakultura, ya’ni inson tomonidan nazorat qilinadigan sharoitlarda baliq yetishtirishdir.

Dunyo tajribalaridan ma’lumki, baliq mahsuloti zaminda yashab turgan insonlar uchun to‘yimli va o‘ziga xos yuqori kaloriyaga ega bo‘lgan oziq-ovqat mahsuloti hisoblanib, tarmoqlarda baliqchilik sohasining rivojlanishi asnosida aholining ko‘p qatlamlari uchun bandlik ta’minlash asosida ish o‘rni hamda iqtisodiy manba sifatida e’tirof etiladi.

BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) ma’lumotlariga ko‘ra, 2009-yilda 117,8 mln. Tonna baliq oziq-ovqat mahsuloti sifatida iste’mol qilingan, ya’ni dunyo miqyosida aholi jon boshiga o‘rtacha 17,2 kg dan baliq va baliq mahsulotlari to‘g‘ri kelgan. Bu ko‘rsatkich mamlakatimizda 0,42 kg ni tashkil etgan holda, yurtimizda agrar sohada, xususan, baliqchilik sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va tarmoq diversifikat- siyalashuvi hisobiga ijobiy o‘zgarishlarga erishilmoqda.²²

2021-yilda 171933 tonna baliq mahsulotlari ovlangan bo‘lsa, 2022-yilda 185274 tonna, 2023-yilda esa 195883 tonna baliq mahsulotlari ovlangan.

O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan qishloq xo‘jaligi korxonalarida, xususan, baliqchilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarida so‘nggi yillarda baliqchilikni rivojlantirish borasida tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirildi.

8.7-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2019-2023-yillarda ovlangan baliqlar (tonna)

Hududlar	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yilda	2023-yilda
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	12847	14442	12637	11386	12147
Andijon viloyati	11049	17415	20178	21555	21150
Buxoro viloyati	5798	7082	10877	10043	5950
Jizzax viloyati	10315	13118	13687	15028	15853
Qashqadaryo	5714	5442	5323	5453	5001

²² Internet ma’lumotlari asosida. www.google.com.

viloyati					
Navoiy viloyati	11998	12458	12769	14077	14557
Namangan viloyati	6932	8740	11997	14588	15565
Samarqand viloyati	8974	12725	19535	17262	18509
Surxondaryo viloyati	3611	4497	5477	6560	6807
Sirdaryo viloyati	9994	5551	6435	7214	9960
Toshkent viloyati	7897	9727	13239	19289	24829
Farg'ona viloyati	10568	11152	12156	12495	13533
Xorazm viloyati	16021	21754	27623	30324	32022
Jami	121717	144103	171933	185274	195883

Manba: O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Baliqchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida ish yuritish va ishlab chiqarishni tashkil etishning iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy shart-sharoitlari tubdan o'zgarib, bozor munosabatlariga asoslangan yangi tizim shakllandi. Sohada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar turli mulkchilik shaklidagi baliqchilik xo'jaliklarining raqobatchilik asosida faoliyat olib borishini ta'minladi.

Baliq tarkibidagi oqsillarda aminokislotalar mavjud. Baliqdagi oqsil miqdori uning turiga qarab, 15-20 % bo'lishi mumkin, hayvon go'shti tarkibidagi oqsillar 87-89 % hazm bo'lsa, baliq tarkibidagi oqsillar 93-98 % hazm bo'ladi. Baliq go'shtida ekstrakt moddalar mavjud bo'lib, ular ishtaha ochadi va oshqozon sekretsiasini ishga tushiradi.

8.7-jadval ma'lumotlariga tahliliy yondashadigan bo'lsak, unda O'zbekiston Respublikasida 2019-2023-yillarda ovlangan baliqlar to'g'risidagi statistik ma'lumotlarga tayangan holda shuni aytish joizki, 2019-yilda 121717 tonna baliq mahsulotlari ovlangan bo'lsa, shundan Jizzax, Toshkent va Xorazm viloyatlari yuqori salmoqqa ega bo'lmoqda. Eng past ko'rsatkich Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. 2023-yilda 195883 tonna baliq mahsulotlari ovlangan bo'lib, deyarli barcha viloyatlar o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan.

Sanoat usulida baliq ovlash faoliyati bilan shug'ullanuvchi baliqchilik xo'jaliklari quyidagi huquqlarga ega:

- tabiiy suv havzasida berilgan uchastkadan tuzilgan shartnomaga muvofiq foydalanish;
- o'z ixtiyoriga ko'ra belgilangan tartibda ovlangan baliqlarni mustaqil tasarruf etish (realizatsiya qilish);

- har yili tabiiy suv havzasi uchastkalarini baliq chavoqlari bilan baliqlantirish;
- baliq oziqasi va asosiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish, shuningdek, baliq va baliq mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha yordamchi xo‘jaliklar tashkil etish;
- yuridik va jismoniy shaxslar bilan olingan kvotalar doirasida baliq ovlash uchun shartnomalar tuzish;
- noqonuniy baliq ovlashga (brakonyerlikka) qarshi kurashish bo‘yicha tadbirlarda ishtirok etish;
- baliq ovlash hamda kichik hajmli kemalardan xavfsiz foydalanish sohasidagi qonunchilik hujjatlarini buzuvchilarga nisbatan dalolatnomalar tuzish, ularni vakolatli organlarga topshirish;
- ushbu Qoidalarga amal qilinishi ustidan nazoratni amalga oshirishda vakolatli organ xodimlarining hujjatlari bilan tanishib chiqish.
- Baliqchilik xo‘jaliklari qonunchilikka muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

8.8-jadval

Ixtiofauna obyektlaridan foydalanish tartibining buzilishi oqibatida yetkazilgan zararni hisoblash miqdori

Baliq turlari	Yoshi, kattaligi, og‘irligi va jinsidan qat’i nazar, har bir dona baliq uchun undiriladigan zarar miqdori (bazaviy hisoblash miqdoriga nisbatan koeffitsiyent)
* O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilganlar	
Orol mo‘ylovkori (Orol so‘zanbalig‘i, So‘g‘yon) <i>Luciobarbus brachycephalus</i> (Kessler, 1872), Turkiston mo‘ylovkori (Shimbaliq, qayaz) <i>Luciobarbus conocephalus</i> (Kessler, 1872), Orol bakra balig‘i (Ship) <i>Acipenser nudiiventris</i> (Lovetsky, 1828), Sirdaryo kurak buruni (Filbo‘yin) <i>Pseudoscaphirhynchus fedtschenkoi</i> (Kessler, 1872), Katta Amudaryo kurak buruni (Qilquyruq) <i>Pseudoscaphirhynchus kaufmanni</i> (Bogdanow, 1874), Kichik Amudaryo kurak buruni (Toshbakra)	15

Pseudoscaphirhynchus hermanni (Kessler, 1877), Qorako'z (Oq sazan) Ballerus sapa (Pallas, 1814), Cho'rtansimon oqqayroq (Kalbaliq, cho'rtanmarka) Aspiolucius esocinus (Kessler, 1874), Turkiston ko'k bo'yini (Ko'kturna) Leuciscus idus (Linnaeus, 1758., ssp oxianus Kessler, 1877), Orol sulaymon balig'i Salmo aralensis (Berg, 1908), Amudaryo gul balig'i Salmo oxianus (Kessler, 1874).	
Toshkent yuzasuzari Alburnus oblongus (Bulgakov, 1923), Parrak (Nashtarqanot) Capoetobrama kuschakewitschi (Kessler, 1872), Orol tikanagi (Sabanejewia aralensis (Kessler, 1877), Turkiston laqqachasi Glyptosternon oschanini (Nerzenstein, 1889), Orol sanchani (Tikanbaliq, itbaliq) Pungittis platygaster (Kessler, 1859., ssp. Aralensis Kessler, 1874), Chortoq shayton balig'i Cottus jaxartensis (Berg, 1916), Turkiston shaytonbalig'i (Toshbuqa) Cottus spinulosus (Kessler, 1872.).	10
Boshqa turlar	
Oddiy laqqa Siluris glanis L. (Linnaeus, 1758), Oq do'ng peshona Nypophthalmichthys molitrix (Valenciennes, 1844), Chipor do'ng peshona Nypophthalmichthys (Arystichthys) nobilis (Richardson, 1845), Oq amur Ctenopharyngodon idella (Valenciennes, 1844), Qora amur Mylopharyngodon piceus (Richardson, 1846).	10
Zog'ora baliq Cyprinus carpio (Linnaeus, 1758), Oq sla Sander (Stizostedion) lucioperca (Linnaeus, 1758), Cho'rtansifat oqqayroq Aspiolucius esocinus	5

(Kessler, 1874), Orol oqqayroq <i>Aspius aspius iblioides</i> (Kessler, 1872), Pelyad <i>Coregonus</i> (Gmelin, 1788), Kamalakrang gul baliq <i>Oncorhynchus mykiss</i> (Walbaum, 1792).	
Ilonbosh <i>Channa argus warpachowskii</i> (Berg, 1909), Cho‘rtan baliq <i>Esox lucius</i> (Linnaeus, 1758).	3
Kumush tovon baliq <i>Carassius auratus gibelio</i> (Bloch, 1782), Samarqand xramulyasi <i>Varicorhinus capoeta</i> <i>Neratensis</i> n. <i>Steidachneri</i> (Kessler), Sharq oqchasi <i>Abramis brama orientalis</i> (Berg, 1949).	2
Orol moy balig‘i <i>Chalcalburnus chalcoides</i> <i>aralensis</i> (Berg, 1923), Oddiy qorabaliq <i>Schizothorax intermedius</i> (McClelland, 1842) (<i>eurystomus</i>).	1,5
Orol chavoq balig‘i (vobla) <i>Rutilus rutilus</i> <i>aralensis</i> (Berg 1916), Qilich baliq <i>Pelecus cultratus</i> (Linnaeus, 1758), Oddiy qirraqorin <i>Nemiculter leucisculus</i> (Vasilevskiy, 1855).	1
Baliq uvuldirig‘i (1 kg uchun)	50
Taqiqlangan davrda va taqiqlangan joylarda baliq tutganlik uchun	Mazkur tur uchun undiriladigan zarar summasining 5 baravari miqdorida
Elektr toki va zaharlovchi moddalarni qo‘llab baliq tutganlik uchun	Mazkur tur uchun undiriladigan zarar summasining 10 baravari miqdorida
Baliqlar urchish joylarini va qishlash chuqurlarini ifloslantirilganlik hamda yo‘q qilganlik uchun	10

Izoh. *Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi tomonidan Qizil kitobga kiritilgan hayvonlar ro‘yxatiga Qizil kitobning oxirgi nashriga asosan o‘zgartirish kiritilishi mumkin.*

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda ushbu miqdor ikki baravarga ko‘paytirib hisoblanadi.

8.9-jadval

2023-2024-yillarda baliqni sanoat usulda yetishtirish, ovlash va suv bo‘yi turizmi maskanlari tashkil etiladigan suv omborlari²³ ro‘yxati

No	Suv ombori nomi	Hududlar nomi	Tuman (shahar)	Balansda saqllovchi
1.	“Andijon” suv ombori	Andijon viloyati	Xonobod tumani	“O‘zbekgidroenergo” AJ
2.	“To‘palang” suv ombori	Surxondaryo viloyati	Sariosiyo tumani	
3.	“Ohangaron” suv ombori	Toshkent viloyati	Ohangaron tumani	
4.	“Zomin” suv ombori	Jizzax viloyati	Zomin tumani	Jizzax viloyati suv omborlaridan foydalanish boshqarmasi
5.	“Qamashi” suv ombori	Qashqadaryo viloyati	Qamashi tumani	Qashqadaryo viloyati suv omborlaridan foydalanish boshqarmasi
6.	“Chimqo‘rg‘on” suv ombori		Qamashi tumani	
7.	“Pachkamar” suv ombori		G‘uzor tumani	
8.	“Chortoq” suv ombori	Namangan viloyati	Chortoq tumani	Namangan viloyati suv omborlaridan foydalanish boshqarmasi
9.	“Xojikent” suv ombori	Toshkent viloyati	Bo‘stonliq tumani	“Chorvoq GESlar kaskadi” DUK

Ma‘muriy huquqbuzarlik uchun jarimalar undirishdan olingan mablag‘lar hamda hayvonot va o‘simlik dunyosiga yetkazilgan

Zararni qoplash bo‘yicha mablag‘lar 100 foiz miqdorida undirishi belgilangan²⁴:

➤ agar biriktirilmagan yer maydonlarida huquqni buzish sodir etilgan bo‘lsa, qonun hujjatlariga muvofiq, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar tabiatni muhofaza qilish qo‘mitalari hisob raqamlariga;

➤ ovchilik-baliq ovlash xo‘jaliklarida huquqni buzish sodir etilgan

²³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 18-avgustdagi PQ-281-son qarori

²⁴ O‘simlik dunyosi ob‘ektlaridan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o‘tish tartibi to‘g‘risidagi nizomga 19-ilova.

taqdirda ovchilik-baliq ovlash xo'jaligini yurituvchi foydalanuvchining hisob raqamiga;

➤ buzish sodir etilgan taqdirda qonun hujjatlariga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasining O'rmon xo'jaligini rivojlantirish jamg'armasining g'aznachilik shaxsiy hisob raqamiga yoki qo'riqxonalar, milliy tabiat bog'lari, biorezervat va ovchilik xo'jaliklari hisob raqamlariga o'tkaziladi.

Xususan:

➤ agar huquqni buzish davlat qo'riqxonasi hududida sodir etilgan bo'lsa, uning hisob raqamiga;

➤ agar biriktirilmagan yer maydonlarida huquqni buzish sodir etilgan bo'lsa, qonun hujjatlariga muvofiq, Qoraqalpog'iston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar tabiatni muhofaza qilish qo'mitalari hisob raqamlariga; ovchilik-baliq ovlash xo'jaliklarida huquqni buzish sodir etilgan taqdirda ovchilik-baliq ovlash xo'jaligini yurituvchi foydalanuvchining hisob raqamiga;

➤ ovchilik-baliq ovlash xo'jaliklarida huquqni buzish sodir etilgan taqdirda ovchilik-baliq ovlash xo'jaligini yurituvchi foydalanuvchining hisob raqamiga;

➤ buzish sodir etilgan taqdirda qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasining O'rmon xo'jaligini rivojlantirish jamg'armasining g'aznachilik shaxsiy hisob raqamiga yoki qo'riqxonalar, milliy tabiat bog'lari, biorezervat va ovchilik xo'jaliklari hisob raqamlariga o'tkaziladi.

8.10-jadval

O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan o'simliklarga yetkazilganda undiriladigan zarar miqdori

Toifasiga ko'ra bitta o'simlik uchun	Undiriladigan zarar miqdori, belgilangan eng kam oylik ish haqiga nisbatan koeffitsiyentlarda (bitta o'simlik uchun)
1 – yo'qolib ketayotgan	2
2 – kamyob	0,8
3 – kamayayotgan	0,5

Tarmoqlararo tadbirlar va tabiiy resurslardan oqilona, samarali foydalanish orqali iqlim barqarorligini rivojlantirish.

Tabiiy resurslardan barqaror va samarali foydalanish “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishning asosi bo'lib, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini

ko'paytirish, samarali ekotizim xizmatlari va qishloq joylarida hayot sifatini oshirish uchun juda muhimdir. O'zbekiston suv iste'moli bo'yicha barqaror bo'lmagan va past samarali amaliyotga ega bo'lgan davlatlar qatoriga kiradi (suvning umumiy olinishini tiklanadigan manbalarga nisbati bo'yicha), Orol dengizining deyarli butunlay yo'q bo'lib ketishi shundan dalolat beradi. Hozirgi vaqtda suv olish darajasi mavjud tiklanadigan suv resurslarining 90 foizidan oshadi (Suv xo'jaligi vazirligi). Shu bilan birga, O'zbekistonda yerlarning degradatsiyasi tufayli iqtisodiy yo'qotish yalpi ichki mahsulotining (YaIM) 3 foizini tashkil etadi (ELD 2016).

Agar yer zarar ko'rgan bo'lsa, landshaftni tiklash imkoniyatlar ochib beradi va iqtisodiyotning ko'plab sohalariga foyda keltiradi. Haddan tashqari chorvaga o'tlatish, yoqilg'i va foydali qazilmalar qazib olish yoki ekstensiv qishloq xo'jaligi natijasida degradatsiyaga uchragan yerlarni qayta tiklash u yerlarni samarali foydalanishga qaytarish imkonini beradi. Ammo bular landshaftga faqat kompleks yondashuv bo'lgandagina mumkin bo'ladi.

Tegishli qishloq xo'jaligi amaliyotlari. Qishloq xo'jaligi YaIM ning deyarli to'rtidan bir qismini yaratadi va aholi bandligini yuqori darajada ta'minlaydi. Hozir O'zbekistonda sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining 10 foizdan kamroq qismi suv tejovchi texnologiyalar bilan ta'minlangan, vaholanki, qishloq xo'jaligi suv resurslarining qariyb 90 foizini sarf qiladi (Qishloq xo'jaligi vazirligi). Bu soha ob-havo va gidrologik omillarga juda sezgir. Fermerlar almashlab ekishni o'zgartirib turish, qurg'oqchilikka chidamli ekinlardan foydalanish va ihota daraxtzorlari ekish orqali iqlim va suv tanqisligi muammolarini hal qilmoqdalar.

O'zbekiston hukumati tomonidan qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan barqaror foydalanish kontseptsiyasi hayotga tatbiq etilib, sug'oriladigan va lalmi ekin maydonlari hamda yaylovlarga e'tibor qaratilmoqda. Tuproq va geobotanik monitoring ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga yordam beradi. O'zbekiston Respublikasining suv xo'jaligini 2020–2030-yillarda rivojlantirish kontseptsiyasi suvni tejovchi texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish va sug'orish tarmoqlari samaradorligini oshirishga chaqiradi.

O'rmonlarni o'stirish va qayta tiklash. O'zbekiston Respublikasi O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi tasarrufida 12 million gektar o'rmon fondi yerlari, shu jumladan, 3.3 million gektar o'rmon bilan qoplangan maydonlar (mamlakat umumiy maydonining 7.3 foizi) mavjud. Orol dengizining qurigan tubida va uning atrofiga saksovul ekish, shuningdek, tog'li hududlarda agro o'rmonchilikni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish hamda o'rmonlarning tabiiy qayta tiklanishi natijasida keyingi paytlarda O'zbekistonda o'rmonlar maydoni jadal kengaydi. Davlat va xususiy investitsiyalardan tashqari qator xalqaro hamkorlar Orolbo'yida o'rmonzorlar barpo etish va o'rmonlarni tiklashda yordam ko'rsatmoqdalar. O'zbekiston

oʻrmonlarining asosiy yogʻochmas mahsulotlari va xizmatlari oziq-ovqat va dorivor oʻsimliklar, asal va ekoturizmdir. Oʻrmon xoʻjaligini rivojlantirishning ustuvor yoʻnalishlari qatoriga oʻrmonlar monitoringi, pista va bodom plantatsiyalarini kengaytirish, shaharlarda yashil maydonlar yaratish, agro oʻrmon xoʻjaligini rivojlantirish, asal va dorivor gilyohlar yetishtirish kiradi.

Landshaftlarni integratsiyalangan boshqarish. Qoʻriqlanadigan hududlar, oʻrmonlar, daraxtzorlar, agro-yaylov yerlari, ekin maydonlari, sugʻoriladigan yerlar hosildorligini oshirish bilan ekotizim xizmatlarini (shu jumladan, suv bilan taʼminlash) bogʻlash uchun landshaftlarni Integratsiyalashgan boshqarish (LIB) orqali qishloq, suv va oʻrmonni sinergik tarzda boshqarish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish;

LIB yerdan foydalanishning integratsiyalashgan rejasi va yerdan foydalanish oʻrtasidagi bogʻliqlikni talab qiladi;

LIB ning baʼzi muvaffaqiyatli misollarini Xitoyda koʻrishimiz mumkin, u yerda daraxt ekish, yerni terrasa qilish va boshqa chora-tadbirlar ilgari “oy manzarasi” boʻlgan joylarni uy-joy va qishloq xoʻjaligi uchun mos hududlarga aylantirishga yordam berdi; shuningdek, Kosta-Rikada qazib olinadigan yoqilgʻi va chiqindilarga soliq solinishi, chorvachilik uchun subsidiyalarni bekor qilinishi va yaxshi boshqaruv tufayli ekoturizm orqali tirikchilik manbasiga aylangan buzilgan

Qishloq xoʻjaligi:

➤ Qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishini paxtachilikdan bogʻdorchilikka va iqlimga mos ishlab chiqarish usullariga diversifikatsiya qilish;

➤ Qishloq xoʻjaligi subsidiyalarini qayta koʻrib chiqish;

➤ Samarali sugʻorish amaliyotini kengaytirish: quyosh energiyasida ishlaydigan zamonaviy nasoslar, tomchilatib sugʻorish va yer ostidan sugʻorish;

➤ Yaylovlarni barqaror boshqarish.

Oʻrmon xoʻjaligi: Tuproq eroziyasini, qum va chang boʻronlarini kamaytirish, ekotizim va infratuzilma barqarorligini oshirish uchun asosiy yechim sifatida iqlimga chidamli daraxt turlari va navlarini ekish;

Sohillarni muhofaza qilish, mevali va rezavor daraxtlarni koʻpaytirish, xoʻjalik yogʻochi yetishtirish maqsadida daryolar boʻylab koʻchatlar ekishni kengaytirish.

Suv resurslarini boshqarish: Umumiy suv sarfi va suv resurslariga yuklamani kamaytirish maqsadida birgalikda rejalashtirish va umumiy suv olish limitlarini belgilash/amalga oshirish/monitoring tuzilmalarini mustahkamlash;

Suvni tejaydigan sugʻorish texnologiyalariga investitsiyalar;

Suv xoʻjaligi sohasida suvni yanada samarali taqsimlash va iqlim

o'zgarishiga moslashish chora-tadbirlarini amalga oshirish maqsadida suv resurslari bo'yicha axborotni monitoring qilish, modernizatsiya qilish va raqamlashtirish;

Qishloq xo'jaligi uchun yer osti suvlaridan ortiqcha foydalanishni cheklash.

Ov qilish va ovchilik xo'jaligi. Ov qilish va ovchilik xo'jaligi to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining ov qilish va ovchilik xo'jaligi to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalarini qo'llaniladi.

Tabiiy erkinlik holatida yashayotgan yovvoyi hayvonlarni (ularning yashash faoliyati mahsulotlarini) tutish maqsadida ularni izlash, ularning iziga tushish va ularni ta'qib qilish, tutishga urinish yoki tutish (otish, tutib olish) ov qilishdir. Quyidagilar ov qilishga tenglashtiriladi:

- g'ilofi yechib qo'yilgan holatdagi (yig'ilgan tarzdgagi) ov quroli va ov qurollarining boshqa turlari yoki ov mahsuloti bilan ov qilish joylari hududida bo'lish;

- shaxslarning g'ilofi yechib qo'yilgan holatdagi (yig'ilgan tarzdgagi) ov quroli bilan, ov mahsulotining qo'lga kiritilganligi qonuniyligini tasdiqlovchi hujjatlarsiz (ovchilik guvohnomasiz, yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnomasiz, ovchilik yo'llanmasiz (yovvoyi hayvonlarni tutish kartochkasisiz) umumiy foydalanishdagi yo'llarda bo'lishi.

Ovchilik xo'jaliklari qo'riqlash xodimlarining o'z lavozim majburiyatlarini bajarayotganda xizmat quroli bilan ovchilik xo'jaliklari hududida bo'lishi ov qilish hisoblanmaydi.

Ovchilik xo'jaligi hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishga doir biotexnik tadbirlarni o'tkazish, yovvoyi hayvonlar sonining hisobini hamda tutiladigan yovvoyi hayvonlarning hisobini yuritish, shuningdek yuridik va jismoniy shaxslarga ovchilik xizmatlari ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirish uchun ov qilish joylari hududida tashkil etiladi.

Haqiqiy ovchilik guvohnomasiga ega bo'lgan jismoniy shaxs, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida vaqtincha turgan va ov qilish sohasida xizmatlar ko'rsatish to'g'risida shartnoma tuzgan chet ellik fuqaro ovchidir.

Ovchilik xo'jaligining qo'riqlash xodimi o'z lavozim majburiyatlarini bajarayotganda ovchi hisoblanmaydi.

Ov qilish va ovchilik xo‘jaligi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari

Ov qilish va ovchilik xo‘jaligi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

ovchilik resurslarining va ov qilish joylarining muhofaza qilinishini, ulardan oqilona foydalanilishini, ularning saqlanishini ta‘minlash;

- davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- davlat tomonidan normalar belgilash;
- ovchilik turizmini rivojlantirish;
- ov qilishni hamda ovchilik xo‘jaliklarini rivojlantirishga investitsiyalar jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

- ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish;

- davlat nazoratini amalga oshirish;

- xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Ovchilik resurslarining va ular yashash muhitining davlat monitoringi ovchilik resurslarining soni hamda populatsiyasi, ularning yovvoyi hayvonlar turlari bo‘yicha o‘zgarishi dinamikasi va ularning yashash muhiti holati ustidan muntazam kuzatuvlar tizimini ifodalaydi.

Ovchilik resurslarining va ular yashash muhitining davlat monitoringi Atrof muhit davlat monitoringining bir qismidir.

Ovchilik resurslarining va ular yashash muhitining davlat monitoringi ma‘lumotlari ovchilik resurslaridan hamda ularning yashash muhitidan oqilona foydalanishni ta‘minlash, ularni saqlab qolish uchun qo‘llaniladi.

Ovchilik resurslarini va ov qilish joylarini muhofaza qilish

Ovchilik resurslarini va ov qilish joylarini muhofaza qilish quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

- biologik xilma-xillikni saqlash hamda yovvoyi hayvonlarning barqaror yashashini ta‘minlash;

- yovvoyi hayvonlardan oqilona foydalanish va ularni takror ko‘paytirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

- g‘ayriqonuniy ov qilishga (brakonyerlikka) qarshi kurashish;

- yovvoyi hayvonlarning yashash muhiti, bo‘lish va urchish joylarini, ularning ko‘chib o‘tish yo‘llarini muhofaza qilish;

- ov qilish muddatlariga rioya etilishi va tutiladigan yovvoyi hayvonlarning soni ustidan nazorat qilish;

- ov qilish joylari hududida yong‘inga qarshi choralar ko‘rish;

- ov qilish joylari hududida yerlarni haydash va dov-daraxtlarni kundakov qilishning oldini olish;

- suv obyektlarini suv havzalarining gidrologik va gidrogeologik rejimi buzilishiga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan nomaqbul hodisalardan muhofaza qilish.

Yovvoyi hayvonlarning sonini tartibga solish. Yovvoyi hayvonlarning sonini tartibga solish yovvoyi hayvonlarning soni darajasini va populatsiyasi tuzilmasini maqbul holatda saqlab turish maqsadida amalga oshiriladi.

Yovvoyi hayvonlarning sonini tartibga solish yovvoyi hayvonlarni tutish (otish, tutib olish), shuningdek yovvoyi hayvonlarning sonini ko'paytirishga, yovvoyi hayvonlar o'rtasida yuqumli kasalliklar tarqalishiga qarshi kurashga qaratilgan tadbirlarni o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Yovvoyi hayvonlarning sonini tartibga solish yovvoyi hayvonlarning boshqa turlariga zarar yetkazilishini istisno etadigan, shuningdek yovvoyi hayvonlarning yashash muhiti, bo'lish va urchish joylari, ularning ko'chib o'tish yo'llari muhofaza qilinishini ta'minlaydigan usullar bilan amalga oshirilishi kerak.

Soni tartibga solinishi lozim bo'lgan yovvoyi hayvonlarning turlari hamda yovvoyi hayvonlarning sonini tartibga solish bo'yicha tadbirlarni o'tkazish usullari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi bilan, yovvoyi hayvonlar o'rtasida yuqumli kasalliklar belgilari aniqlangan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish qo'mitasi bilan kelishuvga binoan O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir kvota. Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir har yilgi kvota yovvoyi hayvonlarning ko'p miqdorda tutiladigan turlariga, shuningdek yovvoyi hayvonlarning kamyob va oz sonli turlariga nisbatan belgilanadi. Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir kvota yovvoyi hayvonlar sonini hisobga olish hamda tutiladigan yovvoyi hayvonlarni hisobga olish ma'lumotlari asosida belgilanadi. Yovvoyi hayvonlarning ko'p bo'lmagan miqdorda tutiladigan ommaviy turlariga nisbatan kvotalar belgilanmaydi.

Kelgusi yil uchun yovvoyi hayvonlarni tutishga doir talabnomalar jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan joriy yilning 1-noyabridan 15-noyabriga qadar (qo'shimcha kvota uchun 1-apreldan 15-aprelga qadar) O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi yovvoyi hayvonlarni tutishga doir kvota loyihasini talabnomalar asosida tayyorlaydi va 25- noyabrga qadar (qo'shimcha kvota uchun 25-aprelga qadar) O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasiga yuboradi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi yovvoyi hayvonlarni tutishga doir kvota loyihasi bo'yicha xulosani 5-dekabrga qadar (qo'shimcha

kvota uchun 5-mayga qadar) O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi 10-dekabrga qadar (qo'shimcha kvota uchun 10-mayga qadar) bo'lgan muddatda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosasi asosida yovvoyi hayvonlarni tutishga doir kvotalarni tasdiqlaydi, kvotani taqsimlash to'g'risida qaror qabul qiladi hamda uni Qoraqalpog'iston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish qo'mitasiga, viloyatlar va Toshkent shahar ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish boshqarmalariga (bundan buyon matnda ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish hududiy organlari deb yuritiladi) yuboradi.

Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir tasdiqlangan kvotalarga muvofiq ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish hududiy organlari 20-dekabrga qadar (qo'shimcha kvota uchun 20-mayga qadar) kvotalarni berilgan talabnomalarga muvofiq taqsimlaydi hamda hayvonot dunyosidan foydalanishga doir ruxsatnomalarni beradi.

Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir har yilgi kvota hamda qo'shimcha kvota O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining rasmiy veb-saytida e'lon qilinadi.

G'ayriqonuniy ov qilish (brakonyerlik). Quyidagi harakatlar g'ayriqonuniy ov qilish (brakonyerlik) deb e'tirof etiladi:

- ov qilish joylari bo'lmagan joylarda, shuningdek muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarda ov qilish, bundan muhofaza qilish va foydalanish rejimiga muvofiq hududida cheklangan tarzda ov qilishga ruxsat etilgan joylarda ov qilishni amalga oshirish hollari mustasno;

- ov qurollarining taqiqlangan turlaridan va ov qilishning taqiqlangan usullaridan foydalangan holda ov qilish;

- taqiqlangan joylarda, ov qilish taqiqlangan mavsumlarda va muddatlarda ov qilish hamda yovvoyi hayvonlarning taqiqlangan turlarini ovlash;

- ovchilik guvohnomasisiz, ov qurolini saqlash va olib yurishga doir ruxsatnomasiz, yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnomasiz hamda ovchilik yo'llanmasisiz (yovvoyi hayvonlarni tutish kartochkasisiz) ov qilish (bundan tabiiy suv oqimlarida, shuningdek kanallarda va kollektor-drenaj tarmoqlarida umumiy foydalanish tartibida jismoniy shaxslar tomonidan baliq tutish mustasno);

- yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnomada ko'rsatilgan yovvoyi hayvonlarni tutib olish yoki otish normalarini oshirib yuborish;

- ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish hududiy organlarining maxsus ruxsatnomasisiz yovvoyi hayvonlarning yashash faoliyati mahsulotlarini yig'ish, qushlarning makonlariga borish, yovvoyi qushlarning uyalarini, yovvoyi hayvonlarning uycharini, inlarini hamda

boshqa uyalarini o‘zga joyga ko‘chirish va vayron qilish, shuningdek yovvoyi hayvonlarning urchishiga to‘sqinlik qiladigan boshqa harakatlar.

➤ G‘ayriqonuniy ov qilish (brakonyerlik) natijasida qo‘lga kiritilgan ov mahsuloti olib qo‘yilishi lozim. Bunda ovchilik resurslariga yetkazilgan zarar undiriladi.

Ovchilik guvohnomasi. Ovchilik guvohnomasi muomalaga layoqatli, o‘n sakkiz yoshga to‘lgan, ovchilik minimumi bo‘yicha sinov imtihonini topshirgan jismoniy shaxslarga ovchilar jamoat birlashmalari tomonidan beriladi.

Ovchilik guvohnomasida to‘langan a‘zolik badallari va davlat boji haqidagi ma‘lumotlar, shuningdek ov quroli hamda uning o‘q-dorilari ro‘yxatdan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar bo‘lishi kerak. Ovchilik guvohnomasi tegishli davr uchun a‘zolik badallari to‘langanligi haqidagi belgi mavjud bo‘lgan taqdirda haqiqiy deb topiladi.

Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnoma. Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnoma ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish hududiy organlari tomonidan yovvoyi hayvonlarni tutishga doir tasdiqlangan kvotalarga muvofiq, ruxsatnoma berilganligi uchun to‘lov kiritilganidan keyin beriladi.

Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnomada quyidagilar ko‘rsatiladi:

➤ jismoniy shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi yoki yuridik shaxsning nomi;

➤ ov qurolini saqlash va olib yurishga doir ruxsatnomaning raqami (jismoniy shaxslar uchun);

➤ ovchilik guvohnomasining raqami (jismoniy shaxslar uchun);

➤ ov qilish turi;

➤ ov qilishga ruxsat etiladigan hudud;

➤ yovvoyi hayvon turining nomi;

➤ tutish uchun ruxsat etilgan yovvoyi hayvonlarning soni;

➤ ov qilish muddati;

➤ yovvoyi hayvonlarni tutish joyi (jismoniy shaxslar uchun);

➤ ruxsatnoma berish asosi.

Yovvoyi hayvonlarni tutishga doir ruxsatnoma uning amal qilish muddati tugagach (o‘n kun ichida), ruxsatnomani bergan ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish hududiy organiga tutilgan yovvoyi hayvonlar haqidagi hisobot bilan birga qaytariladi.

8.11-jadval

O'zbekiston Respublikasida ov qilish muddatlari

Tur	Ov qilish muddatlari
To'ng'iz	15-sentabr — 30-dekabr, qishloq xo'jaligi ekinzorlarida yerdan foydalanuvchilarning talabnomalari bo'yicha 15-iyuldan boshlab.
Tog' takasi	15-sentabr — 30-dekabr
Elik (bug'u)	1-sentabr — 30-noyabr
Qum tovushqoni	15-oktabr — 31 yanvar
Jayra, bo'rsiq	15-sentabr — 30-noyabr
Ondatra	15-oktabr — 15-dekabr
Qarsoq tulki, chiyabo'ri, yovvoyi mushuklar	15-noyabr — 31 yanvar
Tulki, qorakuzan (norka), tog' suvsari, sariq sassiqkuzan	15-noyabr — 31 yanvar
Nutriya	15-oktabr — 15-dekabr
Bedana	15-avgust — 30-noyabr
Kabutarlar (g'urraklar va kabutarlar)	15-avgust — 28-fevral
Kaklik, chillar, ular	15-oktabr — 28-fevral
Qirg'ovullar	15-oktabr — 30-dekabr
Suvda suzuvchi qushlar (g'ozlar, o'rdaklar, qashqaldoqlar), katta qoravoy, qo'ng'irlar	Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida: 1-sentabr — 15-dekabr; qolgan hududlarda: 1-oktabr — 28 fevral.
Balchiqchi qushlar (balchiqchilar, suv tovug'i, suvmoshaklar, tartar), yilqichi, churraklar	Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida: 15-avgust — 15-dekabr; qolgan hududlarda: 15-avgust — 31 yanvar.
Qorabovur, suv buldurig'i	5-oktabr — 30-dekabr
Chug'urchuqlar	1-sentabr — 30-dekabr
Mayna, go'ng qarg'a, qarg'alar, zog'cha, zag'izg'on, yovvoyilashgan xonaki kabutarlar	Ov qilish uchun ruxsatnoma mavjud bo'lganda yil davomida.
Chumchuqlar	Ekinzorlarda yerdan foydalanuvchilarning talabnomalari bo'yicha yil davomida.
Baliqlar*	Amudaryo va Sirdaryoda:

	1-iyun — 10-mart; Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatining suv havzalarida: 11-iyun — 25-aprel; Qolgan barcha suv havzalarida: 1-iyun — 15-aprel.
Artemiya	16-iyul — 31-mart

Baliqlarni ovlash muddatlari ob-havo sharoitiga qarab, “O‘zbekbaliqsanoat” uyushmasi talabnomasi asosida O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan 15 kundan ko‘p bo‘lmagan muddatga uzaytirilishi mumkin.

Tayanch iboralar

O‘rmon xo‘jaligi - faoliyat turi o‘rmon resurslarini takror ishlab chiqarish va o‘rmon resurslaridan foydalanish, xususan o‘rmonchilik, o‘rmonzorlarni barpo etish va yog‘ochni qayta ishlash tarmoqlari uchun binokorlik dumaloq yog‘ochlarini yetishtirish, shuningdek, yovvoyi holda o‘sovchi o‘rmon mahsulotlarini yig‘ish bilan bog‘liq bo‘lgan soha. O‘rmon xo‘jaligi faoliyati tabiiy o‘rmonlar yoki sun‘iy o‘rmonzorlar doirasida amalga oshiriladi;

O‘rmonchilik va o‘rmonzorlarni barpo etish - imoratbop yog‘och-taxta o‘rmon daraxtlarini o‘tqazish, qayta o‘tqazish, ko‘chirib o‘tqazish, shuningdek, yoqilg‘i yog‘ochlarni qo‘shgan holda, novdadan o‘tqazilgan yosh o‘rmonlarni o‘stirish, o‘rmon va o‘rmonning daraxt kesish uchun ajratilgan uchastkasini siyraklashtirish va muhofaza qilish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘rmon xo‘jaligi faoliyati sohasi. O‘rmonchilik faoliyati, shuningdek, o‘rmon daraxtlari ko‘chatlarini ko‘paytirish va ularni parvarish qilish bilan ham bog‘liq;

Yog‘och tayyorlash - yog‘ochni qayta ishlash tarmog‘i uchun dumaloq binokorlik yog‘ochlarini yetishtirish, shuningdek, yoqilg‘i yog‘och - yog‘och ko‘mir, yog‘och parchalari va boshqalarni yig‘ish va ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘rmon xo‘jaligi faoliyati turi;

Yog‘och bo‘lmagan o‘rmon mahsulotlari - o‘rmon xo‘jaliklari tomonidan odamlar yoki hayvonlar uchun oziq-ovqat, shuningdek, boshqa foydalanish maqsadlarida dorivor yoki kosmetik o‘simliklar sifatida yetishtiriladigan yovvoyi holda o‘sovchi o‘simliklar guruhi;

Baliqchilik xo‘jaligi - baliq ovlash va suv bioresurslarini, akvakulturaning saqlash, suv bioresurslaridan olinadigan baliq va boshqa mahsulotlarni yetishtirish va sotish bo‘yicha faoliyat turi;

Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi - qishloq xo‘jaligi

ekinlarini yetishtirish, qishloq xo'jaligi hayvonlarini, parrandalarini, asalarilarini, ipak qurtini, baliqlarni saqlash va ko'paytirish, yog'och, yog'och bo'lmagan yovvoyi holda o'suvchi o'rmon xo'jaligi mahsulotlarni olish, suv organizmlarini ovlashni o'z ichiga oladi;

Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi - sohada o'z iste'moli va sotish uchun yaratilgan mahsulot va xizmatlarning umumiy qiymati. Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi dehqonchilik va chorvachilik mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi, ovchilik xo'jaligida, o'rmonchilik va yog'och tayyorlash, baliq ovlash va akvakultura sohasida yetishtirilgan mahsulot (xizmat)lar qiymati asosida shakllantiriladi;

Dehqonchilik va chorvachilik mahsulot (xizmat)lari yalpi ishlab chiqarishi - dehqonchilikda tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlarining o'zgarishini hisobga olgan holda, yetishtirilgan dehqonchilik va chorvachilik

mahsulotlari, shuningdek, ushbu sohalarda ko'rsatilgan xizmatlar qiymatlarining umumiy yig'indisini o'zida ifodalaydi;

Yetishtirilgan dehqonchilik mahsulotlarining qiymati - joriy yil hosilidan olingan barcha qishloq xo'jaligi ekinlarining don, texnik ekinlar, katioshka, sabzavotlar va poliz ekinlari, mevalar va rezavorlar, uzum, ozuqa ekinlari, urug'lik va o'tqaziladigan ko'chat materiallari, shuningdek, dehqonchilikda tugallanmagan ishlab chiqarish, dehqonchilikning boshqa turdagi mahsulotlari qiymatlarini o'z ichiga oladi;

Dehqonchilikda tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlari - kelgusi yil hosili uchun joriy yil xarajatlarini, yerlarga ishlov berish va yerlarni shudgor qilish bo'yicha xizmatlarni, kuzgi ekinlarni ekish uchun yerlarni tayyorlash, ko'p yillik daraxtlarni o'tqazish va xo'jalikda foydalanish yoshigacha o'stirish xarajatlarini o'z ichiga oladi;

Ishlab chiqarilgan chorvachilik mahsulotlarining qiymati - qishloq xo'jaligi hayvonlarini, parrandalarini, asalarilarni, ipak qurtini o'stirish natijasida olingan mahsulotlar (go'sht, sut, tuxurn, jun, qorako'l, asal, pilla, mo'yna, shuningdek, chorvachilikning boshqa turdagi mahsulotlari) qiymatlarini o'z ichiga oladi.

Chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish xarajatlari yil davomida bir maromda amalga oshiriladi va chorvachilikning hisobot yilidagi barcha xarajatlari, odatda joriy yil mahsulotlari tannarxi tarkibiga qo'shiladi, shuning uchun aralash yillar xarajatlarining hisobida ular tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida ajratilmaydi;

Dehqonchilik va chorvachilik sohasidagi xizmatlar qiymati - hosilni yig'ib olish, yerlarni yaxshilash bo'yicha xizmatlar, tuproqni kimyolashtirish, o'g'itlarni tayyorlash va solish bo'yicha xizmatlar,

qishloq xo'jaligi ekinlarini kasalliklardan va zararkunandalardan himoya qilish bo'yicha xizmatlar, agromeliorativ ishlarni o'tkazish bo'yicha xizmatlar, suv xo'jaligi tashkilotlarining irrigatsion va meliorativ tizimlarni ekspluatatsiya qilish bo'yicha xizmatlari, qishloq xo'jaligi hayvonlarini, parrandalarini, asalarilarni, ipak qurtini ko'paytirish bo'yicha qo'shimcha xizmatlar, qishloq xo'jaligiga zootexniya xizmati ko'rsatish va boshqalar qiymatini o'z ichiga oladi;

Joriy narxlar - ko'rib chiqilayotgan davrda amal qiladigan narxlar;

Taqqoslama narxlar - turli davrlar uchun mahsulot ishlab yetishtirishning fizik hajmini qiymat ko'rinishida taqqoslashda shartli ravishda baza sifatida qabul qilinadigan ma'lum bir yil yoki davr narxlari;

Ekstrapolyatsiya - joriy narxlardagi bazis davr ma'lumotlarini fizik hajm indeksiga yoki tegishli iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasini aks ettiruvchi natural indikatorga ko'paytirish.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Biologik resurslar muhofazasini ta'minlashning qanday yo'llari mavjud?
2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (qo'riqxonalar, tabiiy va milliy bog'lar, buyurtmaxonalar, tabiiy yodgorliklar) haqida nimalarni bilasiz?
3. O'zbekiston Respublikasi o'simlik resurslari, o'rmondan foydalanish, hayvonot resurslari (jumladan, baliq resurslari)dan foydalanishni izohlang.
4. Biologik resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazorati kabi masalalar nimadan iborat?
5. Biologik resurslarni muhofaza qilishga siz qanday e'tibor berardingiz?
6. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan baliqchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida so'nggi yillarda baliqchilikni rivojlantirish borasida tarkibiy o'zgarishlari.

IX BOB. EKOLOGIYA VA TABIAT MUHOFAZASI BILAN SHUG'ULLANUVCHI XALQARO TASHKILOTLAR VA ULARNING RESPUBLIKA EKOLOGIYA SOHASI BILAN HAMKORLIGI

- 9.1. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (IUCN).
- 9.2. Butunjahon tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi (WWF).
- 9.3. Ekologiya sohasida xalqaro hamkorlik.

9.1. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (IUCN)

Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (IUCN) tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan barqaror foydalanish sohasida faoliyat yurituvchi xalqaro tashkilotdir. 1948-yilda tashkil etilgan IUCN tabiiy dunyoning holati va uni himoya qilish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar bo'yicha global organga aylandi. U ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish, tadqiqot, dala loyihalari, targ'ibot va ta'lim bilan shug'ullanadi. IUCN missiyasi "butun dunyo bo'ylab jamiyatlarga tabiatni asrash va tabiiy resurslardan har qanday foydalanish adolatli va ekologik jihatdan barqaror bo'lishini ta'minlashga ta'sir qilish, rag'batlantirish va yordam berish" dir.

So'nggi o'n yilliklarda IUCN o'z e'tiborini tabiatni muhofaza qilish ekologiyasidan tashqari kengaytirdi va hozirda o'z loyihalarida barqaror rivojlanish bilan bog'liq masalalarni o'z ichiga oladi. IUCNning o'zi tabiatni muhofaza qilishni qo'llab-quvvatlash uchun jamoatchilikni safarbar qilishni maqsad qilgan emas. U hukumatlar, biznes va boshqa manfaatdor tomonlarning harakatlariga ma'lumot va maslahatlar berish va hamkorlikni o'rnatish orqali ta'sir o'tkazishga harakat qiladi. Tashkilot butun dunyo bo'ylab turlarning saqlanish holatini baholovchi IUCN Qizil ro'yxatini tuzish va nashr etish bilan keng jamoatchilikka ma'lum .

IUCN 170 dan ortiq mamlakatlardan 1400 dan ortiq davlat va nodavlat tashkilotlarni birlashtiradi. IUCN komissiyalari ishida 16 000 ga yaqin olim va ekspertlar ixtiyoriy ravishda ishtirok etadilar. U 50 dan ortiq mamlakatlarda 900 dan ortiq to'liq vaqtli xodimlarni ishlaydi. Uning shtab-kvartirasi Shveytsariyaning Gland shahrida joylashgan . Har to'rt yilda IUCN IUCN Butunjahon tabiatni muhofaza qilish kongressiga yig'iladi, unda IUCN a'zolari tavsiyalar bo'yicha ovoz berish orqali tabiatni muhofaza qilish bo'yicha global kun tartibini belgilaydilar va rezolyutsiyalar va IUCN dasturini qabul qilish orqali Kotibiyat ishiga rahbarlik qiladilar.

IUCN Birlashgan Millatlar Tashkilotida kuzatuvchi va maslahatchi maqomiga ega va tabiatni muhofaza qilish va biologik xilma-xillik bo'yicha bir qancha xalqaro konventsionalarni amalga oshirishda rol o'ynaydi. U Butunjahon tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi va Butunjahon tabiatni muhofaza qilish monitoringi markazini tashkil etishda ishtirok etgan. Ilgari

IUCN tabiat manfaatlarini mahalliy xalqlarning manfaatlaridan ustun qo'ygani uchun tanqid qilingan. So'nggi yillarda uning biznes sohasi bilan yaqinroq aloqalari tortishuvlarga sabab bo'ldi.

IUCN 1948-yilda tashkil etilgan. U dastlab Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (1948–1956) deb nomlangan va ilgari Jahon tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (1990–2008) nomi bilan ham tanilgan.

IUCN 1948-yil 5-oktabrda Fransiyaning Fontenblo shahrida YuNESKO tomonidan qo'llab-quvvatlangan hukumatlar va tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari vakillari Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqini (IUPN) tashkil etuvchi rasmiy hujjatni imzolagan paytda tashkil etilgan. Yangi tashkilotni tashkil etish tashabbusi YuNESKO va ayniqsa, uning birinchi Bosh direktori, britaniyalik biolog Julian Xakslidan chiqdi.

YuNESKOning birinchi Bosh direktori Julian Xakslil IUCNni tashkil etish tashabbusi bilan chiqdi.

IUCN tashkil etilgan vaqtda tabiatni muhofaza qilishning butun spektriga e'tibor qaratadigan yagona xalqaro tashkilot edi (qushlarni himoya qilish bo'yicha xalqaro tashkilot, hozirgi BirdLife International, 1922-yilda tashkil etilgan).

Dastlabki yillar: 1948–1956

IUCN (Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqi) Bryusselda 65 a'zodan iborat bo'lgan va YuNESKO bilan chambarchas bog'langan. Ular birgalikda 1949-yilda Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha Konferentsiyani tashkil qilishdi Muvaffaqiyat ko'li, AQSh va jiddiy yo'qolib borayotgan turlarning birinchi ro'yxatini tuzdilar. IUCN o'zining mavjudligining dastlabki yillarida deyarli butunlay YuNESKO mablag'iga bog'liq edi va 1954-yilda kutilmaganda tugashi bilan faoliyatni vaqtincha qisqartirishga majbur bo'ldi. IUCN taniqli olimlarni jalb qilishda va pestitsidlarning yovvoyi tabiatga zararli ta'siri kabi muhim masalalarni aniqlashda muvaffaqiyat qozondi, ammo u ishlab chiqqan g'oyalarning ko'pi harakatga aylanmadi. Bunga hukumatlar tomonidan harakat qilishni istamaslik, IUCN mandati bo'yicha noaniqlik va resurslarning etishmasligi sabab bo'ldi. 1956-yilda IUCN o'z nomini Tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro ittifoqiga o'zgartirdi.

1956–1965-yillar bu davrda IUCN BMT agentliklari bilan aloqalarini kengaytirdi va Yevropa Kengashi bilan aloqalarni o'rnatdi. IUCNning eng mashhur nashri turlarning saqlanish holati to'g'risidagi Qizil kitobi birinchi marta 1964-yilda nashr etilgan.

IUCN tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish bo'yicha Afrika konventsiyasidan boshlab xalqaro shartnoma va konventsiyalarni ishlab chiqishda ishtirok eta boshladi.

Afrika IUCNning tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ko'plab dastlabki loyihalarida diqqat markazida bo'lgan. IUCN tabiatni muhofaza qilish maqsadida odamlarning mavjudligi va faoliyatini keskin cheklagan qo'riqlanadigan hududlarni boshqarishning "Yellowstone modeli" ni qo'llab-quvvatladi.

IUCN ham o'zining dastlabki yillarida cheklangan moliyalashtirishdan aziyat chekdi. Shu sababli, 1955-yildan 1958-yilgacha Bosh kotib bo'lgan Treysi Filipp o'z lavozimida ishlaganida maosh olmadi.

O'z faoliyati uchun barqaror moliyaviy asos yaratish uchun IUCN IUCN operatsion xarajatlarining bir qismini qoplash uchun mablag' yig'ish bo'yicha ish olib borish uchun Butunjahon yovvoyi tabiat jamg'armasini (1961) (hozirgi Butunjahon tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi) tashkil etishda ishtirok etdi. Shuningdek, 1961 yilda IUCN shtab-kvartirasi Belgiyadan Shveytsariyaning Morges shahriga ko'chib o'tdi.

Xalqaro ekologik harakatdagi mavqeini mustahkamlash: 1966–1975

1960-yillarda IUCN BMT Bosh Assambleyasida nodavlat notijorat tashkilotlari uchun yangi maqom yaratish uchun lobbichilik qildi. 1968-yilda qabul qilingan 1296-sonli rezolyutsiya NNTlarga "maslahatchi" maqomini berdi. IUCNning o'zi oxir-oqibat oltita BMT tashkilotida akkreditatsiyadan o'tgan.²⁵ IUCN Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson muhiti bo'yicha konferentsiyasiga (Stokgolm, 1972) tayyorgarlik ko'rishda rasman ishtirok etgan kam sonli ekologik tashkilotlardan biri edi. Stokgolm konferentsiyasi oxir-oqibat uchta yangi xalqaro konventsiyaga olib keldi, IUCN ularni ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etdi:

➤ Jahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to'g'risidagi konventsiya (1972). IUCN YuNESKO bilan Jahon merosi konventsiyasi loyihasini ishlab chiqdi va boshidanoq tabiat bo'yicha rasmiy maslahat organi sifatida ishtirok etdi.

➤ CITES - yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi fauna va flora turlarining xalqaro savdosi to'g'risidagi konventsiya (1974). IUCN imzolovchi tomon hisoblanadi va CITES kotibiyati dastlab IUCNga topshirilgan.

➤ Ramsar konventsiyasi - Xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan suv-botqoq erlari to'g'risidagi konventsiya (1975). Kotibiyat hali ham IUCN shtab-kvartirasidan boshqariladi.

IUCN Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof muhit bo'yicha dasturi UNEP bilan dunyo tabiatini muhofaza qilish bo'yicha muntazam sharhlarni taqdim etish uchun shartnoma tuzdi. Bu davr IUCN ning tabiatni muhofaza qilishga bo'lgan yondashuvida bosqichma-bosqich o'zgarishlarning

²⁵ IUCN Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson muhiti bo'yicha konferentsiyasiga

boshlanishini ko'rsatdi, bunda u rivojlanayotgan dunyo uchun yanada jozibador bo'lishga harakat qildi.

Jahon tabiatni muhofaza qilish strategiyasi 1975–1985-yillar

1975-yilda IUCN Butunjahon tabiatni muhofaza qilish strategiyasi ustida ish boshladi (1980). Loyihani ishlab chiqish jarayoni va BMTning jalb qilingan agentliklari bilan olib borilgan munozaralar IUCN doirasida fikrlashda evolyutsiyaga olib keldi va inson mavjudligini taqiqlash orqali tabiatni muhofaza qilish endi ish bermasligini qabul qilishning kuchayishiga olib keldi. Strategiya 1982 yilda IUCN tomonidan tayyorlanganidan so'ng Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Butunjahon Tabiat Xartiyasi tomonidan amalga oshirildi.

1980-yilda IUCN va WWF Shveytsariyaning Gland shahridagi umumiy yangi ofislarga ko'chib o'tdi. Bu WWF bilan yaqinroq hamkorlik qilish bosqichini belgilab berdi, ammo IUCN va WWF o'rtasidagi yaqin aloqalar 1985-yilda WWF o'zining shu paytgacha IUCN tomonidan boshqariladigan dala loyihalarini nazorat qilishga qaror qilganida uzildi.

Barqaror rivojlanish va mintaqaviylashtirish: 1985-yildan hozirgi kungacha

1982-yilda IUCN o'z kotibiyati tarkibida tabiatni muhofaza qilish bo'yicha rivojlanish markazini tashkil qildi. Markaz tabiatni muhofaza qilishni rivojlanayotgan mamlakatlarning rivojlanish yordami va iqtisodiy siyosatida integratsiyalashuvini ta'minlash bo'yicha loyihalarni amalga oshirdi. Yillar davomida u 30 ta davlatda tabiatni muhofaza qilish milliy strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berdi. Bir qancha Yevropa davlatlari IUCN loyihalari orqali katta miqdordagi ikki tomonlama yordamni yo'naltira boshladilar. Ushbu loyihalarni boshqarish, birinchi navbatda, IUCN xodimlari tomonidan amalga oshirildi, ko'pincha butun dunyo bo'ylab tashkil etilgan IUCNning yangi mintaqaviy va mamlakat ofislarida ishlaydi. Bu tashkilot ichidagi o'zgarishlarni ko'rsatdi. Ilgari ko'ngillilar komissiyalari juda ta'sirli bo'lgan bo'lsa, endi Kotibiyat va uning xodimlari ustunroq rol o'ynay boshladi. 1989-yilda IUCN Glanddagi alohida binoga, WWF bilan birgalikdagi ofislariga ko'chib o'tdi. Dastlab, hokimiyat diqqat markazida hali ham Glanddagi shtab-kvartirada edi, ammo mintaqaviy idoralar va mintaqaviy a'zolar guruhlar operatsiyalarda ko'proq so'zga ega bo'ldilar.

1991-yilda IUCN (UNEP va WWF bilan birgalikda) Butunjahon tabiatni muhofaza qilish strategiyasining davomchisi bo'lgan "Yerga g'amxo'rlik" ni nashr etdi. Tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy jihatlari endi IUCN ishiga kiritilgan; 1994-yilda Bosh Assambleyada IUCN missiyasi tabiiy resurslardan adolatli va ekologik foydalanishni o'z ichiga olgan holda hozirgi tahrirga o'zgartirildi.

Biznesga yaqinroq: 2000-yildan hozirgi kungacha IUCN 1948-yilda yaratilganidan beri IUCN a'zolari biznes bilan bog'liq faoliyatni o'z ichiga olgan yoki ularga qaratilgan 300 dan ortiq rezolyutsiyalarni qabul qildilar.

Tabiatni muhofaza qilish vositasi sifatida barqaror rivojlanishga e'tiborning ortishi IUCNni korporativ sektorga yaqinlashtirdi. A'zolar bunga qarshi qaror qilishdi, ammo IUCN Barqaror rivojlanish bo'yicha Butunjahon biznes kengashi bilan hamkorlik qildi. IUCN 2015-yil dekabr oyida WBCSD bilan ko'p yillik memorandumni (anglashuv memorandumini) yangiladi.

1996-yilda, o'nlab yillar davomida muayyan biznes muammolarini hal qilishga intilishdan so'ng, IUCN a'zolari biznes sektorini jalb qilish uchun kompleks yondashuvni so'radilar. O'sha yili bo'lib o'tgan IUCN Butunjahon tabiatni muhofaza qilish kongressining 1.81 rezolyutsiyasi "IUCN a'zolari va Bosh direktorini IUCN missiyasini qo'llab-quvvatlashda xususiy sektor siyosatiga ta'sir o'tkazish zaruratidan kelib chiqib, xususiy sektor bilan muloqot va samarali aloqalarni kengaytirish va yangi imkoniyatlar topishga chaqirdi. Ishbilarmonlar hamjamiyati a'zolari bilan o'zaro aloqa qilish usullari".

IUCN Global Biznes va Bioxilma-xillik Dasturi (BBP) 2003 yilda Atrof muhit va ijtimoiy muammolarni hal qilishda xususiy sheriklarga ta'sir ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan. Biznes va biologik xilma-xillik dasturining eng mashhuri IUCNning Shell International energiya kompaniyasi bilan 2007 yilda boshlangan besh yillik hamkorligidir.

IUCN 2005 yildan beri Jan-Lyuk Sandoz tomonidan Julius Natterer izidan ishlab chiqilgan energiya tejovchi materiallarni birlashtirib, minimal energiya iste'moli va nol uglerodli qurilish bilan shug'ullanadi.

Bugungi kunda Biznes va biologik xilma-xillik dasturi strategik yo'nalishni belgilashda, IUCNning umumiy yondashuvini muvofiqlashtirishda va barcha biznes aloqalarida institutsional sifat kafolatini ta'minlashda davom etmoqda. Dastur Biznesni jalb qilish strategiyasining IUCN ning global mavzuli va mintaqaviy dasturlari orqali amalga oshirilishini ta'minlaydi hamda IUCNning oltita komissiyasi ishiga rahbarlik qilishga yordam beradi.

Tabiatga asoslangan yechimlarni himoya qilish: 2009-yildan hozirgi kungacha tabiatga asoslangan yechimlar (NbS) ekotizimlar va ular taqdim etadigan xizmatlardan iqlim o'zgarishi, oziq-ovqat xavfsizligi yoki tabiiy ofatlar kabi ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun foydalanadi.

Atrof muhit fanlari va tabiatni muhofaza qilish kontekstlarida NbS kontseptsiyasining paydo bo'lishi IUCN va Jahon banki kabi xalqaro tashkilotlar an'anaviy muhandislik aralashuvlariga (masalan, dengiz devori) tayanmasdan, ekotizimlar bilan ishlash echimlarini izlashlari natijasida yuzaga keldi. va iqlim o'zgarishi ta'sirini yumshatish, shu bilan birga barqaror

turmush vositalarini yaxshilash hamda tabiiy ekotizimlar va biologik xilma-xillikni himoya qilish.

IUCN Butunjahon tabiatni muhofaza qilish kongressida 2016 IUCN a'zolari tabiatga asoslangan yechimlarning ta'rifi bo'yicha kelishib oldilar. A'zolar, shuningdek, hukumatlarni iqlim o'zgarishiga qarshi kurash strategiyalariga tabiatga asoslangan yechimlarni kiritishga chaqirdilar.

9.2. Butunjahon tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi (WWF)

Butunjahon tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi (WWF) 1961-yilda tashkil etilgan Shveytsariyadagi xalqaro nohukumat tashkilot bo'lib, cho'l tabiatini saqlash va insonning Atrof muhitga ta'sirini kamaytirish sohasida ishlaydi. U ilgari Jahon yovvoyi tabiat jamg'armasi deb atalgan va u Kanada va Qo'shma Shtatlardagi rasmiy nomi bo'lib qolmoqda. WWF dunyodagi eng yirik tabiatni muhofaza qilish tashkiloti bo'lib, dunyo bo'ylab besh milliondan ortiq tarafdorlari bor, 100 dan ortiq mamlakatlarda ishlaydi va 3000 ga yaqin tabiatni muhofaza qilish va Atrof muhitni muhofaza qilish loyihalarini qo'llab-quvvatlaydi. Ular 1995 yildan buyon tabiatni muhofaza qilish bo'yicha 12 000 dan ortiq tashabbuslarga 1 milliard dollardan ortiq sarmoya kiritdilar. WWF jamg'arma bo'lib, 65% jismoniy shaxslar va vasiyatnomalar, 17% hukumat manbalari (masalan, Jahon banki, DFID va USAID) va 2020-yilda korporatsiyalardan 8% WWF "sayyora tabiiy muhitining tanazzulga uchrashini to'xtatish va odamlar tabiat bilan uyg'unlikda yashaydigan kelajakni qurishni" maqsad qilgan. Tirik sayyora hisoboti 1998-yildan beri WWF tomonidan har ikki yilda bir marta nashr etiladi; u Tirik sayyora indeksi va ekologik izni hisoblashga asoslangan. Bundan tashqari, WWF butun dunyo bo'ylab bir qancha e'tiborga molik kampaniyalarni boshladi, jumladan, "Yer soati " va "Tabiat uchun qarz" almashinuvi va uning joriy faoliyati shu oltita soha: oziq-ovqat, iqlim, chuchuk suv, yovvoyi tabiat, o'rmonlar va okeanlar atrofida tashkil etilgan.

Yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvonlar nomidan fond tashkil etish g'oyasi Viktor Stolan tomonidan Britaniyaning The Observer gazetasida chop etilgan maqolalariga javoban Ser Julian Huxleyga rasman taklif qilingan. Bu taklif Xakslini Stolanni Siyosiy va iqtisodiy rejalashtirish tahlil markazi orqali ilg'or ziyolilarni yirik biznes manfaatlari bilan bog'lashda o'ttiz yillik tajribaga ega bo'lgan Edvard Maks Nikolson bilan aloqa o'rnatishga undadi. Nikolson tashkilot nomini o'ylab topdi va asl panda logotipi ser Piter Skott tomonidan ishlab chiqilgan. WWF 1961-yil 29-aprelda Butunjahon yovvoyi tabiat fondi nomi bilan tuzilgan. Uning birinchi ofisi 11-sentyabr kuni IUCNning Shveytsariyaning Morges shahridagi shtab-kvartirasida ochildi.

9.3. Ekologiya sohasida xalqaro hamkorlik

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonunning 4-moddasida aniq qilib ko'rsatilgan ekologik prinsiplardan biri "Tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, mintaqalararo va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish"²⁶ dir, chunki tabiatda sodir bo'ladigan jarayonlar va holatlar, jamiyatdagidan farqli, na ma'muriy, na tabiiy chegaralarni biladi. Qirg'izistonda Sirdaryo irmoqlarining radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi so'zsiz O'zbekiston va Qozog'iston respublikalarida ekologik xavfsiz muhitga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Chernobil yoki Orol dengizi ekologik fojialari nafaqat Sharqiy Yevropa yoki Markaziy Osiyo, balki butun Yer kurrasidagi insoniyatning yashash muhit holatiga salbiy ta'sir etmoqda.

Atrof-tabiiy muhitni xalqaro muhofaza qilish deb, insonlarning xavfsiz muhiti va davlatlarning bir me'yorda rivojlanishini ta'minlovchi huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy prinsiplari, normalari va munosabatlar yig'indisiga aytiladi. Atrof tabiiy muhitni xalqaro hamkorlikda muhofaza qilish XX asrning boshlarida yuzaga keldi. Avvaliga bu masala ikki davlat o'rtasida tabiiy obyektlardan teng huquqli foydalanish ko'rinishida namoyon bo'lgan. Bunday ekologik munosabatlar ikki davlatlar o'rtasida tuzilgan umumiy shartnomalar tarkibidan joy olgan. 1913-yil Shveysariyaning Bern shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferensiya ekologik muammolarni hamkorlikda yechimini topishga huquqiy jihatiga alohida e'tibor qaratildi. Shunday bo'lsada insoniyat tarixida ekologik muammolar XX asrning o'rtalarigacha mahalliy yoki milliy masalalardoirasidano'rin olgan. Bu davrgacha davlat va insoniyat xavfsizligiga yoki ularning bir me'yorda rivojlanishiga global ta'sir qiluvchi muammolar turkumiga faqatgina harbiy va siyosiy masalalar kirgan. XX asrning ikkinchi yarmida, ya'ni ikkinchi jahon urushi yakunlanishi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining tuzilishi xalqaro xavfsizlikka tahdid solayotgan masalalar jumlasiga ekologik muammolarni ham kiritdi.

Rivojlanish va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha Butunjahon Komissiyasi (Brundtland) ma'ruzasida "xavfsizlik g'oyasi tubdan o'zgargani, endilikda davlatlarning milliy suverenitetiga xavf solayotgan siyosiy va harbiy masalalar toifasiga mahalliy, milliy, regional va global miqyosda namoyon bo'layotgan ekologik inqiroz hisobiga kengayishi kerak"²⁷ deb bejiz aytilmagan.

Xalqaro miqyosda ekologik xavfsizlikni ta'minlash Atrof muhit sifatini tirik organizmlar uchun yetarli darajada ushlab turadigan, qayta tiklaydigan

²⁶ O'zbekiston Respublikasining 09.12.1992 y. 754-XII-son "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni

²⁷ Иванченко Н.С. Природоохранительный аспект международно-правовой проблемы. Л.: Изд-во ЛГУ, 1983.

va oshirib boradigan xalqaro munosabatlarni shakllantirishni taqozo etadi.

Xalqaro miqyosda ekologik xavfsizlikni ta'minlash - atrof-muhit sifatini tirik organizmlar uchun yetarli darajada ushlab turadigan, qayta tiklaydigan va oshirib boradigan xalqaro munosabatlarni shakllantirishni taqozo qiladi. Undan tashqari, ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun albatta butun dunyo mamlakatlari va xalqlarning bir me'yorda rivojlanishi, ekologik siyosat tizimida davlatlarning integratsiyalanishini taqozo qiladi. Bu borada BMT, davlatlararo va nodavlat tashkilotlarning egallagan o'rni va ularning ekologik masalalarni yechimini topishidagi ahamiyati kundan kunga o'sib bormoqda.

1972-yil BMTning kishilarni o'rab turuvchi Atrof muhit muammolariga bag'ishlangan maxsus Stokgolm (Shvetsiya) konferensiyasida xalqaro ekologik prinsiplar va harakatlar rejasiga doir Deklaratsiya qabul qilindi. Bu anjumanda BMT ning Atrof muhit bo'yicha dasturi YUNEP tashkiloti tuzildi va Bosh Assambleyasining rezolyutsiyasiga binoan uning markaziy qarorgohi Keniya poytaxti Nayrobi shahri etib tayinlandi. Stokgolm konferensiyasi xalqaro munosabatlarni tartibga solishning asosiy ko'rinishlaridan biri - regional ekologik harakatlarga asos soldi.

Hozirgi zamon xalqaro ekologik hamkorlik uch yo'nalishda amalga oshirilmoqda:

1) atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning davlatlararo va millatlararo hamkorlik va ulardagi ijobiy tajribalarni keng targ'ib qilish;

2) ma'lum bir geografik mintaqa yoki cheklangan tegralarda tabiatni mintaqaviy muhofaza qilishning ilmiy asoslangan chora-tadbirlarini ishlab chiqish va ularni amaliy tatbiq qilish;

3) global ekologik muammolarni yechimini topishda BMTning idoralari, davlat va nodavlat tashkilotlar orqali universal yo'llarni ishlatish.

Umuman olganda Atrof muhit muhofazasi xalqaro miqyosda nafaqat ekologik talablar orqali amalga oshiriladi, balki ular ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy talablarni ham o'z ichiga qamrab olgan holda shakllanadi. Lekin nazariy jihatdan qaraganda tabiatni muhofaza qilish me'yorlari faqatgina xalqaro ekologik munosabatlarni inobatga olishi kerak. Chunki ekologik muammolar global muammolar — inson huquqlari, iqtisodiy, energetik, yadro urushi, oziq-ovqat, ta'lim kabi muammolar bilan uzviy bog'langandir. Har bir ekologik munosabatlar bevosita va bilvosita aloqadorlikda bo'lgani uchun ham mahalliy, regional, global masalalar qatorida yagona muammo bo'lib qarab kelinmoqda.

Xalqaro ekologik prinsiplar xalqaro hamkorlik ishtirokchilarining, ya'ni subyektlarning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish xalqaro huquq obyektlaridan foydalanish borasidagi munosabat qoidalaridir. Bu qoidalar xalqaro huquq me'yorlari zaminida yotishi va o'zaro munosabatlarni huquqiy me'yorlash va mexanizmlarini ishlab chiqishda yo'nalish beruvchi ko'rsatma bo'lib xizmat qiladi. BMT Nizomining 2-moddasida ko'rsatib o'tilgan va uni

hamma a'zolari uchun majburiy hisoblangan xalqaro munosabat prinsiplari xalqaro ekologik prinsiplar zahirida yotadi. Xalqaro ekologik prinsiplar BMTning Atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'tkazilgan Stokgolm (1972) va Biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha o'tkazilgan Rio-de-Janeyro (1992), iqlim o'zgarishiga qarshi doiraviy konvensiya Parij bitimi (2015) konferensiyalarida, Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy Xelsinki hujjatida va Umumjahon tabiat Xartiyasida o'z aksini topgan.

Xalqaro ekologik prinsiplar quyidagilardan iborat:

1. **Tabiiy resurslarga davlat suveritenti.** Bu prinsip BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 14-dekabrda avval "Tabiiy resurslarga nisbatan ajralmas suverenitet" va so'ngra, Stokgolm (1972) konferensiyasining deklaratsiyalarida o'z ifodasini topgan. Bu prinsipga binoan har bir xalqaro huquq subyekti xalqaro munosabatlarda o'z tabiiy boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni milliy qonunchilik asosida olib borish huquqiga ega. Xususan, bu prinsipga binoan har bir mustaqil davlat tabiiy boyliklarni nafaqat egallash, foydalanish, balki tasarruf qilish huquqidan to'la foydalanish imkoniyati ochib berildi. Davlatlar o'z yuridiksiyasidan tashqaridagi Atrof muhitga zarar yetkazmaslik. Bu prinsip 60-yillarda oddiy bir xalqaro huquq me'yori sifatida ishlatilgan bo'lsa, 1972-yil Stokgolm konferensiyasida xalqaro ekologik hamkorlikning asosiy qoidalari toifasiga kiritildi. BMTning Nizomiga binoan har bir davlat o'z hududi yoki nazorat doirasidagi harakatlari o'zga hudud yoki nazorat doirasida turgan davlatlarga zarar yetkazmasligi kerak va bular uchun javobgardir.

2. **Ekologik xavfsizlik.** Bu prinsip tabiiy muhit va insonning hayotiy muhim manfaatlarining xo'jalik va boshqa faoliyat, tabiiy hamda texnogen tushdagi favqulotda vaziyatlar va ularning oqibatlarini ehtimoliy salbiy ta'siridan himoyanganligidir.

3. **Insonlarning ekologik huquqining afzalligi.** Bu prinsip bevosita inson huquqlaridan biridir. Chunki Yer yuzidagi barcha insonlar, ularning irqiy, milliy, diniy, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, yashash huquqiga egadirlar.

4. **Ekologik axborot almashuvi erkinligi prinsipi.** Xalqaro hamkorlik qatnashchilaridan o'z milliy chegaralarida yuz berayotgan atrof tabiiy muhitning salbiy o'zgarishlari haqida o'z vaqtida axborot berib borishini nazarda tutadi.

5. **O'zaro ekologik konsultatsiyalash prinsipi** bundan oldingi axborotlash prinsipini davomi desak bo'ladi. Konsultatsiyalash yoki maslahatlash prinsipi yuzaga kelgan ekologik inqiroz holatini keng yoyilishini oldini olish va uni bartaraf qilishning xalqaro strategik maqsad va taktik vazifalarini aniqlab olish, unga qarshi kurashishning chora- tadbirlar ko'lamini va yo'llarini aniqlashtirishga imkon beradi.

6. Ekologik inqiroz holatda davlatlarning o‘zaro yordam ko‘rsatish prinsipi. Davlatlarning o‘zaro gumanitar yordam ko‘rsatish va oqibatda o‘z milliy xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan harakatlar toifasiga kiradi. Markaziy Osiyoda vujudga kelgan “Orol muammosi” ni hal qilishda 100 dan ziyod davlat yoki nodavlat tashkilotlarning ishtirok etishi va so‘ngi yillarda yuz millionlab AQSH dollari miqdorida mamlakatimizga moddiy yordam ko‘rsatishlari bu prinsip amalda qo‘llanilyotganiga aniq bir misol bo‘la oladi.

7. Ekologik nizolarni tinchlik kelishuv yo‘li bilan hal qilish prinsipi xalqaro huquq subyektlari orasida ushbu nizolar orqali atrof tabiiy muhitga yanada ko‘proq zarar yetkazuvchi “sovuq urush” larni yoki harbiy to‘qnashuvlarni oldini olishga qaratilgandir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbalari moddiy nuqtayi nazardan butun dunyo hamjamiyati a‘zolarining atrof tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishdagi xohish va irodalari tushuniladi. Rasman esa atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbai deb xalqaro ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy-me‘yoriy hujjatlar yig‘indisiga aytiladi. Xalqaro huquqiy hujjatlarga: shartnoma, kelishuv, konvensiya, rezolyutsiya, xartiya, deklaratsiya, protokollar kiradi.

Ayrim hollarda xalqaro-huquqiy hujjatlarga davlatlarning ichki qonunlarini ham kirgizadilar, qachonki milliy qonunlar xalqaro-huquq me‘yorlariga nisbatan atrof tabiiy muhit muhofazasi ko‘proq ta‘minlab bera oladigan bo‘lsa. Nima bo‘lganda ham milliy qonunchilik, bizning fikrimizcha, to‘lig‘icha xalqaro-huquqiy manba bo‘la olmaydi. Faqatgina ma‘lum bir xalqaro huquq subyekti bo‘lmish davlatlar hududida ekologik talablarga ko‘proq javob beradigan normalar qo‘llanilishi mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishda markaziy o‘rinni rezolyutsiyalar egallaydi. BMTning Bosh Assambleyasi rezolyutsiyalarida davlatlarning xalqaro hamkorlikdagi ekologiyaga oid asosiy prinsiplari va harakat qoidalari aks etgan.

BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 18-dekabr “Iqtisodiy rivojlanish va tabiat muhofazasi”, 1968-yil 3-dekabr “Insonlarning ekologik huquqlari”, 1980-yil 20-sentyabr “Hozirgi va kelajak avlodlar oldida davlatlarning Yer tabiatni muhofaza qilishdagi javobgarligi to‘g‘rsida” gi rezolyutsiyalarida tabiatni muhofaza qilishning bir butunligi, ya‘ni, uning tarkibiy qismlari komponentlarining ajralmasligi, tabiatni muhofaza qilish insonlarni o‘rab turuvchi atrof tabiiy muhit bilan yagona ma‘noni anglatishie’tirof qilindi.

Xalqaro-ekologik munosabatlarda ko‘pincha “xartiya” so‘zi ishlatiladi. Xartiya grekcha so‘z bo‘lib, “qog‘oz”, ya‘ni qog‘ozga bitilgan ommaviy va siyosiy hujjat ma‘nosida ishlatiladi. 1982-yil 28- oktyabrda BMT Bosh Assambleyasi 37-sessiyasida qabul qilingan “Umumjahon tabiatni muhofaza

qilish xartiyasi” da xalqaro ekologik 24 ta prinsipi qabul qilingan va unga ko‘ra BMTga a‘zo mamlakatlar o‘zining milliy ekologik qonunlarini ularga moslashtirishi kerak.

Shartnoma — siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma‘rifiy-madaniy masalalar qatori Atrof muhit muhofazasiga oid xalqaro me‘yorlarni o‘zida aks ettiruvchi hujjat. Shartnomalar umumiy, regional va ikki tomonlama tuzilishi mumkin. Dunyoda 300 dan ziyod ekologik munosabatlarni o‘zida qamrab olgan xalqaro shartnomalar tuzilgan bo‘lib, ularning ichida eng salohiyatlilari umumiy turdagi “Yevropa xavfsizligini ta‘minlashning yakuniy shartnomasi”, “Yadro qurolini tarqatmaslik to‘g‘risida” kabi shartnomalar bo‘lib, ular butun dunyo mamlakatlari uchun taalluqlidir.

Ikki tomonlama shartnoma O‘zbekiston-Qozog‘iston, O‘zbekiston-Tojikiston, O‘zbekiston-Turkmaniston respublikalari o‘rtasida tuzilgan shartnomalar atrof muhitni birgalikda muhofaza qilish va ayniqsa ularning hududlarida oqib o‘tadigan suv resurslaridan unumli foydalanish va ularning ifloslanishini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish kabi xalqaro me‘yorlar belgilab olingan. Agarda shartnoma ma‘lum bir turdagi xalqaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo‘lsa, u “Konvensiya” deb ataladi. Konvensiya lotinchadan olingan bo‘lib, “shartnoma”, “shart”, “kelishuv” degan ma‘noni anglatadi.

Shuningdek, joriy yilda O‘zbekiston Respublikasi Tabiiy Resurslar Vazirligi BMTning Oziq-Ovqat va Qishloq Xo‘jaligi Tashkiloti (FAO) ning “O‘zbekistonda oziq-ovqat tizimlarining, yerdan foydalanish va qayta tiklashning ta‘siri dasturi” amalga oshirish bo‘yicha kelishuv imzoladi.

Qo‘shma loyiha loyiha asosiy maqsadi degradatsiyaga uchragan ekotizimlar va uning xizmatlarini tiklashga ko‘maklashish, don yetishtirishga asoslangan ekin maydonlariga ilg‘or innovatsion tajribalarni olib kirish va biologik xilma-xilikni muhofaza qilishdan iboratdir.

Tayanch iboralar

Butunjahon tabiatni muhofaza qilish jamg‘armasi, rezolyutsiya, Stokgolm konferentsiyasi, fauna, flora, Ramsar konvensiyasi, Butunjahon tabiatni muhofaza qilish strategiyasi, yer soati, tabiat uchun qarz, Parij bitimi, ekologik xavfsizlik, shartnoma, kelishuv, konvensiya, rezolyutsiya, xartiya, deklaratsiya, protokol.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Atrof muhitni muhofaza qilishning xalqaro jihatlarini nimalardan iborat?
2. Atrof muhit muammolarini hal etishdagi amalga oshiriladigan asosiy vazifalar qaysilar?

3. Atrof muhitni muhofaza qilishdagi xalqaro tashkilotlarning amalga oshiraётgan ishlarini baholang.
4. Atrof muhitni muhofaza qilishda xalqaro hamkorlik bitim va dasturlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. BMTning barqaror rivojlanish bo'yicha Konferensiyasi qachon va qayerda bo'lib o'tgan?
6. O'zbekistonda nechta nodavlat notijorat ekologik tashkilotlar mavjud?
7. Tabiat va jamiyatning mutanosib, bir-biriga mos rivojlanishi nima deb yuritiladi?
8. BMTning barqaror rivojlanish bo'yicha Konferensiyasi qachon va qayerda bo'lib o'tgan?
9. Eng ko'p kislorod istemol qiladigan qanday davlatlarni bilasiz?

X BOB. ATROF MUHIT VA INSON EKOLOGIYASI, DEMOGRAFIK SIYOSAT

10.1. Aholi sonining o'sishi va atrof muhit muammolari.

10.2. Atrof muhit va demografik siyosat.

10.3. O'zbekistonda ekologik qonunchilik va uning samaradorligini oshirish.

10.1. Aholi sonining o'sishi va atrof muhit muammolari

Insoniyat asrlar davomida buyuk tabiat, inson, jamiyat, davlat va hamjamiyat nima o'zi, ular o'rtasida qanday aloqadorlik bor va u qanday bo'lishi kerak, degan savollarga javob qidirib kelganlar. Inson tirik organizm sifatida boshqa tirik jonzorlardan buyuk kuch-qudrati orqali tubdan farq qilishi odamzodni ilm ahli tomonidan alohida bir mavjudot sifatida qarashga majbur etdi. Ayniqsa, bunday dunyoqarash XX-XXI asrlarda, ya'ni ilmiy-texnika yutuqlari davriga kelib juda avjiga chiqdi. "Tabiat ustidan g'alabaga" erishgan inson aslida alohida bir "indivud" yoki hech kimga bo'ysunmaydigan "hokim" emas, balki u tabiatning bir bo'lagi, "Tabiat oshxonasining bir anjomidir". Insonni hech qachon tabiatdan va uni o'rab turuvchi yashash makonidan ajratishning iloji yo'q.

Inson yer kurrasining jonli qobig'i biosfera, yer yuzida yashovchi va tirik organizmlar turkumiga kiruvchi, lekin murakkab hayotiy faoliyat yurituvchi individdir. U ongining yuqoriligi, nuthining rivojlanganligi, ijodiy faolligi, takomillashgan mehnat qurollarini yarata olishi, ahloqiy, ma'naviy hamda ruhiy o'z-o'zini anglay olishi bilan boshqa tirik organizmlardan tubdan ajralib turadi. Uni boshqa insonlar bilan ma'lum bir hududda tarihan qaror topgan guruhi yoki uyushmasi jamiyatdir. Huddi ana shu insonlar jamoasi-jamiyat tabiat bilan uzviy munosabatdadir.

Tabiat va inson Yer kurrasida juda uzviy bog'langan va o'zaro kuchli ta'sir doirasida turadi. Chunki insonni tabiatga bo'lgan har qanday ta'siri (xoh ijobiy, xoh salbiy) ohir oqibatda insonning o'ziga aks-sado bo'lib qaytib keladi.

Hozirgi zamonda atrof tabiiy muhit holati ko'proq tabiatga emas, balki kishilik jamiyatiga bog'liqdir. Biz tabiatdan ajralgan holda yashay olmas ekanmiz, uning bir bo'lagi bo'lib qolishimiz lozim.

XX asrga kelib tabiat va jamiyat munosabatlari keskinlasha boshlagan. Asosiy mineral xom ashyo resurslarining yetishmovchiligi, isrofgarchilik bilan o'zlashtirilishi noxush ijtimoiy-siyosiy va ekologik oqibatlarga sabab bo'lgan.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib hayot sharoitlarining yaxshilanishi, fan-texnika inqilobi aholi sonining keskin ortishi- «Demografik portlash»ga olib keldi.

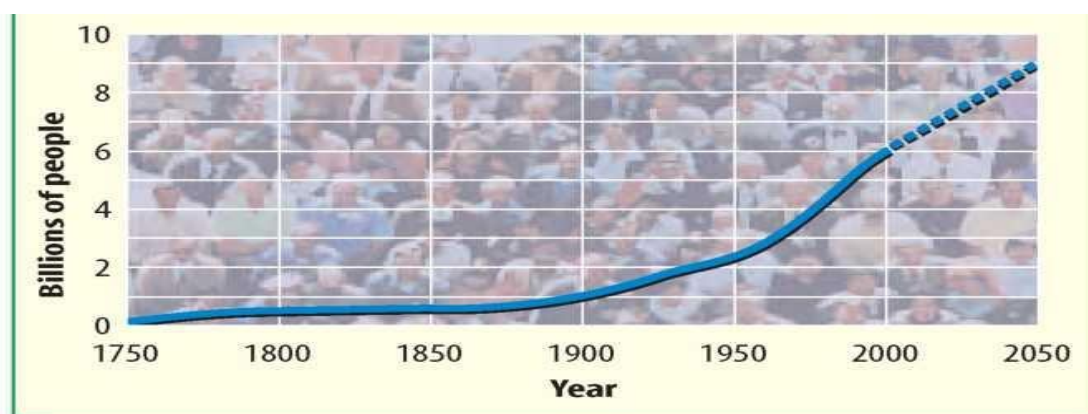
10.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2019-2023-yillardagi doimiy aholi soni jami (ming kishi)

№	Hududlar	2020-y	2021-y	2022-y	2023-y	2024-y
1	O'zbekiston Respublikasi	33905,2	34558,9	35271,3	36024,9	36799,8
2	Qoraqalpog'iston Respublikasi	1898,3	1923,7	1948,5	1976,2	2002,7
3	Andijon viloyati	3127,7	3188,1	3253,5	3322,7	3394,4
4	Buxoro viloyati	1923,9	1947,1	1976,8	2009,7	2044
5	Jizzax viloyati	1382,1	1410,5	1443,4	1475,5	1507,4
6	Qashqadaryo viloyati	3280,4	3335,4	3408,3	3482,3	3560,6
7	Navoiy viloyati	997,1	1013,6	1033,9	1055,5	1075,3
8	Namangan viloyati	2810,8	2867,5	2931,1	2997,5	3066,1
9	Samarqand viloyati	3877,4	3947,7	4031,3	4118,2	4208,5
10	Surxondaryo viloyati	2629,1	2680,8	2743,2	2806,5	2877,1
11	Sirdaryo viloyati	846,3	860,9	878,6	896,6	914
12	Toshkent viloyati	2941,9	2975,9	2941,5	2993,4	3051,8
13	Farg'ona viloyati	3752	3820	3896,4	3976,3	4061,5
14	Xorazm viloyati	1866,5	1893,3	1924,2	1958,1	1995,6
15	Toshkent shahri	2571,7	2694,4	2860,6	2956,4	3040,8

Izoh 19.04.2024-yil statistik ma'lumotlari asosida tayyorlangan

Yer yuzi aholisi sonining keskin o'sishi odamlar o'rtacha umr davomiyligining ortishi, oziq mahsulotlari bilan ta'minlanishining yaxshilanishi, ayrim kasalliklarning tugatilishi, bolalar o'liminig kamayishi va boshqalar bilan bog'liqdir.

10.1-rasm. Aholi sonining ortib borishi

Bu borada ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus bir qancha tadqiqotlar

olib borgan. «**Aholi nufusi qonuni**». Muallifning xulosa qilishicha, aholi o'sishi, agar u ongli sur'atda cheklanmasa, unda kambag'allik, urushlar, kasalliklar va boshqa halokatli sabablar bilan to'xtatib turiladi. T.Maltus aholining tez o'sish sur'atini pasaytirish maqsadida, kambag'allarning nikohdan o'zlarini tiyishlarini, kech turmush qurishlarini taklif qiladi. Lekin uning o'zi ham o'z tavsiyalarining to'g'riligiga unchalik ishonmagan.

T.Maltus o'z nazariyasini asoslab berishda tuproq unumdorligining pasayishi konsepsiyasidan foydalangan. Agar bitta yer uchastkasining o'ziga ustma-ust mehnat sarflansa, u xuddi shunday nisbatda hosildorlikning o'sishiga olib kelmaydi, chunki hosildorlik faqat mehnatga emas, balki tuproqning tabiiy unumdorligiga ham bog'liq bo'ladi. U berishi mumkin bo'lgan narsadan ortiqchasini undan olib bo'lmaydi. Hisoblab chiqqach, T.Maltus xulosa qiladi: insoniyat qancha harakat qilmasin, qishloq xo'jaligidan u oladigan oziq-ovqat mahsulotlari miqdori faqat arifmetik progressiyada o'sishi, aholining soni esa geometrik progressiyada o'sishi mumkin.

T.Maltus hisobidan shu narsa kelib chiqadi: agar yer kurrasi aholisi sonining o'sishi cheklanmaydigan bo'lsa, u chog'da odamlar dahshatli ocharchilikka duch keladilar.

10.2-jadval

T.R.Maltus «Nufus qonuni»ning matematik ifodasi

Aholining o'sishi	Geometrik progressiya	1,2,4,8,16,32,64,128... (2 barobar ko'p bo'ladi)
Tirikchilik vositalarining o'sishi	Arifmetik progressiya	1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,... (absolyut miqdorga oshib boradi)
200 yildan so'ng	Aholining o'sishi 256 marta	Tirikchilik vositalari 9 marta
300 yildan so'ng	Aholining o'sishi 9096 marta	Tirikchilik vositalari 13 marta

Bu nazariya barcha iqtisodiy ta'limotlar ichida eng qayg'uli, eng ma'yuslisi hisoblanadi. Maltus «doktrinasi» avvalo, uslubiy jihatdan xato edi, chunki insonlar o'simlik va hayvonot dunyosidan farqli o'laroq faqat iste'mol qilmaydilar, balki o'zlari ishlab chiqaradilar va tirikchilik vositasini ko'paytirish imkoniyatlariga egadirlar. Qolaversa, ingliz olimi o'lim darajasiga e'tibor bermagan (o'lim darajasi bilan aholining ko'payish darajasi nisbatan bir xil) va jamiyat farovonligining o'sishi tug'ilishning kamayishiga olib kelishini ham hisobga olmagan. Chunki tug'ilishning kamayishiga ta'sir etuvchi sabab urbanizatsiya – ya'ni jamiyatning rivojlanishida shaharning ahamiyati oshib borishi hisoblanadi. Shahar hayot tarzi ko'p bolali

oilalarning ko'payishini keltirib chiqarmaydi. Agar qishloqda bola yoshligidan yordamchi hisoblansa, shaharda esa o'z tarbiyasi uchun katta mablag' va vaqt sarflashni talab qiluvchi iste'molchi hisoblanadi.

Biroq, Maltus g'oyalarida bir qancha ijobiy fikrlar ham mavjud. Hozirgi kunda sayyoramizda 8 mlrddan ortiq aholi istiqomat qilmoqda (1945-yilda aholi soni 2,5 mlrd edi) va bu ko'rsatkich tobora ortib bormoqda. Eng muhim va ayanchli tomoni shundaki, kam rivojlangan va qoloq davlatlarda bu o'sish tez bo'lib, aholining 75%i shu davlatlarga to'g'ri keladi.

BMTning yangi tahlillariga ko'ra, Yerdagi odamlar soni 2030-yilda 8,5 mlrd, 2050-yilda esa 9,7 mlrd bo'ladi. O'sish 2080-yillarga borib, o'zining eng yuqori nuqtasiga chiqadi va dunyo aholisi 10,4 mlrd kishiga yetadi. Va bu miqdor 2100 yilgacha saqlanib qoladi.

AQShdagi Vashington universiteti tomonidan olib borilgan tadqiqot esa 21 asr oxirlarida dunyo aholisi soni nafaqat o'sishdan to'xtashi, balki qisqara boshlashini prognoz qilmoqda.

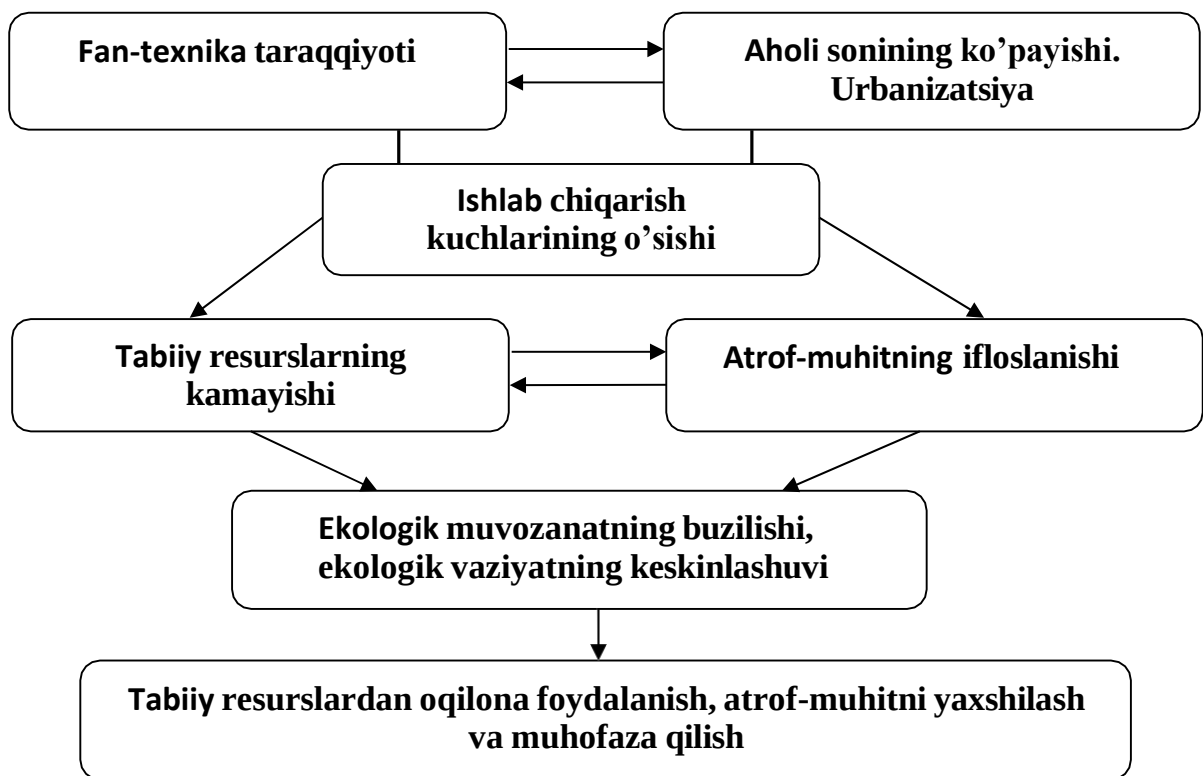
Lancet jurnalida chop etilgan bu tadqiqotga ko'ra, dunyo aholisi soni 2064-yilda 9,7 mlrd kishiga yetadi va asr oxiriga borib, 8,8 mlrd kishiga tushib qoladi.

Unda aytilishicha, keyingi 80 yil ichida aholi soni Yaponiya, Ispaniya va Italiyada ikki baravar, Afrikaning Sahroi Kabirdan janubi-g'arbiy qismida esa uch baravar kamayib ketadi. 2100-yilga borib, 65 yoshdan oshgan odamlar soni 2,4 mlrd kishini, 20 yoshgacha bo'lganlar soni esa 1,7 milliardni tashkil qiladi. Ya'ni dunyoda keksalar yoshlardan ko'p bo'ladi.

BMT ma'lumotiga ko'ra hozir dunyoda 1 mlrd 400 ming kishi kambag'al. Kam rivojlangan mamlakatlar turmush darajasini «jahon andozasi»ga «ko'tarish» uchun resurslardan foydalanishni 50 baravar ko'paytirishga to'g'ri keladi. Shuning uchun demografiya muammosi hozirda ham nihoyatda dolzarbdir. Bugungi kunda bu muammoni hal qilish maqsadida hatto oilani rejalashtirish chora-tadbirlari taklif qilinmoqda.

Ekologik xavfsizlik deganda atrof tabiiy muhit holatini organizmlarning hayoti uchun extiyojlariga javob bera olishi, yoqi insonlar uchun sog'lom, toza va qulay tabiiy sharoitga ega atrof- muhit tushuniladi. Ekologik xavfsizlikni taminlash uchun har bir alohida davlat ma'lum ekologik siyosatni olib boradi.

Ekologik tahdidlar deganda atrof muhit holati va insonlarning hayot faoliyatiga bevosita yoqi bilvosita zarar yetkazadigan tabiiy va texnogen xarakterdagi hodisalar tushuniladi. Ekologik tahdidlarning mahalliy, milliy, regional va global darajalari ajratiladi. Ekologik tahdidlar darajalari shartli ajratilgan. Aholining ichimlik suvi bilan ta'minlanishi, havoning ifloslanishi, chiqindilar muammosini maqalliy darajadagi ekologik tahdidlar qatoriga ham kiritish mumkin.

10.2-rasm. Inson mehnati faolitining tabiatga ta'siri omillari va shakllari

O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlikni taminlash strategiyasi ekologiya sohasidagi shaxs, jamiyat va davlatning O'zbekiston Respublikasining milliy xavfsizlik Konsepsiyasi va Konstitutsiyasida belgilangan hayotiy zarur manfaatlaridan kelib chiqadi.

Shaxsning hayotiy zarur manfaatlariga:

- insonning hayot faoliyati uchun optimal ekologik sharoitlarni taminlash, aholi salomatligini himoya qilish kiradi;

Jamiyatning hayotiy zarur manfaatlariga:

- barqaror ekologik vaziyatni qaror toptirish, aholi salomatligini taminlash, sog'lom avlodni shakllantirish, barqaror rivojlantirish, regionda ekologik vaziyatning barqarorligi, sog'lom turmush tarzini shakllantirish;

- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarida ilmiy-texnik rivojlantirishning yuqori darajasini taminlash;

- milliy xavfsizlikning samarali tizimini yaratish, O'zbekistonning kollektiv xavfsizlik va hamkorlikning regional va global tizimlari tarkibiga tabiiy qo'sxilishini taminlash kiradi.

Har bir alohida mamlakatda ekologik xavfsizlikni taminlashning ustuvor yo'nalishlari mavjuddir. O'zbekistonda, bozor iqtisodiga o'tish sharoitida tabiiy resurslardan foydalanish va Atrof muhitni ifloslanishdan saqlash borasida ijobiy o'zgarishlar amalga oshdi.

Ekologik xavfsizlikni taminlash va ekologik tahdidlarning oldini olish uchun O'zbekistonda birinchi navbatda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Tabiiy resurslardan, shu jumladan, suv, yer, mineral xom ashyo va biologic resurslardan kompleks foydalanish;
2. Respublika hududida atrof muhit ifloslanishini ekologo-gigienik va sanitar me'yorlargacha kamaytirish;
3. Ekologik falokat zonasi-Orol bo'yida, shuningdek, mamlakatning boshqa ekologik nomaqbul hududlarida ekologik holatni tiklash va sog'lomlashtirish bo'yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish;
4. Respublika aholisini sifatli ichimlik suvi, oziq mahsulotlari, dori-darmonlar bilan taminlash;
5. Ekologik toza va kam chiqitli texnologiyalarni joriy qilish;
6. Ekologiya sohasida ilmiy-texnik salohiyatni oshirish, fan va texnika yutuqlaridan foydalanish;
7. Aholining ekologik ta'limi, madaniyati, tarbiyasi tizimini rivojlantirish va takomillashtirishi;
8. Ekologik halokatlar, ofatlar, favqulodda vaziyatlar, avariylarning oldini olish va oqibatlarini tugatish;
9. Ekologik muammolarni hal qilishda jahon hamjamiyati bilan hamkorlikni chuqurlatish va boshqalar.

10.2. Atrof muhit va demografik siyosat

Mamlakatning tashqi va ichki ekologik siyosatini jahon talablari doirasida olib borishda qonuniy hujjatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda 120 dan ortiq qonun va qonun osti hujjatlari qabul qilingan. Ekologik qonunchilikning maqsadi insonlarning salomatligi, mehnat va maishiy sharoitlari to'g'risida g'amho'rlik qilish hisoblanadi.

Ekologik qonunchilik bir necha darajalarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining normalari ekologik qonunchilikning asosini tashkil qiladi. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublika Konstitutsiyasi asosiy qonun hisoblanib, hamma uchun majburiy va oliy yuridik kuchga egadir.

Atrof muhitni muhofaza qilish masalalari Konstitutsiyaning 49, 62, 66, 65 va 115-moddalarida berilgan. Konstitutsiyaning 49-moddasida "Har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqiga ega.

Davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Shaharsozlik hujjatlarining loyihalari qonunda belgilangan tartibda jamoatchilik muhokamasidan o'tkaziladi.

Davlat barqaror rivojlanish prinsipiga muvofiq, atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Davlat Orolbo'yi mintaqasining ekologik tizimini muhofaza qilish hamda tiklash, mintaqani ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlantirish yuzasidan choralar ko'radi."²⁸ deb ta'kidlanadi.

Konstitutsiyaning 62-moddasida «Fuqarolar atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlar» deb ta'kidlanadi. Ushbu talabga ko'ra O'zbekistonning har bir fuqarosi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishi va tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish talablariga to'la amal qilishi shartdir.

Asosiy qonunning 66-moddasiga ko'ra, "Mulkdor o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkka o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mol-mulkdan foydalanish atrof-muhitga zarar yetkazmasligi, boshqa shaxslarning, jamiyat va davlatning huquqlarini hamda qonuniy manfaatlarini buzmasligi kerak", ya'ni Atrof muhit holatiga zarar yetkazmasligi kerak.

«Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir».²⁹

Umummilliy boylik tushunchasi O'zbekiston konstitutsiyalari tarixida birinchi bor qo'llanilgan bo'lib, u barcha turdagi mulk shaklini inobatga oladi. Lekin barcha tabiiy obyektlar o'zbek xalqining mulki bo'lib, uni O'zbekiston Respublikasi ilk bor mustaqil tasarruf etish huquqiga ega bo'ldi. Endilikda milliy boylik bo'lgan barcha tabiiy zahiralardan o'ta samaradorlik bilan foydalanish mamlakatimiz rivojining zaminidir. Shuning uchun ham davlat ularni o'z muhofazasiga oladi.

Konstitutsiyaning 100-moddasiga binoan ilk bor shahar, tuman, viloyat mahalliy hokimiyatlariga o'z ma'muriy-hududiy bo'linmalarida atrof muhitni muhofaza qilish vakolati topshirilgan. Ularda yashovchi aholini ekologik jihatdan xavfsizligini taminlash, iqtisodiy-ekologik tadbirlarni uyg'unlashtirish, hamda kelajak istiqbollarni belgilash maqsadida tabiiy obyektlarni muhofaza qilish chora-tadbirlarini tegishli hududlar bo'yicha ishlab chiqish, ulardan foydalanish, egallash, ijaralash va mulk sifatida berish huquqini yaratdi, nazorat-javobgarlik mexanizmini takomillash- tirishga imkon berdi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot va uning bilan bog'liq tabiiy muhitning

²⁸ Mazkur yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023-yil 30-aprel kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi umumxalq ovoz berish orqali qabul qilingan.

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 68-moddasiga muvofiq

buzilishi muhofazani kuchaytirish, alohida resurslardan foydalanishni huquqiy tartibga solish uchun «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida» (1993); «Alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to‘g‘risida» (1993); «Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida» (1996); «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida» (1997) va boshqa qonunlar qabul qilingan. Mavjud qonunlar va normativ huquqiy hujjatlarda fuqarolarning ekologik huquqlariga katta o‘rin berilgan.

Zaharli chiqindilarni tashlash natijasida ekinlarni, baliqlarni nobud qilish, tabiiy obyektlarni buzish, yetkazilgan zarar uchun korxonalar, mansabdor shaxslardan va fuqarolardan belgilangan tartibda tovon pulini undirish majburiydir.

Mavjud qonunchilikda tabiatdan oqilona foydalanish, yangi, kam chiqitli texnologiyalarni joriy qilish chora-tadbirlarini amalga oshirgan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar uchun rag‘batlantirish ko‘zda tutilgan.

Asosiy qonunda tabiatdan umumiy va maxsus yo‘sinda foydalanish shartlari berilgan. Tabiatdan umumiy tarzda foydalanish-tabiat qo‘ynida dam olish, baliq ovlash, o‘simliklar terish va boshqalar fuqarolar uchun tekinga, hech qanday ruxsatnomalarsiz amalga oshiriladi.

Tabiatdan maxsus foydalanish korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarga ishlab chiqarish va o‘ziga xos faoliyatni amalga oshirish uchun tabiiy resurslardan haq olib va maxsus ruxsatnomalar asosida egalik qilishga, foydalanish yoqi ijaraga beriladi. Tabiiy resurslardan foydalanishda maxsus me‘yorlar (limit) belgilanadi. Tabiatdan foydalanishda ijaraga olish, litsenziya, shartnoma va boshqa Shakllari mavjuddir. Tabiatdan foydalanish talab va me‘yorlar darajasida bo‘lmasa ruxsatnomalar va ijara shartnomalari bekor qilinadi va tabiatdan foydalanuvchi keltirilgan zararni qoplashi majbur bo‘ladi.

Atrof muhit va inson salomatligiga zarar yetkazadigan faoliyat, ekologik qonunbuzarliklar uchun mansabdor shaxslar va fuqarolar O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq intizomiy, fuqaroviy, ma‘muriy va jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

«Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida»gi qonunning 47-moddasiga ko‘ra:

➤ tabiatni muhofaza qilishning standartlari, normalari, qoidalari va boshqa normativ-texnik talablarni buzishda, shu jumladan, korxonalar, inshootlar, transport vositalari va boshqa obyektlarni rejalashtirish, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish yoqi ularni tugatish chog‘ida, ekologiya nuqtai nazardan xavfli mahsulotlarni chet ellarga chiqarish va chet ellardan olib kelishda hududning belgilab qo‘yilgan ekologiya sig‘imini, ekologiya normalari, qoidalarini buzishda;

➤ tabiiy boyliklardan o'zboshimchalik bilan foydalanishda, davlat ekologiya ekspertizasi talablarini bajarmaganlikda;

➤ tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun, atrof tabiiy muhitga zararli moddalar chiqarganlik va oqizganlik, qattiq chiqindilar joylashtirganlik, bu muhitni ifloslantirganlik va unga zararli ta'sir ko'rsatishning boshqa turlari uchun belgilangan xaqni to'lashdan bosh tortganlikda;

➤ tabiatni muhofaza qilish obyektlarini qurish rejalarini, tabiatni muhofaza qilishga doir boshqa tadbirlarni bajarmaslikda;

➤ atrof tabiiy muhitni tiklash, unga bo'ladigan zararli ta'sir oqibatlarini bartaraf yetish va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish choralari ko'rmaganlikda;

➤ tabiatni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirayotgan idoralarning ko'rsatmalarini bajarmaganlikda;

➤ alohida muhofaza qilinadigan hududlar va obyektlarning huquqiy tartibotini buzganlikda;

➤ ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini, kimyolashtirish vositalarini, shuningdek, radioaktiv va zararli kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, ulardan foydalanish, ularni zararsizlantirish va ko'mib yuborish vaqtida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzganlikda;

➤ atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarning obyektlarga borishiga, ayrim shaxslar va tabiatni muhofaza qilish jamoat tashkilotlariga esa huquq va vazifalarini ro'yobga chiqarishlariga to'sqinlik qilinganda;

➤ atrof tabiiy muhitning holati va uning resurslaridan foydalanish to'g'risida o'z vaqtida va to'g'ri axborot berishdan bosh tortganlikda aybdor bo'lgan shaxslar O'zbekiston Respublikasining qonunlariga binoan intizomiy, ma'muriy, jinoiy va boshqa yo'sindagi javobgarlikka tortiladilar».

Ekologiya sohasida huquqbuzarlik sodir etilganda quyidagi ma'muriy jazo choralari qo'llanilishi mumkin:

1) jarima;

2) ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni haqini to'lash sharti bilan olib qo'yish;

3) ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni musodara qilish;

4) muayyan shaxsni unga berilgan maxsus huquqdan (transport vositasini boshqarish huquqidan, ov qilish huquqidan) mahrum etish;

4¹) haq to'lanadigan jamoat ishlariga majburiy ravishda jalb etish;

5) ma'muriy qamoqqa olish.

6) chet el fuqarolarini va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni O'zbekiston Respublikasi hududidan ma'muriy tarzda chiqarib yuborish.

10.3. O‘zbekistonda ekologik qonunchilik va uning samaradorligini oshirish

O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi tabiatni muhofaza qilish siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi, qonun hujjatlarini qabul qiladi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining faoliyatini muvofiqlashtirib turadi. Tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun haq olishning eng ko‘p-kam hajmini, shuningdek, to‘lovlarini undirib olishdagi imtiyozlarni belgilaydi. Shuningdek, hududlarni favqulodda ekologiya holati, ekologiya ofati va ekologiya falokati mintaqalari deb e‘lon qiladi va bunday mintaqalarning huquqiy rejimini va jaf o‘rganlarning maqomini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidentiga davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig‘i sifatida quyidagi vakolatlar berilgan:

- ekologik xavfsiz muhitni taminlash uchun zaruriy chora- tadbirlar ko‘radi;
- ekologiya borasidagi qonunlarni imzolaydi va ularga oid farmon, farmoyish va qarorlar qabul qiladi;
- ekologik qonun me‘yorlarini buzuvchi davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining noekologik hujjatlarini bekor qiladi;
- Oliy Majlis senati tasdig‘iga Tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasining raisi lavozimiga nomzod taqdim etadi;
- ekologik inqiroz yoki talofot ko‘rgan hududlar yoki butun hudud bo‘yicha favqulodda holat joriy etadi;
- respublika ichki va xalqaro ekologik siyosatiga doir vakolatlarni amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi davlatning tabiatni muhofaza qilish siyosatini amalga oshiradi, ekologiya sohasidagi davlat dasturlarini qabul qiladi, ularning bajarilishini nazorat qiladi, tabiiy resurslarni hisobga olish va baholashni tashkil etadi, ekologiya maorifi va tarbiyasi tizimini yaratadi hamda uning amal qilishini ta‘minlaydi.

Atrof tabiiy muhitni davlat boshqaruvi Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Bir qator vazirliklar va muassasalar, korxonalarida tabiatni muhofaza qilishni boshqarish bo‘limlari ish olib boradi.

O‘zbekistonda Atrof muhitni muhofaza qilish bo‘yicha bosh ijro etuvchi organ Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi bo‘lib, u bevosita Oliy Majlis Senatiga bo‘ysunadi. Qo‘mitaning vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- vazirliklar, idoralar, korxonalar va fuqarolar, tabiatni muhofaza qilish haqidagi qonun hujjatlariga rioya etishlari ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;

- tabiatni muhofaza qilish dasturlarini ishlab chiqish;
- davlat ekologiya ekspertizasini o'tkazish;
- Atrof muhit sifatining me'yorlarini tasdiqlash;
- ifloslantiruvchi moddalarni havoga chiqarib tashlash va suvga oqizish, shuningdek, chiqindilarni joylashtirishga ruxsatnomalar berish va ularni bekor qilish;

- ekologiya masalalarida xalqaro hamkorlikni tashkil etish. Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi Qoraqalpog'iston Respublikasida, Toshkent shahri va viloyatlarda, ma'muriy tumanlar tabiatni muhofaza qilish qo'mitalaridan iborat tuzilmaga ega.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini shu bilan birgalikda Ichki ishlar vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Geologiya va mineral resurslar qo'mitasi amalga oshiradi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasida idoraviy, ishlab chiqarish va jamoat nazorati amalga oshiriladi.

Bizning mamlakatimizda uzoq vaqt davomida tabiatdan foydalanish bepul bo'lgan. Korxonalar yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanishgan, atrof muhitni ifloslantirganlar va buning uchun hech qanday to'lov to'lamaganlar. Faqatgina atrof muhitning juda kuchli ifloslanishi kuzatilgan ayrim hollarda korxonalar jarima to'lash bilan cheklanganlar.

Tabiatdan xo'jasizlarcha foydalanish ekologik inqiroz vaziyatlari vujudga kelishining asosiy sababi hisoblanadi. Tabiiy resurslarni qidirish, qazib olish va atrof muhitni muhofaza qilish xarajatlari davlatning zimmasida bo'lgan. Lekin hozirgacha bu xarajatlar tabiiy muhitga yetkazilgan zarardan ancha kam va farq chuqurlashib bormoqda.

Tabiiy resurslardan foydalanish, atrof muhitni ifloslaganligi, chiqindilarni joylashtirgani va boshqa ta'sir turlari uchun to'lovlarni joriy qilish iqtisodiy-ekologik muammolarni hal qilishning samarali yo'li hisoblanadi.

Tabiatga foyda keltiradigan, uning holatini yaxshilaydigan faoliyati uchun korxonalar, muassasalar tashkilotlar va alohida

Shaxslarga turli imtiyozlar beriladi.

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunga muvofiq O'zbekistonda tabiatni muhofaza qilishni taminlashning iqtisodiy tartiboti:

- tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik (shu jumladan, chiqindilarni joylashtirganlik) va atrof tabiiy muhitga boshqacha tarzda zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lov undirishni;

- kamchiqitli va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etilganida, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni qayta tiklashda samara beruvchi faoliyat amalga oshirilganida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga soliq, kredit imtiyozlari va o'zga imtiyozlar berishni;

➤ ekologiya nuqtai nazaridan xavfli texnologiyalarni qo'llaganlik va o'zga faoliyatni amalga oshirganlik uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga nisbatan maxsus soliqlar joriy etishni;

➤ tabiiy muhitning qulay holatini buzgan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolar zimmasiga uni tiklash vazifasini yuklashni;

➤ tabiat obyektlarini buzish yo'q qilib yuborish oqibatida yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda tovon puli undirishni va boshqalarni ko'zda tutadi".

O'zbekistonda atrof tabiiy muhitni belgilangan normativ(limit)dan ortiqcha ifloslantirganlik (ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganlik, oqizganlik va chiqindilarni joylashtirganlik) uchun, normativ ifloslantirganlik va tabiiy resurslardan nooqilona, kompleks bo'lmagan foydalanish uchun to'lovlar mavjuddir.

O'zbekiston Respublikasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslar sifatining yomonlashuvi oqibatida zarar yetishi hollarini nazarda tutib korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mol-mulki hamda daromadlari, fuqarolarning hayoti, salomatligi va mol-mulki ixtiyoriy hamda majburiy sug'urta qilinadi.

Yer sayyorasi insoniyatning umumiy yashash joyi, yagona uyi hisoblanadi va yer yuzida ekologik halokatni bartaraf qilish mavjud 200 dan ortiq davlatlarning, 7 mlrd. dan ortiq insonlarning umumiy vazifasidir. Mavjud ekologik muammolarni hal qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish xalqaro kelishuv asosida, umumjahon miqyosida amalga oshirilgandagina o'z samarasini berishi mumkin.

Davlatlararo hamkorlikning zarurligi sayyoramizda biosferaning yagonaligidan va insonlarning ta'siri hech qanday davlat chegaralari bilan cheklanmasligidan kelib kelib chiqadi. Oxirgi yillarda insoniyatni tashvishga solayotgan ko'plab mintaqaviy va umumsayyoraviy ekologik muammolar faqatgina davlatlararo hamkorlik yo'li bilan hal qilinishi mumkinligi ma'lum bo'lib qoldi.

Hozirgi vaqtda tabiatni muhofaza qilish sohasidagi hamkorlikning ikki asosiy shakli ajratiladi:

1. Atrof muhitni muhofaza qilish va resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma va konvensiyalar.

2. Xalqaro ekologik tashkilotlar faoliyati.

Turli davlatlarning Atrof muhitni muhofaza qilish sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirish uchun davlatlararo shartnomalar va konvensiyalar keng qo'llaniladi. Bunday hamkorlik dastlab XIX asrning birinchi yarmida hayvonot dunyosidan foydalanishni tartibga solish yo'nalishida vujudga kelgan. Ayniqsa ko'chib yuruvchi hayvonlarni muhofaza qilishga katta e'tibor berilgan. Faqatgina baliq, kit va boshqa okean hayvonlarini ovlashni tartibga

solish haqida 70 dan ortiq shartnomalar, konvensiyalar mavjud. Kitlarni ovlashni cheklashga oid birinchi xalqapo konvensiya 1931-yilda tuzilib, unda Antarktida atrofidagi suvlardan har yili 15 mingdan ortiq kit ovlanmaslik ko'rsatilgan edi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi vaqtda tabiatni muhofaza qilishga oid 300 ga yaqin turli shartnoma va konvensiyalar tuzilgan. Ularning orasida 1963- yili Moskvada tuzilgan atmosfera, suv osti kosmik fazodagi yadro sinovlarini ta'qiqlash haqidagi shartnoma alohida ahamiyatga ega.

1973-yilda nodir hayvon va o'simlik turlari bilan savdo qilishni chegaralash to'g'risidagi (SITES) xalqaro konvensiya tuzildi.

1972-yili Stokgolmda Atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'tkazilgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning I-Umumjaxon konferensiyasida 5-iyun Xalqaro tabiatni muhofaza qilish kuni deb e'lon qilingan. 1973-yili Londonda dengizlarni neft va boshqa zaharli ximikatlar bilan ifloslanishining oldini olish yuzasidan yangi xalqaro konvensiya qabul qilindi. 1978-yili Ashxobodda o'tgan Xalqaro Tabiatni Muhofaza qilish Ittifoqi (XTMI) bosh assambleyasida Jahon tabiatni muhofaza qilish strategiyasi qabul qilindi.

Atrof muhitga inson ta'sirining kuchayishi 1985-yili Venada ozon qatlamini muhofaza qilish konvensiyasi, 1992-yili Rio-De- Janeyroda Biologik xilma-xillikni saqlash, iqlimning o'zgarishi, cho'llashish bo'yicha va boshqa konvensiyalarning tuzilishiga sabab bo'ldi.

Atrof muhitni muhofaza qilish sohasida hamkorlik turli davlat va nodavlat tashkilotlari faoliyatida ham amalga oshiriladi. Bunday hamkorlik maqsadlari, tuzilishi va faoliyati bilan farqlanadi, hamkorlik xarakteriga ko'ra ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama, regional va subregional bo'lishi mumkin.

BMT Atrof muhit muhofazasi masalalariga katta ahamiyat beradi. BMTning 1972-yilda tuzilgan Atrof muhit bo'yicha maxsus dasturi YUNEP xalqaro hamkorlikni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. 1948-yili tuzilgan nodavlat tashkilot-Tabiatni Muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi (TMXI) yuzdan ortiq davlatlar, 300 ga yaqin milliy, davlat va jamoat tashkilotlarini birlashtiradi. Hozirgi vaqtda Atrof muhit muhofazasi sohasida 250 dan ortiq yirik xalqaro nodavlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. BMT ning fan, maorif, ta'lim va san'at masalalari bilan shug'ullanuvchi tashkiloti YUNESKOning 14 loyihadan iborat «Inson va Biosfera» dasturi ko'p yillardan beri xalqaro hamkorlikda amalga oshirilayotgan eng yirik dasturlardan biridir.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar eng ziddiyatli bosqichiga etgan hozirgi davrda Atrof muhitni muhofaza qilish sohasida barqaror xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Markaziy Osiyoda «Orolni qutqarish xalqaro fondi», Markaziy Osiyo Mintaqaviy

Ekologik Markazi va boshqa tashkilotlar faoliyat olib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining 1992-yili 2-martda BMTga teng huquqli a'zo bo'lishi ekologiya sohasidagi xalqaro hamkorlik uchun ham keng yo'l ochib berdi Birinchi navbatda Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi ikki tomonlama va ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish katta ahamiyaga egadir. Ayniqsa, Orol va Orolbo'yidagi ekologik muammolar Markaziy Osiyo davlatlari, xalqaro tashkilotlarning diqqat markazida bo'lib, ushbu yo'nalishda turli tadbirlar o'tkazildi va amalga oshirilmoqda. Orolbo'yi aholisini sifatli ichimlik suvi bilan taminlash, ularga tibbiy yordam ko'rsatish hamkorlikning asosiy masalalaridan hisoblanadi.

Tayanch iboralar

Tabiat va inson, demografik portlash, ekologik tahdidlar, atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari, atrof muhit va inson salomatligi, ekologiya sohasidagi ijtimoiy xavfli, ekologiya sohasida huquqbuzarlik, xalqaro ekologik tashkilot, ekologiya va tabiat, "Nufus qonuni".

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. XX asrda «Demografik portlash» ning sabab va oqibatlarini tushuntirib bering.
2. Ekologik xavfsizlik deganda nima tushuniladi?
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida tabiatdan foydalanish masalalari qanday aks ettirilgan?
4. Davlatlararo ekologik hamkorlikning zarurligini asoslab bering.
5. Ekologiya va tabiat muhofazasi faoliyati bilan shug'ullanuvchi qanday xalqaro tashkilotlarni bilasiz?
6. T.R.Maltus «Nufus qonuni»ning mohiyati.

XI BOB. SUV RESURSLARINI BOSHQARISH SOHASIDAGI XALQARO TAJRIBALAR VA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SUV MANBALARIDAN FOYDALANISH

- 11.1. Suv tanqisligini oldini oluvchi potensial imkoniyatlar
- 11.2 Suvni taqsimlash tizimlari
- 11.3. Suv bo‘yicha islohotlar va huquqiy himoya
- 11.4. Suv resurslarini boshqarish sohasidagi xalqaro tajribalar
- 11.5. Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish

11.1. Suv tanqisligini oldini oluvchi potensial imkoniyatlar

Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlash bilan bog‘liq muammolar to‘g‘risida so‘z yuritar ekanmiz, mintaqaning umumiy suv zahiralardan oqilona foydalanish kabi muhim masalani chetlab o‘tolmaymiz.

BMT Bosh kotibining “suv, tinchlik va xavfsizlik muammolari o‘zaro chambarchas bog‘liq”, degan pozitsiyasini to‘la qo‘llab- quvvatlaymiz. Ishonchim komil, suv muammosini hal qilishning mintaqa mamlakatlari va xalqlari manfaatlarini teng hisobga olishdan boshqa oqilona yo‘li yo‘q.

Gidrosfera deb, Yer sayyorasining tashqi qobig‘ini tashkil qiluvchi suv havzalariga va qisman litosfera qatlamlari orasidagi suvlarga aytiladi.

Gidrosfera suvi massasining asosiy qismi okeanlarda joylashgan bo‘lib, Yer yuzasining 71 %ini egallagan. Quyidagi jadvalda Yer sayyorasida tarqalgan suvlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan.³⁰

Tabiatdagi aylanayotgan suv miqdori okeanda mavjud bo‘lgan suv hajmidan kam bo‘lib, okean suv uchun ombor hisoblanadi. Umuman olganda, dunyo bo‘ylab 1.386.000.000 km kub suv miqdori mavjud bo‘lib, shundan 1.338.000.000 km kub suv okeanlarda to‘plangan. Bu 96.5%ga to‘g‘ri keladi. Tabiatda suv aylanish jarayonidagi bug‘lanish bosqichida okeanlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular umumiy bug‘lanishning 90 %ini ta’minlab beradi.

Bug‘lanish suvning suyuq holatidan gaz yoki bug‘ holatiga o‘tish jarayonidir. Bug‘lanish suvning suyuq holatidan suv aylanish jarayoniga qaytishining birlamchi yo‘lidir. Izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, okeanlar, ko‘llar, dengizlar, daryolar bug‘lanishi orqali atmosferadagi 90% namlik ta’minlanadi, qolgan 10% o‘simliklardan bug‘lanishi orqali ta’minlanadi.

Transpiratsiya bu suyuqlikning o‘simlik ildizidan barglari ostki qismidagi kichkina g‘ovakchalariga borib, u yerdan bug‘lanishi va atmosferaga o‘tish jarayonidir. Atmosferadagi taxminan 10% namlik o‘simliklardan bo‘lgan transpiratsiya hisobiga tashkil bo‘ladi deb baholanadi.

³⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan. Xalq so‘zi. 2017-yil 20-sentyabr.

Suv manbalari va ularning hajmi

Suv manbalari	Egallagan maydoni, km. kv	Hajmi, km. kv	Umumiy zahirasi, %
Dunyo okeanlari	316300000	1335800000	96.43
Muzliklar	16227500	24064100	1.74
Quruqlikdagi yerosti suvlari	134800000	23400000	1.69
Muzliklar ostidagi suvlar	21000000	300000	0.022
Tuproq namligi	82000000	16500	0,001
Ko'l suvlari	2058700	176400	0.013
Botqoqlik suvlari	2682600	11470	0.0008
Daryo suvlari	148800000	2120	0.0002
Biologik suvlar	510000000	1120	0.0001
Atmosfera namligi	510000000	12900	0.001

O'simlik transpiratsiyasi ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan jarayon – suv bargning sirtqi qismidan bug'lanar ekan, barglarning “nafas olishi”ni ko'rib bo'lmaydi. O'sish davrida barg o'z og'irligidan bir necha marta katta bo'lgan suvni bug'latadi, misol uchun katta dub daraxti yiliga 151000 litr suvni bug'latadi.

Suvning muz, muzliklar va qorda uzoq vaqt to'planib turishi tabiatda suv aylanish jarayonining bir qismidir. Yerning jami 90 % muzliklari Antarktidada, shu bilan birga, 10 % jahondagi muzliklar Grenlandiyaga to'g'ri keladi. Grenlandiyada muzliklarning qalinligi o'rtacha 1 500 metrga, lekin ba'zi joylarda uning qalinligi 4300 metrga boradi.

E'tibor bering, taxminan 1,386 million kub kilometr dunyo suv zahirasi 96 foizdan ortig'i sho'rlangandir va 68 foizdan ortiq chuchuk suv muzliklarda jamlangan, yana 30 foiz chuchuk suv yerostidadir.

Daryo va ko'llar kabi yerusti chuchuk suv manbalari faqatgina 93,100 kub kilometr (22,300 kub mil)ni tashkil qiladiki, bu jami suvni bir foizining 1/700 qismigagina teng xolos. Vaholanki, daryo va ko'llar odamlar har kuni foydalanadigan suvning asosiy manbayidir.

Dunyo okeanlaridan har yili o'rtacha 505 ming km kub suv parlanib, undan 458 ming km kub suv yog'in-sochin sifatida okeanlar ustiga, 47 ming km kub suv esa havo massasining harakati yordamida quruqlikka yetib kelib yog'adi. Ana shu 47 ming km kub suv quruqlikning suv resursi bo'lib hisoblanadi.

Suvning tabiatdagi aylanishi gidrologik doira sifatida ham ko'pchilikka tanish, u suvning yer ichida, ustida va osmondagi harakatini va mavjudligini tasvirlaydi. Yerdagi suv har doim harakatda va har doim o'z shaklini

o'zgartirib turadi, suyuq holatdan gaz holatiga, undan muzga va boshlang'ich holatga qaytadi. Suvning tabiatdagi aylanishi milliardlab yillar davomida mavjud bo'lgan va yerdagi barcha hayot unga bog'liq, yerda usiz hayot mavjud bo'lmas edi.

Suvning aylanishi boshlang'ich nuqtaga ega emas, lekin o'rganish uchun boshlang'ich nuqta deb okeanni olish maqsadga muvofiqdir. Suvning tabiatdagi aylanishini harakatga keltiruvchi quyosh okeandagi suvni isitadi. Bunda ma'lum qism suv havoga gaz holida bug'lanadi. Bug'lanish, shu bilan birga, ko'llarda va daryolarda ham yuz beradi. Quruqlikda o'simliklardan va turpoqdan katta hajmda suv parlanishi yuz berib, o'z navbatida havodagi suv bug'lariga kelib qo'shiladi. Atmosferadagi ma'lum kichik hajmdagi suv sublimatsiya orqali yuzaga keladi, muz va qor erish fazasini mutlaq chetlab o'tib gaz holatida bug'lanadi. Havo oqimlari bug' (gaz)ni atmosferaning shunday qatlamiga olib chiqadiki, u yerdagi sovuq harorat uning bulutlarga aylanishiga sabab bo'ladi.

Havo oqimlari bulutlarni yer yuzi bo'ylab harakatlantiradi va bulut parchalari birlashib o'sadi va yomg'ir sifatida osmondan qaytib tushadi. Ba'zi yog'inlar qor sifatida yerga tushadi hamda muz parchalari va muzliklar sifatida to'planishi mumkin. Qor issiq o'lkalarda bahor kelishi bilan erishni boshlaydi. Yog'inlarning asosiy qismi okeanlarga tushgani holda, ma'lum qismi yerning ustiga tushadi, bu yerda gravitatsiya yordamida suv yer yuzasi bo'ylab oqadi.

Ba'zi yer yuzasi bo'ylab oquvchi suv daryolarga kelib qo'shiladi va okean tomon oqib boradi, ba'zilari chuchuk suv sifatida ko'l va daryolarda to'planadi. Barcha suv yer yuzasi bo'ylab oqmaydi. Suvning ko'pgina qismi tuproqqa so'riladi (infiltratsiya). Ba'zi suvlar tuproqning chuqur qatlamiga infiltratsiyalanadi va yerosti suv qatlamini to'ldiradi, u yerda toza, katta hajmdagi yerosti suvlari uzoq vaqt davomida saqlanadi.

Ba'zi yerosti suvlari yer yuziga yaqin joylashgan bo'lib va yerusti suvlariga oqib chiqishi mumkin, insonlar yer yuzasiga yaqin bo'lgan suv havzalarini qidirib topib, yangi chuchuk suv quduqlarini yaratadi. Vaqt o'tishi bilan suv harakatlanishni davom ettirar ekan, suv okeanga qaytib suvning tabiatdagi aylanishini "yakunlaydi" va qaytadan boshlanadi.

AQSH Geologik kuzatish markazi suvning tabiatdagi aylanishini 16 bosqichga ajratgan:

- okeanlarda suvning to'planishi;
- bug'lanish;
- evapotranspiratsiya;
- sublimatsiya;
- suvning atmosferadagi holati;
- kondensatsiya;
- yog'ingarchilik;

- suvning muz va qor shaklida saqlanishi;
- qorlarning erib oqimlarga aylanishi;
- suvning yer sirti bo‘ylab oqimi;
- suvning o‘zandagi oqimi;
- chuchuk suv to‘planishi;
- infiltratsiya;
- yer osti suvlarining to‘planishi;
- yer osti suvlarining qayta yerustiga chiqishi;
- buloq.

Yer yuzidagi chuchuk suvning 24 mln. km³ qutb muzliklari tarkibida va baland tog‘liklardagi muzliklarda tarqalgan. Muzliklar quruqlikning 10%ini tashkil qiladi. Muzlarning umumiy massasi juda katta. Agar ular quruqlik yuzasi bo‘ylab tarqatilsa, qalinligi 100 metrdan ortiq muz qatlami hosil bo‘ladi. Agar ularni eritib yuborishning iloji bo‘lganda, undan hosil bo‘lgan suv dunyo okeanlari suviga qo‘shilib, uning sathi bir necha 10 metrga ko‘tarilib, aholi yashaydigan hududlarning ko‘p qismini suv bosar edi.

Chuchuk suv zahiralarining ko‘p qismi dunyoning ko‘pchilik mamlakatlarida, O‘rta Osiyo mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekiston hududida ham baland tog‘liklardagi muzliklardan hosil bo‘ladi. Daryo suv resurslari ham har bir respublikaning tabiiy geografik sharoitlariga bog‘liq holda turlicha tarqalgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining umumiy maydoni 450 ming km kv. bo‘lib, bu hududda oqib turadigan suv hajmi 117 km kubni tashkil qiladi. Shuningdek, bu ko‘rsatkich Qozog‘istonda 52,8 km kub, Tojikistonda 71,2 km kub, Turkmanistonda 68,6 km kubga teng.

Gap suv to‘g‘risida borar ekan, xo‘sh, yer yuzidagi shuncha suv qayerdan kelgan yoki qanday hosil bo‘lgan degan savol qadimdan odamzotni qiziqtirib kelgan. Quyida ana shu savollarga qisqacha javob berishga harakat qilamiz. Yer sayyorasining hosil bo‘lishi to‘g‘risidagi keng tarqalgan farazlarga ko‘ra, Yer sayyorasi avval sovuq gaz-chang, bulutlarning quyushuvidan hosil bo‘lgan. Bu shartli ravishda bulutlarning tarkibidagi 0,5-1 % bug‘langan suv saqlovchi tosh meteoritlar tarkibiga yaqin deb qabul qilingan.

Bu fikrlar orqali suvning Yer sayyorasi ichida va uning tashqarisida hosil bo‘lishini tashqi geosferaning hosil bo‘lishi bilan tushuntirish mumkin. Ammo sayyoramiz geosferaning, jumladan, gidrosferaning hamda erkin suvning (tog‘ jinslari bilan bog‘liq) hosil bo‘lishi uchun ma‘lum bir energiya talab etiladi. Hozirgi paytgacha kelib, ko‘pchilik olimlarning fikricha, bu jarayonning ketishida hal qiluvchi rolni sayyoraning ichidagi uran, toriy, kaliy va boshqa bir qancha elementlarning tabiiy radioaktiv parchalanishi evaziga yuzaga keluvchi radiogen issiqligi o‘ynaydi.

V.I.Vernadskiy nomidagi “Geoximiya” institutida o‘tkazilgan eksperiment ishlari natijasida magma tarkibida 9000 atmosfera bosimda va

1120 0C haroratda 18 %ga yaqin suv ajratib olingan. Hozirgi vaqtda harakatdagi vulqonlar bo'yicha olib borilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ulardan oqib chiqayotgan magma tarkibida 5-12 % suv mavjud.

Hisob-kitoblar shuni tasdiqlaydiki, tog' jinslaridan ajralib chiqqan suvlar miqdori Yer gidrosferasining hosil bo'lishi uchun yetarli ekan. Yerning ichki energiyasi hisobiga erigan tog' jinslari tarkibidan suv ajralib, murakkab yo'llar bilan Yer yuzasiga chiqib, dunyo okeanini hosil qilgan. Bu suvlar o'z navbatida parlanib, atmosferaga va so'ngra yana yer yuziga tushib, suvning global aylanma harakatini barpo qilgan. Taxmin qilinishicha, birlamchi dunyo okeani Yer yuzasini to'la egallagan, keyinchalik taktonik jarayonlar ta'sirida okeanning chuqurligi va quruqlikning balandliklari hosil bo'lgan va Yerning gidrosfera qobig'i yuza qismi hozirgi ko'rinishga kelgan.

Shunday qilib, sayyoramizdagi suvning birlamchi shakli tosh meteoritlari bilan bog'liq bo'lgan kimyoviy bog'langan suv bo'lsa, ular yuqori harorat ta'siri ostida asta-sekin erkin suvga aylanib, geosferaning erishi va suvsizlanishi natijasida yuqoriga ko'tarilgan. Shu tariqa dunyo okeanlari hosil bo'lgan. Yuqoridagi jarayonlar, ya'ni suv hajmi va litosferaning o'sishi hozir ham davom etmoqda. V.F.Derpgols keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, dunyo okeanining sathi har 100 yilda taxminan 1 metr (1 yilda 1 mm)ga ko'tarilmoqda.

O'rta Osiyoning arid iqlimi sharoitlarida suv resurslari tabiiy ekotizimlarning barqaror muvozanatini saqlash va mintaqaning aksariyat qismi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri sanaladi. Dolzarb ekologik muammolardan biri chuchuk suv tanqisligi hisoblanadi. Mintaqada faol ishlatilgani uchun foydalaniladigan toza suv miqdori tobora kamayib bormoqda.

Jamiyat va tabiiy ekotizimlarning barqaror hamjihatligini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan ekologik tartibga solish ichki va tashqi daryolar, ko'llar va boshqa suv ekotizimlarini ham "suv iste'molchilari" deb tan olishni taqozo etadi. Tabiat suv resurslaridan foydalanishda teng huquqli sherik bo'lishi lozim. Ekologik omillarsiz suv ekotizimlari o'z ahamiyatini yo'qotadi. Umuman, jamiyat uchun qarorlar qabul qiladigan shaxslar uchun quyidagi talablar asosiy o'rinni egallashi joiz:

- suv oqimlari o'z barqaror yashovchanligini yoki o'z-o'zini tozalashqobiliyatini ta'minlashi uchun ularni ekologik sarflash me'yorlariga rioya qilish;
- toshqinlar sarfi va daryo suvining qoniqarli sifatini saqlab qolish;
- daryo deltalari ehtiyojlarini qondirish va hokazo.

Suvga nisbatan ekologik talablarga rioya qilish, shuningdek, noyob endem turlari, noyob bioxilma-xilligi, ajoyib landshaft, o'ziga xos ijtimoiy ahamiyati va estetik xususiyatlari mavjud suv ekotizimlarini himoya qilishni

talab qiladi. Kichik va katta daryolar nafaqat tabiiy florasini va faunasini, balki boshlang'ich jozibadorligini ham saqlab qolishi katta ahamiyatga ega.

Orol dengizi havzasining asosiy gidrologik xususiyati havza hududining 2 tengsiz qismga tog' qismi va yalanglik hududiga ajralganligidadir. Tog'li qismi tarmoqlangan daryolardan oqimning shakllanish zonasi hisoblanadi, uning maydoni havza umumiy maydonining taxminan 25 foizini tashkil qiladi, bunda hududning 80%i Amudaryo va Sirdaryo havzalariga to'g'ri keladi. Yalanglik hududlari kam yog'inli va yog'inlar miqdoridan bir necha baravar ko'p parlanish qobiliyatiga ega bo'lib, oqim shakllanishida deyarli qatnashmaydi.

Bundan tashqari yalanglik hududlari parlanish va filtrlashga tog'li qismlardan keladigan oqimlarni sarflaydi. Bu jarayon inson xo'jalik faoliyati bilan kuchayadi. Daryo va suv omborlaridan olingan suv kanallar bo'yicha dalalarga beriladi, bu yerda parlanish va transpiratsiyaga sarflanadi va kam miqdorda yana qayta oqim ko'rinishida daryolarga qaytariladi. Orol dengizi tog'lardan yalangliklarga suv harakatining tabiiy gidrologik davrda so'nggi bosqich bo'ldi.

Suv resurslari hajmi sifatida ko'pincha sug'orish uchun suvning yuqori qismi – oqim shakllanishi zonasidagi suv oqimi olinadi, chunki O'rta Osiyo yalanglik hududida daryo oqimining hosil bo'lish ehtimoli favqulodda ko'p suvli yillarda mavjud, xolos.

11.2. Suvni taqsimlash tizimlari

Yer yuzida yashovchi har qanday mavjudot massasining asosiy qismini suv tashkil qiladi. Masalan, balog'at yoshiga yetgan kishilar tanasining yarmidan ko'p qismini suv tashkil qiladi. Badanda yog' to'planishi bilan suvning hisssasi kamayadi. Inson 50 yoshdan o'tgach, uning badanidagi suvning miqdori kamayib boradi. Organizmdagi suvning asosiy qismi (70 %) protoplazmalar to'qimasida, 7 % suv qon plazmasini hosil qiladi, 23 %ga yaqini to'qimalarni yuvib turishga sarf bo'ladi.

Inson organizmi uchun ham, hayvonlar uchun ham suvning ahamiyati beqiyosdir. Ovqat hazm qilish jarayoni organizmning muhim suv muhitida kechadigan funksiyasidan biridir. Suv har qanday oziq-ovqat mahsulotini erituvchi muhim eritma hamdir. Suv bilan birgalikda ozuqa moddalar (oqsil, uglevodlar, yog'lar, mineral tuzlar) oshqozonga va ichakka so'riladi va qon tarkibiga o'tadi. Qon bilan esa organizm bo'ylab teng tarqaladi.

Suvni organizmdan chiqaruvchi muhim a'zo buyrak hisoblanadi. Aynan buyrak orqali odam organizmidagi suvning yarmiga yaqini o'tadi. Shu bilan birga, buyrakdan bir sutka davomida 100 litr qon ham o'tadi. Bu yerda qon keraksiz moddalardan tozalanadi. Bu keraksiz moddalarni esa organizmning turli a'zolaridan suv olib keladi. Odam organizmida ro'y beradigan murakkab

jarayonlardan so'ng bir qismi siydik orqali chiqib ketadi. Shuning uchun ham ichimlik suvining toza bo'lishi muhim ahamiyatga egadir.

11.2-jadval

Suvning inson uchun qadrlilik darajasi

Yengil suvsizlik	Og'ir suvsizlik
Charchoq	Yutishga qiynalish
Ishtahaning yo'qolishi	Duduqlik
Terining qizarishi	Qo'pol harakatlar
Isiqqa chidamsizlik	Terining quruqligi
Bosh aylanishi	Kirtaygan ko'zlar, ko'rish qobiliyatining pasayishi
Quruq yo'tal	Teri qismining uvushib qolishi
Jig'ildon qaynashi	Mushaklarning siqilishi
Bosh og'rig'i	Bosinqirash
Og'izning qurishi	Tananing hidlanishi

Mabodo suv yetishmasa, buyraklarga yordam kerak bo'ladi va u jigarga murojaat qiladi. Agar jigar tez-tez buyrakning vazifasini bajarishiga to'g'ri kelsa, u samarali ravishda ishlay olmaydi. Insonda 1% suv yo'qotilishi chanqoqni qo'zg'atadi;

Dunyoda 1 mlrd. aholi sanitar me'yorlariga binoan xavfsiz ichimlik suviga ega emas. Har kuni dunyoda 5000 kishi ifloslangan ichimlik suvidan foydalanish oqibatida olamdan ko'z yumadi. Yer yuzida ishlatiladigan suvning 70%i qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keladi. 1 kg kartoshkani yetishtirish uchun 100 litr suv ishlatiladi. 1 kg guruch uchun 4000 litr, 1 kg mol go'shti yetishtirish uchun 3000 litr suv sarflanadi.

Suv ta'minoti - aholini, jamoat binolari va sanoat korxonalarini, transport, qishloq xo'jaligi. va boshqalarni suv bilan ta'minlashga oid tadbirlar majmui. Suv ta'minoti bir necha ming yillardan beri ma'lum. Qadimgi Misrda yer osti suvlarini juda chuqur quduklar qazib, oddiy mexanizm bilan chiqarishgan. Bunda sopol, yog'och, metall (mis va qo'rg'oshin) quvurlaridan foydalanishgan. Qadimgi Rimda yirik markazlashtirilgan Suv ta'minoti tizimi bo'lgan. O'rta Osiyoda mil. av. 6—5-asrlardan ma'lum. Qadimgi Samarqand shahri Suv ta'minotida shaharga kiraverishda katta to'g'on qurilgan, uning ustidan shaharga katta ariq o'tkazilgan.

Suv ta'minotida qo'llaniladigan muhandislik inshootlari kompleksi tizimi yoki vodoprovod deb ataladi. Aholi yashaydigan punktlardagi barcha Suv ta'minoti tizimlari markazlashtiriladi. Suv ta'minotining kommunal (jamoat binolari va aholini suv bilan ta'minlaydigan) hamda ishlab chiqarish.

xillari bor. Suv ta'minotida tabiiy suv manbalari — ochiq havzalar (daryo, ko'l, dengiz, suv ombori va boshqalar) hamda yer osti suvlari (buloqlar, artesian suvlari va boshqalar)dan foydalaniladi. Aholi extiyoji uchun eng yaroqli suv — yer osti suvlaridir. Lekin yer osti suvlari aholining extiyojini to'liq qondira olmaydi. Shuning uchun yirik shaharlar va sanoat korxonalari chuchuk suvli ochiq havzalar suvidan ta'minlanadi.

Suv ta'minotining umumiy sxemasi: suv qabul qilish inshooti 1, I nasos stansiyasi 2, suv tozalash inshootlari 3, toza suv rezervuari 4; II nasos stansiyasi 5, suv yo'llari 6 (quvurlar, beton ariqlar va boshqalar), vodoprovod tarmog'i 7 va bosim minorasidan iborat. Mahalliy sharoitga qarab, sxemasi o'zgarishi mumkin. Masalan, havza suvini tozalashning keragi bo'lmasa, suv tozalash inshootlarini qurishga ehtiyoj qolmaydi. Agar suv havzasi suv bilan ta'minlanadigan ob'yektdan baland joylashgan bo'lsa, nasos stansiyalari qurilmaydi.

Yer osti suvlarini chiqarish uchun quvurli quduqlar va gorizontall suv yig'gichlardan foydalaniladi. Buloq suvlari kaptaj inshootlari (g'ishtin idishlar, kameralar va boshqalar)ga yig'iladi. Ko'pincha, yer osti havzalaridagi suv nasos yordamida yuqoridagi idishga to'planadi, u yerdan nasos stansiyasi yordamida iste'molchilarga yuboriladi. Nasos stansiyalari, odatda, markazdan qochma nasoslar, rostlash, saqlash va nazorat o'lchash apparatlari bilan, ko'plari teleboshqarish qurilmalari bilan ta'minlanadi, ba'zilar to'liq avtomatlashtiriladi.

Tozalash inshootlarida tozalangan suv vodoprovod tarmog'i orqali iste'molchilarga tarqatiladi. Sanoat korxonalarida (ma'lum sharoitda) Suv ta'minotining aylanma va ketma-ket foydalanish tizimlari qo'llaniladi. Aylanma tizimda ishlab chiqarishda ishlatilgan suvni sovitib, tindirib, tozalab, undan yana foydalaniladi. Ketma-ket foydalanish tizimi bir korxonada ishlatilgan suvdan boshqa bir korxonada foydalanishni ko'zda tutadi, natijada suv ancha tejaladi.

Aholi yashaydigan punktlar, asosan, mahalliy suv havzalari suvi bilan ta'minlanadi. Masalan, Toshkent shahri Chirchiq, Bo'zsuv va boshqa tabiiy suv xavzalaridan suv ichadi. Aholiga beriladigan suv sifati qat'iy sanitariya ko'rigidan o'tkazib turiladi. Bu ish shahar va tuman sanepidstansiyalari zimmasiga yuklangan. Qishloq xo'jaligining suvga bo'lgan ehtiyojlari, daryolar, kanallar, suv omborlari, kollektorlar, novlar, suv tarqatish inshootlari, nasos stansiyalari va boshqa sug'orish majmualari orqali qondiriladi.

O'rta Osiyo hududida gidrotexnik inshootlarini barpo qilish juda qadimiy davrlarga borib taqaladi. O'rta Osiyo xususan, O'zbekiston hududlarida olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan sug'orish tarmoqlari qoldiqlari Sug'diyona, Baqtriya, Xorazm, Farg'ona, Marg'iyona davlatlarida dehqonchilik madaniyati g'oyat yuqori

bo'lganligidan dalolat beradi. Sug'orib dehqonchilik qilish miloddan avvalgi 2-ming yillikda Surxondaryoda, Zarafshon va Farg'ona vodiylarida, Amudaryo quyi qismida yuzaga kelgan. Sirdaryo va Amudaryo etaklarida sug'orish asosida yerlarni o'zlashtirish miloddan avvalgi 8–7 asrlarga borib taqaladi. Ma'lumki, daryolardagi suv miqdori yil davomida, mavsumdan–mavsumga va yillararo o'zgarib turadi. Yer yuzidagi, ayniqsa, O'rta Osiyo kabi hududlardagi ba'zi bir daryo va soylarning suv miqdori yil davomida shu qadar notekis va noqulay taqsimlanganki, oqibatda milliard–milliard metr kub suv xalq xo'jaligiga hech qanday foyda keltirmasdan behuda oqib ketadi. Ayrim paytlarda, masalan, toshqin va to'linsuv davrlarida daryolar to'lib – toshib oqib katta zarar ham keltiradi. O'lkamiz sharoitida, qishloq xo'jaligida suvga bo'lgan talab ortgan mavsumlarda esa bunday daryo va soylardagi suv keskin kamayib ketadi, ayrim hollarda butunlay qurib qoladi. Mana shunday sharoitda daryo va soylar suvidan to'la va samarali foydalanish hamda toshqinlarni oldini olish maqsadida ularning oqim rejimini boshqarib turish zarur. Bu muammoni daryolarda sun'iy ko'llar–suv omborlari barpo etish yo'li bilan hal etish mumkin. Suv omborlari qurish o'lkamiz kabi qurg'oqchil hamda qishloq xo'jaligi sug'orishga asoslangan hududlarda ayniqsa zarurdir. Ko'pchilik suv omborlarini qurishda ekinzorlarni suv bilan ta'minlashdan tashqari, ulardan gidroenergetika, baliqchilikni rivojlantirish, yirik sanoat korxonalari va shaharlar suv ta'minotini yaxshilash maqsadida foydalanish ham nazarda tutiladi. Jahon mamlakatlarida oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishning asosiy manbai-qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hisoblanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bugungi kunda dunyo aholisi is'temol qilayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining 20,0 foizda ko'prog'i dengiz, okean va o'rmon xo'jaliklariga to'g'ri kelgani holda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hissasiga esa 80,0 foizdan ortiq. XX asrning 50-yillariga qadar barcha mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham qishloq xo'jaligida yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga, ya'ni ekstensiv usullarda rivojlantirishga asosiy e'tibor berilgan. Bugungi kunda esa deyarli barcha mamlakatlarda haydaladigan yerlarning qisqarishi, lalmikor yerlar, yaylovlar va o'tloqlarning ekologik holatini yomonlashuvi, tuproq eroziyasi hamda sho'rlanish oqibatida yer tabiiy unumdorligining keskin pasayishi jiddiy muammoga aylandi. Shahar va qishloqlarning «eniga» kengayishi, sanoat ishlab chiqarishi infratuzilmalari va boshqa xizmatlarning rivojlanishi bilan bog'liq holda yer-suv taqchilligi kuchayib, asosan unumdor yerlar kamaygan. XX asrning 50-yillaridan boshlab dastlab iqtisodiy rivojlangan davlatlar, 80-yillardan esa rivojlanayotgan davlatlar, 90-yillardan esa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ilm-fan yutuqlari asosida texnik-texnologik jihatdan mutlaqo yangi biologiya, genetika, seleksiya yutuqlarini qo'llash, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika asoslarini

mustahkamlash, kimyolashtirish, irrigatsiya va melioratsiya tuzilmalarini takomillashtirish omillaridan keng sur'atda foydalanish boshlangan. Sug'orma dehqonchilikning iqtisodiy samarasi lalmikor dehqonchilikka nisbatan 3–3,5 marta yuqori bo'lishi ko'p mamlakatlarda sug'oriladigan yerlarni muttasil kengayishiga olib keldi. Chunonchi, XX asr boshida dunyo bo'yicha sug'oriladigan yerlar 40,0 mln gektar bo'lsa, XX asrning oxirlarida 330,0 mln. gektarga yetdi yoki 8,2 marta o'sdi. Sug'orma dehqonchilik Sharq mamlakatlarida juda tez rivojlandi, ayniqsa, Xitoy va Hindistonda mavjud ekin maydonlarining 45,0 foizi sug'oriladigan maydonlardan iborat bo'lsa, bu ko'rsatkich AQSh va Rossiyada bundan ham katta qiymatga tengdir. Sug'orma dehqonchilik O'rta Osiyo mamlakatlarida, birinchi navbatda O'zbekistonda jadal rivojlandi. 1940-yilda sug'oriladigan yerlar 2672,6 ming gektar bo'lsa, hozirgi kunda 4279,0 ming gektarga yetdi. O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarining yillar davomida ortib borishi Birgina O'rta Zarafshon havzasidagi Damxo'ja suv taqsimlovchi inshooti Samarqand viloyatidagi uchinchi gidroinshoot bo'lib, Oq-Qoradaryo suv taqsimlovchi inshootidan 57 km quyida Qoradaryoda qurilgan. Damxo'ja gidrouzeli Qoradaryo daryosida joylashgan, ma'muriy jihatdan u Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumaniga qaraydi. Qoradaryoning shu uchastkasidagi maksimal sarfi, 560 m³/s, tubining nishabligi 0,0027, oqim tezligi 3,5 m/s. Kattaqo'rg'on suv omboriga suv eltuvchi kanalga hamda Miyankal — Xatirchi, Damarik kanallariga kafolatlangan suv chiqarish gidrouzelining asosiy vazifasiga kiradi. Gidrouzel tasarrufidagi sug'oriladigan maydon 49200 ga teng. Damxo'ja gidrouzeli 1955–1956-yillarda qurilgan va 1956-yildan boshlab foydalanishga topshirildi. Gidrouzelning pasportida uning konstruksiyasi 3- klassli ochiq va to'siqli temir-betonli, Farg'ona tipiga mansubligi aytiladi. Gidrouzel chapqirg'oq va o'ngqirg'oq suvini tutib turuvchi to'g'onlardan iborat bo'lib, asosiy to'g'onning davomi sifati qurilganligini ko'rish mumkin. To'g'onlar mahalliy grunt qatlamdan bunyod qilingan. Asosiy to'g'on 6 ta 7 metrlik suv o'tkazuvchi yo'laklarni hosil qiladi va har bir yo'lak 7,1 x 3,7 o'lchamli g'ildirakli to'siqlar bilan jihozlangan. Mazkur vertikal funksiyali to'siqlar elektr energiyasi yordamida harakatlantirishga moslashtirilgan. Gidrouzelning maksimal suv sarfi 560 m³/sek ga teng bo'lib, tezlik 3,5 m/sek gacha boradi. Suvni qabul qilish, tarqatish tizimi ancha murakkab bo'lib, chap qirg'oqda (Kattaqo'rg'on, Dam-Ariq magistral kanallari) va o'ng qirg'oqda (Miyonqol-Xatirchi) suvni taqsimlash uchun tarmoqlar shakllantirilgan. Gidrouzelda oqiziqlar to'planishga qarshi maxsus sistema (zapan) qo'llaniladi. Qishloq xo'jaligida suv resurslaridan foydalanish muayyan darajada mavsumiylik xarakteriga ega. Bu xususiyat ishlab chiqarish vaqti bilan ish vaqti o'rtasida hamda qish mavsumida o'simliklar rivojida uzilishlar bilan ham bevosita bog'liq. Bunday sharoitda suv resurslaridan yil davomida samarali foydalanishni tashkil qilish,

avvalo, tashkiliy tadbirlar (suv omborlarida suv zaxiralarini yig'ish, meliorativ tadbirlar majmuasini amalga oshirish va boshq.) bilan bog'liq bo'lib suv taqsimlash inshootlaridan to'g'ri foydalanish ya'ni suvni mavsumlar bo'yicha taqsimlanishi muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishning muhim vazifalaridan biri sug'orilib kelinayotgan yerlarni suv ta'minotini yaxshilash, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini samarali faoliyatini tashkil etishdan iboratdir.

Suv xo'jaligi - xalq xo'jaligi tarmog'i; suv resurelarini o'rganish, hisobga olish, undan kompleks foydalanishni rejalashtirish, sug'orish sistemalarini ekspluatatsiya qilish, yer osti va yer usti suvlarini ifloslanishdan, tugab qolishdan saqlash, shuningdek, uni iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanadi. Suv xo'jaligi vazifasiga yerlarni sug'orish, zaxini qochirish, yaylovlarni suv bilan ta'minlash; tuproq qatlamining yuvilib ketishi va jarliklar hosil bo'lishining oldini olish; yerlarni, binolar, inshoot va boshqa ob'ektlarni suv toshqini va suv bosishdan muhofaza qilish; sanoat, qishloq xo'jaligi, aholini suv bilan ta'minlash (qarang Suv ta'minoti), suv energiyasidan foydalanish; balikchilik va baliq ovlash, kema qatnashi va yog'och oqizish ishlari uchun zarur bo'lgan inshoot va moslamalarni qurish; suv resurelarining behuda sarflanishi, kamayib ketishi va ifloslanishidan muhofaza qilish va boshqa ishlar kiradi. Suv resurelariaan foydalanish tartibiga ko'ra, xalq xo'jaligi tarmoqlari suv iste'molchi va suvdan foydalanuvchi tarmoqqa bo'linadi. Suv iste'mol chilar (sanoat, qishloq xo'jaligi, kommunal xo'jaligi) suvni manbadan olib, aksariyat tamomila iste'mol qiladi yoki bir qismini o'zlashtiradi va bug'lantirib yuboradi, qolgan qismini esa sifatini o'zgartirgan (oqova) holda qaytaradi. Natijada manba suvining sifati, miqdori va rejimi o'zgaradi. Suvdan foydalanuvchilar (gidroenergetika, suv transporta, baliqchilik va boshqalar) suvning o'zidan emas, uning energiyasidan va suvli muhitdan foydalanadilar, natijada manbadagi suv sifati, miqdori va rejimi o'zgarmaydi.

O'rta Osiyoda qishloq xo'jaligi juda ko'p suv iste'mol qiladi. Uning hissasiga sug'orma dehqonchilikda to'liq sarflanadigan umumiy suv miqdorining 80—90% ga yaqini yoki yiliga 64 mlrd. m³ to'g'ri keladi. Uning asosiy qismi sugorma dehqonchilikda sarflanadi. Arid zonalardagi suv resurelarining eng muhim xususiyati — ularning hududlar bo'yicha notekis taqsimlanganligi, shuningdek, dare oqimining vaqt (yillar va mavsumlar bo'yicha oqim o'zgarishi) oralig'ida noqulay taqsimlanishidir. Ayrim hududlarda suv resurslari va unga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi nomuvofiklikni yo'qotish uchun gidrotexnika inshootlari: daryo va kanallar oqimini ko'p yillik, yillik, mavsumiy va oy, hafta va sutka davomida tartiblovchi suv omborlar, daryo oqimini hudud bo'ylab taqsimlovchi kanallar; daryo va suv omborlari va shu kabilan suv oluvchi nasos stansiyalari quriladi. Gidrotexnika inshootlari kompleksining majmui suv xo'jaligi sistemasini

tashkil etadi. Sugʻorish va xalq xoʻjaligining boshqa maqsadlari uchun suvga boʻlgan ehtiyoj kuchaygan hozirgi davrda bir qancha tarmoklarga xizmat qiladigan koʻp maqsadli yirik suv omborlari qurilmoqsa (mas, Chorvoq, Norak, Toʻxtagʻul va boshqa suv omborlari irrigatsiya va gidroenergetikaga xizmat qiladi), suvni havzalararo taqsimlash va uni uzok, masofalarga olib borish ishlari amalga oshirilmoqda (mas, Amudaryo suvi AmuBuxoro mashina kapali orqali Zarafshon daryosi havzasiga oqizilmoqda).

Oʻzbekistonda Suv xoʻjaligi tarixi juda qadimiy. Sirdaryo va Amudaryo etaklarida mil. av. 8—7-asrlardan boshlab sugʻorma dehqonchilik qilinganligining arxeologik dalillari mavjud. Samarqand vodiysi, Fargʻona vodiysida qadimiy sugʻorish inshootlari (kanallar, toʻgʻonlar, korizlar) qoldiqlari hozirgacha saqlanib qolgan. Yirik sugʻorish kanallaridan Boʻzsuv, Zang kabilar qadimiy tarixga ega. 10-asrda Pasttogʻ darasi (Jizzax viloyati Forish tumani)da qurilgan Xon bandi (suv sigʻimi 1,5 mln.m³), 16-asrda Samarqand viloyatida qurilgan Abdullaxon bandi oʻsha davrning noyob inshootlaridan biri boʻlgan.

Oʻzbekistonda Suv xoʻjaligi sistemasi 20-asrning 20-yillaridan boshlab eski sugʻorish tarmoklarini tiklash, yangilarini qurish, sugʻoriladigan yangi yerlarni oʻzlashtirish (Mirzachoʻl, Dalvarzin, Qumqoʻrgʻon dashtlari, Jizzax choʻli, Qizilqum chekkasi) va uning suv taʼminoti, xoʻjaliklararo sugʻorish va kollektordrenaj tarmoklarini qurish va boshqa bilan bogʻliq holda shakllanadi (qarang Kanal, Melioratsiya). Qishloq xoʻjaligi sugʻorma dehqonchilikka asoslangan Oʻzbekistonda suvni isteʼmolchilarga oʻz vaqtida va kerakli miqdorda yetkazib berish maqsadida koʻplab kanal, gidrouzel, gidrotexnika inshootlari, suv omborlari, doimiy nasos stansiyalari, kollektordrenaj tarmoqlari qurildi. Respublika Suv xoʻjaligida 4,3 mln.ga sugʻoriladigan yerlar va 19,5 mln.ga suv chiqarilgan yaylovlarni suv bilan taʼminlash uchun umumiy suv sarfi 2500 m³/sek boʻlgan 75 ta yirik kanal, umumiy hajmi 18,6 mlrd. m³ boʻlgan 53 suv ombori va 25 sel ombori, 32,4 ming km xoʻjaliklararo va 176,4 ming km xoʻjalik sugʻorish tarmoqlari, 5000 ga yaqin nasos agregatlari oʻrnatilgan 1479 doimiy nasos stansiyalari va boshqa inshootlar qurilgan. Suv xoʻjaligi oʻz qurilish industriyasi va mexanizatsiyalashgan suv qurilish tashkilotlariga ega. Suv xoʻjaligi tizimida ilmiy tadqiqot intarlari, oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlari (Oʻrta Osiyo irrigatsiya ilmiy tadqiqot instituti, "Suvloyiha" birlashmasi, Toshkent irrigatsiya va melioratsiya instituti, kollejlari), loyihaizlanuv muassasalari faoliyat koʻrsatadi. Suv xoʻjaligiga umumiy rahbarlikni Respublika Qishloq va suv xoʻjaligi vazirligi olib boradi. Vazirlikning viloyatlar boshqarmalari hamda irrigatsiya tizimlari gidrouzellar, kanallar, nasos stansiyalari ishlarini boshqaradi. Gidrometriya xizmati joylarda suv taqsimotini hisobga oladi va nazorat qiladi.

Suv ta'minoti va oqova suv sohasi shahar xo'jaligida muhim o'ringa ega. Shahar aholisini sifatli va zarur miqdorda suv bilan ta'minlash, shaharda hosil bo'ladigan oqova suvlarni oqizish va ularni qaytadan suv havzalariga chiqarishdan oldin, tozalash inshootlarida talab qilingan darajada tozalash sanitariya-gigiyenik jihatdan ahamiyatga molikdir. Ichimlik suvi bilan ta'minlash, oqova suvlarni oqizish va tozalash aholining turmush darajasini yaxshilash bilan birga suv orqali o'tadigan turli kasalliklarning oldini ham oladi. Issiq iqlim sharoitida inson hayoti va faoliyati uchun suv alohida salmoqli o'rin egallaydi. o'rta Osiyoda qadim zamonlardan buyon suv eng katta boylik bo'lib kelgan, uni e'zozlashgan va tejashgan. o'rta Osiyo xalqlari, jumladan, qadimgi shaharlar aholisi suvni ariqlardan yoki suv yig'ish va tindirish uchun mo'ljallangan maxsus moslama - hovuzlardan olishgan. Tabiiy manbalardan suv olish, uni tozalash, zararsizlantirish, tashish hamda aholi, sanoat korxonolari va boshqalarga uzatishni ta'minlovchi muhandislik inshootlari hamda qurilmalari majmuyini qurish bilan aholini kerakli miqdorda va bosimda sifatli ichimlik-xo'jalik suvi bilan ta'minlash mumkin. Shuningdek, oqova suvlarni zararsizlantirish hamda suv havzalari ifloslanishining oldini olish uchun maishiy-xo'jalik va sanoat korxonalaridan chiqadigan oqova suvlar maxsus inshootlarda tozalanib, yana suv havzalariga oqiziladi. Keyingi yillarda hukumatimiz tomonidan suv havzal'arining sanitariya holatini yaxshilashga qaratilgan qator amaliy chora-tadbirlar ko'rilmogda. 3 Shaharlarning kengayishi, aholi sonining ortishi hamda sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarining jadal rivojlanishi suv havzalaridagi oqova suvlar ifloslanishining birdan bir omilidir. Oqova suvlarni ko'p miqdorda suv havzalariga tushirish bilan birga ularning tozaligini saqlab qolish xalq xo'jaligidagi muhim vazifalar sirasiga kiradi. Shuning uchun ham oqova suvlarni tozalash usulini to'g'ri tanlash bilan suv havzalariga tushiriladigan suvlarning sanitariya me'yorlariga to'la muvofiq kelishini ta'minlash mumkin. Oqova suvlar tarkibida turli chiqindi moddalar bo'ladi. Ularning tarkibidagi organik chiqindi moddalar turli kasalliklar chaqiruvchi bakteriyalar rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Shu bois oqova suvlarni tozalashda suv tarkibidagi chiqindi moddalarni, ayniqsa, organik moddalarni suvdan ajratib olish va zararsizlantirish muhim vazifalardan biridir. Oqova suvlar mexanik, fizik-kimyoviy va biologik usullarda tozalanadi Oqova suvlar tarkibidagi bakteriyalarni yo'qotish uchun ular zararsizlantiriladi. Mexanik tozalash usuli orqali oqova suv tarkibidagi chirimagan chiqindi moddalari suzish, tindirish va filtrlash yo'li bilan ajratib olinadi. Kimyoviy tozalash usuli oqova suvga kimyoviy reagentlarni qo'shishdan iborat bo'lib, bu reagentlar oqova suv tarkibidagi erimagan kolloidli va erigan modda zarrachalarining cho'kishiga imkon yaratadi. Biologik tozalash usuli oqova suv tarkibidagi mikroorganizmlarning yashash sharoitiga asoslangan bo'lib, bu organizmlar oqova suv tarkibidagi organik moddalarni oksidlash va qayta

tiklash uchun xizmat qiladi. Oqova suvlarni tozalash jarayonida tutilgan chiqindilar maxsus inshootlarda achitilib, ular quritiladi va zararsizlantiriladi. Mazkur o'quv qo'llanmada shaharlar va sanoat korxonalarida hosil bo'ladigan oqova suvlarning turi, oqova suv ta'rifi va oqova suv turkumlari; oqova suvning umumiy chizraasi va tizimi, elementlari; oqova suv tizimlari va tarmoqlarining chizmalari, oqova suvning hisobiy sarfini aniqlash; quvur va kollektorlarning ko'ndalang kesimi shakllari hamda ulaming gidravliktavsifi; oqova suvlarni oqizish tizimini gidravlik hisoblash; oqova suv tarmoqlarining yo'nalishini belgilash; quvurlarning minimal diametri va ularning to'ldirilish darajasi, suvning hisobiy oqish tezligi va minimal qiyaligi, oqova suv tizimlarini qurishda ishlatiladigan quvurlar va ularning tutashgan joyini ulash usullari; kanal, kollektor va quvurlarning asosi; nazorat quduqlari va ulash kameralari; oqova suv tarmoqlarini daryo, soylar, avtomobil va temir yo'llardan o'tkazish usullari; oqova yomg'ir suvi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Oqova suv tizimlari quyidagi turlarga bo'linadi: umumiy, to'la ajralgan, to'la ajralmagan, chala ajralgan va kombinatsiyalangan. Turarjoy, jamoat binolari, sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarida hosil bo'ladigan axlatlarni gidrotransport uslubi yordamida quvur va kanallar orqali oqizish texnik-iqtisodiy va sanitariya nuqtayi nazaridan eng qulay hisoblanadi. Oqova suvlarni oqizish tizimlari qabul qilish, tarmoqlar, nasos shoxobchalari, tozalash inshootlari, havzaga qo'shish va boshqa muhandislik qurilmalaridan iborat murakkab xo'jalik hisoblanadi. Oqova suvlarni oqizish tizimi deb, aholi yashaydigan joylar, sanoat korxonalari va atmosfera oqova suvlarini qabul qilish, oqizish, saqlash, uzatish, tozalash, zararsizlantirish va havzalarga qo'shish yoki qayta foydalanish uchun mo'ljallangan muhandislik tarmoqlari, inshootlari va tadbirlari majmuasiga aytiladi. Umumiy oqizish tizimida yer ostida bitta oqova suv tarmog'i joylashtiriladi va barcha turdagi oqova suvlar birgalikda oqiziladi. Bo'lingan tizim, o'z navbatida, to'liq bo'lingan, qisman bo'lingan va yarim bo'lingan tizimlardan iborat. Umumoqizuv tizimida turli toifadagi oqova suvlar umumiy bir tarmoq orqali oqiziladi va tozalash inshootida tozalanadi. Bu tizimda tarmoqlarning umumiy uzunligi to'la bo'lingan tizimga nisbatan 30-40% qisqaroq, ammo katta diametrli quvurlar yotqizilishi zarurligi, yirik tozalash inshootlari va nasos shoxobchalari qurilishiga ko'proq mablag'ni talab qiladi. Bu tizimda yog'ingarchilik davrida bir qism oqova suvlar to'g'ridan to'g'ri havzalarga tashlanadi. Ya'ni bu tizim yog'ingarchilik paytidagina to'liq unumdorlik bilan, qolgan paytlarda esa qisman yuklanish bilan ishlashi mumkin. Bu esa tizimning eng katta kamchiligidir. Sanitariya nuqtayi nazaridan bu tizim xavfli hisoblanadi. To'liq bo'lingan tizimlarda maishiy va sanoat oqova suvlarini alohida, atmosfera oqova suvlarini esa alohida tarmoqlar orqali oqizish ko'zda tutiladi. Bu tizimda ikki va undan ortiq oqizdirish tarmog'ini yotqizish zaruriyati katta

mablag'ni talab qiladi. Ammo tozalash inshooti, nasos shoxobchasi, kollektorlari aynan maishiy va sanoat oqova suvlariga hisoblangan bo'lib, bir me'yorda ishlaydi va ularni ishlatishda qulayliklar yaratadi. Qisman bo'lingan tizimlarda chiqindilangan maishiy va sanoat oqovalari oqova suv tarmoqlari orqali tozalash inshootigayuboriladi. Atmosfera oqova suvlari esa ochiq ariqlar orqali havzaga oqiziladi. Bu tizim sanitariya nuqtayi nazaridan eng qulay hisoblanadi, ammo atmosfera oqova suvlari to'g'ridan to'g'ri ochiq havzalarga qo'shilishi ma'lum ekologik xavf tug'diradi. Yarim bo'lingan tizimlar to'la bo'lingan tizimga o'xshash har toifadagi oqova suvlar uchun mustaqil tarmoqlar yotqizilishi ko'zda tutilgan bo'lib, ushlab olish kollektori mavjudligi bilan farq qiladi. Odatda, bu kollektor suv havzasi qirg'og'i bo'ylab yotqiziladi va unda uchala toifadagi oqova suvlar oqiziladi. Kollektorlar ajratish kameralari bilan jihozlangan bo'lib, atmosfera oqova suvlarining boshlang'ich qismini tozalash inshootiga, qolgan qismini esa to'g'ridan to'g'ri havzaga qo'shish uchun ishlatiladi. Sanitariya nuqtayi nazaridan, bu tizim bo'lingan va umumioqizuv tizimlariga nisbatan afzal hisoblanadi. Oqova suvlarni oqizish tizimlari shahar istiqbolini, mahalliy shart-sharoitlarni, texnik-iqtisodiy hisoblar asosisida, mavjud suv havzalari muhofazasi talablarini inobatga olgan holda qabul qilinadi.

11.3. Suv bo'yicha islohotlar va huquqiy himoya

O'zbekiston Respublikasining suv xo'jaligi majmuyi (SXM) o'z ichiga murakkab tashkiliy-texnik va iqtisodiy mexanizmni birlashtiradi. Mamlakatning barcha hududiga suv olib kelish va olib ketish tizimining me'yoriy ishlashini ta'minlaydi hamda yuz minglab suv iste'molchilari va suvdan foydalanuvchilarga xizmat qiladi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi sektoridagi asosiy mahsulot ishlab chiqaruvchi, eng katta suv iste'molchisi sug'oriladigan dehqonchilikdir.

Suv resurslari. Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi o'rtacha ko'p yillik suv resurslari hajmi 133,6 km kubni tashkil etadi.

11.3-jadval

O'zbekiston Respublikasining ustki suv resurslari

Havza-daryo	O'rtacha ko'p yillik hajmi, km kub
Amudaryo suv havzasi	
Surxondaryo	3,25
Qashqadaryo	1,06
Zarafshon	0,51
Jami:	4,82
Sirdaryo suv havzasi	
Farg'ona vodiysining	
kichik daryolari	1,50

oʻrta oqim daryolari	0,36
Chirchiq, Angren	4,79
Jami:	6,65
Jami Amudaryo va Sirdaryo havzalari	11,47

Koʻrsatilgan hajmdan Oʻzbekistonga toʻgʻri keladigani 72,4 km kub, shundan 61,1 km kub sugʻorishga va 11,3 km kub boshqa isteʼmolchilarga sarflanmoqda. Oʻzbekiston Respublikasining bor suv resurslari qayta tiklanadigan tabiiy yerosti va yerusti hamda antropogen asosli qaytib keluvchi suvlardan iborat.

Suv resurslari ikki guruhga boʻlinadi:

- milliy suv resurslari;
- transchegaraviy suvlar.

11.4-jadval

Sirdaryo va Amudaryo havzalarida sugʻorish va suv ishlatishni rivojlantirish imkoniyatlari

Respublika daryo havzasi	Sugʻoriladigan maydon, ming, ga	Sugʻorishga suv ishlatish, mln. m kub/yil	Sanoat va maishiy xizmatga suv ishlatish, mln. m kub/yil	Umumiy suv ishlatish, mln. m kub/yil
Oʻzbekiston				
Sirdaryo	1892	21360	4130	25490
Amudaryo Jami	2179	32620	4910	37530
	4071	53980	9040	63020
Qirgʻiziston				
Sirdaryo	456	4380	500	4880
Amudaryo	30	240	20	260
Jami	486	4620	520	5140
Tojikiston				
Sirdaryo	262	3170	490	3660
Amudaryo	455	7570	2000	9570
Jami	717	10740	2490	13230
Qozogʻiston				
Sirdaryo	780	10400	4890	15290
Jami	1079	23430	1580	25010
Jami havza boʻyicha				
Sirdaryo	3390	39310	10010	49320
Amudaryo	3743	63860	8510	72370
Jami	7133	103170	18520	121690

Milliy suv resurslari o'z ichiga mahalliy daryo suvlari, yerosti va qaytib keladigan suvlardan, shuningdek, bir mamlakat chegarasida paydo bo'ladigan suvlardan iborat.

Transchegaraviy suv resurslari ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o'tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan har qanday yerusti yoki yerosti suvlaridir.

Transchegaraviy suv obyektlari ikki va undan ortiq davlatlar chegaralarini kesib o'tadigan yoki shunday chegaralarda joylashgan suv obyektlaridir.

Transchegaraviy suv obyektlarining (Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryolari, Orol dengizi va boshqa transchegaraviy suv obyektlarining) suvlaridan foydalanish huquqi O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilanadi.

Suv O'zbekiston Respublikasining davlat mulki umummilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo'lib, u davlat tomonidan qo'riqlanadi.

Yagona davlat suv fondi: jilg'alar, soylar, daryolar, suv omborlari, ko'llar, dengizlar, kanallar, kollektor-drenaj tarmoqlari, buloqlar, hovuzlarning suvlari va boshqa yerusti suvlaridan; yerosti suvlari, qor zahiralari va muzliklardan iboratdir.

Orol dengizi havzasi Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida sxemalarda 1983-1984-yillarda belgilangan davlatlararo suvni bo'lish limiti, 1996-yili Davlatlararo muvofiqlashtirish suv xo'jaligi komissiyasi tomonidan Chorjo'y shahridagi yig'ilishda tasdiqlangan.

Daryolar suvlari yil mobaynida bo'ladigan va ko'p yillik notekislik bilan tavsiflanadi: suv kam yilda (90 % ta'minot) suv hajmi o'rtacha suvlik yillikka qaraganda 23 km kubga kam. Hozirgi kunda Amudaryo havzasida suv hajmi mavsumiy tozalashda 90 % kafolatda 60,7 km kub suv hajmi ta'minlanadi. Suv resurslarini ishlatish strategiyasida asosiy qiziqishni bor suv resurslari uyg'otadi, ular nafaqat tabiiy, suv omborida saqlangan suv, balki qaytib keladigan va yerosti suvlarini ham hisobga oladi.

Suv kam yillari suv resurslari tanqisligi keskin ko'tariladi. Bu eng katta hududiy mohiyatga ega gidroenergetik uzellarni energetik tartibga solish bilan (ayniqsa, Sirdaryo havzasida) bog'liq, shu bilan birga, ma'lum ma'noda mavjud sug'orish tizimlarini yangilashning yo'qligi, suvni tejash texnologiyasi yechimlarining hamda boshqa texnik va texnologik yechimlarning yuqorida qayd etilgan sxemalarda ko'zda tutilmaganligi oqibatidir. Kuzatuvlar davridagi daryo suvlarining o'rtacha ko'p yillik tabiiy hajmi 123 km kubni tashkil etadi, shundan 81,5 km kub Amudaryo havzasida, 41,6 km kub – Sirdaryo havzasida. Jami respublika bo'yicha 17 mingdan ortiq tabiiy suv oqimi mavjud. Amudaryo havzasida ular – 9,9, Sirdaryo havzasida – 4,9 va ushbu daryolar oralig'ida – 2,9 mingta. Biroq asosiy qismi kichik soylar 10

km dan ortiq bo'lmagan uzunlikdagi suv oqimlaridir, bu, ayniqsa, Amudaryo va Sirdaryo oralig'iga taalluqli, bu yerda, asosan, yil davomida quriydigan daryochalar mavjud va hatto 10 km dan uzun bo'lgan suv oqimlarida ham har yili oqim bo'lavermaydi.

Transchegaraviy daryolarning hosil bo'lishi. Hozirgi paytda respublikada, asosan, irrigatsiya maqsadida 51 ta suv omboridan foydalaniladi. Ularning to'liq loyihaviy hajmi $18,8 \text{ km}^3$, foydali hajmi $14,8 \text{ km}^3$ ni tashkil etadi. Eng yiriklari Tuyamuyun, Chorvoq, To'dako'l, Kattaqo'rg'on suv omborlaridir. O'zbekistonning eng yirik suv omborlari kompleks ishlatiladi va asosan, irrigatsiya, energetika va sanoat maqsadlariga mo'ljallangan. Suv omborlaridan uzoq muddat foydalanish va ular tarkibida ro'y bergan o'zgarishlar keskin loyqalanishga olib keldi. Hozirgi paytda 11 ta milliy suv ombori loyqalanishdan tozalanishga muhtoj, 5 ta suv omborida loyqa darajasi chiqish chegarasiga yetib qoldi.

Gidrosfera shartli ravishda yerusti va yerosti suvlariga bo'linadi. Yerusti suvlariga okean, dengiz, daryo suvlari kirsa, yerosti suvlariga buloq suvlari, termal suvlar, minerallashtirilgan yerosti suvlari kiradi. Bunday **chuchuk** yerosti suvlarining 1 litri tarkibida 1 grammdan kam bo'lgan turli erigan moddalar bo'lishi mumkin. Bu suvlar yer sathidan o'rtacha 10-50 metr, ba'zan 200-500 metrgacha, juda kam hollarda ichimlik suvi sifatida ham sug'orish ishlari uchun foydalaniladi.

Termal yerosti suvlarining harorati $40-60^\circ\text{C}$ gacha bo'ladi. Ba'zan $60-100^\circ\text{C}$ gacha bo'lishi ham mumkin. Bunday suvlardan inshootlar, issiqxonalar, uylarni isitishda foydalaniladi. Bunday suvlar, odatda, 1000 metrdan chuqurda, chuchuk suvli qatlamlar orasida joylashgan bo'ladi. Masalan, Kuril orollari va Kamchatka yarimorolidagi suvlar gidrotermal suvlar hisoblanadi.

Yerosti minerallashtirilgan suvlari sanoat suvlari deb ham yuritiladi. Ularning tarkibida ba'zi bir foydali kimyoviy elementlar yoki ularning birikmalari mavjud bo'ladi. Minerallashtirilgan suvlar turli chuqurliklarda joylashgan bo'lishi mumkin. Ba'zan ular turli gazlar bilan to'yingan hamda yuqori haroratga ega bo'lishi ham mumkin. Bunday suvlarning aksariyati 200-300 metrdan 1500-2000 metrgacha chuqurlikda joylashgan. Odatda minerallashtirilgan yerosti suvlari topilgan hududlarda sog'lomlashtirish maskanlari qurilgan. Chunki bunday suvlar shifobaxsh suvlar hisoblanadi. Bizning respublikamiz hududida ham bunday suvlar keng tarqalgan.

Siz suvni atrofingizda har kuni ko'l, daryo, muz, qor yoki yomg'ir shaklida ko'rasiz. Shu bilan bir vaqtda suvning juda katta hajmi borki, u ko'zga ko'rinmaydi, bu yerostida mavjud bo'lgan va yerda harakatlanayotgan suv. Odamlar ming yillar mobaynida yerosti suvlaridan, asosan, ichimlik maqsadida hamda sug'orish uchun foydalanib kelganlar va hozir ham foydalanishmoqda. Yerdagi hayot uchun yerusti suvi qanchalik muhim bo'lsa,

yerosti suvi ham shunchalik muhim.

Yerustiga tushuvchi yog‘inning bir qismi tuproqqa infiltratsiyalanib, yerosti suviga aylanadi. Tuproq ichidagi bu suvning bir qismi yer sirtiga yaqinlashib, tezda o‘zanlardagi suvga qo‘shilsa, asosiy qismi gravitatsiya hisobiga pastga chuqurroq singib borishda davom etadi.

Diagrammaning ko‘rsatishicha, yerosti suvi harakatining yo‘nalishi va tezligi suvli qatlamning turli ko‘rsatkichlariga va qatlamlar joylashishiga bog‘liq (qattiq qatlam orqali suvning sizib o‘tishi qiyin kechadi).

Suvning yer sathidan pastda harakatlanishi jinslarning o‘tkazuvchanligi (suvning harakatlanishi qanchalik oson yoki qiyinligi) va g‘ovakliligiga (jinsda mavjud bo‘lgan ochiq hajmning kattaligiga) bog‘liq. Agar jinslar o‘z ichidan suvning nisbatan oson oqib o‘tishiga imkon bersa, u holda suv bir necha kun mobaynida uzoq masofalarga yetib borishi mumkin. Shu bilan birga, suv shunchalik chuqur qatlamlarga singib ketishi mumkinki, uning yana tabiatga qaytib chiqishi uchun ming yillar zarur bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi suv omborlari. Ro‘y berayotgan loyqalanish jarayoni tezkor qisqartirish bo‘yicha choralar ko‘rishni va kompensatsion suv havzalari qurishni talab etadi. O‘zbekiston hududidagi tabiiy ko‘llar kamsonli, juda notekis taqsimlangan va katta o‘lchamlarga ega emas. Tog‘li viloyatlarda eng ko‘p ko‘llar soni 2000-3000 m balandlikda joylashgan. Genezisi bo‘yicha O‘zbekiston ko‘llari tektonik, moren va zaval holatda kelib chiqqan. 1000-2000 m balandlik oralig‘ida ko‘llar soni ancha kamayadi.

Mahalliy daryolar irmog‘ida tabiiy qayir va delta ko‘llari joylashgan. Tog‘li ko‘llar, odatda, qor uyumi yoki muzliklardan hosil bo‘ladi, suv zahirasi taxminan 50 km³. O‘zbekistonda 500 dan sal ko‘proq ko‘l bo‘lib, asosan, 1 km² dan kam maydonli kichik suv havzalari va 10 km² dan ortiq maydonli 32 ta ko‘l mavjud.

XX asr ikkinchi yarmida mintaq daryolaridan suv olinishining oshishi suv oqimlarida suv sathining pasayishi, toshqinlar davrida suv toshishi maydonlarining kamayishi, daryolar bilan gidravlik bog‘liq bo‘lgan ko‘llar maydonlari qisqarishi, mavjud suv va suvoldi ekotizimlari maydonlarining umumiy qisqarishi va tanazzulga uchrashiga olib keldi. Daryo o‘zani va deltalarining katta hududlarida gumid landshaftlarning arid landshaftlariga o‘zgarishi ro‘y berdi.

O‘zbekiston hududidagi botqoqliklar, asosan, yalanglik hududlarda uchraydi. Ular yirik daryolar qayirlari, suv chiqishi konusi atrofi, relyef pastlagan yerlarda joylashgan.

Ko‘pincha botqoqlikni ko‘ldan ajratish mushkul, chunki yilning quruq davrida ba’zi ko‘llar botqoq uchastkalariga aylanadi. Botqoqliklar o‘lchami turlicha bo‘lib, bir necha yuz kvadrat kilometrgacha boradi. Tog‘li hududlarda botqoqliklar kam uchraydi, ularning maydoni ham katta emas. Ular aksariyat hollarda yerosti suvlari olinadigan hududlarda bo‘lib, sozlar deb nomlanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida (Surxondaryo, Qashqadaryo, Pskom kabi) qator daryolarning yuqori qismida 525 metr balandlikda tog'li muzliklar mavjud, ularning umumiy muzlanish maydoni – 54,2 km², ya'ni muzliklar, asosan, kichik shaklga ega, bitta muzlikning o'rtacha maydoni atigi – 0,293 km².

Qaytish suvlari kollektor-drenaj oqimi va tashlanma suvlar hisobiga shakllanadi. Ular suv resurslarining nisbatan katta ulushini tashkil qiladi va shu bilan bir vaqtda jiddiy ifloslanish manbayi hisoblanadi. 1988-2007-yillar davrida o'rtacha respublika doirasida qaytish suvlari umumiy hajmi 16 km³ dan (suv kam bo'lgan 2002-yilda) 1992-yilda 35,5 km³ gacha oraliqda o'zgardi. Qaytish oqimi ushbu hajmidan taxminan 10-19 km³ Sirdaryo havzasida va taxminan 9-16 km³ Amudaryo havzasida shakllanadi. Qaytish suvlarining katta hajmlari (50-51%) daryolarga, qolgan qismining taxminan 33 %i pastliklarga tashlanadi va atigi 16 % qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish uchun takroran ishlatiladi. Qaytish suvlarining pastliklarga tashlanishi natijasida ko'p sonli irrigatsiya tashlash ko'llari tashkil qilindi.

O'zbekiston Respublikasi sug'oriladigan yerlari hududida qaytish suvlarini ularning shakllanish xususiyati, miqdori va sifati bo'yicha shartli ravishda 3 zonaga ajratish mumkin:

1. Yuqori zona – sug'oriladigan dehqonchilik rivojlanishi tog'oldi va pasttog'li tumanlari (Farg'ona vodiysi, Surxondaryo va h.k.).

2. O'rtacha oqim (Buxoro, Navoiy, Jizzax, Sirdaryo viloyatlari).

Pastki oqim, oqim sayozlanishi zonasi (Qoraqalpog'iston, Xorazm viloyati). Odatda yuqori zona suv bilan ancha yuqori ta'minlangan, yerlar yaxshi tabiiy drenajlangani holda sug'orish va grunt suvlarining minerallashuvi past bo'lgan hududlardir. Qaytish suvlari nisbatan kam minerallashgan, sifati bo'yicha ham boshqa mintaqalardan yuqoridir (suv olinishida SOK ulushi 80 foizga yetadi). Suv minerallashuvi zich qoldig'i bo'yicha 1,1-3,7 g/l oralig'ida. Bu suvlar (tuproq-gruntlar holatini nazorat qilganda) tuzga bardoshli qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish uchun yaroqli.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng atrof tabiiy muhit muhofazasi bo'yicha bir qancha qonun hujjatlari kuchga kiritildi. O'zbekiston Butun jahon tabiat inqirozini oldini olish hamjamiyatiga qo'shilib, O'zbekiston Respublikasi 1992-yil dekabr oyida "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, 1993-yil may oyida "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi, 2001-yil 401-sonli "Zarafshon daryosining sanitar holatini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi hamda 2010-yil fevral oyida "Kommunal xo'jaligi tizimida tabiatni muhofaza qilish faoliyatini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qonunlar mamlakatimizda suv va suv resurslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan dolzarb muammolarni hal qilishga yo'naltirildi.

Suv resurslarining tanqisligi va ifloslanishi Atrof muhit muammolari orasida eng muhimlari qatoriga kiradi. Respublikamiz har yili oʻrtacha 60 kub km suv sarflaydi, bu suvga boʻlgan ehtiyojning 80 %ini tashkil etadi.

Sugʻorishda suvdan tejab foydalanmaslik oqibatida suvning 40%i sugʻorish tarmoqlarida va 20 %i sugʻorish jarayonida yoʻqotiladi. Hozirda 60 %dan ortiq irrigatsiya tizimi qayta tiklanishi talab etiladi. Sugʻoriladigan maydonlar mamlakat hududining 10 foizini (4,3 mln. ga) tashkil etadi.

Suvlar turli xil moddalar va mikroorganizmlar bilan ifloslanishi mumkin. Natijada uning sifati yomonlashadi, ichish va foydalanish uchun yaroqsiz holga kelishi xoʻjaligida ishlatilgan suvlar hisobiga ifloslanadi. Hisob-kitoblar shuni koʻrsatmoqdaki, shaharlarda bir kecha-kunduzda 600 ming metr kub toza suv ishlatilsa, uning 500 ming metr kubi oqova suv holatiga kelar ekan.

Mineral va mahalliy oʻgʻitlarning qoldigʻi, zaharli ximikatlar, sanoat korxonalarining texnologik jarayonlarida ishlatilib ifloslangan suvlar, kommunal xoʻjaliklarining chiqindi suvlari **oqova** suvlar deb ataladi. Oqova suvlar suvning tarkibiga koʻra mineralli, organik, bakterial va boshqa turlarga boʻlinadi. Mineralli oqova suvlar tarkibida qum, tuproq, shlak, mineral tuzlar, kislota va ishqorlar mavjud boʻladi. Organik oqova suvlar tarkibida oʻsimlik qoldiqlari (meva, poliz mahsulotlari, oʻsimlik yogʻlari va h.k.) hamda hayvon chiqindilari mavjud boʻladi.

Bakterial oqova suvlar tarkibida kasallik tarqatuvchi bakteriyalar koʻp uchraydi. Bunday oqova suvlar koʻmir va metallni qayta ishlash zavodlarida, goʻshtni qayta ishlash korxonalarida va boshqa shu kabi tarmoqlarda sarf boʻlishi mumkin.

Suv resurslarining antropogen ifloslanishini quyidagi tarzda ajratish mumkin:

- qishloq xoʻjaligi faoliyati natijasidagi ifloslanish;
- sanoat faoliyati natijasidagi ifloslanish;
- shahar va qishloq tumanlaridagi maishiy ifloslanish manbalari.

Atrof muhitni muhofaza qilish nuqtayi nazaridan qishloq xoʻjaligi dalalaridan mineral oʻgʻitlarning va oʻsimliklarni kimyoviy himoyalash vositalarining sugʻoriladigan suvlar bilan chiqishi, shuningdek, chorvachilik komplekslaridan ifloslangan oqovalarning yerusti va grunt suvlariga tushishi alohida xatar uygʻotadi. Kichik daryolar va Amudaryo pastki qismlarida kollektor-drenaj suvlari bilan eng koʻp ifloslanganlik kuzatiladi. Agrokimyoviy moddalarni qoʻllash bevosita tashlash yoki grunt suvlariga taʼsir qilish yoʻli bilan qishloq xoʻjaligi yerlari, suv resurslarini ifloslantirish ehtimolini belgilaydi. Tanlab oʻtkazilgan tadqiqotlar koʻrsatishicha, tashlanadigan toksik moddalar umumiy miqdori boʻyicha suvning

ifloslanishiga Qashqadaryo, Farg‘ona va Xorazm viloyatlaridagi xo‘jaliklar eng katta hissa qo‘shmoqda.

Qishloq xo‘jaligi faoliyati natijasidagi ifloslantirish o‘simliklar, tuproq, suv va havo namunalarini pestitsid, azot va fosfatlarga tahlil qilish yo‘li bilan aniqlanadi. Asosiy sanoat ifloslantiruvchilari quyidagilar hisoblanadi:

- kon-qazib olish va metallurgiya sanoati, metallarni kalvanik qayta ishlash va shu kabi tashlanmalardagi og‘ir metallar (toksinlar);
- ixtisoslashgan sanoat tarmoqlaridan (toksinlar va notoksinlar) tushadigan azot, sianid va shu kabi boshqa organik moddalar;
- notoksik organik moddalar, masalan, oziq-ovqat va yengil sanoat tashlanmalari;
- har xil sanoat korxonalarini turlari, jumladan, kimyo sanoati tashlanmalarining toksik organik qismlari, masalan, neft komponentlari, qorishmalar va hokazo.

Maishiy ifloslantiruvchilar (kanalizatsiyalanmagan aholi qismi) maishiy oqovalarni, ariq va kollektor-drenaj tarmoqlari yoki qoldiqlar o‘ralariga tashlashadi, bu esa grunt suvlari sifatiga ta’sir qiladi.

Kanalizatsiyalangan aholi qismi kommunal tozalash qurilmalari orqali tozalangan oqova suvlarini suv obyektlari va qumlarga to‘kadi. Tozalash qurilmalarining samarasiz ishlashi, ularning ish bilan haddan ziyod ta‘minlangani oqovalar yetarlicha tozalanmasligi va Atrof muhit ifloslanishiga olib keladi.

Tog‘lardagi shakllanish hududlaridan keladigan daryo suvlarining sifati (O‘zbekiston Respublikasi doirasida) juda yuqori bu suvlar deyarli hech narsa bilan ifloslanmagan va ularning minerallashuvi juda kam. Biroq pastga yo‘nalgani sari suvning sifati keskin yomonlashadi. Mintaqaning aksariyat daryolariga suvning o‘rtacha oqimda 1-1,5 g/l, pastki oqimda 2 g/l va undan yuqori minerallashuvi xosdir.

Respublikaning aksariyat suv oqimlari o‘rtacha yoki qabul qilingan tasnifga xos ifloslangan hisoblanadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Farg‘ona vodiysining kollektor-drenaj suvlari hamda Toshkent shahri va Toshkent viloyatining muayyan suv oqimlari kuchli ifloslangan.

O‘zbekiston Respublikasining barcha asosiy suv oqimlari bo‘yicha so‘nggi 20 yilda suv sifati yaxshilanishi dinamikasi kuzatilmoqda. Havzaning asosiy daryosi Amudaryo suvining kimyoviy tarkibi ko‘p jihatdan Turkmaniston va O‘zbekiston hududlaridan daryoga tashlanadigan qishloq xo‘jalik oqovalari bilan ifloslanish ta’siri ostida shakllanadi.

Natijada turli zaharli moddalar bilan ifloslanadi. Shuningdek, kimyo, oziq-ovqat, qog‘oz ishlab chiqarish korxonalarida, gidroliz zavodlarida ko‘plab suv ishlatiladi va ifloslanadi. Ayniqsa, suv havzalariga, SAM (sirt aktiv moddalar) turli yo‘llar bilan tushib qoladi. Bu hol suvning o‘z-o‘zini tozalash jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. SAMlar uch turga bo‘linadi:

sulfanatlar va ularning tuzlari, ionogen bo'lmagan moddalar va kation aktiv moddalar, SAM vositalari asosida tayyorlangan sovunlar, emulsiyalar suvlarni o'ta ifloslanishiga olib keladi. Oqova suvlarni sanoatda tozalashning bir necha usullari mavjud.

Tozalash inshootlarini qurishda, avvalo, ana shu oqova suvlardagi moddalar va ularning miqdori, agregat holatlari e'tiborga olinadi. Oqova suvlarni qattiq zarrachalardan tozalashda filtrlash, tindirish va turlardan o'tkazish usullari qo'llaniladi. Bunday oqova suvlar, odatda, mashinasozlik korxonalarida, oziq-ovqat mahsulotlarini birlamchi tozalash jarayonlarida hosil bo'ladi. Oqova suvlarning tindirish usuli suyuqliklar tarkibida qattiq zarrachalar ajratishga asoslangan. Bunda bir-biriga yopishmaydigan, o'z shakli va o'lchamini o'zgartirmaydigan, koagulyatsiyaga uchrab turadigan zarrachalar ko'zda tutiladi. Oqova suvlarni yog' mahsulotlaridan tozalashda yog' mahsulotlarining tarkibi va miqdoriga qarab tindirish va filtrlash kabi usullardan foydalaniladi.

Suv tarkibidagi qattiq zarrachalar va yog' mahsulotlarini markazdan qochuvchi kuch hosil qilish usulida, bosimli gidrotsiklon asbobi yordamida ham tozalanadi. Suv havzalaridagi suvlar sifatini me'yorlashda ular ikki kategoriyaga bo'linadi: birinchi kategoriyaga ichish va madaniy maishiy maqsadlar uchun ishlatiladigan suv havzalari, ikkinchi kategoriyaga esa baliqchilik xo'jaliklari uchun suv havzalari kiradi. Suv havzalari sifati quyidagi parametrlar orqali aniqlanadi: tarkibida suzib yuruvchi va muallaq moddalar saqlashi, hidi, mazasi, rangi, harorati, pH ko'rsatkichi, mineral qo'shimchalar tarkibi va miqdori, suvning kislorodga bo'lgan biologik talabi, zaharli va zararli moddalarning hamda kasallik keltirib chiqaruvchi bakteriyalarning soni.

11.4. Suv resurslarini boshqarish sohasidagi xalqaro tajribalar

Isroil davlatida suv yetkazib berish bo'yicha shartnomalar yil boshida tuziladi va may oyida mavjud vaziyatdan kelib chiqib suv hajmi limiti aniq belgilanadi. Masalan, yog'ingarchilik miqdorlari va gidrometeorologiya xizmatining umumiy ishlatiladigan suv resurslari suvning paydo bo'lish holatiga qarab ajratiladi va vakolatli tashkilotlar tomonidan aholi va tarmoqlar uchun suv bahosi belgilanadi.

Xo'jalik ehtiyojlariga ishlatiladigan suvning 1 m³ uchun 1 AQSh dollari, qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishga mo'ljallangan 1 m³ suv uchun 0,15 AQSh dollari atrofida o'zgarishi mumkin. Suv xo'jaligi tashkilotlariga (Mexorat) suvning tannarxi o'rta hisobida 0,35-0,40 AQSh dollarini tashkil etsa-da, suv uchun qilingan xarajatlarni qoplash uchun davlat tomonidan qishloq xo'jaligiga yetkazib beriladigan har kubometr suvga 0,30 AQSh dollaridan, sanoat korxonalariga yetkazib berilgan suvga 0,80 AQSh dollari miqdorida yordam tariqasidagi mablag' ajratiladi.

Bu mamlakatda suv sarfi nazorati juda qattiq oʻrnatilgan boʻlib, agarda isteʼmolchilar suvni limitda koʻrsatilganidan ortiq ishlatssa, ulardan ortiqcha ishlatilgan har kubometr uchun suvning tannarxiga nisbatan 10 barobar koʻp haq olinadi.

Bundan tashqari isteʼmolchilar suv resurslarini tashlab yuborganliklari uchun har kubometr tashlangan suv miqdoriga 0,50 AQSh dollari miqdorida jarima toʻlaydilar, shuningdek, yerosti va yerusti suvlari ifloslanishiga sababchi boʻlgan isteʼmolchilardan belgilangan miqdorida jarima olinadi. Buning evaziga va tashlama suvlar hisobiga yigʻilgan mablagʻ suv xoʻjaligi rivoji uchun sarflanadi. Bu kabi chora-tadbirlar suvdan tejamli foydalanishni, uning sarfi kamayishini taʼminlashda muhim omil hisoblanadi.

Shuni eslatib oʻtish oʻrinliki, suv resurslarini qayta ishlatish bilan bogʻliq tadbirlar mamlakatda ekin maydonlari, suv omborlari, yerosti qatlamlarida tuzlar konsentratsiyasi koʻpayishiga, shoʻrlangan yerlar salmogʻi ortishiga olib kelmoqda va bu esa yana qoʻshimcha mablagʻ va xarajatlarni talab etadi. Suv tanqisligi tufayli Isroil davlatida dunyoda suvni eng kam sarf qiladigan texnologiyalar joriy qilingan.

11.5-jadval

Sugʻorma dehqonchilikda bir kompleks gektar uchun suv sarfi miqdori

№	Davlatlar nomlari		Suv sarfi miqdori, m ³ /ga
1.	Isroil		6 000
2.	Pokiston		18 000
3.	Rossiya		20 000
4.	Turkiya		14 000
5.	Turkmaniston		15 000
6.	Xitoy		15 000
7.	Oʻzbekiston	brutto (shoʻr yuvish uchun)	12 000
		netto (sugʻorish uchun)	7 000
8.	Qozogʻiston		25 000
9.	Hindiston		19 000

Manba: Statistika qoʻmitasi maʼlumotlari.

Jahondagi ayrim davlatlarda qishloq xoʻjaligi ekinlarini sugʻorish uchun bir gektar maydonga sarflanayotgan suv miqdori tahlillari koʻrsatishicha, Isroilning uslubi ustunligi yaqqol namoyon boʻladi. Jumladan, AQShning Kaliforniya shtatida 12-14 ming m³, Hindistonda 19-22 ming m³, Pokistonda 18-20 ming m³, Turkiyada 14-20 ming m³, Xitoyda 15-17 ming m³, Turkmanistonda 15-19 ming m³, Qozogʻistonda 25-35 ming m³, Rossiyaning sugʻoriladigan Krasnodar oʻlkasida 20-25 ming m³, Isroilda (tomchilatib

sugʻorish bilan) 6 ming m³ atrofida, Oʻzbekistonda esa 11-12 ming m³ ni (brutto) tashkil qiladi, netto suv sarfi esa ancha kam.

Agarda Oʻzbekiston sharoitida qishloq xoʻjaligida foydalanilayotgan ekin maydonlarining 50 foizi atrofidagi yerlarda shoʻr yuvish tadbirlari uchun ishlatiladigan suv miqdori (dunyoning biror bir davlatida bunday tajribani uchratish qiyin) hisobdan chiqarib tashlansa, unda bir kompleks gektarga 8-9 ming kubometr suv sarflanayotganini koʻrish mumkin.

Bu esa Oʻzbekistonda suvdan foydalanish darajasi yuqoriligini va suv sarfi borasidagi koʻrsatkichlar Isroil davlatida amalda qoʻllanayotgan tomchilatib sugʻorish texnologiyasi doirasidagi suv sarfiga yaqin ekanligini koʻrishimiz mumkin.

Yaponiya, Turkiya, Xitoy, Isroildan boshqa yana bir qator davlatlar, jumladan: Fransiya, Gollandiya, Suriya, Hindiston, Pokiston, Amerika Qoʻshma Shtatlari, Kanada, Italiya, Indoneziya, Ispaniya, Marokash, Misr, Nigeriya kabi mamlakatlarda ham suv xoʻjaligi islohoti natijasida suvdan tejab-tergab foydalanish va suv uchun toʻlovlar mexanizmi yaxshi yoʻlga qoʻyilgan. Bu davlatlarning aksariyatida suv resurslaridan foydalanish xarajatlari maʼlum darajada davlat tomonidan oʻzlariga xos shakllarda boshqariladi, ayrimlarida davlat subsi-diyalari orqali, baʼzilarida maʼmuriy-boshqaruv asosida amalga oshirilmoqda.

Bu resurslarni boshqarish ularning baʼzilarida ijtimoiy qoʻmitalar ixtiyorida boʻlsa, boshqalarida turli vertikal pogʻonalardagi tashkilotlar zimmasidadir. Koʻrsatilgan davlatlardan birortasida ham suv resurslari toʻliq bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkin resurs darajasiga keltirilmagan, jismoniy shaxslar ixtiyoriga va xususiy tashkilotlarga tovar sifatida foydalanish uchun berib ham qoʻyilmagan.

Koʻpchilik Yevropa mamlakatlarida suv resurslaridan foydalanish va ularni samarali boshqarish masalasi eng dolzarb masalalar qatoriga kiradi. Masalan, Ispaniyada keyingi yillarda qurgʻoqchilik sababli kelib chiqayotgan qator muammolar natijasida avvalroq vujudga kelgan ogʻir ekologik vaziyatni yaxshilash dasturlari, daryolarni bir-biriga oqizish tadbirlari amalga oshirilgan boʻlsa, yaqin yillardagi yogʻingarchiliklar va suv toshqinlari tufayli uzoq kelajakka moʻljallangan kuchli davlat tadbirlari ustida ish olib borilmoqda.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardan biri boʻlgan Fransiya esa keyingi yillarda mamlakat hududidan oqib oʻtadigan koʻpgina daryolarning suv resurslarini nazorat qiluvchi politsiya tashkil etilgan.

Amerika Qoʻshma Shtatlarida suv resurslarini boshqarish va ulardan foydalanish muammolari bilan AQSh Melioratsiya byurosi shugʻullanadi. Bu yerda suv resurslarini taqsimlash va foydalanish, bu yoʻnalishda olib boriladigan barcha ish turlarini markazlashtirish va qatʼiy nazorat ostida kerakli natijalarga erishish, bu orqali davlat boshqaruvi darajasida suv

yetkazib beruvchi va suvni iste'mol qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga ko'tarish muammolari ko'rilmogda.

Ta'kidlash lozimki, barcha davlatlar hududida suv xo'jaligini rivojlantirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, yangi suv inshootlarini qurish, asosiy vositalarni ko'paytirish va yangiliklarni yaratish ishlari to'liq davlat tomonidan amalga oshirilmoqda. Masalan, Arab davlatlarida suv va suvga bog'liq barcha sarf- xarajatlar markazlashgan holda davlat tomonidan qoplanadi.

Jahondagi ayrim davlatlarda esa ushbu maqsadlar uchun davlat tomonidan 30-50 yil va undan ortiq muddatga mo'ljallangan imtiyozli kreditlar ajratilmoqda.

Bunday kreditlar ko'pgina davlatlarda to'liq o'z mablag'lari zahirasi hisobidan, ayrim hollarda, ularning bir qismi dunyodagi turli moliyaviy fondlar va tashkilotlar yordamida amalga oshiriladi. Lekin biron-bir davlat hududida suv resurslariga qo'yilgan talab va ishlab chiqilgan qonunlar suvdan foydalanishning tijorat maqsadlariga qaratilmagan bo'lib, balki, avvalo, insonlar manfaati uchun suvga bo'lgan munosabatni zamon talabiga moslash, suvni asrab va tejamkorlik bilan foydalanish tamoyillari asosida qurilgan. Bu xalq xo'jaligining suv resurslariga bo'lgan ehtiyoji bilan sarflanayotgan suv miqdorlari o'rtasidagi tafovutni kamaytirish, ularni to'g'ri yo'naltirish masalalari yechimini hal etish, kelajak avlod uchun suv resurslari to'g'risida qayg'urishdir.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu barcha davlatlarda XXI asr boshidan boshlab insoniyat uchun global muammoga aylanib borayotgan suv resurslari taqchilligi masalasini hal qilish, ulardan oqilona foydalanishga e'tibor berilib, o'z iqtisodiy ko'rsatkichlari, ichki va tashqi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda dasturlar tayyorlamoqda va dasturlarni ma'lum darajada amalga oshirmoqda.

Suvdan foydalanish jarayoni tahlil qilinganda yana bir masalaga e'tibor qaratish lozim, ya'ni dunyodagi davlatlardan birontasining qishloq xo'jaligida O'zbekiston kabi deyarli 100 foiz sug'oriladigan yer maydonlaridan foydalanilmaydi.

O'rta Osiyo hududida, xususan, O'zbekiston hududida yozda o'simliklarning vegetatsiya davrida yog'ingarchilik umuman kuzatilmasligi tufayli tuproq namini ushlab turish faqatgina sug'orish tadbirlari orqali amalga oshiriladi. Bu holat nafaqat mas'uliyatni, shuningdek, katta mablag'ni sarflashni taqozo etadi.

O'zbekistonda sug'oriladigan yer maydonlari, bu maydonlarga ishlov berish va yuqori hosil yetishtirish jarayonlarida suv xo'jaligi tizimining ahamiyati kattaligi bo'yicha ham, bu sohaga davlat tomonidan ajratilayotgan mablag' miqdoriga ko'ra ham boshqa davlatlardan keskin farq qiladi.

Ma'lumki, rivojlangan davlatlarda sug'orish texnologiyasini takomillashtirishga katta ahamiyat beriladi. Sug'orish texnologiyasining progressiv usullari dastlabki kapital qo'yilmalarni ko'proq talab qilsa ham suv sarfini va mehnat sarfini tejash imkoniyatini beradi. Bu, ayniqsa, ishchi kuchi qimmat bo'lgan davlatlarda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

11.5. Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish

Suv resurslari va ularning ahamiyati Biosferadagi jarayonlar va insoniyat jamiyatida suv katta ahamiyatga ega. Suv vodorod bilan kislorodning birikishidan hosil bo'lgan suyuq, rangsiz modda. Suvda vaznga ko'ra, 11,11 foiz vodorod va 88,89 foiz kislorod mavjud. Bu murakkab mineral tabiatda turli (gaz, suyuq va qattiq) hollarda mavjud bo'lib, modda va energiya aylanma harakatida katta rol o'ynaydi. Suvning uch xil agregat holatda bo'lishi Yer sharining turli hududlarida ob-havo va iqlim sharoitningshakllanishida muhim ahamiyatga egadir. Suv resurslariga daryo, ko'l, suv omborlari, kanallar, botqoqlik, dengiz va okean, yer ostidagi suvlar, tuproq, namligi, qutb va tog'lardagi muzliklar, hattoki, atmosferadagi namliklar ham kiradi. Yer yuzasidagi barcha suvlar gidrosferani tashkil qiladi. Okean va dengizlarning umumiy maydoni quruqlik yuzasiga qaraganda, 2,5 barobar ko'pdir. Okean suvlari Yer sharining 3/4 qismini egallagan bo'lib, o'rtacha qalinligi 4000 m ga tengdir. Gidrosferaning 93,96 foizi okean suviga, 4,39 foizi quruqlikdagi daryo, ko'l va yer osti suvlari, 1,65 foizi qutb va tog'lardagi muzliklarga to'g'ri keladi.

Chuchuk yerning asosiy manbai, moddalar va energiya geologik va biologik aylanib yurishining asosiy sharoiti sifatida "dengiz-quruqlik" tizimidagi suvni kg aylanib yurishi eng muhim ahamiyatga ega. Bu aylanib yurishni quyidagi nisbatlarda ifodalash mumkin:

$$So = Sb + K - O$$

Bunda: So - quruqlikdagi yakuniy (oxirgi) suv zaxiralari;

Sb – quruqlikdagi dastlabki suv zaxiralari;

K- quruqlikka keladigan suv kirimi m³;

O- oqim, mm;

Suvning kirimi va sarfi hajmiga bog'lik holda quruqlikda 11 mg zaxirasi mavsumlar va yillar, yanada davomiy davrlar bo'yicha o'zgarib turadi. Quruqlikda suv zaxiralarining o'zgarib turishini hisoblash murakkab bo'lib, u ahamiyati katta bo'lishiga qaramasdan amalda hisoblanmaydi. Quruqlikda suvning aylanib yurishi ham katta ahamiyatga ega. Tuplangan suv zaxiralarining o'zgarishi e'tiborga olinmasa, quruqlikda suvning aylanib yurishini quyidagi nisbatlarda ifodalash mumkin:

$$Yo - O = B$$

Bunda: Yo yog'inlar, mm; O oqim, mm; B to'planish, mm. Yog'inlar hajmining oqimlar hajmiga nisbati quruqlikda suv aylanib yurishining

intensivligini xarakterlaydi. Tabiiy yoki quruqlik yuzasidan bug‘lanish va biologik yoki transpiratsiya bug‘lanishi farqlanadi. Biologik bug‘lanish biologik modda aylanib yurishining asosida yotadi, chunki bir tonna birlamchi quruq organik massaning hosil bo‘lishi uchun 400 tonnaga yaqin suv kerak bo‘ladi. Umumiy bug‘lanish qancha katta bo‘lsa va unda transpiratsiya (biologik) bug‘lanishning hissasi yuqori bo‘ladi, biologik modda aylanib yurishining hajmi shuncha yuqori buladi. Hududlarning suv rejimini tartibga solish vazifasi uning biologik mahsuldorligi nuqtayi nazaridan shundan iboratki, u quruqlikda suv aylanib yurishining intensivligini ko‘tarishga, transpiratsiya bug‘lanishining hissasini ko‘paytirishga va organik modda birligining hosil bo‘lishiga sarflanadigan suv sarfini kamaytirishga imkon beradi.

Jahon tabiiy resurslari instituti ma’lumotlarida O‘zbekiston suv stressi yuqori bo‘lgan mamlakatlar qatorida keltirib o‘tilgan va suv stressi darajasi yuqoriligi bo‘yicha tuzilgan reytingda dunyoning 164 ta mamlakatlari orasida 25-o‘rinni egallagan. O‘zbekistonda suv resurslariga bosim darajasi mintaqada suv zaxiralarining yuqori darajada (169 %) sarflanishi bilan bog‘liq. O‘zbekistonda aholini ichimlik suvi bilan ta’minlash bevosita aholining markazlashgan suv ta’minotidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish orqali amalga oshiriladi. Bu borada tizimli ishlar olib borilmoqda, shu jumladan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 26-noyabrdagi “Aholining ichimlik suvi bilan ta’minlanganlik darajasini oshirish va uning sifatini yaxshilash uchun O‘zbekiston Respublikasining suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni hamda “Respublika suv ta’minoti tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida” Qarori doirasida amalga oshirilmoqda. Natijada so‘nggi 5 yil ichida respublikada O‘zbekiston aholisining tegishli sanitariya-gigiyena vositalaridan umumiy va teng huquqli foydalanishini ta’minlash zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi.

2021-yilda yilda xavfsizlik talablariga amal qilgan holda tashkil etilgan sanitariya xizmatlaridan foydalanadigan aholining ulushi 92,7% ni tashkil etdi, shuningdek sovun va suv bilan qo‘l yuvish moslamalaridan foydalanadigan aholining ulushi mos ravishda 96,2% ga yetdi.

Yashash uchun qulay ekotizimni ta’minlash doirasida respublikada suvning ifloslanish darajasini kamaytirish, oqova suvlarni xavfsiz tozalash va qayta samarali ishlash bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishga katta e’tibor qaratilmoqda va o‘z o‘rnida, ushbu masalalarni hal qilish O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasida, O‘zbekiston Respublikasining 2016–2020-yillarga mo‘ljallangan ekologik monitoring dasturida ham keltirib o‘tilgan. Bu yo‘nalishdagi ijobiy natijalar, bir tomondan, suv resurslariga bo‘lgan o‘sib

borayotgan ehtiyojni qondirishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishga xizmat qiladi.

2017–2021-yillar mobaynida O'zbekistonda xavfsiz tozalangan oqova suvlarning ulushi 92,2 % darajasida qolmoqda. Shu bilan birga, suvning ifloslanish indeksi 2017–2019-yillarda biroz yomonlashdi (1,35 dan 1,58 gacha). Biroq, 2019-yildan keyin ushbu ko'rsatkichning kamayishi kuzatilgan va 2021-yilda 1,52 ni tashkil etgan. Mavjud ko'rsatkich suv sifati bo'yicha III toifaga (o'rtacha ifloslangan) mos kelib, qoniqarli ekologik holatni nazarda tutadi.

Mintaqadagi transchegaraviy suvlar sifati qoniqarsizligining asosiy sabablari suv tarkibida tuz, fenollar, pestitsidlar, neft mahsulotlari, metall miqdori va biologik ifloslanishning ortishi hamda suv qattiqqligining o'zgarishi bilan bog'liq. Suvning miqdori va sifatiga suv boshqarish tizimi, sug'orish obyektlarining holati, iqlim omillari ta'sir qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yilning 11-iyulidagi Farmoniga ko'ra "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo'ljallangan Konsepsiyasi" tasdiqlangan. Konsepsiyaningustuvor yo'nalishlaridan biri mamlakatda suv sifatini yaxshilashdir. Uni amalga oshirish doirasida 2030-yilga qadar 18 ta gidrologik postlarni tiklash va suvni tezkor nazorat qilish tizimini joriy etish rejalashtirilgan.

Respublikada suv resurslarini boshqarish doirasida irrigatsiya tizimi samaradorligini oshirish, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, xalqaro tashkilotlar va jamg'armalar (Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki) mablag'larini jalb qilgan holda mamlakat suv resurslaridan foydalanish va hisobga olish samaradorligini ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Natijada, O'zbekistonda suv resurslarini kompleks boshqarishni amalga oshirish darajasi 2017–2021-yillarda 45 % dan 55 %gacha oshdi.

O'zbekiston uchun suv resurslarini boshqarish transchegaraviy daryolardan mintaqalararo kompleks foydalanishni ko'zda tutadi. Shu munosabat bilan suvdan oqilona foydalanish va uni tejash, suv resurslarining adolatli taqsimlanishini kafolatlash, shuningdek, mintaqadagi barcha davlatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda suv resurslarini taqsimlash bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Iqlim o'zgarishlari O'zbekistonda suv tanqisligini yanada kuchaytiradi, qurg'oqchilik davomiyligi va muddatining ortishi mamlakat iqtisodiyotida suv resurslariga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishda jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Deyarli barcha hududlarda daryo oqimlarini suv bilan ta'minlash 60 % dan 90 % gacha yog'ingarchilik miqdoriga bog'liq. Ushbu xavfning o'ziga xos xususiyati shundaki, u ko'proq tabiiy omillarga bog'liq.

Xavfning oldiniolish choralari mavjud suv resurslaridan samarali va oqilona foydalanish bilan bog'liq.

Shuningdek, suvning ifloslanish darajasining oshishi ham aholi salomatligiga tahdid soladi. Mamlakat bo'ylab suv resurslarining notekis taqsimlanishi, suv havzalaridan samarasiz foydalanish va ularning ifloslanishi barqaror rivojlanish uchun jiddiy tahdiddir.

O'zbekiston suvga bo'lgan ehtiyojning 80%ini qo'shni mamlakatlarning suv havzalaridan qondirishi va qisman iqlim o'zgarishi sababli suv resurslarini boshqarishda muhim muammolarga duch kelmoqda. Mamlakat 1992-yildan beri BMTning transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni himoya qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi Konvensiyasi (Suv Konvensiyasi), shuningdek, 1997-yildan beri BMTning xalqaro suv oqimlaridan navigatsiyasiz foydalanish huquqi to'g'risidagi Konvensiyasi ishtirokchisi hisoblanadi. Suv Konvensiyasi, shuningdek, 2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish va uning maqsadlarining tartibini targ'ib qilish va amalga oshirish uchun kuchli vosita sanaladi. U O'zbekiston va boshqa mamlakatlardan suv resurslarini kompleks boshqarishni, shu jumladan sharoitga qarab transchegaraviy hamkorlik orqali amalga oshirishni talab qiladigan 6.5-vazifaning bajarilishini bevosita qo'llab-quvvatlaydi.

2020-yildagi BRM bo'yicha ikkinchi hisobotini 12 6.5.2 ko'rsatkichiga ko'ra, O'zbekistondagi transchegaraviy havzalar maydonining 69,6 foizi tezkor bitimlar yoki suv bilan hamkorlik to'g'risidagi bitimlar bilan qamrab olingan. Shuningdek, O'zbekiston Qirg'iziston va Turkmaniston bilan muhim yangi shartnomalar tuzdi va Qozog'iston bilan Sirdaryo bo'yicha hamkorlikni faollashtirdi. Transchegaraviy yer osti suvlari to'g'risidagi ma'lumotlarning mavjudligi yaxshilangan bo'lsa-da, transchegaraviy yer osti suvlari haqidagi bilimlarni oshirish va umumiy suv qatlamlari bo'yicha hamkorlikni o'rnatish uchun qo'shimcha tadbirlarni amalga oshirish zarurati mavjud³¹.

MSM O'zbekistonda bugungi kunda tarmoqlarni rivojlantirish uchun suvning mavjudligi, oqova suvlarning standartlari, yer osti suvlari monitoringi, transchegaraviy hamkorlik va quyi Amudaryoning ekologik oqimiga e'tibor qaratmoqda.

O'zbekiston hozirda Suv va sog'liqni saqlash protokolining ishtirokchisi emasligini inobatga olgan holda, hukumat BMT va JSST protokolining qo'shma kotibiyati bilan hamkorlik orqali a'zo bo'lish imkoniyatlari va afzalliklarini o'rganmoqda.

Kelgusidagi qadamlar:

- bozor tamoyillarini joriy etish, suv xo'jaligini tartibga solish va moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish;
- suv resurslarini boshqarish siyosati va mexanizmlarini

³¹ Suv resurslarini kompleks boshqarish bo'yicha birinchi Milliy siyosiy muloqot (MSM) 2022-yilda bo'lib o'tdi

takomillashtirish;

➤ infratuzilmani modernizatsiya qilish va suv xo‘jaligi xizmatlarini rivojlantirish;

➤ suv xo‘jaligini boshqarishning ilmiy va innovatsion salohiyatini rivojlantirish;

➤ ekologik barqarorlikni ta‘minlash uchun ishlab chiqilgan strategiya va konsepsiyalarni amalga oshirish;

➤ barqaror rivojlanish uchun suv resurslarini saqlash va ulardan oqilona foydalanishni yaxshilash;

➤ infratuzilmani modernizatsiya qilish va suv xo‘jaligi sohasini davlat- xususiy sheriklik orqali rivojlantirish;

➤ suv va salomatlik to‘g‘risidagi protokolga kirish imkoniyatlarini baholash;

➤ transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko‘llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risidagi Konvensiyaga muvofiq qo‘shni mamlakatlar bilan transchegaraviy va yer osti suv resurslari bo‘yicha hamkorlikni kengaytirish.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Gidrosfera, suv manbalari, daryo suvlari, suvning aylanishi, suv oqimlari, suv resurslari, suvning inson uchun qadrlilik darajasi, yerusti va yerosti suvlari, transchegaraviy suv resurslari, grunt suvlar.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Suv resurslari bilan ta‘minlashning qanday afzalliklari mavjud?
2. Qishloq xo‘jaligida sug‘orma dehqonchilik haqida nimalarni bilasiz?
3. O‘zbekiston Respublikasida suv manbalaridan foydalanishni izohlang.
4. Aholini toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash muammolari kabi masalalar nimadan iborat?
5. Suv resurslarini qayta ishlash muammolariga siz qanday e‘tibor qaratardingiz?

XII BOB. YER RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH BO‘YICHA XORIJ VA O‘ZBEKISTON TAJRIBASI

12.1. Yer resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish.

12.2. Tabiatdan foydalanish va Atrof muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish. Mineral-xomashyo resurslari va ulardan oqilona foydalanish.

12.3. Yer resurslarini tartibga solish va xususiylashtirish bo‘yicha xorij tajribasi.

12.1. Yer resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish

Yer inson — tabiat majmuasida tabiatni boshqa unsurlari qatorida xalq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy vositasi hisoblanadi. Yer sanoatda faqat fundament, korxonalar turadigan joy vazifasini bajaradi. Qishloq xo‘jaligida esa mehnat jarayoni va mahsulotlar yaratish bevosita yerning xususiyatlariga, uning sifat holatiga va foydalanish xarakteriga bog‘liqdir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida alohida shaxslarga shaxsiy turar joy qurish, jamoa bo‘lib bog‘dorchilik, sabzavotchilik bilan shug‘ullanish uchun yerdan foydalanishga ruxsat etiladi. Ular doimiy va vaqtinchalik bo‘lishi mumkin. Yerdan foydalanuvchilarga yerdan unumli foydalanish majburiyati yuklatiladi. Yerdan mehnat qilmay daromad olish, yerni sotib olish yoki sotish, hadya qilish, ijaraga qo‘yish, o‘z holicha boshqa shaxslarga berish taqiqlanadi. Yer davlat va jamoat ehtiyojlari uchun zarur bo‘lib qolganda davlat tomonidan qaytarib olinishi mumkin.

Ma’lumki, yer resurslaridan iqtisodiyot va jamiyatning barcha faoliyat sohalarida foydalaniladi va u ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan yer fondini tashkil etadi. Yerning hududiy va moddiy cheklanganligi, turli toifalarga bo‘linishi va darajadagi unumdorligi undan intensiv, biroq oqilona foydalanish zarurligini taqozo etadi. Ya’ni, yer resurslaridan tizimli foydalanish muammosi hozirgi vaqtgacha ham iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyoti uchun dolzarb bo‘lib kelmoqda.

Yerdan foydalanish bir vaqtning o‘zida tabiatdan foydalanishning ortishi va jamiyat tomonidan yer resurslaridan foydalanish jarayoni hisoblanishi uning ijtimoiy ahamiyatini va yerdan foydalanish muammosining doimiy dolzarbligini belgilaydi. Bu esa tabiat va iqtisodiyotning obyektiv qonunlari asosida yerdan foydalanishning zaruriy elementi ekanligini izohlaydi. Ushbu muammoning dolzarbligi bugungi kunda yerdan foydalanish tizimiga moliyaviy-iqtisodiy, ishlab chiqarish, ekologik tavsiquddagi yangi omillarning ta’siri tobora ortib borayotganligi natijasida yanada kuchaymoqda. Shu bilan birga, yerdan foydalanishga jamiyat ehtiyoji sifatida tizimli yondashish muammolarini sikllik nuqtayi nazardan baholash, yerlardan

ko'p maqsadli foydalanish va umuman yerdan samarali foydalanish samaradorligini har xil jihatdan baholash kabi muammolarning metodologik asoslari sayoz. Bu esa mamlakatimizda yer resurslaridan foydalanish tizimida, ayniqsa bu sohadagi iqtisodiy islohotlarni yanada erkinlashtirishda o'z yechimni kutayotgan talay nazariy, uslubiy va amaliy muammolar saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, so'ngi yillarda yer resurslaridan foydalanishni boshqarishdagi kamchiliklar va ulardan samarali foydalanish va takror ishlab chiqarish uchun moliyaviy resurslarning yetishmaganligi oqibatida ma'lum darajada yerlardan tizimsiz foydalanish qishloq xo'jaligi yerlarining jiddiy degradatsiyalashuviga olib keldi. Amaldagi yerdan foydalanish tizimi xususida esa uning iqtisodiy mexanizmining to'liq shakllanmaganligi va uni boshqarishning takomillashmaganligi sababli samarasiz deyish mumkin.

Ya'ni, yerdan foydalanish strukturasi va yerlarning unumdorligini takror ishlab chiqarishga zarur e'tibor bermaslik natijasida uzoq yillar davomida yerdan foydalanishning takror ishlab chiqarish sikli tugallanmaganligi kuzatilmoqda. Yerdan foydalanish tizimi jamiyatning moddiy ne'matlarga bo'lgan ehtiyojining doimo o'sib borishi va tuproq unumdorligini takror ishlab chiqarish obyektiv zarurligi kabi qonunlarga asoslanmayotganligini aytish mumkin. Bozor iqtisodiyoti tamoyillari yerdan foydalanish tizimiga yetarli darajada to'liq joriy qilinmayapti. Yer ijarasi huquqining iqtisodiy mazmuni va o'rni aniq ema, yerning bozor bahosi yo'q, yer solig'i yerdan foydalanishda rag'batlantiruvchi rolini bajarmayapti, yerdan samarali foydalanishni iqtisodiy rag'batlantirish tamoyiliga yetarlicha amal qilmayapti. Yerdan foydalanishni boshqarishda ma'muriy uslublar ko'proq qo'llanilmoqda.

Yerdan bozorga mos ravishda foydalanish muammosi kompleks tarzda bo'lib, u iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, rekratsion-sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilish, tashkiliy-hududiy, innovatsion, texnologik va tadbirkorlik kabi jihatlarga xos masalalarni yechishni taqazo etadi. Shu nuqtayi nazardan yer resurslaridan foydalanish tizimining iqtisodiy mexanizmi yerni tasarruf qilish, unga egalik qilish va undan foydalanish jarayonlarida vujudga keladigan yer resurslaridan foydalanishni boshqarish, tashkil qilish, rejalashtirish va rag'batlantirishni tartibga solishga qaratilgandavlat va yerdan foydalanuvchilar tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy-iqtisodiy chora tadbirlar majmuidir. Ushbu mexanizmning ijara shartnomasi, yerning iqtisodiy bahosi, yer solig'i, yerning meliorativ holatini yaxshilash, saqlab turish bilan bog'liq xarajatlarni zarur mablag' bilan ta'minlash (qisqa va uzoq muddatli kreditlar), yerdan foydalanish turi va yo'nalishiga qarab ijara haqi miqdori va mahsulotlar bahosinibelgilashda strategik ahamiyatga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi mahsulotlariga yerning tabiiy unumdorligi va suv ta'minotidan kelib chiqqan holda tabaqaviy yondashuvning muhim elementlari bo'lib hisoblanadi.

O'zbekistonning umumiy yer fondi 44,9 mln. ga, shundan 27,9 mln. ga qishloq xo'jaligiga qarashli yerlar. Qishloq xo'jaligida foydalanishda bo'lgan yerlarning 10 foizdan ortiq qismi haydaladigan yerlardan iborat. Respublikaning yer fondi foydalanish xususiyatlariga ko'ra xilma-xil. Mamlakat umumiy yer fondining 5-6 mln. gektari dehqonchilikda foydalaniladi. Ular sug'oriladigan va lalmi yerlardir. Qolgan hududlar asosan yaylov va qisman tog' o'rmonlaridan iborat. Sug'oriladigan yerlar 3,8 mln. gektardan iborat, shundan 1,4 mln. gektari dengiz sathidan 400-500metrgacha bo'lgan balandlikdagi cho'l zonasida, qolgan qismi sur qo'ng'ir tuproq mintaqada, sug'oriladigan yerlar Farg'ona vodiysi, Zarafshon, Chirchiq, Ohangaron, Qashqadaryo, Surxon, Sherobod vodiylarida, Amudaryoning quyi qismlarida katta maydonlarni egallaydi. Lalmikor yerlar maydoni 600 ming gektardan ziyod. Ekin ekish uchun yetarli darajada namlik to'planadigan yerlardan foydalaniladi. Lalmikor yerlar Qashqadaryo, Samarqand, Toshkent, Jizzax viloyatlarida joylashgan.

Cho'l yaylovlari O'zbekistonda eng katta maydon — 22,8 mln. gektarni tashkil etadi, shundan 10 mln. gektari sur-qo'ng'ir tuproqli, qariyb 13 mln. gektari qumli yerlar va qumli tuproqlar, qolgan qismi o'tloq-taqir tuproqlar va taqir hamda sho'rxoklardan iborat. Cho'l-yaylov joylardagi sug'orishga yaroqli yalpi maydon qariyb 12 mln. gektarni yoki 95 foizdan ortiq qismini beradi. Hozirgi vaqtda yer resurslarini holati faqat iqtisodiyotga ta'sir etmasdan, u ekologik sharoitga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Tuproq resurslari-biologik resurslar bo'lib, ularning hosil bo'lishi halok bo'lgan organik massaning qayta ishlanishi bilan va yashash muhiti litosferaning yuqori yumshoq qobig'i bilan bog'liqdir. Shuning uchun tirik organizmlarning to'plangan zaxiralari, biologik modda aylanib yurishi hajmi, tuproqning yillik organik qismi yoki gumus ko'rinishidagi mahsulotlar va chiqindilar bilan ajralib turadi. To'plangan organik massaning tarkibi va hajmi, uning o'sishi halok bo'lgan organik massa tushumining tarkibi va hajmiga, ularoq kesimi va yashash muhiti bo'yicha taqsimlanishiga bog'liq bo'ladi. Tuproq harakati va ishlab turishining asosida yashash muhitining sifati va yer usti va tuproq organizmlarning biologik aylanib yurishi hajmi va strukturasi o'rtasidagi aloqalar yotadi. Bunda tuproqning eng muhim xususiyati unda biologik organizmlar faoliyatining chiqindilar gumusning to'planishi bo'lib, ular ozuqa moddalarining manbai bo'lib xizmat qiladi va bir vaqtning o'zida tuproqning o'zgarishi to'plangan biomassalar kabi aniqlanadi va quyidaginisbat ko'rinishini oladi:

$$G_{ya} = G_b + O' + P$$

Bunda: G_{ya} - gumusning yakuniy zaxirasi;

G_b - Gumusning boshlang'ich zaxirasi

O' - gumusning yillik o'sishi;

P - gumusning yillik yuvilib ketishi va parchalanishi.

Normal sharoitlarda gumus zaxiralari stabil, barqaror bo'ladi yoki ko'payadi. Ularning kamayishi tuproqdan noratsional foydalanish bilan bog'liq bo'ladi. Tuproqdagi biologik jarayonlar, shuningdek, gumusning o'sishi, parchalanishi va yuvilib ketishi halok bo'lgan organik massalarning hajmi, tarkibiga hamda tuproqda ishlov berishga ob-havoga va boshqa ko'rsatkichlarga bog'liqdir. Yer resurslarini baholash tizimlari va ularni hisoblash metodlari biologik resurslar bilan deyarli bir xil bo'ladi.

Yer resurslarining eng qimmatli qismi uning hosildorlik xususiyatiga ega bo'lgan qismi - tuproq qoplamidir. Tuproq boshqa tabiiy boylik bilan almashtirib bo'lmaydigan noyob tabiiy resursdir. Inson qadimdan hozirgacha fan-texnika erishgan ulkan muvaffaqiyatlarga qaramay, o'zining yashashi uchun zarur bo'lgan qariyb hamma narsani tuproqdan oladi. Hozirgi kungacha tabiiy tuproq o'rnini bosadigan sof sun'iy tuproq yaratish mumkinligi isbotlangan emas. O'simliklarni tuproqsiz (gidroponika, plastoponika) o'stirish har qancha mukammallashmasin, baribir hech nima, hech qachon tuproq o'rnini bosa olmaydi.

So'ngi yillarda sayyora tuproq qoplamini tabiiy holatining o'zgarishiga qishloq xo'jalik ishlari bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar ta'sir etmoqda. Chunonchi, o'rmonli yerlarda daraxtlarni kesib, haydab ekin ekish; almashlab ekish; yerlarni haydab kultivatsiya qilish; tuproqqa ko'plab organik moddalar (torf, go'ng va boshqalar) va mineral o'g'itlar (ohak, lyoss, mineral o'g'itlar) solish, tuproqni sug'orish va sho'rini yuvish; zax va botqoq yerlarni quritib o'zlashtirish; yerlarni planirovka qilish va tekislash; ko'plab mevali va dekorativ daraxtlar o'tkazish; ko'plab mol boqish va boshqalar shular jumlasidandir. Bu ishlarning ta'siri sug'orib ekin ekiladigan yerlarda, ayniqsa, kuchli bo'lib, uning natijasida bir tomondan, tuproqning tabiiy holati tez o'zgarsa, ikkinchi tomondan, uning unumdorligi ortib boradi va tuproqning holati yaxshilanadi. Shu bilan birga, Yer sharida, shu jumladan, O'zbekistonda sanoatni rivojlanishi, ko'plab yangi qazilma konlarining qidirib topilishi yangi shaxta va karyerlarini qurishni talab etadi. Bular o'z navbatida, qishloq xo'jaligi aylanmasidagi yerlar maydonining qariyb, tuproq holatining yomonlashib borishiga sabab bo'lmoqda.

Hozir Yer sharida eroziyaga uchragan, qayta sho'rlangan va botqoqlangan, qum bosgan, sanoat va karyerlardan chiqarib tashlangan chiqindilar (otval) bilan qoplangan va boshqa yerlar maydoni 4,5-5 mln. kv. km. yerni ishg'ol qiladi. Shaharlarning, ayniqsa, tez o'sishi bilan qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar maydoni tez qisqarib bormoqda. Hozir yer sharida sutkasiga jon boshiga 27 t. dan ortiq mineral xom ashyo qazib olinadi va undan umumiy hajmining 2 foizi miqdorida ruda ajratib olinadi, qolgan qismi (98%) chiqindi tariqasida atrofidagi qishloq xo'jaligi uchun yaroqli yerlarga

tashlanadi. Ochiq karyer usulida ko'mir va boshqa qazilmalar qazib olish natijasida katta maydonlardagi yerlar buzilmoqda. Karyer-otvallar hisobiga qishloq xo'jaligi aylanmasidagi yerlarning qisqarishi O'zbekistonda, ayniqsa, Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati rayonida ham sodir bo'lmoqda. Shu sababli, karyer-otval ishg'ol qilgan yerlarni tezlik bilan rekultivatsiya qilish, ya'ni qayta o'zlashtirish lozim. Buning uchun karyer-otvalli yerlar tekislanib, ustiga unumdor tuproq to'kib yoki har xil o'simliklar ekib, qishloq xo'jaligi aylanmasiga kiritish lozim.

Respublikamizda yildan-yilga aholi sonining o'sib borishi, sanoat korxonalarining (qazib oluvchi) ko'payishi natijasida tabiatga ta'siri kuchaymoqda. Insoniyatning ishlab chiqarish faoliyati ortishi natijasida ekologik sharoit yomonlashib, respublikada buzilgan yerlar miqdorlari ham ortib bormoqda. Buni shu bilan izohlash mumkin: qazib oluvchi sanoat korxonalarining ko'payishi, natijasida tabiatga ta'siri kuchaymoqda. Buni shu bilan izohlash mumkinki: qazib oluvchi sanoat korxonalarining ko'payishi, yangi uy-joylarning qurilishi, shahar va sanoat chiqindilari, tuproq qatlamining yemirilishi, texnogen relyeflarning shakllanishi, bu o'z navbatida Atrof muhitga, inson salomatligiga qolaversa davlat byudjet xarajatlarini oshishiga ham olib keladi.

Hozirgi kunda buzilgan yerlarni rekultivatsiyalash ishlari, yerlarni insonlar tomonidan buzilish jarayonlaridan orqada qolmoqda. Respublika hududidagi buzilgan yerlar ya'ni rekultivatsiya qilinishi zarur bo'lgan obyektlar quyidagilar:

1. Qazilma boyliklar va qurilish materiallarini qazib olish, ishlab chiqarish (chuqur karyerlar, tuproq va tog' jinslari uyumlari, gil, qum, shag'al, va boshqalar);
2. Gaz va neft konlarini izlash va ishlab chiqarish;
3. Yo'l qurilishlari, quvur o'tkazish;
4. Tugatilgan sanoat korxonalari;
5. Shahar va sanoat chiqindilari.

Buzilgan yerlarni xalq xo'jaligi tarmoqlariga foydalanish uchun qaytarish va ularning Atrof muhitga salbiy ta'sirini tugatish maqsadida ulari rekultivatsiyalash ishlari olib boriladi. Yerlarni rekultivatsiyalash — bu injinerlik, texnik, melioratsiya, agrotexnik va boshqa tadbirlar tizimi bo'lib, buzilgan yerlarning biologik va xalq xo'jaligi uchun ahamiyatini tiklashga hamda Atrof muhit sharoitini yaxshilashga qaratilgandir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan "Yerlarni rekultivatsiya qilish, tuproqni unumdor qatlamini kesib olish, saqlash va oqilona foydalanish tartibi to'g'risidagi" Nizomi asosida O'zbekiston Respublikasi Tabiat Resurlari Vazirligi, Qishloq xo'jaligi vazirligi, "Sanoatgeokontexnazorat" davlat inspeksiyasi, "O'z davgeodezkadastr" davlat qo'mitasiga va boshqa vakolatli tashkilotlarga

o‘zlarining vakolatlari doirasida buzilgan yerlarni rekultivatsiya qilish, unumdorligini tiklash, tuproqlarning unumdor qatlamini kesib olish, saqlash va oqilona foydalanish bo‘yicha ishlarni sifatli o‘z vaqtida bajarilishini monitoring qilish hamda zaruriy nazoratni ta‘minlash vazifasi yuklatilgan.

Respublikada mavjud 44,9 million gektarning atigi 4,3 million gektari (10 foizga yaqini) sug‘oriladigan yerlardir. Bu yerlarning 2 million gektargayaqini (45%) ikkilamchi sho‘rlanishga uchragan, 800 ming gektar maydonda suv eroziyasi muammosi mavjud. Shamol eroziyasi 2 million gektardan ortiq maydonda uchraydi.

Yer degradatsiyasiga barham berish maqsadida 2022-yil 10-iyunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yerlar degradatsiyasiga qarshi kurashishning samarali tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori qabul qilindi. Mazkur qarorga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi tizimida alohida yangi boshqarma tashkil etilib, unga respublikada yerlarning degradatsiyasi va uning oldini olish muammolarini hal etish yuklatildi.

Keyingi qadamlar:

- bioxilma-xillikni saqlash va undan barqaror foydalanish sohasida me‘yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish;
- yer muhofazasini rag‘batlantirish va tuproq unumdorligini tiklashning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish;
- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (MTH) tizimini yanada rivojlantirish, MTHning moddiy-texnik bazasini yaxshilash, xodimlarning botanika, zoologiya va ekologiya sohalari bo‘yicha doimiy malakasini oshirish;
- geografik axborot tizimlari asosida qishloq xo‘jaligi yerlarining monitoringi mexanizmini takomillashtirish;
- bioxilma-xillikni saqlash masalalarini iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga integratsiya qilish;

12.2. Tabiatdan foydalanish va Atrof muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish. Mineral-xomashyo resurslari va ulardan oqilona foydalanish

Mineral resurslar — alohida regionda geologik izlanish va razvedka natijasida aniqlangan qazilmalar majmuidir. Mineral resurslar qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslardir. Ularning o‘zlashtirishga tayyorlangan qismi mineral xomashyo bazasi hisoblanadi. Konchilik va geologiyada mineral resurslar deb Yer qa‘rida foydali qazilma sifatida aniqlangan va sanoat ahamiyatiga ega bo‘la oladigan boyliklarga aytiladi. Mineral xomashyo resurslar ishlatilishiga qarab, yoqilg‘i va energetika (neft, tabiiy gaz, ko‘mir, slanes, torf, uran rudalari); yengil rangli metallar (alyuminiy,

magniy, titan, natriy, berilliy, litiy, bariy, kalsiy va kaliy) qora metallar rudasi (temir, marganes, xrom); rangli metallar (mis, nikel, qo'rg'oshin, qalay, kadmiy, kobalt, rux, margimush, vismut, surma, simob); qiyin eriydigan rangli metallarga (volfram, molibden, niobiy, tantal, xrom, sirkoniy); asl rangli metallarga (oltin, kumush, platina, osmiy, iridiy, rodiy, ruteniy va palladiy); nodir rangli metallar tarqoq metallar (talliy, galliy, germaniy, indiy, reniy, gafniy, rubidiy va seziy); siyrak metallar (skandiy, ittriy, lantan va lantanoidlar); radiaktiv metallar (texnetsiy, fransiy, paloniy, radiy, aktiniy, toriy, protaktaniy va uran); noruda sanoat xomashyosi (grafit, asbest, talk va kvars); noruda qurilish materiallari (sement, shisha sanoati xomashyosi, marmar, granit, shifer slanes, bazalt va gil); mineral suvlar (yer osti tuzli, chuchuk, minerallashgan, shu jumladan, balnologik va termal suvlar) (4.3-rasm).

Ba'zi mineral resurs turlarini bir necha sanoat sohasida qo'llanilishi mumkin. Jamiyatning ehtiyoji, texnika va texnologiyalarning rivojlanishiga qarab mineral xomashyo resurslar tarkibi va miqdori o'zgaruvchan bo'ladi. Mineral resurslar miqdori aniqlangan va bashorat qilingan foydali qazilmalar zaxiralari bilan baholanadi. Mineral xomashyo resurslarini hisobga olish ham nisbiydir. Hisobga olish ham resurslardan xalq xo'jaligidan foydalanish nuqtayi nazaridan, ya'ni konlarni iqtisodiy maqbul o'zlashtirish bo'yicha ularni o'rganish darajasiga bog'liq holda o'zlashtirishga tayyorlanishganligi bo'yicha o'tkaziladi. Amaliyotda xomashyo zaxiralari A, B, S kategoriyalarga va yana balansdan tashqari kategoriyalarga bo'linadi. Lekin umumiy zaxiralarni, yo'ldosh elementlarni va ochilma jinslarni hisobga olish ham katta ahamiyatga ega. Mineral xomashyo resurslar holatini baholashni quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha amalga oshirish zarur: bo'lishi mumkin bo'lgan zaxiralar umumiy hajmida hisobga olinadigan zaxiralarning ulishi; hisobga olinadigan zaxiralardan foydalanish muddatlari; hisobga olinadigan zaxiralarning o'rganilishi va o'zlashtirishga tayyorligi bo'yicha, ya'ni A, B, S kategoriyalar bo'yicha strukturasi; hisobga olinadigan zaxiralar birligiga yo'ldosh elementlar, ochilma jinslarning hissi; hisobga olish davri uchun yangi zaxiralarning o'sishi;

Ayrim resurslar bo'yicha ma'lumotlar asosida tabiiy komplekslar baholanadi. Bunda ayrim resurs turlarining iqtisodiy ahamiyati, ularning kompleksligi, o'zlashtirishning samarasi va boshqa ko'rsatkichlar hisobga olinadi. Mineral xomashyo resurslari tog'-kon superkompleksi shakllanishining moddiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Unga metallurgiya, kimyo, va qurilish tarmoqlararo komplekslari kiradi. Mineral xomashyo resurslaridan foydalanish jarayonida Yerning chuqurligidan uning yuzasiga xomashyoning ko'chirilishi, undan foydali elementlarni ajratib olish, ularni qayta ishlashda xo'jalik tuzilmalarida konsentratsiya sodir bo'ladi yoki mahsulotlarni iste'mol qilishda ular tarqalib ketadi. Bu jarayonni hisobga

olish quyidagi nisbatlarda amalga oshiriladi:

$$Z_{ya} = Z_b + X - Q - T$$

Bunda: Z_{ya} – obyektidagi yakuniy material zaxiralari;

Z_b – obyektidagi boshlang'ich materiallar zaxiralari;

X - obyektidagi materiallarning ko'payishi va ularni Q -kamayishini qoplash uchun zarur bo'lgan materiallarni ishlab chiqarish hajmi;

T – materiallarni tarqatish hajmi;

Bu nisbatlarni har qanday tizimlar va obyektlarga, xo'jalik tuzilmalariga yer yuzasiga va boshqalarga nisbatan bir xil qo'llash mumkin. Uning qismlari resurslardan foydalanish jarayonining turli tomonlarini xarakterlaydi. Masalan, bu balans nisbatlarini ishlab chiqarish tizimlaridagi materiallar dinamikasiga (o'zgarishiga) nisbatan qo'llanilganda zaxiralarning yakuniy (Z_{ya}) va boshlang'ich (Z_b) ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq materiallarga ehtiyojni xarakterlaydi. X-Q ularni qazib olish hajmining farqlarini, X+Q yig'indisi ularning ishlab chiqarish fondlari eskirishi, uzoq muddatlarda foydalaniladigan tovarlar va chiqindilarni tarqatish bilan bog'liq bo'lgan kamayishni xarakterlaydi.

Shuningdek, ishlab chiqarishga materiallarni qaytarish va yer yuzasiga materiallarni tarqatib yuborish o'rtasidagi aloqalar katta tabiiy-ekologik-xo'jalik ahamiyatiga ega.

Ko'rsatilgan nisbatlarga asoslanib, tarmoqlararo va hududiy komplekslarda materiallarni qayta ishlash va ularni iste'mol qilish bosqichlari bo'yicha batafsil moddiy balanslarni tuzish zarur va bu balanslarshu jarayonni tartibga solishga xizmat qilishi kerak. Shu bilan birga balanslarni faqatgina asosiy xomashyoga tuzish bilan cheklanib qolmasdan, ularni jonli tabiat uchun alohida zararli bo'lgan yo'ldosh materiallar uchun ham tuzish kerak. Bunday moddiy balanslar xomashyodan foydalanishning to'liq holatini ko'rsatadi, lekin bunday ko'p materiallardan foydalanish qiyindir. Shuning uchun foydalanishni baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar darajasini qo'llash mumkin:

➤ umumiy xomashyodan foydalanish va qayta ishlash bosqichlari bo'yicha;

➤ xomashyoni qaytarish;

➤ chiqindilardan foydalanish va ulardan qayta ishlash bosqichlarida foydalanish;

➤ qayta ishlash bosqichlari bo'yicha nogbudgarchilik;

➤ xomashyodan materiallarni olish;

➤ qazib olish jarayonida xomashyo olish;

➤ hududiy tizimlar uchun maydon birligiga elementlarni tarqatish hajmi;

Mineral xomashyo resurslarini iqtisodiy baholash asosan ulardan eng

samarali foydalanish yo‘nalishini hisobga olib, ya’ni maksimal renta bo‘yicha hisoblanadi. Turli resurslardan bir xil maqsadda foydalanishda ularni baholash resursdan asosiy mahsulotni ishlab chiqarishda foydalanishningsamaradorligi bo‘yicha, ya’ni resurslardan foydalanishning qo‘shimcha xarajatlarini ham qo‘shib sifati bo‘yicha baholanadi.

12.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2019-2023-yillardagi Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash hajmi (Milliard so‘m)

№	Hududlar	2019-y	2020-y	2020-y	2022-y	2023-y
1	O‘zbekiston Respublikasi	43438,9	33106,9	43872,2	52093,5	55442
2	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	503,6	154	161,7	199,4	401,7
3	Andijon viloyati	206,6	115,3	177,6	235,6	769,9
4	Buxoro viloyati	1266,7	238,9	535,5	330,2	439,1
5	Jizzax viloyati	119,4	182,5	242,4	216,6	144,7
6	Qashqadaryo viloyati	1338,4	1725,5	2079,4	1715,2	1593,3
7	Navoiy viloyati	5069,7	6152,1	9520,2	11742	12041
8	Namangan viloyati	53,9	46,8	79,6	55,6	95,4
9	Samarqand viloyati	138,6	231,2	241,5	322,7	390,2
10	Surxondaryo viloyati	240,3	212,5	245,9	222	246,2
11	Sirdaryo viloyati	27,7	82,4	69,7	89,4	92,2
12	Toshkent viloyati	2186,2	2583,9	3298,5	4122,4	4712,3
13	Farg‘ona viloyati	116,5	133,9	132,8	101,8	216
14	Xorazm viloyati	2,4	1	5,8	4	5,7
15	Toshkent shahri	11229	13077,8	14583,6	14990,7	16003

Izoh 2024-yil statistik ma’lumotlari asosida tayyorlangan

Masalan: yoqilg‘ining har xil turlari energiya va issiqlik ishlab chiqarish samaradorligi bo‘yicha, ya’ni resurslarni yoqish xarajatlarini ham qo‘shib shartli yoqilg‘i bo‘yicha baholanadi. Resurslardan substrat (asosiy) va qo‘shimcha material sifatida foydalanilganda ular asosiy ishlab chiqarish samaradorligiga to‘g‘ridan –to‘g‘ri ta’siri bo‘yicha baholanadi.

Resursning ko‘p komponentli tarkibiga ega bo‘lgan holatida (tarkibiga ochilma jinslarni ham qo‘shish kerak) resursga renta resurs birligida xomashyoga renta ko‘paytmasi (ko‘paytirish natijasi) resursga renta resurs birligida xomashyoga renta ko‘paytmasi (ko‘paytirish natijasi) va uning miqdori sifatida aniqlanadi. Resurslarga to‘lovlar foydalanuvchilardan resurslardan foydalanishidan qat’iy nazar undirilishi kerak. Bunda qazib olish

va ochilma jinslarni to'plash bo'yicha to'lovlar alohida bo'lishi mumkin.

Resurslar birligini baholash konlarni ekspluatatsiya qilishning optimal muddatlariga asoslanib hisoblab chiqiladi. Xomashyoni normativdan yuqori miqdorda qazib olish xalq xo'jaligiga ziyon sifatida ko'rib chiqilishi, ziyon miqdori foydalanuvchilardan resurslarga to'lovlar bilan birgalikda undirilishi kerak.

O'zbekistonning investitsiya siyosati mahalliy homashyo va resurslarni qayta ishlab chiqarishga asoslangan va unda mamlakatimiz eksport salohiyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan soha va ishlab chiqarishlar belgilangan. Ushbu sohalarga investitsiyalarni jalb qilish ustuvordir, bular: sanoatni rivojlantirish; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash; mineral-xomashyo resurslarini qazib olish va chuqur qayta ishlash bo'yicha ekologik toza ishlab chiqarishlarni tashkil etish, shu hisobda neft va gazni qazib olish va qayta ishlash; zamonaviy axborot va telekommunikatsiya tizimlarini, ilm talab qiluvchi yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish; resurs va energiyaning tejamkor uskunalari ishlab chiqarish; dori vositalari, meditsina texnikasi va uskunalari ishlab chiqarish; turizm sohasini rivojlantirish; qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab chiqarish; aloqa xizmatlarini rivojlantirish; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash uskunalari ishlab chiqarishni kengaytirish.

12.2-jadval

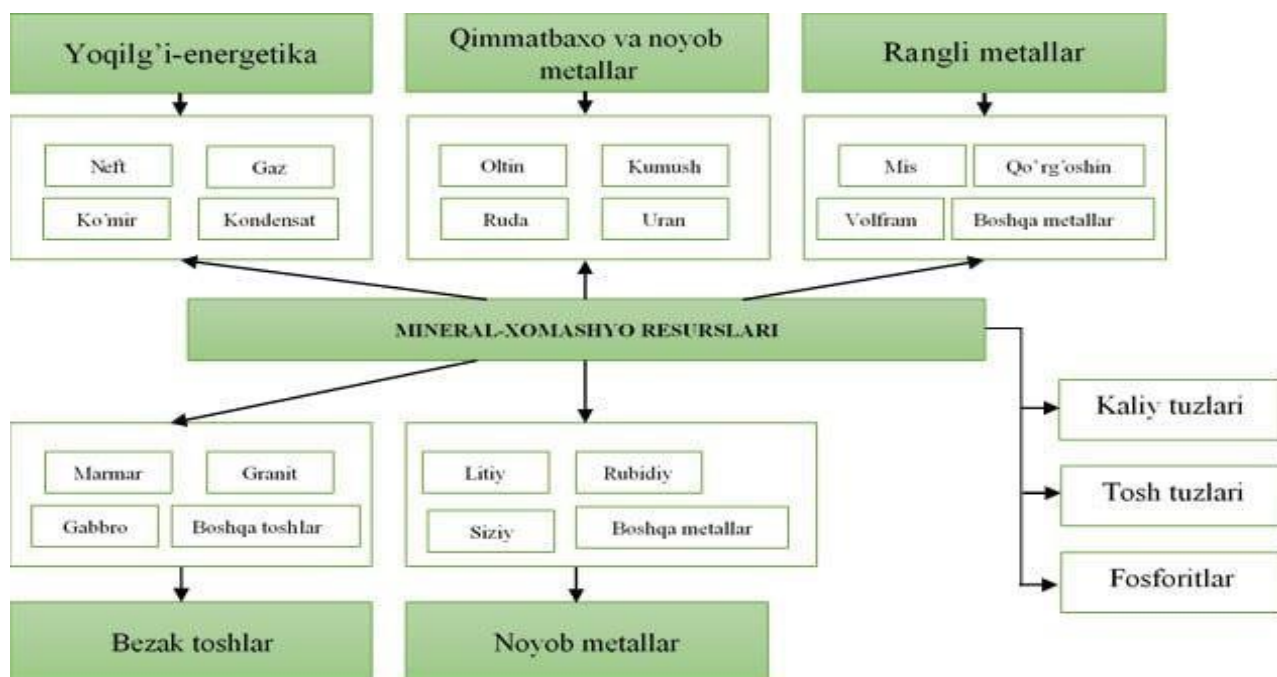
O'zbekiston tabiiy resurslar qazib olish bo'yicha 2020-2023 yillardagi hajmi

Tabiiy resurlar	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil
oltin	101,6 tonna	100 tonna	110.8 tonna	100 tonna
Uran	3500 tonna	3520 tonna	3300 tonna	3 300 tonna
Ko'mir	3.9 mln tonna	5,56 mln tonna	5,35 mln tonna	4,15 mln tonna
gaz	40.4 mlrd kub metr	53,8 mlrd kub metr	51,7 mlrd kub metr	46,7 mlrd kub metr
neft	739.4 ming tonna	774.1 ming tonna	787.8 ming tonna	645 ming tonna

Mineral resurslarni topish va qazib olish juda katta kapital mablag'larni talab etadi hamda yirik xatarlarga duch kelishiga tayyor bo'lgan chet el investorlarni jalb etishni taqozo etadi. Foydali qazilmalar salohiyatiga ega dunyoning barcha mamlakatlari jahon investitsiya mablag'larining chegaralangan hajmiga ega bo'lish raqobatchiligida ishtirok etadi. Ushbu mablag'larni olish uchun raqobat quyidagidan iborat: chet el investorlari investitsiya muhiti, ayniqsa huquqiy va soliq rejimi, barqaror bo'lgan va qo'yilgan mablag'larni qoplash uchun yetarli bo'lgan foyda me'yorini

ta'minlovchi, aksiyadorlarga foyda keltiradigan mamlakatlarga investitsiya qilishni afzal ko'radi.

Ushbu nuqtayi nazardan O'zbekiston huquqiy va soliq rejimini yaratgan, boy mineral xomashyo resurslariga va yuqori foyda olish imkoniyatini beruvchi noyob metallarning yirik zaxiralariga ega mamlakatlar qatoriga kiradi. Foydali qazilmalarni qidirishning hozirgi zamondagi darajasi qimmatbaho, rangli va noyob metallar, organik yoqilg'ilarning barcha turlari - neft, tabiiy gaz va gaz kondensati, ko'mir, yonilg'i slanes, uran, qurilish materiallari uchun ko'p xil xomashyoni qazib olish bilan bog'liq. Ularning turlari xilma xilligi chet el investorlari uchun O'zbekiston iqtisodiyotining investitsiyalarga oid jalb etuvchanligining omillaridan biridir.

12.1-rasm. O'zbekiston Respublikasining mineral xomashyo resurslari tarkibi

O'zbekiston oltin va kumush yirik resurslariga ega mamlakatlardan biridir. Oltin respublikaning muhim boyliklaridan biri bo'lib, uning zaxiralari dunyoning eng yirik oltin zaxiralari hududlaridan biri Markaziy- Qizilqumda joylashgan. Bu erda Muruntau oltin koni mavjud. Qo'llanilayotgan texnologiya "to'rtta to'qqiz" tozaligidagi oltin olish imkoniyatini beradi. Uzoq yillardan buyon Muruntauda zavod ishlab chiqarishi balansidan tashqari bo'lgan oltinga ega minerallashtirilgan qoldiqlarni qayta ishlashga chet el investori va yangi texnologiya jalb qilingan. Shuni ta'kidlash kerakki, oltin zaxiralari bo'yicha respublikamiz dunyoda 4-o'rinni, uni qazib olish bo'yicha 9 o'rinni egallaydi. Oltin konlari Toshkent, Jizzax, Namangan (Marjonbuloq, Zarmiton, Chodoq va boshqalar) viloyatlarida ham mavjud. Topilgan oltin konlarining 20 foizi qazib olingan. Bularning hammasi qimmatbaho

metallarni qazib olish va ishlab chiqarishni oshirish salohiyati borligi to'g'risida gap yuritish imkonini beradi.

Oltin qazib olish sohasi 5 ta oltin qazib olish konidan, 3ta oltin ajratib olish fabrikasi va bitta mis ishlab chiqarishi uchun flyus xomashyosini ishlab chiqaruvchi maydalash-shixtalash qurilmasidan iborat. Yuqorida aytib o'tilgan konlardan tashqari oltin qazib oluvchi korxonalar Qochbuloq, Qizilolmasoy, Pirmirob, Go'zaksoy, Kuloldidagi konlardan foydalanishadi. O'zbekistonda qimmatbaho metallarni qazib olish va ishlab chiqarish bilan bir qatorda uran qazib olinadi va u uchun yirik mineral-xomashyobazasi tashkil etilgan. Respublikamiz uran bazasining asosi Qizilqumdagi zaxiralardan iborat. Uranning mavjud zaxiralari uni bir necha o'n yil qazib olish imkonini beradi.

O'zbekistonda rangli metallarning topilgan konlari mavjud. Faoliyat yuritayotgan karyerlar mis va qo'shimcha metallar ishlab chiqarilishini yana 40 yilga ta'minlaydi. Rudaniqayta ishlashniasosan respublikaning eng yirik sanoat korxonalaridan biri "Olmaliq kon-metallurgiya kombinati" ochiq aksiyadorlik jamiyati amalga oshiradi. Bundan tashqari, mis, molibden, oltin, reniy, tellur, selen va oltin gugurt konlari mavjud, ushbu konlarga qazib olish tannarxi va foydali qazilmalar olinishi darajasi bo'yicha MDH davlatlarida tengi yo'q. Qo'rg'oshin-sink konlari asosan Jizzax viloyatining Uchquloq va Surxondaryo viloyatining Xondiza konlarida joylashgan.

O'zbekiston reniy zaxiralariga ega, u Olmaliq mis konlaridan qazib olinadi. Molibden konsentratida reniy mavjudligi bo'yicha ularga butun dunyoda teng keladigani yo'q. Sanoatda undan aviatsiya va kosmik texnika uchun issiqqa chidamli qorishmalarni, elektr asboblari, neftni krening qilish uchun katalizatorlar ishlab chiqarishda foydalanadi. Noyob va tarqoq metallarning ajoyibligi, ulardan foydalanish sohalarining kengligi hamda yangi mahsulot turlari ishlab chiqarilishining yo'lga qo'yilishi chet el investorlarini jalb qilish va qo'shma korxonalar tuzish uchun keng imkoniyatlar ochib bermoqda.

Bugungi kunda Qizilqum hududidagi Sautboy volfram konidan foydalanish mamlakatimiz korxonalarini xomashyo bilan ta'minlaydi va mahsulot eksportini oshirishga imkon beradi. Respublikada turli rangdagi va tabiat mo'jizasiga ega marmar, granit, gabbro konlari bor. Bunday qudratli xomashyoga ega O'zbekiston MDH mamlakatlari o'rtasida toshga ishlov berish bo'yicha yetakchidir. Bezak toshlarining asosiy zaxiralari G'ozg'on, Nurota, Zarband konlarida mavjud. Respublika fosforit konlarigaham boy, ular asosan Jaroy-Sirdaryo, Qorakatin va Shimoliy Yettitog' konlaridadir, ammo juda ko'p topilgan konlar hozirgi kunda ishlatilmayapti. Hozirgi kunda O'zbekistonda fosfor, azot-fosfor o'g'itlarini ammosfos va ammonlashtirilgan superfosfatni — ishlab chiqaruvchi yirik zavodlar ishlab turibdi. Mamlakatimizda kaliy tuzlarining ham yirik konlari mavjud, ular taxminlar

bo'yicha 100-yilga yetadi. Ular asosan Qashqadaryo viloyatining Tepag'aton va Surxondaryo viloyatining Hojaikon konlaridadir. Tuzlarni majmualar tarzda qayta ishlash natijasida bromli temir, magnezit, gips va boshqa materiallar olish imkonini bermoqda.

12.2. Yer resurslarini tartibga solish va xususiylashtirish bo'yicha xorij tajribasi

Yer resurslari — xalq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish mumkin bo'lgan yerlar. O'zbekistonda Ye.r. tarkibiga foydalanib kelinayotgan yerlar va istiqbolda foydalanish mumkin bulgan yerlar kiradi (jadvalga q.). Ye.r. maydoni va sifati jihatidan baholanadi. Ye.r.dan foydalanish darajasini tahlil (qarang Yerdan foydalanish tahlili) etish va ularning samaradorligini aniqlash natijasida yer maydoni birligiga to'g'ri keladigan yalpi va sof daromad, mehnat unumdorligi aniqlanadi hamda yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar faoliyatiga baho beriladi.

O'zRda Yer. shartli ravishda quyidagi tartibda taqsimot qilingan: yer turlarining toifalari bo'yicha (qishloq xo'jaligi; aholi yashash joylari; sanoat, transport, mudofaa, aloqa va b. maqsadlar uchun; o'rmon xo'jaligi, gidrotexnika va b. suv xo'jalik inshootlari uchun; tabiat muhofazasi, sog'lomlashtirish, rekreatsion va tarixiy-madaniy ahamiyatga ega yerlar; zaxira yerlari); yer egaliklari va yerdan foydalanuvchilar bo'yicha; Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar bo'yicha yer tarkibi.

Yer tarkibi — davlat yer fondining xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasidagi taqsimoti, yer turlarining nisbati, salmog'i va maydon ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar yig'indisi. O'zbekiston Respublikasining yaxlit yer fondi qanday maqsadda foydalanishiga qarab quyidagilarga bo'linadi: qishloq xo'jaligi yerlari; aholi punktlari yerlari (shaharlar, shaharchalar, qishloq aholi punktlari yerlari); sanoat, transport, aloqa va b.ning yerlari; tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsion va tarixiy-madaniy maqsadlarga mo'ljallangan yerlar; o'rmon fondi yerlari, suv fondi yerlari, zaxira yerlar. Qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan yoki ana shu maqsadlarga atab ajratilgan yerlar qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar deb hisoblanadi.

yer resurslari iqtisodiyotning drayveri hamda kambag'allikni qisqartirishda asosiy vosita sifatida muhim ahamiyatga ega. Bunda yerdan foydalanishni oqilona va samarali tashkil etish orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Bu borada rivojlangan mamlakatlar tajribasidan qaysi jihatlarni olish mumkin?

Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti (MHTI) ekspertlari shu maqsadda yer resurslarini tartibga solish va xususiylashtirish bo'yicha xorij tajribasini o'rgandi. Rivojlangan mamlakatlarda yer resurslarini

muvofiglashtirish va xususiylashtirishda yerdan foydalanish va yerga mulk sifatida egalik qilishga oid huquqlar qonunchilikda aniq belgilab qo'yilgan.

Masalan, Germaniyada yerni sotib olish huquqi o'sha hududda yashaydigan va 10 yildan beri ijarachi bo'lib ishlaydiganlarga beriladi.

Ispaniyada yerni ijaraga berish tartibiga ko'ra, 50 gektardan ortiq sug'oriladigan yer maydoni yoki ming gektardan ortiq yaylovni ijaraga olishga yo'l qo'yilmaydi.

Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida yer resurslarini xususiylashtirish jarayoni yetarli darajadagi davlat nazorati ostida amalga oshiriladi. Masalan, AQSh va Irlandiyada yil davomida bor-yo'g'i 3 foiz yer mulk sifatida almashiniladi. Bu ko'rsatkich Buyuk Britaniya, Fransiya va Italiyada 2 foizni, Germaniyada esa 1,5 foizni tashkil qiladi.

Ko'p hollarda yer resurslari foydalanuvchilarga uzoq muddatli ijara asosida beriladi. Masalan, AQSh va Germaniyada yerlarning 42 foizi, Yangi Zelandiyada 40 foizi, Britaniya va Kanadada 39 foizi, Belgiyada 66 foizi, Fransiya 56 foizi, Niderlandiyada 32 foizi, Portugaliyada 25 foizi, Yaponiyada 15 foizi uzoq muddatga ijaraga berilgan. Yerning ijara narxlari va to'lovlar auksion-birja yoki arbitraj orqali aniqlanadi.

XX asrning o'rtalarida AQShda yerga xususiy mulkchilik shakllariga oid qonun qabul qilindi. Natijada shartsiz va umrbod erga egalik qiluvchi mulkdorlar hamda oilaviy yer mulki (homesteads) egalari vujudga keldi. Bular esa AQShda yer ijarasi keng tarqalishiga va yer kapital bozori hamda yer banklari kabi moliya institutlarining rivojlanishiga olib keldi. AQShdagi yer islohotlari fermerlarning rivojlanishi bilan birga moliya bozorining kapitalizasiyasi oshishiga xizmat qildi.

Hindistonda yangi yer islohotlari natijasida qishloq xo'jaligi yerlarining 85 foizi kambag'al aholiga ijara shaklida berildi hamda subsidiya va grant shaklida mulk sifatida sotildi. Natijada qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish 4-5 baravar ortdi hamda kambag'al aholining to'lov qobiliyati ko'tarildi.

Xitoyda amalga oshirilgan yer islohotlari natijasida 90 mln. gektar yer qishloq aholisiga ijaraga berildi. Natijada kambag'al qishloq aholisining 90 foizi ish o'rniga ega bo'ldi. Ushbu kichik yer egalarining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish kooperativlariga birlashishi ularni iqtisodiy faoliyat drayveriga aylantirdi. Oqilona yer islohotlari natijasida Xitoy g'alla eksport qiluvchi davlatga aylandi.

Tahlillar aksariyat mamlakatlarda yer bozori kuchli nazorat qilinishini ko'rsatdi. Bunda davlat hokimiyati yerni bir toifadan ikkinchi toifaga o'tkazish, sotish uchun ruxsatnomalar berish, ekologik holatini nazorat qilish, xususan, yer eroziyasini, degradasiyasini va cho'llanishining oldini olish vakolatlarini o'zida saqlab qoldi.

Demak, yer resurslarini tartibga solish va xususiylashtirishda yer turlari va toifalaridan kelib chiqib, yerga mulk sifatida egalik qilish huquqi hamda yerdan foydalanish huquqlarini (ijara shaklda) qonunchilikda aniq va ravshan belgilash tavsiya qilinadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligida yerni ijaraga berishda o'sha hududda istiqomat qilayotganlik yoki mahalliy aholi uchun yangi ish o'rnini yaratayotganlik omillariga e'tibor berish maqsadga muvofiq.

Tayach iboralar

Yer resurslari, yerning ijara narxlari, arbitraj, fermer, egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi, qishloq xo'jaligi, yer egalari, subsidiya, ijara, Atmosfera resurslari, tabiiy resurslarni baholoash tizimi ko'rsatkichlari, mineral xomashyo resurslari holatini baholash, moddiy resurs balanslari.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Tabiat komponentlariga xos bo'lgan qanday umumiy xususiyatlar bor? Ularni qanday yo'nalishlarda hisobga olish kerak?
2. Tabiiy resurslarni baholoash tizimi ko'rsatkichlari, ularni hisoblash formulasini tushuntirib bering.
3. Atmosfera resurslari nima? Ularga xos xususiyatlarni tushuntirib bering.
4. Havo xavzasini iqtisodiy baholash qanday amalga oshiriladi?
5. Suv resurslarini iqtisodiy baholash qanday amalga oshiriladi?
6. O'zbekiston va Markaziy Osiyoda suv resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini tahlil qilib bering?
7. Tuproq resurslari va ular bilan bog'liq ekologik muammolarni tahlil qilib bering.
8. Tuproq resurslarini muhofaza qilish va iqtisodiy baholash ko'rsatkichlarini o'ziga xosligini tushuntirib bering.
9. Mineral xomashyo resurslari nima va ular qanday ahamiyatga ega?
10. Mineral xomashyo resurslari holatini baholash qanday ko'rsatkichlarda ifodalanadi?
11. Moddiy resurs balanslari, mineral xomashyo resurslarini iqtisodiy baholash xususiyatlarini ta'riflang.

XIII BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA YER RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY JIHATLARI

- 13.1. Yer ajratish iqtisodiyoti.
- 13.2. Yerdan yaroqsiz foydalanish va qayta baholash.
- 13.3. Yerni himoya qilish vositalari.
- 13.4. Qishloq xo‘jaligida yer resurslaridan samarali foydalanish.

13.1. Yer ajratish iqtisodiyoti

Inson hayotining paydo bo‘lishi, insonning kundalik iste’molidagi noz-u ne’matlarning yaratilishi, ishlab chiqarish tarmoqlari va xizmat ko‘rsatish sohasining shakllanishi, inson hayotining davomiyligini ta’minlashda yer qobig‘i hisoblangan litosfera qatlamining alohida o‘rni va ahamiyati mavjud. Shu jihatdan yer va yer resurslarini muhofaza qilish hamda uni ko‘z qorachig‘iday asrash barcha davrlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Litosfera deb, yerning qattiq qobig‘iga aytiladi. Bu qobiqning yuzasi o‘zining o‘ta notekisligi bilan ajralib turadi. Litosferaning eng past va eng yuqori qismigacha bo‘lgan farq 19870 m ni tashkil qiladi. Litosfera yuzasining katta qismi okean va dengizlar bilan qoplangan. Uning quyi chegarasi (qalinligi) taxminan 40 km dan 100 km gacha bo‘lgan oraliqni o‘z ichiga oladi.

Materiklar hajmi Yu.M.Shatal’skiy hisob-kitobiga ko‘ra, (okeanlar sathiga nisbatan hisoblanganda) okeanlar hajmidan 12,7 marta kichik.

Litosferaning kimyoviy tarkibi to‘g‘risida xulosa chiqarishda uning 16-25 km chuqur qismiga olingan ma’lumotlarga asoslaniladi. Uning chuqur qismidan namunalar olish va tadqiq etishning hozircha imkoniyati yo‘q. Undan chuqur qismida harorat 1450 °C va tog‘ jinslari bosim 3000 atmosferadan kam emas.

Litosfera sathi 510 mln. km² ga teng. Quruqlikning 15% qismida insonlar hayot kechiradilar, 20%i dasht-yaylovlari va tog‘ yonbag‘irliklari, 27%i qumlik sahrolar va 13%i baland tog‘liklardan iborat. Respublikamizning umumiy maydoni 45 mln. ga bo‘lib, shundan 29 mln. ga cho‘l-dashtlar, 2,2 mln. ga yaylovlar, 6 mln. ga nuragan maydonlar, 4,2 mln. ga sug‘oriladigan ekin maydonlari, qolgan qismi tog‘liklardan iborat.

Yer po‘stlog‘i litosferaning eng ustki qobig‘i bo‘lib, uning qalinligi okeanlar tubida 5-7 km ni, quruqlikda esa 50-70 km ni tashkil qiladi. Yer po‘stlog‘ini tashkil qiluvchi tog‘ jinslari o‘zlarining hosil bo‘lishiga ko‘ra 3 ta katta guruhga bo‘linadi:

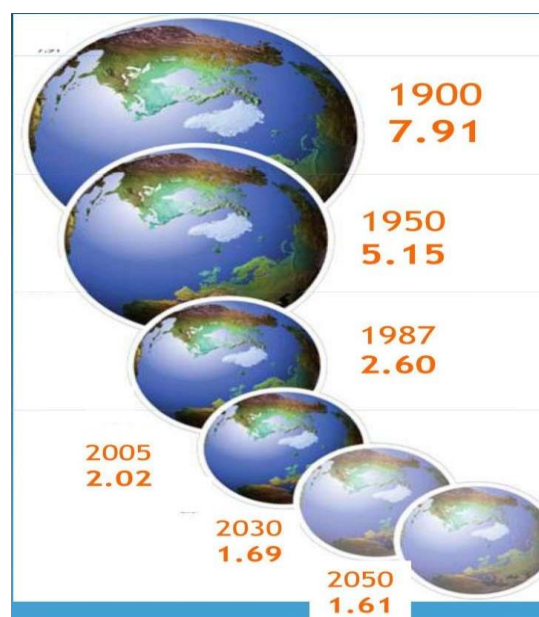
- a) magmatik yoki magma ta’sirida hosil bo‘lgan jinslar;
- b) cho‘kindili magmatik va boshqa jinslarni bir joydan ikkinchi joyga borib yig‘ilishidan hosil bo‘lgan jinslar;

c) metamorfik magmatik va cho‘kindi jinslarning yuqori harorat va yuqori bosim ta’siri ostida qayta kristallanishidan hosil bo‘lgan jinslar.

Litosferaning quyi qobiqlari ham o‘z navbatida quyidan yuqoriga qarab bazaltli, granitli va cho‘kindi jinslarga bo‘linib, bular Yer tarixida biridan ikkinchisini hosil qilib boradi.

Litosfera ba’zan plita deb ham ataladi, u atmosfera yuzasi bo‘ylab gorizontaal yo‘nalishda harakat qilib siljib turadi. Natijada ular bir-biridan uzilib qolishi yoki bir-birlari ustiga chiqib ketishi hollari ham uchraydi. Bir-biridan uzoqlashgan plitalar tagida turtib chiqib, okean oralig‘i tog‘larini hosil qiladi. Litosfera ichiga kirib borgan sari haroratning o‘zgarishi ham turlicha.

Yerning litosfera qobig‘i shu sayyorada yashovchi barcha organizmlarning yashashi uchun muhim omillardan biri hisoblanadi. Kishilik jamiyatining taraqqiyoti, sanoat, energetika tarmoqlari, qishloq xo‘jaligi va umuman barcha tarmoqlarni rivojlantirishda litosferaning va unda tarqalgan tabiiy resurslarning roli beqiyosdir. Litosferani ekologik muhitlarning biri sifatida o‘rganish u bilan bog‘liq bo‘lgan inson ehtiyoji uchun zarur xom ashyolardan oqilona foydalanish va ularni himoya qilish kunning dolzarb masalasidir.

13.1. 1-rasm. Kishi boshiga to‘g‘ri keladigan maydon, ga/kishi.

Global ekologik inqiroz tahdidlari kuchayib borayotgan bir vaqtda yer resurslaridan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish hamda yerning litosfera qobig‘idagi tuproqni degradatsiya jarayonlaridan muhofaza qilish dunyo miqyosidagi dolzarb va o‘z yechimini kutayotgan muammolardan biri hisoblanadi. Litosfera qobig‘idagi yer resurslarini muhofaza qilishda tuproq qatlamini saqlamay turib, mavjud o‘simlik va hayvonot olamini, shuningdek, ekologik muhitdagi suv va havo tozaligini saqlashning iloji yo‘q. Bugungi kunda biosferaning me‘yorida ishlashini saqlay olmasdan insoniyat

hayotining ekologik farovonligini saqlashning imkoni yo‘qdir.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida barcha sohalarda tub o‘zgarishlar jarayoni yuz berdi, shuningdek, milliy iqtisodning shakllanishi, nodavlat sektorlari va amaldagi iqtisodiyotning hamma tarmoqlarida aniq va foydali mexanizmlar yaratilmoqda. Bu masalaning muhimligi yer boyliklarini boshqarish sohasida bir tomondan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish asosiy manbasi, imorat uchun maydoncha va tayanch yuzalari, inshootlar, yo‘llar, ko‘kalamzorlashtirish bo‘lsa, boshqa tomondan ko‘chmas mulkka soliq to‘lash moddiy bazasi, joyni xususiyalashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish vositasi, milliy boylikning bir qismida o‘z aksini topgan. Ushbu 13-rasmdagi ma‘lumotlardan ko‘rish mumkinki, 1900-yillarda kishi boshiga 7,91 gektar yer to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2005-yilda 2,02 ga to‘g‘ri kelgan, 2050-yilga borib 1,61 ga yer to‘g‘ri kelishi bashorat qilinmoqda. Dunyo miqyosida 275 mln. ga sug‘oriladigan maydonlarning 20 foizi ekin ekiladigan yerlar hisoblanadi. Dunyodagi oziq-ovqat mahsulot-larining 45 foizi ushbu maydonlarda ishlab chiqariladi. O‘zbekiston Respublikasida agrosanoat kompleksini barqaror rivojlantirishni ta‘minlashning asosiy shartlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish manbalarini kengaytirish, takror ishlab chiqarish va unumdor yerlardan qishloq xo‘jaligi maqsadlarida to‘g‘ri foydalanishdan iborat. Unumdor yerlarning boshqa tabiiy omillar bilan qo‘shib ishlatilishi, yerni ishlab chiqarish quvvatini oshirib, qishloq xo‘jaligi mahsuloti va tannarxiga sezilarli ta’sir etadi.

Agrosanoat majmuyi tarmoqlarida, xususan, qishloq xo‘jaligi faoliyatida unumdor yerlarni saqlab qolish va ulardan unumli foydalanish katta ahamiyatga egadir. Mamlakatimiz agrar tarmog‘ida, shuningdek, qishloq xo‘jaligi korxonalarida yerdan to‘g‘ri va unumli foydalanish chora-tadbirlari olib borilmoqda.

Jumladan, qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlarni ekologik va agrokimyo, agrotexnika holatini yaxshilash va sug‘orish ishlarini yaxshilash uchun sug‘orish tizimini takomillashtirish, o‘simlik- shunoslikda iqlim, yer holatini hisobga olgan holda va yuqori hosildorlikni ta‘minlash uchun yerni qayta ishlash, yer holatini saqlash va yer hosildorligini oshirish ishlari amalga oshirilmoqda. Shunga qaramay, respublikada an‘anaviy yerning hosildorligi kamayishi va umumiy ekologik holatining yomonlashuvi saqlanmoqda, ba’zi hududlarda quyidagi salbiy jarayonlar kuzatilmoqda:

- hosildor yerlarning kamayishi, ularning qishloq xo‘jaligiga yaroqligi holati yomonligi va xo‘jalikdan yana foydalanish;
- sho‘r va inqirozga uchragan yerlarning ko‘payishi;
- haydalgan va haydaladigan yer qatlamlarining zichlanishi va qotib qolishi;
- haydalgan yerlarda chirindi va oziqlanish elementlarining muvozanati va salbiy holati oshib borishidir.

Ko'rsatilgan salbiy jarayonlar qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan yerlarning kamayishiga, yerning kimyoviy, suv-fizik, fizik-kimyoviy holati buzilib, hosildorlikning kamayishiga olib kelmoqda. Natijada tabiat tizimining ekologik barqarorligi va ko'rsatilgan jarayonlar rivoji keskin kamayadi. Yerning tanazzuliga asosiy sabab, iqlim omillari va insonlar faoliyati ta'sirida yer yuzi xarobazorga aylanib, inqirozga uchramoqda.

Bular quyidagilardan iborat:

- o'rmonzor dov-daraxtlari yo'q qilinishi, xarobazorga aylanishi va boshqa voqealar;
- yerning sug'oriladigan sharoitida, keragidan ortiq namlik va suv toshqini, qayta sho'rlanish holatlari;
- chorva mollari boqiladigan yaylovlarning digressiya va deflyatsiyaga uchrashi;
- qishloq xo'jaligi va sanoatda yerni o'zlashtirish jarayonida texnogen xarobazorlarga aylanishi;
- agroximikatlar, sanoat va maishiy chiqitlar tashlanishi va bir xil ekin ekilishi oqibatida tuproqning ifloslanishi va hosildorlikning yo'qolishi;
- tuproqning sho'rlanishi, Orol dengizining qurishi va tuz changlarining havoga to'yinishi va hokazo³².

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yilning 29-dekabridagi qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, ekin maydonlari tarkibini maqbullashtirish hisobiga yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda intensiv, tejamkor texnologiyalarni joriy qilish, fermer xo'jaliklari moliyaviy barqarorligini ta'minlash va iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish, tarmoq eksport salohiyatini kengaytirish maqsadlariga qaratilgan "2016-2020-yillarda qishloq xo'jaligini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2460- sonli qarorining qabul qilinishi ana shu tadbirlarning mantiqiy davomi bo'ldi. Respublikamizda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20473,5 ming ga ni yoki respublika umumiy yer maydonining 46,10%ini tashkil etadi, shundan sug'oriladigan yerlar maydoni – 4212,2 ming ga.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning 11123,7 ming gektarini pichanzor va yaylovlar tashkil qiladi, shundan 42,6 ming gektari – sug'oriladigan yaylovlar.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha korxona, tashkilot, muassasalar, fermer xo'jaliklari va fuqarolarning foydalanishidagi jami yerlar 44410,3 ming gektarni, shundan sug'oriladigan yerlar esa 4312,4 ming gektarni yoki

³² Gafurova L.A., Abdraxmanov T.A., Jabborov Z.A., Saidova M.E. Tuproqlar degradatsiyasi. O'quv qo'llanma. 2012. -218 b.

umumiy yer maydonining 9,7 foizini tashkil qiladi. O‘zbekiston Respublikasi yer fondi yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga ko‘ra 8 toifaga bo‘linadi (1-jadval).

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar respublikamizning yagona yer fondida eng asosiy o‘rin tutadi hamda O‘zbekiston Respublikasi hududining 46,10 foizini egallagan bo‘lib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida asosiy vosita hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun ajratilgan yoki ana shu maqsadlar uchun belgilangan yerlar qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar hisoblanadi.

13.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi yer resurslari va yer toifalarining taqsimlanishi

№	Yer fondining toifalari	Umumiy maydoni		Jumladan sug‘oriladigan yerlar	
		jami	%hisobida	jami	%hisobida
1.	Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar	20473,5	46,10	4212,2	9,48
2.	Aholi punktlarining yerlari	216,3	0,50	49,4	0,11
3.	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo‘ljallangan yerlar	911,0	2,05	11,8	0,02
4.	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar	75,9	0,17	0,9	0,002
5.	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	4,7	0,01		
6.	O‘rmon fondi yerlari	9635,9	21,69	31,3	0,07
7.	Suv fondi yerlari	830,3	1,86	4,6	0,01
8.	Zahira yerlar	12262,7	27,62	2,1	0,004
	Jami yerlar:	44410,3	100,0	4312,4	9,71

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslarining holati to‘g‘risida Milliy hisobot.

Ushbu yerlar qishloq xo‘jaligini yuritish uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jaligi ekinzor-yerlar va daraxtzorlar, ichki xo‘jalik yo‘llari, kommunikatsiyalar, o‘rmonlar, yopiq suv havzalari, binolar, imoratlar va inshootlar egallagan yerlarga ajraladi. Shuningdek, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, bo‘z yerlar, ko‘p yillik daraxtzorlar (bog‘lar, tokzorlar, tutzorlar, mevali daraxt ko‘chatzorlari, mevazorlar va h.k.) egallagan yerlar ham qishloq xo‘jaligi yerlari jumlasiga kiradi.

Aholi punktlarining yerlari. Aholi punktlarining yerlari ma'muriy-hududiy birlik bo'lib, davlat yer fondining barcha toifalaridan o'ziga xos xususiyatlari, huquqiy holati, foydalanishning asosiy maqsadiga ko'ra ajralib turadi, ularga shu maqsadlar uchun qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan shahar (posyolka) va qishloq aholi punktlari kiritilgan.

Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar. Bunday yerlar jumlasiga sanoat tarmoqlari obyektlari, ishlab chiqarish korxonalari, shu jumladan tog'-kon sanoati, energetika korxonalariga ishlab chiqarish va yordamchi binolar hamda inshootlar qurish uchun doimiy foydalanishga berilgan, temiryo'l, ichki suv transporti, aloqa-kommunikatsiya liniyalari hamda ularga tegishli inshootlar, radioeshittirish, televideniye, axborot muassasalari va tashkilotlari joylashgan hamda ichki ishlar va mudofaa ehtiyojlari uchun mo'ljallangan yerlar, shuningdek, boshqa maqsadlarda foydalanish uchun yuridik shaxslarga berilgan yerlar kiradi.

Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar. Davlat qo'riqxonalari, milliy tarixiy-tabiiy va yodgorlik bog'lari, davlat buyrtmaxonalar, tabiat yodgorliklari, dendrologiya bog'lari, botanika bog'lari, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy davolanish omillariga ega bo'lgan yerlar, shuningdek, ommaviy dam olish va turizm uchun foydalanishga berilgan yer uchastkalari kiradi.

Bu yerlarning asosiy maqsadi tabiiy jarayon va hodisalarni, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish, ularning nodir va noyob turlarini tabiiy holatda saqlab qolish, sonini ko'paytirish va o'rganish, tabiiy shifobaxsh omillarga ega bo'lgan yerlarda kasalliklarning oldini olish va davolashni tashkil etish, turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etishdan iboratdir.

Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar. Respublikamiz tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlarga boy bo'lib, ular jumlasiga, asosan, tarixiy-madaniy qo'riqxonalar, tarixiy insonlarning haykal va byustlari qo'yilgan memorial bog'lar, ziyoratgohlar va mozorlar, arxeologiya, tarixiy va madaniy yodgorliklar, tegishli muassasalar hamda tashkilotlarga doimiy foydalanishga berilgan yerlar kiradi. Ushbu yerlar alohid muhofazaga muhtoj bo'lib, unda jahon ahamiyatiga ega bo'lgan tarixiy, arxeologik, me'morlik va badiiy hamda madaniy yodgorliklar saqlanadi.

O'rmon fondi yerlari. O'rmon fondi yerlariga o'rmon bilan qoplangan, shuningdek, o'rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham, o'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar kiradi. 2016-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, o'rmon fondi yerlarining umumiy yer maydoni 9635,9 ming gektarni yoki jami yer maydonining 21,69 foizini tashkil qiladi.

Suv fondi yerlari. O'zbekistonda suv havzalari, transchegaraviy daryolar, ko'llar, suv omborlari, gidrotexnik va boshqa suv xo'jaligi inshootlari egallab turgan, shuningdek, suv havzalari va boshqa suv

obyektlarining qirg'oqlari bo'ylab ajratilgan mintaqadagi suv xo'jaligi ehtiyojlari uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga belgilangan tartibda berilgan yerlar suv fondi yerlari toifasiga kiradi.

Zahira yerlar. Zahira yerlarga egalik qilish, foydalanish hamda ijara maqsadida yuridik va jismoniy shaxslarga berilmagan hamda boshqa yer toifalarida hisobga olinmagan barcha yerlar kiradi. Ushbu yerlar, asosan, qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun egalik qilishga, foydalanishga va ijaraga berishga mo'ljallanadi. 2016-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, zahira yerlarining umumiy yer maydoni 12262,7 ming gektar yoki umumiy yer maydonining 27,6 foizini tashkil etadi.

Yer uchastkalarini xususiylashtirishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

1-Qonuniylik prinsipi. Yer uchastkalarini xususiylashtirish ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlari talablariga qat'iy muvofiq tarzda amalga oshirilishi kerak.

2- Ixtiyoriylik prinsipi. Yer uchastkalarini xususiylashtirish ixtiyoriylik asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslari yer uchastkalarini xususiylashtirishga bo'lgan o'z huquqlarini o'z ixtiyoriga ko'ra hamda o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiradi.

Yer uchastkalarini xususiylashtirish uchun majburlash taqiqlanadi.

3- Haq to'lash prinsipi. Yer uchastkalarini xususiylashtirish pulli asosda amalga oshiriladi.

4- Xususiylashtiriladigan yer uchastkalarining va ularda joylashgan ko'chmas mulk obyektlarining yaxlitligi prinsipi

Yer uchastkalarini va ularda joylashgan davlat ko'chmas mulk obyektlarini xususiylashtirish bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi.

5- Ochiqlik va shaffoflik prinsipi

Yer uchastkalarini xususiylashtirish jarayoni ochiq va shaffof bo'lishi kerak.

Davlat organlari va tashkilotlari yer uchastkalarini xususiylashtirish to'g'risidagi axborotdan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risidagi qonunchilikda belgilangan usullar orqali erkin foydalanilishini ta'minlashi shart.

Xususiylashtirish obyektlari quyidagilardan iborat:

➤ yuridik shaxslarga tadbirkorlik, shaharsozlik faoliyatini va qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun berilgan yer uchastkalari;

➤ O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga yakka tartibda uy-joy qurish va uy-joyni obodonlashtirish, shuningdek tadbirkorlik va shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan yer uchastkalari;

➤ xususiylashtirilishi lozim bo'lgan davlat ko'chmas mulk

obyektlari joylashgan yer uchastkalari;

- bo'sh turgan yer uchastkalari.

Quyidagi yer uchastkalari xususiylashtirilmaydi:

➤ foydali qazilma konlari joylashgan yer uchastkalari, bundan zaxiralari foydali qazilmalar zaxiralari davlat balansi hisobiga olinmagan keng tarqalgan foydali qazilmalar mustasno;

➤ tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlari va tarixiy-madaniy maqsadlar uchun mo'ljallangan yerlar tarkibiga kiruvchi yer uchastkalari, shuningdek o'rmon hamda suv fondlarining, shaharlar va shaharchalarning umumiy foydalanishdagi yerlari (maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, sohil bo'ylari, skverlar, xiyobonlar, istirohat bog'lari)

➤ qonunchilikka muvofiq xususiylashtirilmaydigan davlat mulki obyektlari joylashgan yer uchastkalari;

➤ shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish uchun qonunchilikda cheklovlar o'rnatilgan hududlardan foydalanish zonalarida joylashgan yer uchastkalari;

➤ xavfli moddalar bilan zararlangan va biogen zaharlanishga duchor bo'lgan yer uchastkalari;

➤ qonunchilikda belgilangan tartibda maxsus iqtisodiy zonalar ishtirokchilariga taqdim etilgan yer uchastkalari — maxsus iqtisodiy zona faoliyat ko'rsatadigan davrda;

➤ ko'p kvartirali uylar joylashgan, shuningdek ko'p kvartirali uylarga tutash yer uchastkalari;

➤ davlat-xususiy sheriklik loyihalarini, ijtimoiy sheriklik to'g'risidagi kelishuvlar va shartnomalarni amalga oshirish uchun berilgan, shuningdek yuridik shaxslarga jamoat ehtiyojlari uchun berilgan yer uchastkalari.

Yer uchastkalarini xususiylashtirishda fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan tartibda o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqi belgilanishi mumkin.

Xususiylashtirish subyektlari. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va yuridik shaxslari xususiylashtirish subyektlaridir.

Chet ellik fuqarolar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, chet el yuridik shaxslari, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar, shuningdek davlat organlari, muassasalari, korxonalari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari xususiylashtirish subyektlari bo'lmaydi.

Bo'sh turgan yer uchastkalarini xususiylashtirish. Bo'sh turgan yer uchastkalari aholi punktlarining bosh rejalariga, aholi punktlari qismlarini batafsil rejalashtirish loyihalariga, hududlarni kompleks rivojlantirish va qurishga doir boshqa hujjatlarga, yer uchastkalaridan foydalanishning ruxsat berilgan turlariga muvofiq aniqlanadi. Bo'sh turgan yer uchastkalari elektron onlayn-auksion orqali xususiylashtiriladi.

Davlat ko'chmas mulk obyektlari joylashgan yer uchastkalarini xususiylashtirish Xususiylashtirilishi lozim bo'lgan davlat ko'chmas mulk obyektlari joylashgan yer uchastkalari tasdiqlangan xususiylashtirish dasturlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan aniqlanadi.

Xususiylashtirilishi lozim bo'lgan davlat ko'chmas mulk obyektlari joylashgan yer uchastkalari mazkur ko'chmas mulk obyektlari bilan birga elektron onlayn-auksion yoki boshqa ommaviy savdolar orqali xususiylashtiriladi.

13.2. Yerdan yaroqsiz foydalanish va qayta baholash

Insonning tuproqqa faol ta'sir ko'rsatishi natijasida uning xossa-xususiyatlari o'zgarishi, unumdorligining oshishi yoki pasayishi, sho'rlanishi, eroziyalanishi, degumifikatsiyasi kabi jarayonlarning yuzaga kelishi yer resurklarini muhofaza qilishda avvalgidan ham e'tiborli bo'lishlikni taqozo etadi³³

O'tgan mustabid tuzum davrida mamlakatimiz yer boyliklaridan intensiv usulda, juda katta xarajat va isrofgarchiliklar yo'li bilan foydalanilganligi, yer maydonlarining sho'rlanishi va eroziyaga uchrashi holatlari ekologik muvozanat buzilishiga olib kelgan. Natijada tuproq unumdor qatlamining yemirilishiga sabab bo'lishi bilan bir qatorda, bir qancha ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy muammolarni keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida ishlab chiqarishning har qanday vositalaridan to'g'ri va oqilona foydalanish ko'p jihatdan uning muhim xususiyatlarini qanchalik chuqur va har tomonlama o'rganishga bog'liqdir. Shu jihatdan, bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblangan yer resurklarini muhofaza qilish va tuproqlar degradatsiyasining oldini olish hamda uning oqibatlarini bartaraf etishda, eng avvalo, tuproqlardan oqilona foydalanish, uning unumdorligini oshirish, sifati, iqtisodiy bahosi, yer muhofazasini bilish, har xil o'simliklarni tuproq holatiga ko'ra ilmiy asoslangan holda ketma-ket ekish, qishloq xo'jaligi ekinlari ixtisoslashuvini to'g'ri tashkil etish, tuproqqa to'g'ri ishlov berish talab etiladi.

Tarixiy davr mobaynida insoniyat taxminan 2 mlrd. ga yaqin hosildor yerlarning yo'qotilishini, tuproqlar unumsiz yerlarga va antropogen sahrolarga aylanishini tuproqlar degradatsiyasi jarayonining global va turli-tuman xususiyatidan darak beradigan ma'lumotlarga qo'shish mumkin.³⁴

³³ Gafurova L.A., Abdraxmanov T.A., Jabborov Z.A., Saidova M.E. Tuproqlar degradatsiyasi. O'quv qo'llanma. – T., 2012. -218 b.

³⁴ Деградация и охрана почв. Под ред. Академика РАН Г.В. Добровольского. – М.: Изд-во МГУ, 2002.- 654 с.

Yer resurslarining meliorativ holatini baholashda, albatta, uning unumdorligi, shoʻrlanish darajasi, ball bonitetining baholanishi, grunt suvlarining joylashuvi va boshqa omillar hisobga olinadi. Litosferaning tarkibiy qatlami boʻlgan unumdor tuproq inson hayoti uchun yaratilgan tabiiy resurs, toza havo, toza suvdan ahamiyati jihatidan kam boʻlmagan buyuk neʼmat hisoblanadi.

Zoologiya va ekologiya boʻyicha buyuk fransuz olimlardan biri Jan-Dorst taʼbiri bilan aytganda, tuproq – bizning eng qimmatbaho boyligimiz. Hayot va yerning ustki biotsenozlari uchun qulay, tabiiy va sunʼiy yerning eng ustki yupqa qatlami bilan bogʻliq insonlar hayoti uchun zarur barcha mahsulotlar tuproqdan olinadi. Shuning uchun biz tuproqni, ona zaminimizni asrab-avaylashimiz zarurdir.

Yer fondi tarkibining yer turlari boʻyicha taqsimlanishi va yer fondi tarkibidagi asosiy yer turlari quyidagilardan iborat:

- Qishloq xoʻjaligi yerlari (ekin yerlari)
- Koʻp yillik daraxtzorlar (Bogʻzorlar, tokzorlar, tutzorlar, mevali daraxt va meva zorlar) boʻz yerlar, pichanzorlar va koʻchatzorlar
- Tomorqa yerlar
- Oʻrmonzorlar
- Bogʻdorchilik, uzumchilik shirkatlari
- Meliorativ holatini yaxshilash bosqichini yerlar
- Boshqa yerlar

Qishloq xoʻjaligi yerlari qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini yetishtirish maqsadida uzluksiz foydalaniladigan yer turlaridir.

Ekin yerlariga qishloq xoʻjaligi ekin turlari (shu jumladan, koʻp yillik oʻtlar) ekiladigan yerlar kiradi. Ekin yerlar ikki turga boʻlinadi:

- Sugʻoriladigan;
- Lalmi yerlar.

Sugʻoriladigan yerlar – qishloq xoʻjaligida foydalanish va sugʻorish uchun yaroqli boʻlgan, suv resurslari shu yerlarni sugʻorishni taʼminlay oladigan sugʻorish manbayi bilan bogʻlangan, doimiy yoki muvaqqat sugʻorish tarmogʻiga ega boʻlgan yerlar. Qishloq va suv xoʻjaligi organlari sugʻoriladigan yeri boʻlgan yer egalari va yerdan foydalanuvchilarni sugʻorish ishlari uchun manbalarning sersuvligini hisobga olgan holda joriy etilgan limitlar boʻyicha suv toʻgʻrisidagi qonun hujjatlari bilan belgilanadigan tartibda suv bilan taʼminlashlari shart.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1992-yil Rio-de-Janeyro shahrida oʻtkazilgan “Atrof muhit va rivojlanish” mavzusidagi xalqaro konferensiyasining qarorida tuproq muhofazasi va undan oqilona foydalalanish davlat siyosatining markaziy boʻgʻini boʻlishi kerakligi, tuproqning holati insonlarning taqdirini belgilashi va Atrof muhitga hal

qiluvchi ta'sir ko'rsatishi ta'kidlangan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, bugungi kunda dunyo bo'yicha eroziyaga, deflyatsiyaga uchragan va xavfli deflyatsiyaga moyil qishloq xo'jaligi ekinlari ekiladigan maydonlar 50 foizdan ko'pchilikni tashkil qilmoqda va bu jarayon davom etmoqda.

Tuproq degradatsiyasi degan aniq bir tushuncha yo'q, chunki ko'p yerlarning ustki qismi tuproq qatlamiga ega, shuning uchun bir vaqtning o'zida tuproq degradatsiyasi yer degradatsiyasi deb ham yuritiladi. Quyida bir qator mazmuni bir-biriga yaqin bo'lgan ta'riflar keltirilgan.

Qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish, ekinlarning hosildorligini oshirish bo'yicha vazifalarni bajarish uchun tuproqning sho'rlanishiga va botqoqlanishiga qarshi kurash tadbirlarini amalga oshirishning ahamiyati kattadir. Sho'rlanish va sho'rxoklanish jarayonlarining oldini olishda, avvalo, shu hodisalarni keltirib chiqaruvchi quyidagi asosiy sabablarni bartaraf qilish kerak:

- suv isrofgarchiligiga yo'l qo'ymaslik (chunki bu suvlar si- zot suvlariga qo'shib, ularning sathi ko'tarilishiga sabab bo'ladi);
- tuproq namligining bug'lanishini har taraflama kamaytirish;
- yuza joylashgan sho'r yoki chuchuk sizot suvlari sathini pasaytirish.

Degradatsiya so'zi polyak tilidan olingan bo'lib, (Degradaya – lotin tilida esa degradation) “sekin-astalik bilan kamayish” va “pastga ketish” degan ma'noni anglatadi³⁵

Tuproq degradatsiyasi jarayonlar yig'indisi bo'lib, ular tuproqlarning funksiyasi o'zgarishi, xossalarning miqdor va sifat ko'rsatkichlari yomonlashishi va unumdorlikning pasayishiga olib keladi, yani tabiiy va antropogen omillar ta'sirida elementlarning ekologik tizimda tuproqlarning turg'un xossalari buzilishi, xo'jalik nuqtayi nazardan bahosining tushishi va samaradorlikning pasayishidir.

Tuproq degradatsiyasi quyidagi turlarga bo'linadi:

- fizik va mexanik degradatsiya tuproq granulometrik tarkibining o'zgarishi bilan tuproq materiallarining yomonlashish jarayoni kuzatilishi, tuproq qatlamlarining nazoratsiz qolishi, ularning zichlashishi, havo va suv rejimlarining buzilishidir;
- kimyoviy va fizikaviy degradatsiya tuproq singdirish sig'imidagi jarayonlar, jumladan, kislotalik-ishqoriylik xossalarni, oksidlanish-qaytarilish potensialini, makro va mikroelementlari hamda o'simliklar uchun zarur bo'lgan hayot elementlarining salbiy tomonga o'zgarishidir;
- biologik va biokimyoviy degradatsiya tuproq organik qismining o'zgarishi va sifatining yomonlashishi, tuproq organizmlarining sifat va

³⁵ Gafurova L.A., Abdraxmanov T.A., Jabborov Z.A., Saidova M.E. Tuproqlar degradatsiyasi. O'quv qo'llanma. 2012. -218 b.

miqdor tarkibi salbiy tomonga o'zgarishidir.

“Tuproq degradatsiyasi tuproq tizimi vazifalarining o'zgarishi yoki tarkibi va qattiq fazaning tuzilishi hamda tuproqning boshqarish vazifalari, mavjud natijalarning ekologik mezonlardan chetga burilishi va barcha ko'rsatkichlari hamda inson va biotalar uchun muhim vazifalarining yomonlashishidir”³⁶.

“Tuproq degradatsiyasi deganda, barcha tuproq xossalari, funksiyalari yig'indisi, tabiiy rejimlari hamda ekologik tizimlar elementi sifatidagi tuproq vazifalarining o'zgarishi jarayonlari va natijalari tushuniladi”³⁷.

Degradatsiya so'zi polyak tilidan olingan bo'lib, (Degradaya – lotin tilida esa degradation) “sekin-astalik bilan kamayish” va “pastga ketish” degan ma'noni anglatadi.

Tuproq degradatsiyasi jarayonlar yig'indisi bo'lib, ular tuproqlarning funksiyasi o'zgarishi, xosslarining miqdor va sifat ko'rsatkichlari yomonlashishi va unumdorlikning pasayishiga olib keladi, yani tabiiy va antropogen omillar ta'sirida elementlarning ekologik tizimda tuproqlarning turg'un xossalari buzilishi, xo'jalik nuqtayi nazardan bahosining tushishi va samaradorlikning pasayishidir.

Yuqorida keltirilgan aniqliklarni tuproq elementar arealidagi barcha kompleks degradatsiyaga oid o'zgarishlarga qo'llash mumkin va shu bilan birga, aniq bir degradatsiya turiga ham tatbiq qilsa bo'ladi. Bu yondashishlar tuproq tuzilmalari qoplami ko'lamida tarqalishi mumkin.

Zamonaviy tuproqshunoslik tushunchasida “tuproq degradatsiyasi” yoki “tuproq qoplami degradatsiyasi” antropomarkazlashgan vaziyat ko'rinishida baholanadi yoki qulaylik vaziyati sifatida va insonni o'rab turgan Atrof muhitdagi xotirjamlik va farovonlik tushuniladi.

Tuproqning degradatsiyaga uchrashining asosiy sababi tabiiy- iqlimiy omillar va inson faoliyati natijasida yerlarning cho'llanishi va tanazzulidir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- cho'llanish, o'rmonsizlashish va hokazo;
- sug'orma dehqonchilik sharoitlarida yerning ikkilamchi sho'rlanishi, suv va zax bosishi;
- tog' va tog'oldi hududlaridagi tuproqlarning suv va irrigatsiya eroziyasiga uchrashi;
- intensiv ko'chma chorvachilik hududlarida yaylovlarning degressiya va tuproqlarning deflyatsiyaga uchrashi;
- yerlarning qishloq xo'jaligi va sanoatda o'zlashtirishdagi texnogen cho'llanishi;

³⁶ Герасимова М.И., Караева Н.А., Таргулян В.О. Дegradация почв: методология и картографирования // Почвоведение. – М., 2000. №3. С. 358-365.

³⁷ Карманов И.И., Булгаков Д.С. Дegradация почв: предложения по совершенствованию терминов и определений // Антропогенная деградация почвенного покрова и меры ее предупреждения. – М., 1998. Т. 1. С. 5-6.

➤ agrokimyoviy vositalar qo‘llanilishi, sanoat va maishiy chiqindilar tashlanishi va ziroatchilikdagi yakkahokimlik natijasida tuproqning ifloslanishi va hosildorlikning yo‘qotilishi;

➤ Orol dengizining qurishi va tuz-chang to‘zonlari, aerosol va boshqalarning tuproq yuzasiga o‘tirishi hisobiga tuproqlarning sho‘rlanishi.

Tuproq degradatsiyasining darajalari: tuproq degradatsiyasi- ning barcha turlari har xil darajada bo‘lishi mumkin, ya’ni kuchsizdan kuchligacha va hokazo. Tuproq degradatsiyasi miqdor ko‘rsatkichlari yordamida ajralib turadi yoki sifat belgilari ko‘rinishida ham bo‘ladi.

Tuproq degradatsiyasi quyidagi tiplarga bo‘linadi:

Atrof muhit va tuproq qoplamining degradatsiyasini baholashda ayrim olimlar tomonidan taklif qilingan quyidagi gradatsiyadan (13.1-jadval) foydalanish mumkin.

- texnologik (yerdan uzoq muddat foydalanish);
- tuproq eroziyasi; sho‘rlanish; botqoqlanish; tuproqning ifloslanishi;
- cho‘llashish (qurg‘oqchilik).

Tuproq va yerlarning degradatsiyaga duchor bo‘lishida quyidagi jarayonlar va tadbirlar asosiy rol o‘ynaydi:

1. Mineral va organik o‘g‘itlar hamda pestitsidlarning noto‘g‘ri qo‘llanishi.

Tuproqlarga yuqori miqdorda mineral o‘g‘itlar va pestitsidlarning qo‘llanilishi tuproq tuzilmasiga va ayrim xossalariga salbiy ta’sir qilib, uni eroziyaga moyil bo‘lishiga olib keladi.

2. Meliorativ ishlar. Meliorativ ishlarni noto‘g‘ri texnologiyalar asosida olib borish natijasida tuproqlarning gumusli qatlami kamayishiga va tuproqning unumdor qatlamiga tuproq hosil qiluvchi ona jins mahsulotlarini aralashib ketishiga olib keladi.

3. O‘rmon qurilish materiallarini tayyorlash. O‘rmon qurilish materiallarini tayyorlash vaqtida og‘ir texnikalarning harakati o‘rmon qiyiga, o‘simliklar qoplamiga salbiy ta’sir qiladi va daraxt

ildizlarini ko‘chirishda u bilan ko‘p miqdorda gumus ham chiqib ketadi, natijada tuproqning ustki gumusli qatlami yo‘qoladi.

4.O‘rmon yong‘ini. O‘rmonlarda yong‘in sodir bo‘lganda o‘rmon bilan birga o‘rmon qiyi, o‘simlik qoplamiga salbiy ta’sir qiladi va natijada tuproqning gumusli qatlami yo‘qoladi.

5.Qo‘riq va torfli tuproqlarning yonishi. Qo‘riq va torfli tuproqlarda yong‘in sodir bo‘lganda tuproqning to‘liq organik qismi yonib ketadi.

Atrof tabiiy muhit degradatsiyasining gradatsiyasi³⁸

№	Atrof muhit holatining buzilganligi	Atrof tabiiy muhit ekologik sifatining buzilish darajasi
1.	Juda kam: Atrof muhit buzilmagan	Shartli nol
2.	Past: tabiiy-muhit buzilgan, lekin ma'lum bosim sharoitida o'zini o'zi qayta tiklashi mumkin	Past
3.	O'rtacha: tabiiy muhit buzilgan, uning o'zini o'zi qayta tiklash xususiyati ma'lum bosim kuchi pasayganda bo'ladi	O'rtacha
4.	Yuqori: tabiiy muhit kuchli buzilgan, o'zini o'zi qayta tiklay olmaydi	Yuqori
5.	Juda yuqori: tabiiy muhit qaytarilmas darajada buzilgan, qayta tiklanishi mumkin emas	O'ta yuqori

Degradatsiya, regressiya- bu obyekt yoki hodisaning xususiyatlarini vaqt o'tishi bilan yomonlashuvi, tabiat va vaqt qonunlariga muvofiq tashqi ta'sir tufayli materiyaning asta-sekin yomonlashishi, pasayishi, yo'q qilinishi.

Gradatsiya (lot. gradatio — asta-sekin yuksalish, gradus — pog'ona, daraja) — J. B. Lamarknit evolyutsion nazariyasi bo'yicha filogenez jarayonida tirik organizmlar tuzilishining pog'onamapog'ona yuksalishi.

Tuproq degradatsiyasi yana quyidagi turlarni o'z ichiga oladi. Eroziya jarayonlari tuproq faunasi va florasiga salbiy ta'sir qiladi, ya'ni o'simlik qoplami o'zgarishga uchraydi, tuproq unumdorligi pasayadi va natijada cho'llashish jarayoni vujudga keladi. Bundan tashqari kuchli shamol, muzliklarning siljishi, ko'chkilar, daryo toshqinlari, vulqonlar, yer silkinishi, tayfun, sunami va boshqa eroziyani keltirib chiqaruvchi kuchlar mavjud.

Tuproqning unumdorligiga salbiy ta'sir etuvchi asosiy jarayonlardan biri suv va irrigatsiya eroziyasidir. Irrigatsiya eroziyasiga, asosan, sug'orma tipik va to'q tusli bo'ztuproqli yerlar moyil bo'ladi. Bu maydonlarning yarmiga yaqini bo'laklangan relyefli joylar va ularda irrigatsiya eroziyasi rivojlanish ehtimoli cho'l hududlaridagiga nisbatan ko'proqdir. Tuproqlarning yuvilishi qiyaligi 1-2⁰ ga yetganda boshlanib, qiyalik oshgan sari eroziya jarayoni jadallashadi.

Eng xavotirlisi shundaki, irrigatsiya eroziyasi natijasida tuproqlardan gumus va oziqlantiruvchi moddalar yo'qoladi. Buning oqibatida qishloq xo'jaligi yer aylanmasidan qimmatbaho sug'oriladigan yerlar chiqmoqda. Bundan tashqari tuproqlarga solinadigan o'g'it va zaharli kimyoviy

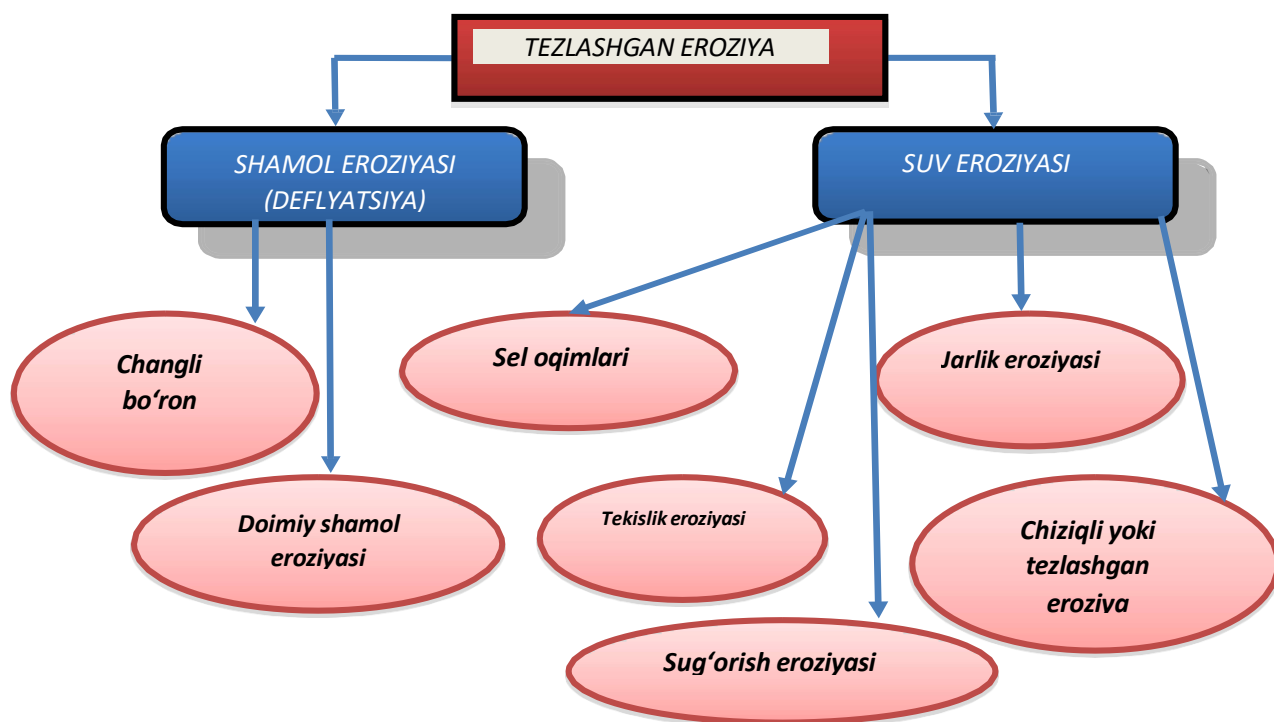
³⁸ Gafurova L.A., Abdraxmanov T.A., Jabborov Z.A., Saidova M.E. Tuproqlar degradatsiyasi. O'quv qo'llanma. 2012. -218 b.

moddalarning uchdan bir qismi tuproqdan yuvilib, suv havzalarida yigʻiladi va atrof- muhitga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Tuproq degradatsiyasini tezlashtiruvchi omillarga quyidagilarni keltirish mumkin (13.1-rasm).

Ekin maydonlari respublika boʻyicha jami 4064,7 ming gektarni, shu jumladan, sugʻoriladigan ekin maydonlarning umumiy hajmi 3307,3 ming gektar yoki qishloq xoʻjalik yer turlarining 13,1 % ini hamda lalmi ekin maydonlarining umumiy hajmi 757,4 ming gektarni yoki qishloq xoʻjalik yer turlarining 3,0%ini tashkil qilib, qishloq xoʻjaligidan olinadigan hamma mahsulotlarning 30-35 %dan koʻprogʻini yetkazib beradi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda sugʻoriladigan yerlarning qariyb 9,6 foizining meliorativ holati yomon boʻlib, bu, avvalo, tuproqning shoʻrlanish darajasi yuqoriligi va yerosti suvlarining koʻtarilishi bilan bogʻliqdir. Shunday ekan, sugʻorilib ekin ekiladigan yer maydonlarini yanada kengaytirish, ularning meliorativ holatini yaxshilash orqali unumdorligini orttirish bugungi qishloq xoʻjaligining eng muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Shoʻr tuproqlar tarqalgan hududlar katta miqyosdagi tuproq-geokimyoviy formatsiya boʻlib, turli xil tuproqlarni oʻzida birlashtiradi. Ularning umumiy belgilari quyidagilardan iborat: akkumulyativ yoki paleoakkumulyativ landshaftlarda hosil boʻlishi, yuqori konsentratsiyadagi eritmalarda suvda oson eruvchi tuzlarning tuproq hosil boʻlish jarayonlarida ishtirok etishi, tuproq eritmalarining yuqori konsentratsiyasi tuproq profilining turli qatlamlaridagi oʻta yuqori ishqoriylik sababli oʻsimliklarning meʼyorida oʻsishi va rivojlanishi uchun noqulay sharoitlarni vujudga keltirishi (bundan shoʻr tuproqlarda oʻsuvchi galofitlar mustasno) va hokazo.

13.1-rasm. Tuproq degradatsiyasini tezlashtiruvchi omillar taʼsiri

13.3. Yerni himoya qilish vositalari

Qishloq xo'jaligida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida jadal chora-tadbirlarning amalga oshirilishi va islohotlarning amaliyotga keng tatbiq etilishi, xususan, yer resurslaridan samarali foydalanish tamoyillariga alohida e'tibor qaratilishi o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Bu borada mavjud sug'oriladigan va lalmi yerlardan unumli foydalanish, ularning unumdorligini saqlash, tiklash va oshirish, ularni muhofaza qilishni ta'minlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Yerni yaroqli holga keltirish - inson faoliyati natijasida unumdorligi sezilarli darajada pasaygan yer resurslarini ekologik va iqtisodiy tiklash bo'yicha chora - tadbirlar majmui aks ettirilgan tegishli yerni yaroqli holga keltirish to'g'risidagi davlat statistika hisobotlari ma'lumotlaridan shakllantiriladi.

Indikator quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- mavjud buzilgan yerlar, jami, gektar;
- buzilgan yerlarga ishlov berildi, jami, gektar;
- yaroqli holga keltirilgan yerlar, jami, gektar;
- hosildor qatlami to'plangan yerlar, ming m³;
- yerning olib tashlangan hosildor qatlami, ming m³; gektar;
- yerning hosildor qatlamidan foydalanish, ming m³;
- yerning hosildor qatlamini ochish bilan yaxshilangan kam

hosildor yerlar, jami, gektar.

Hisobot yili oxiriga mavjud buzilgan yerlar - quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$BY_{yo} = BY_{yb} + BY_{hy} - YHKY_{hy}$$

bu yerda

BY_{yo} - hisobot yili oxiriga mavjud buzilgan yerlar;

BY_{yb} - hisobot yili boshiga mavjud buzilgan yerlar;

BY_{hy} - hisobot yilida mavjud buzilgan yerlar;

$YHKY_{hy}$ - hisobot yilida yaroqli holga keltirilgan yerlar.

Hisobot yili oxiriga mavjud ishlov berilgan buzilgan yerlar - quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$IBBY_{yo} = IBBY_{yb} + IBBY_{hy} - YHKY_{hy}$$

bu yerda:

$IBBY_{yo}$ - hisobot yili oxiriga ishlov berilgan buzilgan yerlar;

$IBBY_{yb}$ - hisobot yili boshiga ishlov berilgan buzilgan yerlar;

$IBBY_{hy}$ - hisobot yilida ishlov berilgan buzilgan yerlar;

$YHKY_{hy}$ - hisobot yilida yaroqli holga keltirilgan yerlar.

Hisobot yili oxiriga yaroqli holga keltirilgan yerlar - quyidagi

formula bo'yicha hisoblanadi:

$$YHKY_{yo} = YHKY_{yb} + YHKY_{hy}$$

bu yerda:

$YHKY_{yo}$ - hisobot yili oxiriga yaroqli holga keltirilgan yerlar;

$YHKY_{yb}$ - hisobot yili boshiga yaroqli holga keltirilgan yerlar;

$YHKY_{hy}$ - hisobot yilida yaroqli holga keltirilgan yerlar.

Hisobot yili oxiriga hosildor qatlami to'plangan yerlar - quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$HQTY_{yo} = HQTY_{yb} + HQOTY_{hy} - HQFY_{hy}$$

bu yerda

$HQTY_{yo}$ - hisobot yili oxiriga hosildor qatlami to'plangan yerlar;

$HQTY_{yb}$ - hisobot yili boshiga hosildor qatlami to'plangan yerlar;

$HQOTY_{hy}$ - hisobot yilida hosildor qatlami olib tashlangan yerlar;

$HQFY_{hy}$ - hisobot yilida hosildor qatlamidan foydalanilgan yerlar.

So'nggi yillarda mamlakatimizda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, unumdorligini oshirishga qaratilgan bir qator qonun, farmon va me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqarish tatbiq qilingan.

Davlatimiz tomonidan "Yer kodeksi", "Davlat Yer kadastr", "Fermar xo'jaligi to'g'risida" va "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunlar, "Yer monitoringi" to'g'risidagi nizom hamda "Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonning qabul qilinishi qishloq xo'jaligida qator islohotlarni amalga oshirishda to'la huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasi:

Yer, yerosti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zahiralarni umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir.

"Yer kodeksi" 1998-yilning 30-aprelida qabul qilingan bo'lib, yer munosabatlarini tartibga soluvchi hamda yer resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish, yerdan foydalanish, uni muhofaza qilish ustidan nazorat qilish tushunchasi va mazmunini belgilab beradigan asosiy qonunchilik hujjati hisoblanadi.

Yer to'g'risidagi ushbu qonuniy hujjatning asosiy vazifasi hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini ko'zlab, yerdan ilmiy asoslangan tarzda oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini tiklash va oshirish, tabiiy muhitni asrash va yaxshilash, xo'jalik yuritishning barcha shakllarini teng huquqlilik asosida rivojlantirish uchun sharoit yaratishni, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarini himoya qilishni ta'minlash maqsadida yer munosabatlarini tartibga solishdan, shuningdek, bu sohada qonuniylikni mustahkamlashdan iborat.

“Yer kodeksi” quyidagi asosiy prinsiplarga asoslanadi:

- eng muhim tabiiy resurs, fuqarolar hayotiy faoliyatining asosi tariqasida yer fondini asrash, tuproq sifatini yaxshilash hamda uning unumdorligini oshirish;
- yerlardan oqilona, samarali va belgilangan maqsadda foydalanishni ta'minlash;
- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlarning, eng avvalo, sug'oriladigan yerlarning alohida muhofaza etilishini, kengaytirib borilishini hamda ulardan qat'iy belgilangan maqsadda foydalanishni ta'minlash;
- qishloq xo'jaligi yerlarining unumdorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash hamda yerlarni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni davlat yo'li bilan va boshqa tarzda qo'llab-quvvatlash;
- yerga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash;
- yerga egalik qilish va undan foydalanish shakllarining xilma-xilligi, yer munosabatlari ishtirokchilarining teng huquqliligini ta'minlash hamda ularning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya etish;
- yerdan foydalanganlik uchun haq to'lash;
- yerlarning holati haqidagi axborotning to'liq bo'lishini hamda undan erkin foydalanishga yo'l qo'yilishini ta'minlash.

O'zbekiston Respublikasi “Yer kodeksi”ning 8-moddasiga muvofiq, respublikamiz yer fondi yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga ko'ra quyidagi toifalarga bo'linadi:

1) qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar – qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yoki ana shu maqsadga mo'ljallangan yerlar. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar sug'oriladigan va sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko'p yillik mevali dov-daraxtlar va tokzorlar egallagan yerlarga bo'linadi;

2) aholi punktlarining (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining) yerlari – shaharlar va posyolkalar, shuningdek, qishloq aholi punktlari chegarasi doirasidagi yerlar;

3) sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar – ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish uchun yuridik shaxslarga berilgan yerlar;

4) tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar – alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy davolash omillariga ega bo'lgan yerlar, shuningdek, ommaviy dam olish va turizm uchun foydalaniladigan yerlar;

5) tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar – tarixiy-madaniy yodgorliklar joylashgan yerlar;

6) o'rmon fondi yerlari – o'rmon bilan qoplangan, shuningdek, o'rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham, o'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun

berilgan yerlar;

7) suv fondi yerlari – suv obyektlari, suv xo‘jaligi inshootlari egallagan yerlar va suv obyektlarining qirg‘oqlari bo‘ylab ajratilgan mintaqadagi yerlar;

8) zahira yerlar.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat Yer kadastrı” 1998-yilning 28-avgustida qabul qilingan bo‘lib, mazkur qonunning maqsadi davlat yer kadastrı yuritishning, iqtisodiyotni rivojlantirish, yer uchastkalariga bo‘lgan huquqlarning kafolatlarini ta‘minlash, yerlardan oqilona foydalanish, ularni qayta tiklash va muhofaza qilish uchun kadastr ma‘lumotlaridan foydalanishning huquqiy asoslarini belgilashdan iborat.

Davlat yer kadastrı. Davlat yer kadastrlari yagona tizimining asosiy tarkibiy qismi hisoblanib, u yerlarning tabiiy, xo‘jalik, huquqiy tartibi, toifalari, sifat xususiyatlari va qiymati, yer uchastkalarining o‘rni va o‘lchamlari, ularning yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlar o‘rtasidagi taqsimoti to‘g‘risidagi ma‘lumotlar hamda hujjatlar tizimidan iboratdir.

Davlat yer kadastrı yer uchastkalariga bo‘lgan huquqlarning davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishini, yerlarning miqdori va sifatining hisobga olinishini, tuproq bonitirovkasini, yerlarning qiymat bahosini, shuningdek, yer kadastriga doir axborotlarni bir tizimga solinishini, saqlanishini va yangilab turilishini o‘z ichiga oladi.

Davlat yer kadastrini yuritishning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- mamlakatning butun hududini to‘la qamrab olish;
- fazoviy koordinatlarning yagona tizimini qo‘llash;
- Yer kadastriga oid axborotlar ishlab chiqarish uslubiyaning birligi
- yer kadastriga doir axborotlarning to‘g‘ri bo‘lishi.

Hozirgi vaqtda respublikada alohida o‘rin tutgan agrar sohani yanada isloh qilish, yer resurslaridan samarali va oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini saqlash, tiklash (qayta tiklash) va oshirishni ta‘minlash, iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlarini hamma sohalarda rivojlantirish muhim omil bo‘lib, davlatimiz yer siyosatining asosiy qismini tashkil qiladi.

Tuproqlardan ilm-fan tavsiyalari asosida oqilona foydalanish, uning muhofazasini to‘g‘ri ta‘minlash, uning unumdorligini oshirishda yangi texnologiyalarni joriy qilish, shak-shubhasiz, qishloq xo‘jaligi rivojlanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Tuproq tarkibini har tomonlama yaxshilash, hosildorligini va iqtisodiy samaradorligini oshirish tuproqning kelgusidagi rivojining muhim masalalaridan biridir.

Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan

takomillashtirishni zamon talablari darajasida yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga egadir. Jumladan, sho'rlangan yerlarni yuvish, kollektor-drenaj va suv tizimlarini tozalash, yerosti suvlari balansining buzilishi, ularning yer yuzasiga ko'tarilishi, ekin ekish texnologiyasi va hokazolarni inobatga olgan holda yer va suv resurslaridan maqsadli foydalanish me'yorlariga rioya qilish eng muhim ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Xususan, respublikamiz viloyatlari va tumanlari sug'oriladigan yerlarida o'tkazilgan tuproq-baholash ishlari natijalari fermer xo'jaliklari va boshqa yerdan foydalanuvchilar tuproqlari holatida ijobiy o'zgarishlar yuz berib, ularning bonitet ballari ortib borayotganligini ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi"ning 14-moddasida Yer monitoringi yer tarkibidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, yerlarga baho berish, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini tugatish uchun yer fondining holatini kuzatib turish tizimidan iborat ekanligi ta'kidlangan.

Davlat yer kadastrini yuritishni, yerdan foydalanishni, yer tuzishni, yer fondidan belgilangan maqsadda va oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshirishni, yerlarni muhofaza qilishni axborot bilan ta'minlash yer monitoringi asosida amalga oshiriladi³⁹.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 23-dekabrda "O'zbekiston Respublikasida Yer monitoringi nizomini tasdiqlash to'g'risida"gi 496-son qarori asosida respublika qishloq xo'jaligi yerlari tuproqlari monitoringi tadqiqotlari muntazam ravishda amalga oshirib boriladi.

Yerdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni rag'batlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi"ning 28-moddasiga muvofiq, yer uchun haq to'lash belgilangan. O'z egaligida va foydalanishida hamda mulkida yer uchastkalari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar yer uchun haq to'laydilar. Yer uchun haq har yili to'lanadigan yer solig'i shaklida olinadi, uning miqdori yer uchastkasining sifatiga, joylashishiga va suv bilan ta'minlanish darajasiga qarab belgilanadi. Yer solig'ining stavkalari, uni hisoblash va to'lash tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Yer uchastkalari ijaraga berilganda yer uchun haq ijara haqi shaklida olinadi, uning miqdori taraflarning kelishuviga muvofiq belgilanadi, lekin u yer solig'i stavkasining bir baravaridan kam va uch baravaridan ko'p bo'lmasligi kerak, yerdan qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun foydalanilgan taqdirda yer solig'i stavkasining bir baravari miqdorida bo'ladi.

Yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshirishning asosiy vazifalari yuridik va jismoniy shaxslar, davlat boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qonun hujjatlari talablariga rioya etishlarini ta'minlashdan iboratdir.

³⁹ O'zbekiston Respublikasi "Davlat Yer kadastrini" to'g'risidagi qonun. – T.: Adolat, 1998.

Yer va tabiatni muhofaza qilish haqidagi qonun hujjatlari buzilgan holda O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi"ning tegishli moddalariga binoan ma'muriy choralar ko'riladi va O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi"ning 14-bobida belgilangan tartibda ko'rsatmalar berilgan. Yerlardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlar va mansabdor shaxslar o'z faoliyatlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi uchun qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar⁴⁰.

90-modda. Yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar va ijarachilar tomonidan amalga oshirilgan yer uchastkalari oldi-sotdisi, ularni hadya qilish, garovga qo'yish (yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini, shu jumladan, kimoshdi savdosi asosida olingan shunday huquqni, shuningdek, yer uchastkasini ijaraga olish huquqini garovga qo'yish bundan mustasno), yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan ayirboshlash haqiqiy emas deb hisoblanadi. Bunday bitimlarni amalga oshirishda aybdor shaxslar qonunga binoan javobgar bo'ladilar.

Quyidagi holatlarda ham aybdor shaxslar qonunda belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar:

- yerlardan belgilangan maqsadda foydalanmaganlikda;
- yer uchastkalarini o'zboshimchalik bilan egallab olganlikda;
- qishloq xo'jaligi yerlarini va boshqa yerlarni yaroqsiz holga keltirganlikda, ularni kimyoviy va radioaktiv moddalar, ishlab chiqarish chiqindilari va oqova suvlar bilan ifloslantirganlikda;
- yerlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan obyektlarni joylashtirganlikda, qurganlikda, loyihalashtirganlikda, foydalanishga topshirganlikda;
- yerlardan foydalanishning tabiatni muhofaza qilishga oid talablarini bajarmaganlikda;
- vaqtincha egallab turilgan yerlarni qaytarish muddatini buzganlikda yoki yerlarni belgilangan maqsadda foydalanishga yaroqli holatga keltirishga oid majburiyatlarni bajarmaganlikda;
- yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilarga va mulkdorlarga qarashli yer uchastkalarining marza belgilarini yo'q qilganlikda;
- davlat yer kadastri ma'lumotlarini buzib ko'rsatganlikda
- o'zboshimchalik bilan pichan o'rganlikda va chorva mollar boqqanlikda;
- yovvoyi o'tlar va zararkunandalarga qarshi kurash choralarini ko'rmaganlikda;

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasi "Yer kodeksi". – T.: "Adolat", 1998.

➤ yerlardan xo‘jasizlarcha foydalanganlikda, yerlarning holatini yaxshilash hamda tuproqni suv va shamol eroziyasidan va tuproq holatining yomonlashuviga olib keladigan boshqa jarayonlardan saqlash majburiyatlarini bajarmaganlikda;

➤ yer uchastkalari berish to‘g‘risidagi arizalarni ko‘rib chiqishning belgilangan muddatlari va tartibini buzganlikda.

86-modda. Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilariga va mulkdorlariga yetkazilgan zarar o‘rnini qoplash.

Yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilariga va mulkdorlariga yetkazilgan zararining o‘rni (shu jumladan, boy berilgan foyda) quyidagi hollarda to‘la hajmda qoplanishi kerak:

➤ yerlar olib qo‘yilgan, qayta sotib olingan yoki vaqtincha egallab turilganda;

➤ davlat qo‘riqxonalar, zakazniklar, milliy tabiat bog‘lari, tabiat yodgorliklari, madaniy-tarixiy yodgorliklar, suv havzalari, suv ta‘minoti manbalari, kurortlar tevaragida, daryolar, kanallar, suv tashlamalari, yo‘llar, truboprovodlar, aloqa liniyalari va elektr uzatish liniyalari bo‘ylab muhofaza, sanitariya va ihotat zonalari belgilanishi munosabati bilan ularning huquqlari cheklanganda;

➤ suv havzalari, kanallar, kollektorlar, shuningdek, qishloq xo‘jaligi ekinlari va dov-daraxtlar uchun zararli moddalar chiqaradigan boshqa obyektlar qurish va ulardan foydalanishning ta‘siri hamda yuridik va jismoniy shaxslarning hosil kamayishiga va qishloq xo‘jaligi mahsulotining sifati yomonlashuviga olib boradigan boshqa xatti-harakatlari oqibatida yerlarning sifati yomonlashgan taqdirda.

Zararining o‘rni olib qo‘yilayotgan yer uchastkalari ajratib beriladigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan, shuningdek, faoliyati yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, yer uchastkalari ijarachilari va mulkdorlarining huquqlari cheklanishiga yoki yaqin atrofdagi yerlarning sifati yomonlashuviga olib borgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanadi.

87-modda. Qishloq xo‘jaligi va o‘rmon xo‘jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiliklarining o‘rnini qoplash.

Qishloq xo‘jaligi va o‘rmon xo‘jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiliklarining qoplanishi lozim bo‘lgan o‘rni, miqdori va uni aniqlash tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Jamiyat va tabiatning o‘zaro munosabatlari uch guruhga bo‘linadi. Bular: tabiatdan foydalanish, Atrof muhitni muhofaza qilish, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash. Munosabatlarning ushbu guruhlari nuqtayi nazaridan tuproq va yerdan oqilona foydalanish va muhofaza qilish masalalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, Vazirlar Mahkamasining

qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari me'yoriy-huquqiy hujjatlari, shuningdek, turli yo'riqnoma hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Mamlakatimizda 8% sug'oriladigan yerlar irrigatsion eroziyaga moyildir. Sug'oriladigan yerlarning 15 %i tuproq ko'chishiga moyil. Buning sababi sug'orish kanallarining o'pirilishi hamda sath qiyaligi muhim bo'lgan dashtlarda boshqa tartibsiz yo'nalishli irrigatsion suvlarning kelishidir.

13.4. Qishloq xo'jaligida yer resurslaridan samarali foydalanish

Hozirgi kunda qishloq xo'jaligida 20 mln gektardan ortiq, shu jumladan 3,2 mln gektar sug'oriladigan ekin yer maydonlaridan foydalanib, aholining ehtiyoji uchun oziq-ovqat mahsulotlari, iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur xomashyo yetishtirilmoqda. Sug'oriladigan maydonlarning unumdorligini oshirish, meliorativ holati va suv ta'minotini yaxshilash maqsadida davlat dasturlari doirasida keng ko'lamli irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Natijada 2008 — 2017-yillar mobaynida 1,7 mln gektardan ortiq sug'oriladigan maydonlarning suv ta'minoti hamda 2,5 mln gektar maydonlarning meliorativ holatining yaxshilanishiga erishildi.

Biroq, global iqlim o'zgarishi natijasida so'nggi yillarda davriy ravishda kuzatilayotgan suv tanqisligi va ichki irrigatsiya tarmoqlarining asosiy qismi yaroqsiz holatga kelganligi sug'oriladigan ekin yerlarining meliorativ holati yomonlashishiga va yillar davomida foydalanishdan chiqib ketishiga olib kelgan.

Respublikada yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruksiya qilish orqali suv yo'qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta'minlash zarur.

Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish konsepsiyasi

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha jami yerlar 44 892,4 ming gektarni tashkil etib, yerlardan foydalanish maqsadi va tartibiga ko'ra 8 ta toifaga bo'linadi, jumladan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar; aholi punktlarining yerlari; sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar; tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish va rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar; tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar; o'rmon fondi yerlari; suv fondi yerlari; zaxira yerlar.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar unumdor yerlarga taalluqli bo'lib, umummilliy boylik, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish

va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning asosiy vositasi hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20 236,3 ming gektarni, shundan haydaladigan yerlar 3 988,5 ming gektarni, ko'p yillik daraxtzorlar 383,1 ming gektarni, bo'z yerlar 76 ming gektarni, pichanzor va yaylovlar 11 028,3 ming gektarni, boshqa yerlar 4 760,4 ming gektarni tashkil qiladi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer maydonlarini maqbullashtirish va ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibini qo'llash, er-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy qilish, past hosilli paxta va g'alla maydonlarini qisqartirish hisobiga yuqori daromadli, eksportbop mahsulotlar yetishtirish bo'yicha tizimli choralar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, respublika aholisi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sib borishi, qishloq xo'jaligi yerlarining boshqa toifaga o'tkazilishi va global iqlim o'zgarishi ta'sirining keskinlashuvi oqibatida oxirgi 15 yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sug'oriladigan yer maydonlari o'lchami 24 foizga (0,23 gektardan 0,16 gektargacha), o'rtacha yillik suv ta'minoti darajasi esa 3 048 metr kubdan 158,9 metr kubgacha qisqardi.

Uzoq yillar davomida qishloq xo'jaligi yerlaridan nooqilona foydalanish natijasida tuproqning tabiiy unumdorligi va ekinlar hosildorligi pasayib, yetishtirilgan mahsulot sifati yomonlashmoqda, atrof muhit ifloslanishi ortib bormoqda.

Jumladan, sug'oriladigan ekin yerlaridagi tuproqlarning 93 foizida harakatchan fosfor miqdori, 68,3 foizida almashuvchan kaliy miqdori, 79,3 foizida gumus (chirindi) miqdori o'rtachadan past darajaga tushib qolgan.

Milliy daromadi O'zbekiston bilan deyarli bir xil bo'lgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun davlat budjetining 4-5 foizi yo'naltiriladi yoki YIMga nisbatan rivojlanayotgan mamlakatlarda 1 foizdan ortiqroqni, daromadi yuqori bo'lgan davlatlarda esa 1 foizdan kamroqni tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligida o'rtacha yillik suv sarfi 45 696 mln metr kub yoki iqtisodiyot tarmoqlarida iste'mol qilingan suv resurslarining 90 foizini tashkil etib, yuqoriligicha qolmoqda.

Yer va suv resurslari tobora tanqis bo'lib borayotgan sharoitda qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirishda ekinlarni iqtisodiy samaradorligi va bozor konyunkturasi inobatga olinmasdan hamda intensiv qishloq xo'jaligi joriy etilmaganligi sababli qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish hajmi pastligicha qolmoqda.

Jumladan, rivojlangan davlatlarda 1 metr kub suv bilan 4-6 AQSh dollarlik mahsulot yetishtirilayotgan bo'lsa, respublikamizda bu ko'rsatkich 0,15 AQSh dollarini tashkil etmoqda.

Irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini amalga oshirish yirik kapital qo'yilmalar talab etishi, ushbu maqsadlar uchun yo'naltiriladigan budjet mablag'lari hajmining cheklanganligi, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni, shu jumladan davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida jalb qilish masalasiga e'tibor qaratilmayotganligi oqibatida qishloq xo'jaligi yerlarining foydalanishdan chiqib ketishi, hududlarning resurs va ishlab chiqarish salohiyatidan nooqilona foydalanish kabi holatlar yuzaga kelmoqda, bu esa o'z navbatida mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va tarmoq eksport salohiyatini oshirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish konsepsiyasi qishloq xo'jaligi yerlaridan hamda suv va gidroinshootlardan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligi yerlarining maksimal mahsuldorlik salohiyatiga erishish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini ko'paytirish, tuproq unumdorligini tiklash, davlat-xususiy sheriklik doirasidagi loyihalarni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratish, ilg'or dehqonchilik tizimlarini va qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishning yuqori va intensiv agrotexnologiyalarini joriy qilish bo'yicha agrotexnik, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, zamonaviy irrigatsiya va melioratsiya texnologiyalari hamda yerlarni sug'orish usullarini keng joriy etish, ekinlar seleksiyasi va urug'chiligini, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va sotish, logistika va marketing tizimlarini rivojlantirish, ilm-fan va amaliyot integratsiyasini jadallashtirish maqsadida quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish

Foydalanishdan chiqib ketgan sug'oriladigan va foydalanishga kiritiladigan hamda o'rmon fondi yerlarining meliorativ holati, unumdorligi va suv ta'minotini yaxshilash texnologiyasini joriy qilganlik uchun qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga imtiyozlar berish tizimini yaratish.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa yerlarni foydalanishga kiritish maqsadida investitsiyaviy shartnoma yoki davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida foydalanishga kiritgan, yaroqsiz suv quduqlari, sug'orish nasoslari, irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini ta'mirlagan yoki ularni yangidan barpo etgan tadbirkorlik subyektlariga davlat tomonidan kafolatlar berish.

Qishloq xo'jaligi yer uchastkalarini ajratishning shaffof va tezkor tizimini yaratgan holda yanada takomillashtirish.

Qishloq xo'jaligi yerlarining aniq hisobi yuritilishini va yangilab borilishini ta'minlash, har bir dala konturi kesimida ma'lumotlar bazasini shakllantirish maqsadida barcha hududlarni aerofotos'yomkadan o'tkazish.

Davlat yer kadastrini ma'lumotlarining haqqoniy va to'liq shakllantirilishini ta'minlash.

Xalqaro moliya institutlarining grant mablag'larini jalb qilish hamda investitsiya loyihalari orqali davlat yer kadastrini yuritishda ko'p maqsadli yer ma'lumotlarining avtomatlashtirilgan yagona tizimi — yergeoportal.uzni ishga tushirish.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish agrotexnikasi, yer va suv resurslaridan foydalanish holatini geoaxborot tizimi orqali monitoring qilish, erna masofadan zondlash tizimlaridan keng foydalanish.

Qishloq xo'jaligi yerlarining tuproq unumdorligi, konturi, ularga ekinlarni joylashtirish, hosildorlikni belgilash to'g'risidagi ma'lumotlarni viloyat, tuman (shahar) hokimliklari va manfaatdor tashkilotlarning rasmiy veb-saytlarida joylashtirish amaliyotini joriy etish.

Davlat yer kadastrini yuritishda ko'p maqsadli yer ma'lumotlarining avtomatlashtirilgan yagona tizimi yergeoportal.uzni yaratish maqsadida Koreya Respublikasi xalqaro "KOICA" jamg'armasining grant mablag'lari doirasida investitsiyaviy loyihasini ishlab chiqish.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan lalmi, yaylov va boshqa foydalanishga kiritilgan yerlarda barpo etiladigan infratuzilma obyektlarini (dala shiypov, mahsulotlar saqlanadigan omborxonalar, sug'orish inshootlari va boshqalar) qurish uchun yer uchastkalarini ajratish tartibini belgilash.

Foydalanishga kiritiladigan yerlarda barpo etiladigan infratuzilma obyektlari minimal me'yorlarining namunaviy loyihasini ishlab chiqish.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yer uchastkalarini ikkilamchi ijaraga berish, shuningdek, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer uchastkalarida meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini saqlab qolgan holda yer uchastkasini vaqtincha foydalanish uchun berish shaklini amaliyotga joriy qilish.

Rentabelligi past bo'lgan paxta, g'alla va boshqa ekinlar yer maydonlarini to'liq xatlovdan o'tkazib, unumdorligi va foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini, shuningdek, ushbu maydonlarda yuqori daromadli ekinlarni joylashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish.

Qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish tizimini tubdan takomillashtirish. Bunda hududlarning tuproq, iqlim sharoitlari va suv bilan ta'minlanganlik darajasi, ichki va tashqi bozorda mahsulotga bo'lgan talab, daromadlilik asosiy mezon bo'lishini ta'minlash.

Suv tanqis hududlarda kam suv talab qiladigan, suvsizlikka chidamli va suv to'plash xususiyatiga ega bo'lgan ekinlarni joylashtirish.

Tarmoqlarni intensiv rivojlantirish talabidan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish sxemalarini takomillashtirish, maydon birligi hisobiga ko'chat sonini maqbul darajagacha oshirish.

Qishloq xo‘jaligi uchun mo‘ljallangan yerlardan bir mavsumda kamida ikkita hosil olish choralari ko‘rish, ushbu maqsadga erishish uchun tezpushar ekinlar urug‘i, ko‘chatlar, mineral o‘g‘it, yonilg‘i-moylash materiallari va boshqa turdagi resurslar bilan barqaror ta‘minlash tizimini yaratish.

Sug‘oriladigan ekin yerlaridan yanada samarali foydalanish, tuproq unumdorligi va qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini oshirish maqsadida ilmiy asoslangan almashlab ekish tizimini joriy qilish.

Xalqaro tajribalarga muvofiq qishloq xo‘jaligining yangi yo‘nalishlarini (Organic, Global G.A.P. va shu kabilar) joriy qilish va rivojlantirish.

Qishloq xo‘jaligi yerlari degradatsiyasining oldini olish va uni keskin kamaytirish hisobiga tuproq unumdorligini oshirish.

Yaylovlardan samarali foydalanish tartibini belgilash, yaylov va lalmi yerlardan foydalanishning ilmiy asoslangan samarali texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish.

Fermer xo‘jaligi yoki boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi subyektlar tugatilayotganda yoki maqbullashtirilayotganda unga ajratilgan yer maydonida sarflangan xarajatlar (ko‘p yillik daraxtzorlar, tomchilatib sug‘orish tarmoqlari va boshqalar) qiymatini hisoblash va qoplash tartibini belgilash.

Bog‘lar, tokzorlar, baliq hovuzlarini va issiqxonalar tashkil qilishga yer ajratish tartibini belgilash, foydalanishdan chiqib ketgan yerlarda gidroponika, vertikal fermalar usulida issiqxonalar qurishni qo‘llab-quvvatlash.

Suv tanqis, qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirish va foydalanishga kiritish imkoniyati qiyin bo‘lgan yerlarda tayyor zamonaviy issiqxonalarni xorijiy investorlar hamda xorijiy moliya institutlarini jalb qilgan holda qurib, tayyor holda lizingga berish tizimini yaratish.

Qishloq xo‘jaligida tuproqdan unumli foydalanish texnologiyalarini joriy etish. Bunda erga ishlov berish va ekinlarni parvarishlashning ilg‘or innovatsiya (Mini till, No till va boshq.) texnologiyalarini amaliyotga izchillik bilan tatbiq etish hisobiga agrotexnik tadbirlar sonini minimallashtirishga alohida e‘tibor qaratish.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilariga sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holati, unumdorligi va suv ta‘minotini yaxshilash texnologiyalarini joriy qilish bilan bog‘liq xarajatlarini qoplab berish tartibini ishlab chiqish.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning unumdorligi va hosildorligi oshirilishini ta‘minlashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini belgilash.

Yer uchastkalari egalarining tuproq unumdorligini saqlash va oshirishni rag‘batlantiruvchi mexanizmlarni nazarda tutgan holda tabaqalashtirilgan soliq imtiyozlarini joriy qilish.

Qishloq xo‘jaligi uchun mo‘ljallangan yerlardan samarasiz foydalanganlik uchun javobgarlik choralarini kuchaytirish.

Yer va suv resurslaridan samarasiz foydalanishning oldini olishni, yerlarning unumdorligini oshirish va suvni tejovchi agrotexnik tadbirlarning amalga oshirilishini (agrotexnik reglament) huquqiy jihatdan tartibga solish.

Iqtisodiy jihatdan samarasiz, kam hosilli bog‘ va uzumzorlarni yaroqsiz deb topish va ekin yerlar toifasiga o‘tkazish tartibini belgilash.

Har 5 yilda bir marotaba davlat budjeti mablag‘lari hisobidan qishloq xo‘jaligi ekin maydonlarida tuproqning agrokimyoviy tahlillari asosida agrokimyoviy xaritalarni ishlab chiqish.

Shahar va shahar atrofidan chiqayotgan oziq-ovqat, xo‘jalik, chorva hamda boshqa organik chiqindilarni to‘plash hamda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llagan holda organik o‘g‘itlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilariga yetkazib berish.

O‘rmon fondi yerlaridan foydalanishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmini yo‘lga qo‘yish.

Har bir hududning qishloq xo‘jaligi imkoniyatlaridan kelib chiqib, mahalliy va xorijiy kompaniyalarga taqdimot qilish maqsadida “qishloq xo‘jaligi bo‘yicha investitsiya xab”larini yaratish.

Rentabelligi past bo‘lgan paxta va g‘alla maydonlari 50 foizdan yuqori bo‘lgan tumanlardagi barcha ekin maydonlarini irrigatsiya va melioratsiya tarmoqlarini qurish, rekonstruksiya qilish shartlari bilan paxta va g‘allani to‘liq qayta ishlashni tashkil etuvchi klasterlarga berish.

Davlat geologiya va mineral resurslar qo‘mitasi tomonidan qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orishga yaroqli bo‘lgan yer osti suvlari zaxirasini aniqlash ishlarini amalga oshirish uchun davlat budjeti hisobidan zarur mablag‘larni ajratish.

Foydalanilmayotgan o‘rmon fondi yerlarida yangi o‘rmonzorlar va dorivor o‘simliklar plantatsiyalarini barpo etish maqsadida foydalanish uchun O‘zbekiston Respublikasining fuqarolariga davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida o‘rmon xo‘jaligi organlari tomonidan 50 yilgacha muddatga ijaraga berishni nazarda tutuvchi qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish.

Tuproq eroziyasi va degradatsiyasi, shamol va garmseldan muhofaza qilish maqsadida biomeliorativ tadbirlar qo‘llashni kengaytirish, ixotazorlar barpo etish va qayta tiklash hamda o‘rmon fondi yerlarida cho‘l-ozuqabop o‘simliklar plantatsiyalari va ularni tashqi ekologik omillardan muhofaza qiluvchi yaylovlarni yaratish.

Qayta tiklanadigan va foydalanishga kiritiladigan yer maydonlarining manzilli ro‘yxatini shakllantirish.

Qishloq xo‘jaligi ekinlari seleksiyasi va urug‘chiligini rivojlantirish

Qishloq xo‘jaligi ekinlari seleksiyasi va urug‘chiligi hamda urug‘shunosligi sohasidagi ilmiy tadqiqot ishlari ko‘lamini kengaytirish.

Urug‘chilik sohasida zamonaviy milliy, shu jumladan import o‘rnini bosuvchi hamda yuqori daromadli va eksportbop ekinlar navlarini yaratish mexanizmini takomillashtirish.

Qishloq xo‘jaligi ekinlari urug‘larini yetishtirish tizimini takomillashtirish, shu jumladan sabzavot, poliz, dukkakli, ozuqa va moyli ekinlar urug‘larini yetishtirish va yetkazib berishning samarali mexanizmini yaratish.

Yaratilayotgan mahalliy navlar va xorijiy davlatlardan import qilinayotgan nav va duragaylarni sinov va davlat reyestriga kiritish ishlarini tubdan takomillashtirish.

Jahon bozori konyunkturasini hisobga olgan holda, respublika tuproq-iqlim sharoitlariga mos bo‘lgan noan‘anaviy qishloq xo‘jaligi ekinlari seleksiyasi va urug‘chiligini yo‘lga qo‘yish.

Qishloq xo‘jaligi urug‘chiligi yo‘nalishidagi barcha ilmiy tadqiqot muassasalarida yo‘qolib ketish xavfi ostida bo‘lgan mahalliy navlarni qayta tiklash va ular asosida organik (ekologik toza) urug‘chilikni tashkil etish va rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-tadqiqot va amaliy ishlarni kengaytirish hamda davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida ushbu ishlar natijalarini realizatsiya qilish tadbirlarini amalga oshirish.

Qurg‘oqchilik va sho‘rlanishga bardoshli ekinlar seleksiyasi hamda urug‘chiligini yo‘lga qo‘yish. Azotni to‘plash texnologiyalarini takomillashtirish, donli ekinlarda dukkaklilar genini joriy etish hisobiga azotlashish xususiyatini yaratish, azotni to‘plovchi mikroblar va tashuvchilarni genetik jihatdan yaxshilash.

“In vitro” laboratoriyalari va ko‘chatchilik xo‘jaliklarida yuqori sifat ko‘rsatkichli, suvsizlikka chidamli mevali daraxt hamda tok ko‘chatlari navlarini ko‘paytirish.

Urug‘chilik bo‘yicha xalqaro tashkilotlarga (ISTA, OECD, ISF va h.k.) bosqichma-bosqich a‘zo bo‘lish, urug‘chilik sohasida faoliyat yuritayotgan yirik xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlik qilish hamda urug‘liklar bo‘yicha taqdim etilayotgan muvofiqlik sertifikatlarining xalqaro darajada tan olinishiga erishish.

Davlat-xususiy sheriklik shartlari asosida urug‘chilik klasterlarini tashkil qilish, ularni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini joriy etish.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash va sotish, logistika va marketing tizimlarini rivojlantirish.

Hududlar ixtisoslashuvi, ichki va tashqi bozorlardagi mahsulotlarga bo‘lgan talabni hisobga olgan holda investitsiyalar, shu jumladan to‘g‘ridan-

to'g'ri xorijiy investitsiyalar ishtirokida zamonaviy ulgurji-taqsimot markazlarini (ORS) tashkil etish.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonini o'z ichiga oladigan klasterlarni jadal rivojlantirish.

Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining sifati, xavfsizligi, yetkazib berish shartlari darajasini oshirishni ta'minlash.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va eksport qilishda logistika markazlari, agrosanoat komplekslari faoliyatini rivojlantirish.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi, sohada tatbiq etilgan zamonaviy texnika va texnologiyalar asosida xalqaro talablarga mos keladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ib olish, saqlash, tashish va kutilmagan ziyonlarni qoplash bo'yicha davlat standartlarini ishlab chiqish.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksport hajmini oshirishning samarali mexanizmini joriy etish.

Yuqori malakali marketologlar tayyorlash sifatini oshirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ichki va tashqi bozorlarida marketing tadqiqotlari olib borish ko'lamini kengaytirishni qo'llab-quvvatlash choralari qo'llash.

Yer va suv resurslaridan samarali foydalanishda ilm-fan va amaliyot integratsiyasini jadallashtirish.

Yer va suv munosabatlari bo'yicha tor ixtisoslikdagi mutaxassislar tayyorlash bo'yicha yangi o'quv yo'nalishlari (geodeziya, kartografiya va h.k.) va fakultetlar, shu jumladan yetakchi xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan qo'shma fakultetlar ochish.

Ilmiy tadqiqot mavzularini hududlar va qishloq xo'jaligining muammolari yechimlaridan kelib chiqqan holda shakllantirish va natijalarini tijoratlashtirish.

Tuproq unumdorligini oshirish, tuproq eroziyasi va degradatsiyasining oldini olishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni olib borishni jadallashtirish.

Qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi ilmiy tadqiqotlarni olib borish, innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqish va joriy etishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmini, xususiy sektorning ishtirokini rag'batlantirishning samarali mexanizmlarini keng joriy qilish.

Xorijiy davlatlarning qishloq xo'jaligi ekinlari serhosil navlari va chorva mollarining mahsuldor zotlari hamda turlarini mahalliyashtirish borasidagi ilmiy-amaliy faoliyat hamda hamkorlikni tizimli tashkil etish.

Soha bo'yicha doktorantura va tayanch doktorantura orqali ilmiy darajali yuksak malakali ilmiy xodimlarni tayyorlashni kengaytirish, ularga muammoli va dolzarb mavzular bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish.

Ilmiy tadqiqotlar natijasida “Aqlli va raqamli qishloq xo‘jaligi” texnologiyasini joriy etishga, uning texnik vositalari va texnologiya uskunalari ishlab chiqarishda mahalliy lashtirishga erishish. Bunda:

“Aqlli va raqamli qishloq xo‘jaligi” texnologiyasini joriy etishda xalqaro moliya institutlarining mablag‘lari va grantlarini jalb etish;

“Aqlli va raqamli qishloq xo‘jaligi” texnologiyalarini joriy etish vazifalaridan kelib chiqqan holda qishloq xo‘jaligi yo‘nalishidagi oliy ta‘lim muassasalarida mutaxassis kadrlarni tayyorlashni yo‘lga qo‘yish.

Ilmiy-tadqiqot institutlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ilmiy laboratoriyalarini modernizatsiya qilish, zamonaviy jihozlar bilan ta‘minlash va ta‘mirlash.

Sug‘orish zonalarini, mintaqaning suv bilan ta‘minlanganligini hisobga olgan holda qishloq xo‘jaligi ekinlarining sug‘orish texnika va texnologiyalarini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Jahon amaliyotini o‘rgangan holda noan‘anaviy sug‘orish texnologiyalarini ishlab chiqish va tatbiq etish.

Tayanch iboralar

Bo‘sh turgan yer uchastkasi, davlat mulki bo‘lgan, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkasi, davlat ko‘chmas mulk obyektlari, qurilishi tugallanmagan obyektlar, yer uchastkasini xususiy lashtirish, elektron onlayn-auksion, elektron savdo maydonchasi, potensial xaridor, realizatsiya, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkasi, yerning litosfera qobig‘i, unumdor yerlar, tuproqning sho‘rlanishi, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar, yer resurslarining meliorativ holati, tuproq degradatsiyasi, sug‘oriladigan yerlar, Davlat yer kadastri, Yer kodeksi.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Yer resurslari bilan ta‘minlashning qanday afzalliklari mavjud?
2. Qishloq xo‘jaligi yerlari va ularning meliorativ holati haqida nimalarni bilasiz?
3. O‘zbekiston Respublikasida yer resurslaridan foydalanishni izohlang.
4. Qishloq xo‘jaligini yer resurslari bilan ta‘minlash muammolari kabi masalalar nimadan iborat?
5. Tuproq degradatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
6. Yer resurslari sho‘rlanish muammolariga siz qanday e‘tibor berardingiz?

XIV BOB. EKOTIZIM XIZMATLARINI IQTISODIY TASHKIL QILISH

14.1. Rekreatsiya va turizmni rivojlantirish uchun ekotizim xizmatlarining qiymatini baholash.

14.2. O'zbekistonda ekoturizmni rivojlantirishning istiqbolli vazifalari va jahon tajribasi.

14.1. Rekreatsiya va turizmni rivojlantirish uchun ekotizim xizmatlarining qiymatini baholash

Ekologik tizim deb birga yashovchi har xil organizmlar va ularning yashash muhiti orasidagi qonuniyatli bog'lanishga aytiladi. Bunga o'rmon, o'tloq, ko'l va boshqalar misol bo'ladi. Masalan, o'rmonni shunday ta'riflasa bo'ladi: "o'rmon bu geografik shakllangan, o'z-o'zini boshqaruvchi o'simlik va hayvonlar populyatsiyalari yig'indisi bo'lib, ular uchun muhitni boshqaruvchi asosiy rolni bir tur, yoki bir necha turga mansub populyatsiya o'ynaydi". Ana shunday jamoalarni ifodalash uchun akademik V.N. Sukachev (1942) biogeotsenoz terminini tavsiya etgan.

Organizmlar va anorganik komponentlar birligida, modda almashinuvini amalga oshiradi. Shu tarzda ekologik tizim tashkil topadi. "Ekotizim" tushunchasi ilk bor ingliz ekologi Albert Tensli (1935) tomonidan qo'llanildi. U ekotizimlarni tabiatning yer yuzidagi eng asosiy birligi deb hisobladi.

So'ngi yillarda tabiatdan foydalanish iqtisodiyotining mustaqil bo'limi sifatida ekotizim xizmatlari iqtisodiyoti yaratildi va rivojlanmoqda. Ko'plab ilmiy nashrlar, shuningdek, xalqaro tashkilotlar ham ekotizim xizmatlari masalalariga bag'ishlangan. BM Tning 2016-2030-yillarga mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlarini keng omma e'tiboriga havola qilib kelmoqda. Ekotizim xizmatlarini rivojlantirish va ulardan foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Kengroq ma'noda "ekotizim xizmatlari" tushunchasi XX-asrning oxrida shakllangan bo'lib, ekotizim xizmatlari bo'yicha tadqiqotlar 1990-yillarda boshlangan. Ekotizim xizmatlarining yagona ta'rifga ega emas uning turli xil ta'riflari mavjud. Shunday qilib, R. Konstansa fikricha "Jahon ekotizim xizmatlari va tabiiy kapitalning qiymati" ilmiy fundamental tadqiqotlarida ekotizim xizmatlarini insonlarning ekotizim vazifasidan oladigan foydalari sifatida qayd etgan bo'sa, G. Daley "Tabiat xizmatlari" kitobida ekotizim xizmatlari insonlarning yashashi, oziqlanishi va mavjud bo'lishi uchun tabiiy ekosistema va uning tarkibidagi oziqlanuvchi tirik mavjudotlarning qo'llab quvvatlash jarayonidir deb ta'kidlab o'tgan.

Mamlakatimizda hududlarini barqaror rivojlanish konsepsiyasi asosida rivojlantirish doirasida mahalliy hokimiyat organlari iqtisodiy, ijtimoiy va

ekologik sohalarda turli-tuman boshqaruv qarorlarining ustuvor yo'nalishlarning oqibatlariga e'tibor qaratish zarur. O'zbekiston Respublikasi barqaror rivojlanish konsepsiyasida bosh strategik maqsadi tabiiy kapitaldan ehtiyotkorlik bilan va oqilona foydalanishga qaratilgan. Shu sababdan, nafaqat mamlakat mintaqalarining tabiiy resurs salohiyatini obyektiv baholash, balki iqtisodiy foydalanishning muqobil variantlari nuqtayi nazaridan baholash natijalaridan foydalanishni talab etadi. Iqtisodiyotni hududiy va tarmoq rivojlanishning strategik dasturlarini ishlab chiqishda jahon miqyosida resurslardan foydalanish samaradorligini hisobga olish muhim ahamiyatga ega, bu esa resurs salohiyatini baholashning zamonaviy kompleks yondashuvlaridan foydalanishni taqozoetadi.

Ekotizim yondashuv hududlarning rekreatsion salohiyatini baholash uchun turizm va rekreatsiyaning turli xil yo'nalishlarini rivojlantirishda tabiiy kapitalning qiymatini aniqlash imkonini beradi. Ekotizim xizmatlarining iqtisodiy qiymati tushunchasi ilk bor 20-asrning ikkinchi yarmida ekologlarning ilmiy ishlarida qo'llanila boshlandi va qisqa vaqt ichida intensiv rivojlana boshladi. 2019-2028-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasining qabul qilinishi landshaft va biologik xilma-xillikni saqlash shuningdek, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tarmog'ini (METH) rivojlantirish bevosita ekotizim xizmatlari bilan bog'liqdir. Ekotizim yondashuviga ko'ra, tabiiy resurslar tabiiy kapitalning asosiy tarkibiy qismlari (qayta tiklanadigan tugaydigan resurslar), ekologik tuzilmalar va ular bajaradigan funksiyalar va xizmatlarning birlashmasi sifatida qaraladi. Ekotizim xizmatlari insonlarning tabiiy tizimlar faoliyatidan oladigan foydalari sifatida qaraladi.

Ekotizim xizmatlari obyektlari (binolar, jihozlar, inshootlar) va inson kapitali bilan birlashtirilgan va insoniyat farovonligini ta'minlaydigan tabiiy kapital zaxiralari tomonidan yaratilgan moddiy, energiya va axborot oqimlari sifatida talqin etiladi. Ekotizimlarni tabiiy kapitalning bir turi sifatida ko'rib chiqsak, ekotizim xizmatlari ostida tabiat tomonidan taqdim etiladigan, keng spektrdagi tovarlar va xizmatlarning yaxlit majmuasi tushunish mumkin. Xalqaro klasifikatsiyaga muvofiq ekotizim xizmatlari quyidagi asosiy turlarga ajratilgan:

- ta'minlovchi-ozuq-ovqat, suv, o'rmon, xomashyo;
- ma'daniy-tabiatning rekreatsiya resurslari, estetik, ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlar;
- tartibga solish-iqlimga ta'sir ko'rsatish, suv toshqinlari, tabiiy ofatlar, suvning sifati va x.k.lar ustidan nazorat;
- qo'llab-quvvatlovchi-tabiiy jarayonlar tuproq xosil bo'lishi, fotosintez, azot aylanishi va boshqalar;

Mamlakatimizning boy xilma-xil tabiati ekotizim xizmatlarining fazoviy ko'lamini hisobga olishda muhim hisoblanadi, ekotizimlarni saqlash

xarajatlari bilan bog'liq muammolarni global, milliy va mahalliy manfaatlardan kelib chiqib muammolarni hal etish lozim. O'zbekistonda 2019-2028-yillarda biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasining qabul qilindi va bundan asosiy maqsad, Biologik xilma-xillik Konvensiyasi talablarini amalga oshirishdan iboratdir. Strategiya 9 ta bobdan iborat bo'lib, 2 ta asosiy bosqichda amalga oshiriladi: 2019-2023-yillarda biologik xilma-xillikka oid normativ-huquqiy hujjatlar bazasini shakllantirish; 2024-2028-yillarda Atrof muhit muhofazasi, biologik xilma-xillikni saqlash masalalari bo'yicha ijobiy ko'rsatkichlarga erishish. Shuningdek, Strategiyada 2028-yilgacha muhofaza etiladigan tabiiy hududlarimiz hajmini 12% gacha kengaytirish masalasi ham ko'zda tutilgan.

Ayni vaqtda ekotizim xizmatlarining 80-90% AMEH global ekotizim xizmatlari (iqlimni boshqarish, global uglerod almashinuvini barqarorlashtirish va boshqalar) mahalliy ekotizim xizmatlari (masalan tovar) atiga 2-3%ni tashkil etadi.

Ekotizimlarning rekreatsion va turistik xizmatlariga boy bo'lgan mamlakatimizda nafaqat dunyoga mashhur va xorijiy sayohatchilarni jalb qiluvchi qadimiy shaharlar, tarixiy yodgorliklari bilan birgalikda, betakror go'zal tabiat, landshaftlar (sahro, cho'l-adirlar, tog'lar, past-tekisliklar) xilma-xil noyob o'simlik va hayvonot dunyosi, kam uchraydigan geologik yotqiziqlar tabiiy yodgorliklar mavjud. Shuningdek, tabiat qo'ynida dam olish, sog'liqni tiklash, tabiatni kuzatish, ma'daniy-ma'rifiy ehtiyojlarni qondirish. Xususan, rekratsion xizmatlarga yashash joyi yaqinida hordiq chiqarish, dam olish kunlari tabiat qo'niga chiqib ketish, shahardan tashqarida joylashgan dala hovlida dam olish, baliq ovlash, qo'ziqorin va rezavor mevalar terish kiradi. Ekoturizm qo'yilgan maqsadga muvofiq asosan quyidagi tarmoqlarga bo'linadi:

1. Inson faoliyati natijasida nisbatan ziyon yetkazilmagan yovvoyi tabiatga sayohat (piyoda, otlarda, tuyalarda, avtomobilda sayohat).
2. Noyob hayvonot va o'simlik dunyosi bilan tanishish.
3. Tibbiy turizm (dam olish va sog'liqni tiklash maskanlari).
4. Ekosafari (ov va baliq ovlash).
5. Ilmiy ekskursiyalar (botanik, zoologik, geologik, etologo-etnografik, arxeologik, geomorfologik, ekologik-madaniy).
6. Sport (alpinizm, spalelogiya, rafting, treking)
7. Agro turizm (qishloq aholisining turmushi, urf-odati bilan yaqindan tanishish).

Hozirgi kunda, ekoturizm Turizm va ekskursiya qilish jahon kengashining (WTTC) va Jahon turistik tashkiloti (WTO) ma'lumotlariga ko'ra, jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan turistik industriyalardan biri hisoblanadi. Ekspertlarning ta'kidlashicha, hozirgi kunda turizm industriyasida ekoturizm tarmog'iga kiruvchi tabiiy va sarguzasht turizm

tarmog‘i jadal sur‘atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Turizm xizmatlaridan foydalanuvchilar sifatida turli hududda istiqomat qiluvchi aholi hamda chet ellik turistlar hisoblanadi. Ekotizim xizmatlari rekreatsiya va turizmni rivojlantirishdagi ahamiyatini keng miqyosda ko‘rib chiqish lozim (14.1- jadval).

14.1-jadval

O‘zbekistonda rekreatsiya va turistik ekotizim xizmatlarining turlicha qamrovi

Xizmatlar nomi	Ahamiyatliylilik darajasi		
	mahalliy	mintaqaviy	milliy
Tabiiy tizim xizmatlari (estetik, ma'naviy, diniy ahamiyati)	O‘rta (mahalliy jamoalarda madaniyatni shakllantirishda tabiatning qiymati)	O‘rta (hududlarda madaniyatning shakllanshida tabiatning ahamiyati)	Yuqori (tabiatning ijtimoiy soha va milliy madaniyat uchun ahamiyati)
Rekreatsiya xizmatlari	Yuqori (aholining Katta qismi uchun muhim xizmat turi)	Yuqori (mintaqa aholi salomatligi va hayot sifatida muhim)	Yuqori (mamlakat aholi salomatligi va hayot sifatidamuhim)
Tabiat qo‘ynida ta’lim uchun xizmatlar	Yuqori (mahalliy iqtisodiyotga qo‘shgan hissasi)	O‘rta (mintaqa iqtisodiyotiga qo‘shgan hissasi)	Past, kelajakda o‘rta(mamlakat iqtisodiyotiga qo‘shgan hissasi hali ham ahamiyatsiz)

Ekotizim xizmatlari ko‘rsatkichlari bo‘yicha O‘zbekiston o‘zining salohiyatiga ko‘ra jahonda oldingi o‘rinlarni egallaydi. Biroq, amalda O‘zbekistonda bu salohiyat va imkoniyatlardan to‘la-to‘kis foydalanish omillari mukammal ishlab chiqilmaganligi natijasida mamlakatimizda turistlarni qabul qilish salohiyatiga nisbatan amaldagi ularning kelib-ketishi uch baravar kamdir. O‘zbekistonda ekologik turizmning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri — muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar, hamda milliy tabiiy bog‘larimizda ekoturistlar uchun eng muhim bo‘lgan, yovvoyi tabiat qo‘ynida Markaziy Osiyoda kamyob hayvonlarning erkinlikda yuzlab, minglab yashashi uchun yetarli darajada shart-sharoitlar, infratuzilmaning, hamda moddiy-texnika bazasining yetarlicha yaratilmaganligidadir.

Ekotizim xizmatlari hududlarda sifat va hajm jihatidan pasayib bormoqda, ekotizimlarning yuqori darajadagi buzilishi va yuqori ifloslanish, qulaylik darajasining pastligi, rekreatsiya va turizm maqsadlarida foydalanilayotgan hududlar maydonini kengaytirish, mamlakat mintaqalarida ekotizimlarning resurs salohiyatini baholash lozim.

Ekotizim xizmatlarini iqtisodiy baholash hududlar imkoniyatidan foydalanishning turli xil variantlarini taqqoslash imkoniyatini beradi.

Mintaqaviy darajada ekotizim xizmatlarini baholash hududning tabiiy ekotizimlarni saqlash uchun juda ahamiyatlidir. Agar inson ekotizim xizmatlarining iqtisodiy bahosini tushunsa, aniqlasa u albatta undan foyda olishga harakat qiladi. Mahalliy darajada ekotizim xizmatlaridan foydalanishning iqtisodiy qiymatining yo'qligi ekotizimlarning buzilishiga olib keladi va buning natijasida keng miqyosda hududlarga zarar yetkazadi. Ekotizim xizmatlarini tashkiliy va iqtisodiy qarorlarni asoslash uchun ekotizim xizmatlarini iqtisodiy baholash jarayoni 4 bosqichdan iborat: ekotizim xizmatlarini identifikatsiya qilish, iqtisodiy bahosini aniqlash, to'lovlar mexanizmini shakllantirish (kompensatsiya) ekotizim xizmatlari uchun (14.2-jadval).

14.2-jadval

Biologik xilma-xilikni umumiy iqtisodiy baholash

Nomi	Foydalanganlik bahosi (foydalanganlik qiymati)			Foydalan maganlik n ing narxi
	Bevosita foydalanganlik qiymati	Bilvosita foydalanganlik qiymati	Kechiktirilgan muqobil xarajatlar	Mavjudli gi qiymati
Baholas h ko'rastk ichlari	Baliqchilik Ovchilik Qishloq xo'jaligi Yoqilg'i materiallari (torf, yog'och) Yovvoyi tabiat mahsulotlari ni yig'ish	Suv toshqinlari bilan kurashish Uglerodni bog'lanishi Suv resurslarini tozalash Qirg'oqlarni mustahkamlash, Mikrokli matni saqlash Foydali moddalarni saqlash Ekotizimni tashqi qo'llab- quvvatlash	Kelajakda foydalanish salohiyati (ham bevosita ham bilvosita) Kelajakda tovar va xizmatlarni olish imkoniyati Informatsiyani ng kelajakdagi bahosi	Biologik xilma- xillik Meros qiymati Madaniya t
Baholas h metodla ri	Bozor narxlari usuli Xarajatlar usuli Gedonistik narxlar xosil qilish usuli Yo'l- transport xarajatlari usuli Subyektiv narxlarda baholash usuli	Xarajatlar usuli Subyektiv narxlarda baholash usuli Bozor narxlari usuli	Subyektiv narxlarda baholash usuli Gedonistik narxlar xosil qilish metodi	Subyektiv narxlarda baholash usuli

Ekotizim xizmatlarini baholash uchun natural va qiymat shaklidagi

indikatorlardan foydalaniladi (14.3-jadval).

14.3-jadval

Ekotizim xizmatlari (rekreatsiya va turizm) indikatorlari

Ekotizim xizmatlari	Ekotizim xizmatlari indikatorlari
Landshaft va zavqlanish: ekotizimlardan zavqlanish, madaniy xilma-xillik va o'ziga xoslik, ma'naviy qiymati, ma'daniy qadriyatlar	Aholi sonining o'zgarishi va ko'chmas mulk bahosi
Ekoturizm va rekreatsiya: piyoda yurish, kemping, tabiat qo'ynida sayr qilish, chang'ida uchish, rafting, baliq ovlash, tabiat manzaralarini, hayvonot dunyosi, o'simliklar dunyosini kuzatish	Tashrif buyuruvchilar soni yil davomida. Turistlar soni.
Madaniy bahosi va bahramand bo'lish: masalan: ta'lim, san'at va tadqiqotlar olib borish	Tabiiy obyektlarga tashkil etilgan ekskursiyalar soni. Obyekt va uning atrofi to'g'risida teledasturlar, olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, chop etilgan kitoblar soni

Ekotizim va uning ekotizim xizmatlar (TEVp) quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$TEVp = \sum_{m=1}^M P_m Q_m + \sum_{n=1}^N P_n Q_n$$

Bu yerda Q_m - ekotizim xizmatlari indikatorlarining tovar va xizmatlar uchun bozor bahosiga ega bo'lgan, natural ifodasi (umumiy soni);

Q_n - Tovar va xizmatlar uchun surrogat narxlar yordamida baholangan, natural foydasi (umumiy soni) ekotizim xizmatlari indikatorlari;

P_m - ekotizim tovarlari va xizmatlari (resurslar) birligi uchun bozor narxlar;

P_n - ekotizim tovarlari va xizmatlari (resurslar) birligi uchun surrogat narxlar;

Ekotizim xizmatlarining iqtisodiy qiymatini hisobga olmagan holda, mahalliy darajadagi qaror qabul qiluvchilar organlar eng muhim foydani bilmaganliklaridan uni hisobga olmasliklari, natijada ekotizimlarga bevosita zarar yetkaziladi va uzoq muddatda ekotizim xizmatlarini ko'rsatish imkoniyatini cheklab qo'yadi.

Hududlarning rekreatsiya salohiyati va imkoniyatlarini iqtisodiy baholashda ekotizim yondashuvini qo'llash, hududlarning rekratsiya va turizm imkoniyatini o'rganishga imkon beradi. Ushbu indikatorlar hududlarni rivojlantirishning strategik rejalarini ishlab chiqish va hududiy rejalashtirish sxemalarini ishlab chiqish bosqichida mahalliy boshqaruv organlari uchun

muhimdir. Hududlarning turizm sohasini rivojlantirish uchun resurslarni baholash mahalliy hokimiyat organlarining kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olgan holda barqaror rivojlanish qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

14.2. O‘zbekistonda ekoturizmni rivojlantirishning istiqbolli vazifalariva jahon tajribasi

Ekoturizm bugungi kunda istiqbolli sohalardan biri bo‘lib, mamlakatimizning deyarli barcha hududida uni rivojlantirish imkoniyati mavjud. Hozirda ekoturizmni rivojlantirish dunyo mamlakatlari, xususan mamlakatimiz oldida turgan dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy masalalar sifatida uni rivojlantirish istiqbollarini belgilab beruvchi chora-tadbirlarni ishlab chiqish har qachongida zaruratga aylanib bormoqda. Zero, ayni paytdagi ekologik vaziyat insoniyat oldiga yangi-yangi vazifalarni qo‘ymoqdaki, bu vazifalarni amalga oshirish yo‘llarini aniqlash, huquqiy asoslarini takomillashtirish mezonlari va mexanizmlarini ishlab chiqishni bugungi hayotning o‘zi taqozo qilmoqda.

Ekoturizmning rivojlantirilishi bevosita “tabiat-shaxs-jamiyat” tizimi uyg‘unligini ta’minlashga va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga o‘zining konstruktiv ta’sirini ko‘rsatadi. Respublikamizning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi va tabiat resurslaridan inson, jamiyat, davlat ehtiyojlarini qondirish maqsadida iste’mol qilish hajmining haddan ziyod kengayishi hamda ayrim fuqarolarda tabiatga nisbatan loqaydlik, isrofgarchilik munosabatlarining mavjudligi bevosita ekoturizm rivojiga qaratilgan shaxs ekologik huquqiy ongini yuksaltirish faoliyatini muntazam ravishda takomillashtirib borish hayotiy zaruratga aylanib bormoqda. Binobarin, tabiat barqarorligini ta’minlashdagi asosiy omillardan biri, bu albatta, ekoturizmni rivojlantirib borish ekanligini unutmaslik lozim.

Bugungi globallashuv jarayonida mamlakatimiz o‘z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda turizmning tarixiy, ziyorat, tibbiyot, sport, ma’rifiy - madaniy, etnografik va gastronomik kabi turlarini rivojlantirish bilan birgalikda, ekologik turizm (ekoturizm)ni rivojlantirish samaradorligiga yana ham keng e’tibor qaratilmoqda. Zero, “Ekologik turizm O‘zbekistonda rivojlanayotgan va istiqbolli tarmoq hisoblanadi. Ekologik turizm katta iqtisodiy daromad keltirishga qodir”⁴¹bo‘lgan manba sifatida mamlakat iqtisodiyoti tarkibida rivojlanib borayotgan turizmning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

O‘zbekiston taraqqiyotining istiqbolli strategiyasida ham ekoturizm rivojiga qaratilgan alohida rejalarni ko‘rish mumkin. Xususan, 2022-2026-

⁴¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. –398-b.

yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasining "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" bo'limining 35-bandida: "O'zbekiston bo'ylab sayohat qiling" dasturi doirasida mahalliy sayyohlar sonini 12 million nafardan oshirish hamda respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 million nafarga yetkazish belgilab olindi. Boshqacha aytganda, O'zbekistonning zamonaviy iqtisodiyoti — samarali ishlab chiqarish bilan birga xizmat ko'rsatish tarmoqlari rivojiga asoslangan iqtisodiyot sari bormoqdaki, bu muhim vazifa ekoturizmni rivojlantirish, O'zbekistonni jahon turizmining jozibali markaziga aylantirish, yurtimizni sayyohlar eng ko'p tashrif buyuradigan davlatlar qatoriga kiritishni ko'zda tutadi⁴² Shuning uchun ham O'zbekiston iqtisodiyotining "drayveri" sifatida qaralayotgan zamonaviy ekoturizmni tashkillashtirish, boshqarish va nazorat qilishning konstruktiv asoslarini ishlab chiqish hamda uni amalga oshiruvchi mexanizmlar kompleksini yaratish masalasi o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Barchamizga ma'lumki, dunyo mamlakatlari taraqqiyotida juda tez rivojlanayotgan sohalardan biri bu turizm bo'lib, iqtisodiy daromad topishning muhim manbai sifatida o'z ichki imkoniyatlarini safarbar qilgan holda mamlakat iqtisodiy rivojlanishida asosiy o'rinni saqlab qolmoqda. Butunjahon Turizm Tashkiloti (BTT) ma'lumotlariga ko'ra: "Turizm yer yuzidagi ishlab chiqarish-xizmat ko'rsatish bozori mablag' aylanmasining 10%ini ta'minlaydi. Taxminan 6% jahon yalpi milliy mahsuloti, jahon investitsiyasining 7%, jahon iste'moli xarajatining 11%, barcha soliq tushumlarining 5%, har 16 ishchi o'rnining biri turizm sohasi hissasiga to'g'ri keladi. Butunjahon Turizm Tashkiloti (BTT) ma'lumotiga ko'ra, har yili yer yuzi aholisining 1/3 qismi safarga chiqadi, xalqaro turizmning yillik o'sishi 4%ni tashkil etadi⁴³" O'zbekiston ekoturistik resurslarga boy davlatlar qatoriga mansub. Shuningdek mamlakatimizning Yevrosiyo doirasidagi iqtisodiy geografik o'rni qulay tranzit xususiyatlarga ega. Shu sababli ichki va xalqaro ekoturistik oqimni kuchaytirishning katta imkoniyatlari bor. Lekin respublikamizda hozirgi kunda turizm sohasi asosan tarixiy-madaniy rekratsion resurslarga tayangan holda rivojlanmoqda, mamlakatning tabiiy rekratsion va ekoturistik salohiyatidan intensiv darajada foydalanilmayapti. Shuning uchun ham xorijiy tajribalar asosida, O'zbekiston sharoitini hisobga olgan holda, hududlarda ekoturizmni rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi. Respublikada ekoturizmni rivojlantirish orqali nafaqat tabiatni muhofaza qilish va biologik xilma-xillikni saqlash muammolarini ijobiy hal qilishga erishiladi, shu bilan birgalikda, tabiatni inson tomonidan kuchli o'zgartirilmagan chekka hududlarda yashovchi aholini ish bilan ta'minlash, uning turmush darajasini o'sishiga imkoniyat yaratiladi.

⁴² Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –T.: O'zbekistan, 2021. –B.172

⁴³ Jahon turizm tashkiloti // www.unwto.org/ru

Jahonda ekoturizmni rivojlantirishda yagona, ya'ni universal, har bir davlatning tabiiy va iqtisodiy sharoitiga mos keladigan model hozirgacha ishlab chiqilmagan. Lekin ko'plab davlatlarda ekoturizmni rivojlantirishning tayanch hududlari sifatida milliy bog' va qo'riqxonalar qabul qilingan. Milliy parklar – faoliyati tabiiy landshaft va biologik xilma- xillikni saqlash funksiyalarini bajarish bilan birga rekreatsiyani rivojlantirishga qaratilgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar. Hozirgi vaqtda 3 mingdan ortiq milliy bog'lar bor. Ko'p xollarda milliy bog'larda ekoturizmdan foydalanishda xususiy moliyaviy ta'minot qo'llanilmoqda. Ekoturizmning prinsiplariga ko'ra, ekoturist tabiat bag'rida dam olganligi uchun minimal haq to'laydi. Hozirda milliy bog'lar hududida ekoturizm sohasidagi pullik xizmatlar jahonning 30 dan ortiq davlatlarida rivojlanmoqda. Dunyo bo'yicha milliy bog'larning yillik daromad hajmi 1 mlrd. AQSH dollaridan oshadi. Milliy bog'lardan ekoturizmda foydalanishda Kanada yiliga 250 mln. dollar, AQSH esa 875 mln. dollar foyda topmoqda. Yaponiyaning milliy bog'lariga har yili 120 mln dan ortiq xorijiy va ichki ekoturistlar tashrif buyuradi.

Hozirgi vaqtda milliy bog'larning 5 ta modeli bor: Amerika, Yevropa, Osiyo, Avstraliya hamda rezervat — park modellari.

Milliy bog'larning Amerika modeli muhofaza etiladigan hududlarning juda kattaligi bilan ajralib turadi. Grelنديyadagi "Grelنديya" (maydoni 77770 mln.ga), AQSHdagi "Alyaska" (maydoni 7,3 mln.ga), Kanadadagi "Bud-Baffalo" (maydoni 4,4 mln.ga), Botsvanadagi Markaziy Kalaxari (maydoni 5,2 mln.ga), Mongoliyadagi "Gobi" (maydoni 5 mln.ga), Rossiyadagi "Kolima" (maydoni 3 mln.ga) milliy bog'lari ushbu modelga mos muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning misollari hisoblanadi. Bu modeldagi dastlabki milliy bog' AQSH da 1872-yilda tashkil etilgan, hozirda dunyoga mashhur Yellouston milliy bog'i hisoblanadi. AQSH va Kanadada milliy bog'larning maydonlari tobora kengayib bormoqda. Hozirgi vaqtda Kanada hududining 12% milliy bog'larga to'g'ri keladi. Bu yerda milliy bog'lar davlat tasarrufida bo'lib, ba'zi xollarda yirik korporatsiyalarga ijaraga beriladi, lekin shunda ham milliy bog' tabiat muhofazasini nazorat qilish huquqi davlat hokimiyatida saqlanadi. AQSHda milliy bog'larga katta miqdorda moliyalashtiriladi. Milliy bog'larni saqlash uchun federal hukumat hamda shtatlar ham mablag' ajratadi. Bunga qo'shimcha ravishda xususiy mulkdorlar ham mablag' qo'shishadi (milliy parklardagi rekreatsiya xizmatlarining yarmi xususiy sektorda). Shuning uchun ham Shimoliy Amerikadagi milliy bog'lar dunyodagi eng boy milliybog'lardir.

Milliy bog'larning Yevropa modeli. Yevropadagi dastlabki milliy bog' 1909-yilda Shvetsiyada tashkil etilgan. Ushbu modeldagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tipik namunalari Buyuk Britaniyada tashkil qilingan bo'lib, ayrim hollarda milliy bog'larning Yevropa modeli ingliz modeli deb ham ataladi. Bu modeldagi milliy bog'lar aholisi zich joylashgan,

hamda shaharlashish darajasi yuqori bo'lgan G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiyada keng tarqalgan. Bu modeldagi milliy bog'larning asosiy xususiyati hududiy jihatdan kichikligi, yerlarning katta qismi xususiy mulkda ekanligi, boshqaruv jarayonida mahalliy hokimiyat va o'zini-o'zi boshqarish tuzilmalarining keng ishtiroki, rekreatsion funksiyalarning birlamchiligi hamda ko'proq mahalliy (atrofidagi) sayyohlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashganligidan iborat. G'arbiy Yevropa va Yaponiyadagi milliy bog'larning moliyalashtirish va rentabellik darajasi ekoturistlar oqimi kattaligi hisobiga ancha yuqori.

Rezerv — park modelining rivojlanish konsepsiyasi o'ziga xos mazmunga ega. Bu modeldagi milliy bog'larni moliyalashtirish davlat hisobidan amalga oshirilmasdan, ekoturistlarga pullik xizmat ko'rsatish hisobiga amalga oshiriladi. Bu modeldagi milliy bog'larning faoliyatining bosh prinsipi o'zining ichki imkoniyatlar va resurslariga tayanishidir. Bu model XX asr o'rtalarida shakllanib, hozirda rivojlanayotgan davlatlar, ayniqsa Afrika va Karib havzasidagi mamlakatlarda keng tarqalgan. Milliy bog'larga kirish chiptasi ancha past, shuninguchun ham mahalliy va ayniqsa xorijiy turistlar juda ko'p foydalanishmoqda.

Milliy bog'larning Osiyo modeli. Osiyodagi milliy bog'larning aksariyat qismi Tailand, Shri-Lanka, Bangladesh, Indoneziya, Turkiya, Malayziya, Filippin, Janubiy Koreya davlatlarida joylashgan. Aholi zichligining yuqoriligiga qaramay, Osiyo davlatlarida milliy bog'larning soni ko'payib, yer fondi ko'payib bormoqda. Janubiy Koreya Respublikasidan tashqari, aksariyat, Osiyo mamlakatlari milliy bog'lar davlat tasarrufida va moliyalashtirilishi asosan davlat zimmasida. Ammo moliyalashtirish miqdori hattoki, Afrikadagi ko'pchilik milliy bog'larga nisbatan past ko'rsatkichda. Odatda milliy bog'larni moliyalashtirishga xorijiy sarmoyalardan foydalanilmaydi. Milliy bog'larning moliyaviy ahvoli Sharqiy va Janubiy-Sharqiy Osiyodagi yangi sanoatlashgan mamlakatlar ya'ni Koreya Respublikasi, Malayziya va Tailandda ancha yuqori darajada bo'lmoqda. Osiyodagi milliy bog'larga tashrif buyurayotgan sayyohlarning soni borgan sari ortib bormoqda va ayrim davlatlarda (ayniqsa Tailandda) Karib davlatlarining darajasiga yaqinlashdi. Osiyo modelidagi milliy bog'larning yana bir xususiyati ularning faoliyatiga katta miqdordagi ishchi kuchi jalb qilinganligi bilan xarakterlanadi. Demak, Osiyo davlatlaridagi milliy bog'lar iqtisodiy jihatdan yuksalishga tomon rivojlanib bormoqda. Milliy bog'larning Osiyo modeli boshqa modellarning turli qirralarini mujassam qilishga intilish kuzatilmoqda.

Milliy bog'larning Avstraliya modeli. Ushbu model ekologik turizmning o'ziga xos tamoyillariga asoslangan holda tashkil qilinganligi bilan ajralib turadi. Avstraliyada milliy bog'lar hududida ekoturizmni rivojlantirish davlat dasturlari asosida amalga oshiriladi. Bunda federal

hukumat shtatlar va hududlarning takliflarini hisobga olgan holda qarorlarni qabul qiladi. Eng muhimi shundaki, ekoturizmni tashkil qilishda mahalliy aborigenlarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlari hisobga olinadigan ekoturistik xizmatlarni amalga oshirish to'liq ularga topshiriladi. Bu holat mahalliy aholining ish va daromad manbai bilan ta'minlash, kichik aholi punktlarini infratuzilmasini modernizatsiya qilish muammolarini hal qilishga ko'maklashadi.

Yuqorida tahlil qilingan ekoturizmni tashkil qilish borasidagi xorijiy tajribalarni o'rganish asosida O'zbekistonda ekoturizmni tashkil etishning milliy modelini yaratish maqsadga muvofiqdir. Bu borada quyidagilarga alohida ahamiyat berish lozim:

➤ davlat qo'riqxonalarini bosqichma-bosqich milliy rezervatlar shakliga o'tkazish, ya'ni qo'riqxona ichida, ularning biologik va landshaft xilma-xilligiga zarar yetkazmasdan, lokal ekoturistik marshrutlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish lozim. Bunday tajriba hozirgi kunda Nurota davlat tog'-yong'oq qo'riqxonasida amalga oshirilmoqda. Hududga kirish joyida turistlarni maxsus yo'laklar orqali o'tish joylari tashkil etilgan, turistlar foydalanishi uchun transport vositalari (otlar, tuyalar) qo'yilgan, gidlar xizmat ko'rsatishi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, turistlarning dam olishi uchun kichik uy mehmonxonalari tashkil qilingan. Shunga o'xshash faoliyatlarni respublikamiz hududidagi boshqa muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda, shu jumladan xorijiy sayyohlar ko'p tashrif buyuradigan Samarqand shahriga yaqin joylashgan Zarafshon milliy bog'ida tashkil etish mumkin.

BMT Butunjahon turizm tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, ekoturizm so'ngi o'n yillikda turizmni rivojlantirishning beshta asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qoldi. So'ngi yillarda global turizm sanoatining umumiy hajmida ekoturizmni ulushi 10% dan oshdi va uning o'sish sur'ati butun sayyohlik sanoatidagi tegishli ko'rsatkichlarga nisbatan 2-3 baravar yuqoridir.

O'zbekistonda tarixiy, madaniy va ziyorat turizmini rivojlantirish bilan bir qatorda mazkur sohaning boshqa turlari, xususan, ekoturizmni rivojlantirishga ham jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Yangi tahrirda qabul qilingan "Turizm to'g'risida"gi qonunda ekoturizm mazkur sohaning alohida turlaridan biri sifatida belgilab qo'yilgan. Bundan tashqari, Vazirlar Mahkamasining "Ekoturizmni rivojlantirish chora-tadbirlari va suv omborlarining suv saqlanadigan zonalarida yer maydonlarini ajratish tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi qarori 03.12.2018y. 978-son ham qabul qilindi. Ushbu yo'nalishni jadal rivojlantirish, mazkur qonun va qarorlarni amaliyotga tatbiq qilish maqsadida Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tarkibida Ekologik va agroturizmni rivojlantirish bo'limi tashkil etildi.

Ekologik turizm (ekoturizm) diqqatga sazovor joylarni o'rganish va ulardan zavqlanish uchun tabiatning inson qadami "tegmagan" (nisbatan kam tekkan) joylarga sayohat qilishni anglatadi. Bundan tashqari, sayyohlar uchun

ushbu hududlarning madaniy va etnografik xususiyatlari ham qiziq. Ekoturizm mahalliy aholining faol ijtimoiy-iqtisodiy ishtirokini va mazkur faoliyat turidan daromad olishini ham ta'minlaydi. Ammo bunday hududlar ko'pincha qo'riqxonalar, biosfera rezervatlari yoki ularga yaqin joylardan tashkil topgan. Ular tarkibida yo'qolib borayotgan hayvonlar va o'simliklarning o'nlab yoki yuzlab turlari mavjud. Ushbu hududlar qonun himoyasida va odatda ommaviy kirish u yoqda tursin, qo'riqxona (rezervat) xodimlari va olimlardan boshqa kishilarning kirishi uchun ham yopiq hisoblanadi. U yerlarga sayyohlar kirib borishi va oqimining ko'payishi insonning tabiatga qo'pol aralashuvi demakdir. Bu qo'riqlanayotgan hududlarning ifloslanishiga olib kelishi va ulardagi ekotizim yaxlitligiga tahdid solishi mumkin. Respublikada ekoturizmni rivojlantirish mamlakat tabiatini muhofaza qilish va atrof muhit tozaligini saqlash yuzasidan qo'shimcha sa'y-harakatlarni talab etadi. Shu o'rinda tabiiy savollar tug'iladi: qanday qilib ekoturizmni mamlakatning tabiiy merosiga va mavjud ekosistemasiga zarar yetkazmasdan rivojlantirish mumkin? Ikki yo'nalishni o'zaro uyg'unlikda olib borish mumkinmi? Ekoturizmni respublikadagi salohiyatiga nazar tashlar ekanmiz, O'zbekiston okean va dengizlardan uzoqda joylashgani va tabiiy suv havzalari hajmi kichikligi sababli ekoturizmni rivojlantirish uchun maqbul joylari qo'riqxonalar va ularga yaqin joylashgan hududlar hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatda Toshkent, Jizzax, Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro va Xorazm viloyatlarida joylashgan 7 ta qo'riqxona mavjud bo'lib, umumiy maydoni 188,33 ming gektardan oshadi. Ushbu qo'riqxonalar asosan yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlar va o'simliklarni himoya qilish maqsadida tashkil etilgan.

Ekoturizmning sof iqtisodiy samarasini aniqlash - mushkul masala. Turli mamlakatlar tajribasidan ma'lumki, ekoturizmdan tushgan daromadning 95 foizi mahalliy hududlar (viloyat va tumanlar) iqtisodi ulushiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, ekoturistlarning kunlik xarajatlari boshqa turdagi sayyohlarnikidan 2-3 barobar ko'p. Misol uchun, dunyoning yetakchi ekoturizm hududlaridan biri bo'lmish Kosta-Rikada bir sayyoh ekoturizm manzilida o'rtacha \$1000 sarflasa, bu ko'rsatkich Fransiyada uchun \$400 ga teng. Boshqa misol: Dominikada sayyohlar tabiatga ziyonsizkichik qo'noqlar uchun sayyohlik kemalaridan ko'ra 18-marta ko'p pul to'laydi.

Ekoturizmning katta bozorlari Kosta-Rika, Ekvador, Nepal, Keniya, Madagaskar va Shimoliy yarimshar mamlakatlaridir. Aslida "ekologik" turizm tushunchasi zahirida sayohatchilarning boradigan manzilini avaylashi hamda mazkur hududlar ommaviy va hukumat himoyasida bo'lishi lozimligi yotadi. Nepalda ekoturizm tabiiy resurslardan foydalanishga yordam berishi, biologik xilma-xillikni saqlashi, o'rmon qoplamini ko'paytirishga xizmat qilishi, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ko'paytirishga, ko'klamzorlashtirish hamda muqobil energiya manbalaridan

foydalanishga ijobiy ta'sir etishi zarurligi shart qilib qo'yilgan. Shuningdek, u yerda tabiiy merosni asrashni takomillashtirish va boshqarishga mahalliy jamiyatning ishtiroki va qo'llab-quvvatlashi orqali erishilmoqda. Xususan, jamiyat ishini tashkil etish, tabiat to'g'risidagi ta'lim va yetakchilarni tayyorlash kabi ommaviy dasturlar mas'ul hokimiyat vakillari ishtirokida yo'lga qo'yilmoqda.

Ekoturizmning tabiatga yetkazishi mumkin bo'lgan zarari oldini olishda, avvalo, davlat nazorati hamda jamiyatdagi ekologik bilimlar ahamiyati beqiyos. Davlat nazorati esa zarur normativ-huquqiy bazani takomillashtirishga asoslanadi. Takomillashtirishda xalqaro standartlar hamda xorijiy davlatlar tajribasidan foydalanilishi zarur. Bu borada O'zbekiston Respublikasining tabiat muhofazasiga oid bir necha xalqaro konvensiya va shartnomani imzolagani ahamiyatlidir. Biroq mamlakatimiz hozirga qadar ekologik turizmga oid xalqaro shartnomalarga qo'shilgani yo'q. Bevosita turizm va u sabab kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlar oldini olishda davlat, nodavlat tashkilotlari va sayyohlarning o'rini belgilovchi BMT Butunjahon turizm tashkilotining "Turizm etikasi to'g'risida" gi hadli konvensiyasi hamda "Ekoturizm to'g'risida"gi Kvebek deklaratsiyasini bunga misol qilib keltirish mumkin. Mazkur xalqaro shartnomalarda tabiat va ekoturizm taraqqiyotini turizmning salbiy ta'siridan himoya qilish, tabiiy va madaniy merosni innovatsion dasturlarning yomon oqibatlaridan muhofaza qilish bilan bog'liq axloq- odob prinsiplari hamda ekoturizm taraqqiyotini belgilashda davlat va nodavlat sektorining roli, shuningdek, soha rivojiga oid boshqa muhim masalalar aks etgan. Shu sababli, O'zbekistonda ekologik va agroturizm rivojiga hissa qo'shadigan zarur huquqiy va tashkiliy vazifalarni belgilab olishda ekoturizm bo'yicha Kvebek deklaratsiyasi me'yorlarini qo'llash tavsiya etiladi.

Shu o'rinda mazkur masala yuzasidan bir-ikkita xorij tajribasiga to'xtalib o'tish joiz. Singapurda ekoturizmni rivojlantirishda davlatning o'rni juda katta. Davlat tabiiy merosni himoyalashdan tashqari, ekoturizmni rivojlantirish maqsadida turli xil fondlar tashkil etadi, qonun hujjatlarini qabul qiladi. Shuningdek, xususiy sektor muassasalari bilan ekoturizmni rivojlantirish bo'yicha hamkorlik qilmoqda. Gonkong va Shanxay banki kabi xususiy muassasalar esa mamlakatda "Tabiatga g'amxo'rlik qilish" dasturiga homiylik qilmoqda. Biroq Singapurning ayrim hududlarida ekologiya bilan bog'liq muammolar kelib chiqayotgani kuzatilgan.

O'zbekistonda davlat va xususiy sektor hamkorligida qo'shma dasturlar ishlab chiqish amaliyotini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatda turizm, ayniqsa, ekoturizm sohasidagi salohiyat zamonaviy talablarga javob bermaydi. Soha taraqqiyoti uchun zarur sharoitlar yaratishda investitsiyalar jalb etibgina qolmay, ulardan oqilona, tabiatga ziyon yetkazmasdan foydalanishda davlat nazoratini kuchaytirish muhim omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ugom-Chotqol davlat milliy tabiat bog‘ining ayrim tabiiy hududlari va obyektlaridan foydalanishni tartibga solish to‘g‘risida”gi qarori ekoturizmni rivojlantirishga qaratilgan ijobiy misol sifatida keltirish mumkin. Mazkur hujjatga ko‘ra, Urung‘och ko‘li va unga tutash hududda gidrologik tabiiy yodgorlik tashkil etiladi. Ko‘l hududida ekoturizmni rivojlantirish rejalashtirilgan. Asosiy vazifalar qatoriga tabiiy ko‘l va unga tutash hududni saqlash va muhofaza qilish, tog‘ ekotizimining o‘simlik va hayvonot dunyosini tiklash, ekologik turizmni tashkil etish, ilmiy va ekologik ta’lim rivojlantirish kiradi.

Yodgorlik hududida ko‘lga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan har qanday faoliyat turi taqiqlanadi. Bundan tashqari, u erda ekologik nazorat postini o‘rnatish rejalashtirilgan. Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi bilan birga sayyohlik yo‘nalishlari belgilab olinadi. Bundan tashqari, hududda sayyohlar uchun maxsus yo‘lakchalar, o‘rindiqlar, axlat qutilari, axborot va taqiqlash belgilari hamda biohojatxonalarni tashkil qilish kabi chora- tadbirlar ham nazarda tutilgan.

Respublikada faoliyat yurituvchi turoperatorlar, davlat hokimiyati idoralari xodimlari va aholining ekologik bilimlarini oshirish masalaning yana bir muhim jihatidir. Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi hamda Ekologiya va tabiat resurslari vazirligiga O‘zbekistonda ekoturizmni rivojlantirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” ni ishlab chiqishni tavsiya etish mumkin. Shuningdek, ekoturlarni Tabiat Resurslar Vazirligi bilan hamkorlikda ishlab chiqish lozim. BMTning barcha barqaror rivojlanish maqsadlariga (xususan, ekologik va iqtisodiy barqarorlik sohasidagi) erishish uchun O‘zbekiston Respublikasida turizmning muqobil turi sifatida ekoturizmni rivojlantirish muhim albatta. Uni rivojlantirishda ekologiya va turizmning manfaatlari qarama-qarshiligi emas, aksincha, hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Tayanch iboralar

Agroturizm, ekoturizm, turizm etikasi, milliy bog‘lar, organizm, muhit, ekotizim, biogeotsenoz, produtsent, konsument, redutsent, avtotrof, geterotrof, biologik mahsuldorlik, agroekotizim, modda almashinuvi, rekreatsiya.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Ekotizim nima?
2. Ekotizimga misollar keltiring.
3. Biologik hosildorlik to‘g‘risida nima bilasiz?
4. Tabiiy va sun‘iy ekotizimlarning o‘zaro o‘xshashlik jihatlari va farqlari?
5. Quruqlik va suv ekotizimlarining farqi nimadan iborat?

XV BOB. AHOLINI OZIQ-OVQAT XAVSIZLIGINI TA'MINLASH

15.1. O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom oziqlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasi.

15.2. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda geni modifikatsiyalangan mahsulotlarni (GMO) cheklashning ahamiyati.

15.3. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va qishloq xo'jaligini rivojlantirish.

15.1. O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom oziqlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasi

So'nggi yillarda respublikada oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, sohaga investitsiya mablag'larini jalb qilish va eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 6,1 milliard AQSh dollaridan va ularning yillik eksporti hajmi 510 million AQSh dollaridan oshdi.

Keyingi besh yilda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish faoliyatini qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini joriy etish, mavjud quvvatlarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, yangi loyihalarga investitsiyalarni jalb qilish, bozorda raqobatbardosh mahsulotlar turini yanada kengaytirish, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish hisobiga yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini 1,5 baravarga va eksport ko'rsatkichlarini 2 baravarga oshirish maqsadida:

1. Oziq-ovqat sanoati va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohasini rivojlantirish bo'yicha investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun:

a) "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasi doirasida jalb qilingan mablag'lar hisobidan 80 million AQSh dollari va "Chorvachilik sohasini rivojlantirish (2-bosqich)" hamda "Chorvachilik sohasini barqaror rivojlantirishni moliyalashtirish" loyihalari doirasida jalb qilingan mablag'lar hisobidan 40 million AQSh dollarini yo'naltirish bo'yicha Jahon banki va Fransiya taraqqiyot agentligi bilan kelishuvga erishilganligi ma'lumot uchun qabul qilinsin;

b) Qishloq xo'jaligi vazirligi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi, tijorat banklari bilan birgalikda:

2024-yil 1-iyulga qadar "Meva-sabzavotchilik tarmog'ida qo'shilgan qiymat zanjiri yaratishni rivojlantirish (2-bosqich)" loyihasi doirasida jalb qilingan 100 million AQSh dollarini oziq-ovqat yo'nalishidagi loyihalarni moliyalashtirishga yo'naltirish masalasini Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA) bilan kelishsin;

qayd etib o'tilgan xalqaro moliya institutlaridan jalb qilingan mablag'lar hisobidan 45 million AQSh dollarini belgilangan tartibda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi hamda eksport qiluvchi korxonalarni aylanma mablag'lar bilan ta'minlashga yo'naltirsin.

2. Shunday tartib o'rnatilsinki, unga ko'ra:

a) xalqaro moliya institutlari mablag'lari hisobidan 220 million AQSh dollari miqdoridagi mablag'lar 2024-yil 1-martga qadar tijorat banklariga yo'naltiriladi. Bunda tijorat banklari tomonidan yillik Markaziy bank asosiy stavkasidan 4 foizlik punkt yuqori stavkada (shundan bank marjasi 4 foiz) milliy valyutada:

oziq-ovqat yo'nalishidagi, sohada mahsulot yetishtirishdan tortib uni iste'molchiga yetkazib berishgacha bo'lgan qo'shilgan qiymat zanjirini yaratishga qaratilgan loyihalarni moliyalashtirish uchun — 10 yil muddatga 3 yillik imtiyozli davr bilan;

aylanma mablag'lar uchun — 18 oy muddatga 6 oylik imtiyozli davr bilan imtiyozli kreditlar ajratiladi;

b) eksport qiluvchi korxonalarni yanada qo'llab-quvvatlash maqsadida 2024-yil 1-martdan boshlab Eksportni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi resurslari hisobidan oziq-ovqat mahsulotini eksport qiluvchi korxonalarga eksportoldi va eksport bilan bog'liq savdo operatsiyalarini moliyalashtirish uchun 2 yil muddatgacha ular tomonidan oxirgi 12 oy davomida eksport hajmi:

100 ming AQSh dollaridan 1 million AQSh dollarigacha bo'lganda — 100 ming AQSh dollarigacha;

1 million AQSh dollaridan 2 million AQSh dollarigacha bo'lganda — 1 million AQSh dollarigacha;

2 million AQSh dollaridan 4 million AQSh dollarigacha bo'lganda — 2 million AQSh dollarigacha;

4 million AQSh dollaridan ortiq bo'lganda — 3 million AQSh dollarigacha moliyaviy resurslar ajratiladi.

Bunda:

moliyaviy resurslar yillik 4 foiz stavkadan (shundan 2 foizi bank marjasi) oshmagan miqdorda taqdim etiladi;

eksport qiluvchilar tomonidan aylanma mablag'lar olingandan so'ng kelgusi yilda eksport hajmi kamida 20 foizga oshmagan taqdirda, imtiyozli kredit tijorat krediti sifatida qayta rasmiylashtiriladi;

v) oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari va eksport qiluvchilar tomonidan xorijiy davlatlarda savdo uyi va do'konlarini tashkil etish uchun alohida qarorlarsiz yiliga 50 ming AQSh dollarigacha mablag'ni xorijiy hisob raqamlarga o'tkazishga ruxsat beriladi.

3. Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent, Xorazm va Farg'ona viloyatlari hokimliklari Qishloq xo'jaligi vazirligi, Investitsiyalar, sanoat va

savdo vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi bilan birgalikda uch oy muddatda kichik sanoat zonalari tarkibida oziq-ovqat sanoati texnoparklarini tashkil etish yuzasidan asoslangan takliflarni ishlab chiqib, tegishli qarorlarni ko‘rib chiqish uchun tegishincha xalq deputatlari viloyat Kengashlariga kiritсин. Bunda:

moliyalashtirish manbai sifatida xorijiy moliya institutlari mablag‘lari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, tijorat banklarining kredit resurslari hamda tadbirkorlarning o‘z mablag‘larini belgilash;

oziq-ovqat sanoati texnoparklarida amalga oshiriladigan asosiy faoliyat dasturlarini ishlab chiqish;

tadbirkorlik subyektlari uchun oziq-ovqat sanoati texnoparklarida bevosita va raqamli xizmatlar ko‘rsatish tizimini joriy etish;

xalqaro va mahalliy mutaxassislarni jalb etgan holda, yoshlarni kasbga hamda oziq-ovqat mahsulotlarini mustaqil tayyorlashga o‘rgatish maydonchasi tashkil etishni nazarda tutsin.

4. Belgilansinki:

a) kichik sanoat zonalari uchun tatbiq etilgan imtiyozlar ular tarkibida tashkil etilgan oziq-ovqat sanoati texnoparklariga ham joriy qilinadi;

b) kichik sanoat zonalari tarkibidagi oziq-ovqat sanoati texnoparklarida amalga oshiriladigan investitsiya loyihalari uchun ajratiladigan yer uchastkalari bo‘yicha mablag‘lar elektron onlayn auksion savdolari g‘oliblari tomonidan uch yil davomida teng ulushlarda to‘lab beriladi;

v) 2024-yil 1-yanvardan:

Xalqaro akkrediatsiya forumi (IAF) tomonidan ko‘p tomonlama tan olish bitimiga kiritilgan oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va yetkazib berish zanjirida xalqaro sifatni boshqarish tizimini joriy qilish hamda zarur bo‘lgan uskuna va laboratoriya jihozlarini xarid qilish bilan bog‘liq xarajatlarning 50 foizi, lekin 500 million so‘mdan oshmagan miqdorda subsidiyalar ajratiladi;

yillik tushumida tayyor oziq-ovqat mahsulotlari eksportidan tushum ulushi kamida 30 foizni tashkil qiladigan hamda har yili 1 million dollardan ortiq hajmdagi eksportni amalga oshiruvchi mahalliy korxonalar tomonidan injener-texnolog, marketolog, dizayner va xalqaro standartlar bo‘yicha xorijiy mutaxassislar jalb qilinganda, ularga hisoblangan ish haqining 30 foizi, biroq mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorining 10 barobaridan ko‘p bo‘lmagan qismi qoplab beriladi.

Bunda, mazkur kichik banddagi tadbirlarni moliyalashtirish manbai etib Vinochilikni rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari belgilanadi.

Qishloq xo‘jaligi vazirligi manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda 2024-yil 1-martga qadar, xalqaro sifatni boshqarish tizimini joriy qilish, oziq-ovqat sanoati uchun zarur bo‘lgan laboratoriya uskunalarini xarid qilish bilan bog‘liq xarajatlarni hamda injener-texnolog, marketolog, dizayner

va xalqaro standartlar bo'yicha xorijiy mutaxassislarni jalb qilish xarajatlarining bir qismini qoplab berish tartibini ishlab chiqib, Vazirlar Mahkamasiga kiritsin.

5. Bosh vazir o'rinbosari J.A. Xodjayev, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi Qishloq xo'jaligi vazirligi va tijorat banklari bilan birgalikda bir oy muddatda oziq-ovqat sanoati va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohasini rivojlantirish bo'yicha 2024-yilda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining manzilli ro'yxatini tasdiqlasin.

6. Quyidagilar:

O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasi (keyingi o'rinlarda — Strategiya) 1-ilovaga muvofiq;

O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish bo'yicha "yo'l xaritasi" (keyingi o'rinlarda — "yo'l xaritasi") muvofiq;

O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasining maqsadli indikatorlari 3-ilovaga muvofiq;

O'zbekiston Respublikasida 2024 — 2028-yillarda oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi muvofiq tasdiqlansin.

7. Strategiyaning ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilansin:

oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlash hamda aholining barcha qatlamlari sog'lom va faol hayot kechirishi uchun tabiiy, moliyaviy va moddiy resurslardan foydalanishning samarali iqtisodiy va ekologik boshqaruv tizimlarini joriy qilish;

erkin bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan mexanizmlar orqali strategik ahamiyatga ega qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari hamda ularning xomashyo zaxiralarini yaratish;

oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlash jarayonida tabiiy va texnogen ofatlar, global siyosiy va iqtisodiy inqirozlar, pandemiya, harbiy amaliyot va boshqa hodisalarning salbiy ta'siri oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni aniqlash, baholash va boshqarish, shuningdek, xabardor qilish va monitoring platformasini yaratish;

ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun ijtimoiy himoya milliy tizimlarini takomillashtirish va ularning barqarorligini ta'minlash;

jamoatchilikni keng jalb qilgan holda oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizlik ko'rsatkichlarini nazorat qilish, sog'lom ovqatlanish tamoyillari va ularga rioya qilish amaliyotlarini keng targ'ib etish.

Keyingi yillarda qishloq xo'jaligini diversifikatsiya qilish, mavjud er, suv va boshqa resurslardan yanada oqilona foydalanish, zamonaviy va

intensiv texnologiyalarni qo'llash orqali qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish borasida olib borilayotgan tizimli ishlar asta-sekin o'z samarasini bermoqda.

Xususan, ekin maydonlaridan yil davomida samarali foydalanish hisobiga asosiy, oraliq va takroriy ekin sifatida qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat ekinlari ekilib, ulardan yuqori hosil yetishtirilib, nafaqat ichki bozorda, balki tashqi bozorlarda ham savdo hajmini oshirishga imkoniyat yaratildi.

Agrar va oziq-ovqat sohalarining har bir tarmog'ini yangi va integratsiyalashgan yondashuv asosida boshqarishga o'tilishi, ushbu tarmoqlarning jadal va barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan bir qatorda, O'zbekiston qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirish va qo'shimcha qiymatni va mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining oziq-ovqat xavfsizligini va sog'lom ovqatlanishini ta'minlash zarurati davlat siyosatini yangicha va xalqaro tan olingan ilg'or amaliyotga yondashgan holda yuritishni talab etmoqda.

Sababi, bugungi kunda Atrof muhit va tabiiy resurslarga insonlar va hayvonot olamining ta'siri kuchayib borishi, barqaror bo'lmagan qishloq xo'jaligi amaliyotlari, isrofgarchilik, ilg'or va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi oziq-ovqat balansi bo'yicha farqning o'sayotganligi, iqlim isishi, suv tanqisligi, biologik xilma-xillikning kamayib borishi, tuproq unumdorligining pasayib, degradatsiyaga uchrashi bir qator salbiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda.

Bundan tashqari, 2025-yilga borib O'zbekiston o'rtacha darajadan yuqori daromad oladigan mamlakatlar qatoriga kirishi maqsad qilingan. Bu iste'molchilarning turmush tarzi, xulq-atvor andozalari, ovqatlanish ratsioni tegishli tarzda o'zgarishiga olib keladi.

Shularni e'tiborga olgan holda, ovqatlanish me'yorlarini joriy qilish (shu jumladan, zarur nutriyentlar mavjud bo'lishi, zararli moddalar, turli qo'shimchalar, veterinariya preparatlari, bo'yoqlar, ta'm beruvchilar, emulgatorlardan foydalanishni hamda mahsulotlarni tayyorlash, ishlov berish, tashish va saqlash texnologiyalariga rioya etilishini nazorat qilish), shuningdek, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat qiymat zanjiridagi barcha jarayonlarni takomillashtirish uchun yanada samarali qo'llab-quvvatlash, nazorat va tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasi (keyingi o'rinlarda — Strategiya) O'zbekiston aholisi uchun oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishning xalqaro miqyosda tan olingan ta'riflariga muvofiq — oziq-ovqat mahsulotlari mavjudligi, foydalana olish

imkoniyati, iste'mol, barqarorlik va doimiyligini ta'minlashga qaratilgan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning strategik maqsadi — mamlakat aholisini yetarli hajmda xavfsiz, sifatli va arzon qishloq xo'jaligi mahsulotlari hamda hozirgi va istiqboldagi iste'mol ehtiyojlari va ratsion me'yorlari darajasida oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, shuningdek, aholi o'rtasida sog'lom ovqatlanishni targ'ib qilishdan iborat.

Shu bilan birga, Strategiyada O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar va savdo kelishuvlariga a'zo bo'lishida mamlakat aholisining oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishini ta'minlash hamda eksport salohiyatini oshirish zarurati hisobga olingan.

Oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlash masalasi O'zbekiston barqaror rivojlanishining ajralmas qismi bo'lib, unga to'rtta maqsadni amalga oshirish orqali erishish kerak:

1-maqsad. O'zbekistonning barqaror qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tizimini barcha uchun yetarli darajada oziq-ovqat mavjud bo'lishini ta'minlash maqsadida mustahkamlash. Quyidagilar ushbu maqsadga erishish uchun eng muhim vazifalar hisoblanadi:

qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlash;
oziq-ovqat ta'minoti zanjirida mahsulotlar yo'qotilishi va isrofgarchiligini kamaytirish;

tabiiy resurslar, er, suv va oziq-ovqat zaxiralarini barqaror boshqarish;
transchegaraviy hayvonlar kasalliklari va o'simliklar zararkunandalariga qarshi kurashish;

qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi, chorva hayvonlari mahsuldorligini barqaror oshirish uchun qishloq joylarda maslahat-axborot tizimlarini va bilimlarni oshirish xizmatlarini takomillashtirish.

2-maqsad. Har bir insonda oziq-ovqatdan foydalanish imkoniyati bo'lishi uchun inklyuziv, samarali va bog'langan bozorlarni yaratish. Quyidagilar ushbu maqsadga erishish uchun eng muhim vazifalar hisoblanadi:

kichik xo'jaliklarning qishloq xo'jaligining oziq-ovqat qiymat zanjirlariga kirish imkoniyatini yaxshilash;

qishloq aholisining turmush darajasini yaxshilash va kambag'allikni qisqartirish uchun bozor raqobatini va bog'liqligini kuchaytirish;

ichki bozorlarning xalqaro savdo tizimi bilan bog'liqligini mustahkamlash.

3-maqsad. Sog'lom oziq-ovqat muhitida to'yimli va xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish va tananing o'zlashtira olishini rag'batlantirish. Quyidagilar ushbu maqsadga erishish uchun eng muhim vazifalar hisoblanadi:

sogʻlom va muvozanatli ovqatlanishni (diyetani) targʻib qilish;
oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini taʼminlash va mustahkamlash;
oziq-ovqatlardan samarali foydalanish uchun ularni ishlab chiqarish muhitini yaxshilash.

4-maqсад. Oziq-ovqat xavfsizligi va sogʻlom ovqatlanishni taʼminlashdagi barcha jarayonlarda barqarorlikka erishish. Quyidagilar ushbu maqsadga erishish uchun eng muhim vazifalar hisoblanadi:

qishloq xoʻjaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonlari hamda ular bozorlarining tabiiy-texnogen ofatlar va iqlim oʻzgarishi xavflariga chidamliligini kuchaytirish;

ishlab chiqarish quvvatlari va bozor aloqalarini aniq dastur va “yoʻl xaritalari” asosida tizimli tashkil etish;

favqulodda vaziyatlarda oziq-ovqat xavfsizligi va sogʻlom ovqatlanishni taʼminlash imkoniyatlarini oshirish.

Mazkur Strategiya ikkita asosiy boʻlimdan iborat:

I boʻlim — Oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash boʻlimi uchta ustuvor yoʻnalishni qamrab oladi:

1. Oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlashda aholining barcha qatlamlari sogʻlom va faol hayot kechirishi uchun tabiiy va moddiy resurslardan foydalanishning samarali iqtisodiy va ekologik boshqaruv tizimlarini joriy qilish.

2. Favqulodda vaziyatlarda foydalanish uchun samarali bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan strategik qishloq xoʻjaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining davlat nazorati ostidagi zaxirasini yaratish.

3. Tabiiy va texnogen ofatlar, global siyosiy va iqtisodiy inqiroz, pandemiya, harbiy amaliyot va boshqa hodisalarning salbiy taʼsirida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni monitoring qilish platformasini yaratish.

II boʻlim — Sogʻlom ovqatlanishni taʼminlash boʻlimi ikkita ustuvor yoʻnalishni qamrab oladi:

1. Aholining barcha qatlamini yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlash uchun ijtimoiy himoyaning milliy tizimlarini takomillashtirish va ularning barqarorligini taʼminlash;

2. Oziq-ovqat va sogʻlom oziqlanish xavfsizligi darajasini oshirish uchun jamoatchilikni keng jalb qilgan holda sogʻlom ovqatlanish va oziqlanish tamoyillari, oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizlik koʻrsatkichlari va ularga rioya etish amaliyotlarini targʻib qilish.

Oziq-ovqat xavfsizligi — aholining barcha qatlamlarini sogʻlom va faol hayot kechirishlari uchun jismoniy, ijtimoiy, iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, ularning isteʼmol ehtiyojlarini toʻliq qoplash, xavfsizlik koʻrsatkich meʼyorlariga muvofiqligini taʼminlash, yuqori ozuqaviy qiymatga ega oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish sharoitlarini kafolatlovchi davlatning iqtisodiy holati.

1.1. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda aholining barcha qatlamlari sog'lom va faol hayot kechirishi uchun tabiiy va moddiy resurslardan foydalanishning samarali iqtisodiy va ekologik boshqaruv tizimlarini joriy qilish.

Mamlakatimizda yil sayin ko'payib borayotgan aholini yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lish imkoniyati bilan ta'minlashda mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish maqsadida 2016 — 2022-yillarda jami 329 ming gektar paxta va g'alla yer maydonlari maqbullashtirilib, o'rniga yuqori rentabelli oziq-ovqat va ozuqa ekinlari joylashtirildi.

Shu bilan birga, 2023-yilda yana qo'shimcha 93 ming gektar paxta va g'alla maydonlari qisqartirilib, aholiga dehqon xo'jaliklarini yuritish uchun oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishga yer ajratildi.

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligida erishilgan ijobiy natijalar bilan birga tabiiy resurslardan maqbul va barqaror foydalanishda xavf-xatar soluvchi bir qator muammo va kamchiliklar yuzaga kelgan.

Bugungi kunda respublikamizdagi jami 21,2 million gektar yaylov yerlarning 16,9 million gektari (79,5 %) foydalanishda bo'lib, qolgan 4,3 million gektari o'rmon yer fondi va davlat zaxirasiga olingan.

2023-yilgacha 10,3 million gektar yaylov yerlarda o'tkazilgan geobotanik tadqiqotlarga ko'ra 703 ming gektar (7,7 %) yaylov yerlar degradatsiyaga uchrab, qishloq xo'jaligi uchun yaroqsiz holga kelib qolgan.

Bugungi kunda 2,0 mln gektardan (65 %) ortiq sug'oriladigan yerlarning gumus miqdori 1 foizdan past darajaga tushib qolganligi, 44 foizi turli darajada, jumladan 14 foizi o'rta va kuchli darajada sho'rlanganligi ekinlardan ko'zlangan hosilni olishga va ushbu qishloq xo'jaligi yerlaridan barqaror foydalanishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ushbu masalalarni milliy darajada hal etish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

1.1.1. Yer resurslaridan samarali foydalanish:

qishloq xo'jaligi yerlarini asrash, qayta tiklash va ularning unumdorligini oshirish;

qishloq xo'jaligi yerlari unumdorligini oshirish va oqilona foydalanishda zamonaviy texnologiyalarni tatbiq qilish;

suv resurslarining hozirgi va kelajakdagi shakllanish manbalari hamda zaxirasini inobatga olgan holda foydalanilmayotgan yerlarni qishloq xo'jaligida foydalanishga kiritishni davom ettirish.

1.1.2. Suv resurslaridan samarali foydalanish:

sug'orish uchun suv resurslari manbalarining yetishmovchiligini baholash;

suv tejevchi texnologiyalarni joriy etish ko'lamini kengaytirish, rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;

global isish va iqlim o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan suv tanqisligi va qurg'oqchilikka qarshi hamda yo'qotiladigan mahsulotlar o'rnini alternativ mahsulotlar bilan to'ldirish choralarini ko'rish.

1.1.3. Investitsiyalarni jalb etish:

oziq-ovqat xavfsizligi uchun muhim bo'lgan infratuzilmalarga investitsiyalar yo'naltirishni kuchaytirish;

aholiga kafolatlangan oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazish maqsadida chekka hududlarda transport-logistika infratuzilmasini rivojlantirish;

ishlab chiqaruvchilardan yetishtirilgan mahsulotlarni xarid qilish, qayta ishlash, saqlash va sotish uchun agrologistika markazlari faoliyati va xizmatlarini raqamlashtirish;

oziq-ovqat xavfsizligiga davlat yordamini kuchaytirish maqsadida (barqaror qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish, suv va energiya ta'minotidan barqaror foydalanish, iqlimdan oqilona foydalanish, qayta ishlash va saqlash uchun maqbul ishlab chiqarish amaliyotlari hamda hosildan keyingi yo'qotishlarni kamaytirishga qaratilgan) subsidiyalar ajratish bo'yicha yagona siyosat olib borilishini va platforma ishlab chiqilishini ta'minlash;

dehqon bozorlari infratuzilmalarini zamon talablari asosida modernizatsiya qilish va xususiy sarmoyalarni jalb qilish dasturini qabul qilish.

1.1.4. Xalqaro tajribalarni qo'llash:

oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha amaldagi qonunchilikni xalqaro standartlar talablariga va ilg'or tajribalarga muvofiqlashtirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi to'g'risida" qonunini qabul qilish;

oziq-ovqat xavfsizligi sohasida xalqaro kelishuvlar hamda mintaqalararo integratsiyani rivojlantirish;

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) tomonidan tavsiya etilgan va boshqa xalqaro hamda milliy normalar va standartlarga muvofiq aholi sonining o'sishiga nisbatan oziq-ovqat mahsulotlarining mavjudligi, foydalana olish imkoniyati, iste'mol, barqarorligi va doimiyligini tahlil qilish hamda ta'minlash choralarini ko'rish.

1.1.5. Atrof muhit muhofazasini ta'minlash:

iqlim o'zgarishi, tabiiy yoki texnogen ofatlarning (toshqinlar, qurg'oqchilik, harorat o'zgarishi va boshqa omillar) Atrof muhit va ekologiyaga ta'sirini muntazam baholab borish hamda ularni tahlil qilish natijalariga ko'ra zarur moslashish va salbiy ta'sirlarni yumshatish choralarini ko'rish;

oziq-ovqat mahsulotlarini qadoqlash va o'rashda inson salomatligi uchun xavfli bo'lgan moddalarni chiqarmaydigan, mahsulot xususiyatlarining yaxshi saqlanishi va xavfsizligini ta'minlaydigan, qayta ishlanadigan yoki

Atrof muhitga zarar yetkazmasdan foydalanish yoki yo'q qilish mumkin bo'lgan materiallarni ishlatish orqali ekologik tizimga salbiy ta'sirni kamaytirish;

o'simliklarni himoya qilishning ekologik xavfsiz (biologik va tabiiy) usullarini keng qo'llash hamda ekinlar hosildorligini ekologik va ilmiy asosda oshirish;

iqlim o'zgarishiga salbiy ta'sir etuvchi CO₂, metan va boshqa chiqindilarni kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hamda qishloq xo'jaligi va noqishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keluvchi CO₂, metan va boshqa chiqindilarni monitoring qilish va bosqichma-bosqich kamaytirish choralari ko'rish.

1.2. Favqulodda vaziyatlarda foydalanish uchun samarali bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan strategik qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining davlat nazorati ostidagi zaxirasini yaratish.

O'zbekistonda boshqali don ekinlari maydonining kengayishi (paxta maydonining mos ravishda qisqarishi hisobiga) va hosildorlikning sezilarli darajada oshishi natijasida bug'doy ishlab chiqarish 2016-yilda 6,4 million tonnani, 2023-yilda esa 7,1 million tonnani tashkil qildi.

Bug'doy yetishtirish bo'yicha ko'rsatkichlar sezilarli darajada oshganligiga qaramasdan, aholi sonining o'sishi hisobiga iste'mol uchun mo'ljallangan bug'doyning 28 foiz qismi xorijiy davlatlardan import qilinadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda aholi jon boshiga bug'doy iste'moli yiliga o'rtacha 244 kilogrammni tashkil etib, bu ko'rsatkich aksariyat mamlakatlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori hisoblanadi.

So'nggi yillarda bug'doy uni importi kamayib (2011-2012-yillarga nisbatan 2019-2020-yillarda 70 foizga kamaygan), mahalliy qayta ishlash korxonalari sonining oshishi hisobiga don sotib olish hajmi ko'paydi. Bug'doy importi yiliga o'rtacha 3 million tonnani tashkil etmoqda.

Bu yuqori sifatli bug'doy uniga bo'lgan ichki ehtiyojni qondirish bilan birga ehtiyojdan ortiq qismini qo'shni mamlakatlarga eksport qilish imkoniyatini yaratdi (asosan Afg'oniston davlatiga 970 ming tonna).

Shu bilan birga jami oziq-ovqat mahsulotlari eksportiga nisbatan importi ham oshib bormoqda (2022-yilda 20 foiz).

Mahsulotni saqlash tizimlaridan foydalangan holda, muhim oziq-ovqat mahsulotlari zaxiralarining barqarorligini ta'minlay oladigan oziq-ovqat mahsulotlarining strategik zaxirasini yaratish, shuningdek, tabiiy va texnogen ofatlar zararlarining oldini olish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, ta'minot zanjirida uzilishlarga yo'l qo'ymaslik hamda aholiga, ayniqsa jamiyatning zaif qatlamlariga alohida e'tibor qaratgan holda, o'z vaqtida zarur mahsulotlarga ega bo'lish va bu mahsulotlarning mavjudligini ta'minlashning samarali mexanizmlarini joriy qilish talab etiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlari va xomashyosi zaxirasini yaratishning samarali bozor mexanizmlarini joriy etishda quyidagilar amalga oshiriladi:

1.2.1. Urug'chilik va naslchilikni rivojlantirish:

Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Urug'chilikni rivojlantirish markaziga o'tkazilgan urug'lik don tayyorlash korxonalarini to'liq modernizatsiya qilish hamda faoliyatini xususiy sektor bilan hamkorlikda tashkil etish;

yuqori sifatli g'alla urug'lari yetishtirishni yangi, bozorga asoslangan rag'batlantirish tizimlari orqali qo'llab-quvvatlash;

biofortifikatsiya texnologiyalarini rag'batlantirish maqsadida don, dukkakli, meva, sabzavot, shakarqamish va boshqa tegishli ekinlarda mikroelementlarga boy mavjud mahalliy navlarga yo'naltirilgan urug'chilikni rivojlantirish bo'yicha maqsadli ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

chorvachilik tarmoqlarini barqaror rivojlantirish uchun naslchilik ishlarini jadallashtirish.

1.2.2. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirish:

oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiruvchilarning kooperativlarini ixtiyoriy ravishda tashkil etish va rivojlantirishni rag'batlantirish bo'yicha maqsadli dasturni qabul qilish, oziq-ovqat mahsulotlari qo'shilgan qiymatini ko'paytirish va yo'qotishlarni kamaytirish maqsadida qayta ishlash korxonalari "kooperatsiya-klaster" usulidagi aloqalarni rivojlantirish;

intensiv usulda yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari turi, navi, ko'lami va ularning ekin maydonlarini kengaytirish;

qishloq xo'jaligi bo'yicha maqsadli ilmiy loyihalar orqali meva-sabzavot, qand lavlagi, kartoshka, moyli va dukkakli ekinlarning mahalliy mahsuldor navlarini ko'paytirish va ularni fermerlar tomonidan o'zlashtirish va yetishtirishni targ'ib qilish;

bug'doy unini tibbiy me'yor doirasida tabiiy mikroelement va vitaminlar bilan boyitilgan holda ishlab chiqarish;

moyli ekinlar maydoni va hosildorligini oshirish orqali o'simlik yog'i ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish hamda muhim vitaminlar va minerallarga boy sog'lom va muvozanatli ovqatlanishning bir qismini tashkil etadigan to'yimli o'simlik yog'larini ishlab chiqarishni rag'batlantirish;

bozor mexanizmlariga mos rag'batlantirish tizimini joriy etish hisobiga chorva va parrandalar sonini, go'sht, sut, tuxum, baliq va asal ishlab chiqarish hajmlarini aholi sonining o'sishiga mutanosib ravishda oshirib borish;

baliq mahsulotlari ishlab chiqarishda samaradorligi yuqori bo'lgan zamonaviy intensiv texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish, baliqchilikning ilmiy salohiyatini rivojlantirish, yuqori malakali kadrlarni jalb etishga va ularni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish;

oziq-ovqat mahsulotlarining o'rim-yig'imdan keyingi jarayonlari, jumladan, to'g'ri saqlash, tashish, ishlov berish hamda mahsulotlarning savdosi bo'yicha mahsulot yetishtiruvchilar va aholining bilim va ko'nikmalarini oshirish maqsadida o'quv seminarlari va treninglar tashkil etish.

1.2.3. Oziq-ovqat mahsulotlari milliy zaxiralarini va narxlari barqarorligini ta'minlash:

oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va ichki iste'mol bozorida strategik va ijtimoiy ahamiyatga ega asosiy turdagi qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat (kartoshka, piyoz, sabzi, guruch, go'sht, sut, shakar, o'simlik yog'i) mahsulotlari narxlari keskin oshishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida "balans-zaxira-intervensiya" tizimining erkin bozorga asoslangan samarali mexanizmlarini joriy etish. Bunda, uy xo'jaliklarining oziq-ovqat zaxirasi va iste'moli bo'yicha ma'lumotlarini har yili monografik tadqiqotlar olib borish orqali shakllantirish;

milliy inqiroz yoki favqulodda vaziyatlarda (tabiiy va texnogen ofatlar, iqtisodiy, sog'liqni saqlash, tashqi siyosat barqarorligi buzilishi) yetarli miqdorda oziq-ovqat zaxiralarining mavjudligini ta'minlash maqsadida milliy strategik g'alla va oziq-ovqat mahsulotlari zaxiralarini samarali boshqarishni yo'lga qo'yish;

oziq-ovqat mahsulotlari zaxiralarini yaratish va boshqarishda korrupsiya hamda siyosiy aralashuvga yo'l qo'ymaslik;

barcha asosiy eksport bozorlarida hamda respublikamiz ichki bozorlarida oziq-ovqat mahsulotlari narxlar dinamikasi, yetishtirish prognozlari, ularning o'zgarishlari to'g'risida ma'lumotlar bazasi (banki)ni shakllantirish.

1.2.4. Xorijiy hamkorlikni rivojlantirish:

aholi sonining o'sishi, yer va suv resurslari cheklanganligini inobatga olib, g'alla, moyli ekinlar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini hamkor qo'shni davlatlarda yetishtirib, xomashyo va hosilni O'zbekistonga olib kelish, saqlash va qayta ishlash choralari ko'rish;

zarur hollarda savdo tahlillari asosida ozuqaviy qiymati yuqori bo'lgan noan'anaviy mahsulotlarga ehtiyojni import hisobidan qoplash;

xalqaro hamkorlar va ekspertlar bilan oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlash masalalarida qo'shma ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish.

1.3. Tabiiy va texnogen ofatlar, global siyosiy va iqtisodiy inqiroz, pandemiya, harbiy amaliyot va boshqa hodisalarning salbiy ta'sirida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni monitoring qilish platformasini yaratish.

Oziq-ovqat xavfsizligida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni oldindan aniqlash, baholash va boshqarish, ogohlantirish hamda monitoring qilish bo'yicha yagona tizim yaratilmagan.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha choralarni ishlab chiqish va dasturlarni monitoring qilish, ma'lumotlarni o'z vaqtida, ishonchli va sifatli taqdim etish, qabul qilish, tahlil qilish va tarqatish uchun sohaning mavjud axborot tizimlarini takomillashtirish maqsadida quyidagilar amalga oshiriladi:

1.3.1. Raqamli texnologiyalarni joriy etish:

oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlash bo'yicha barcha manfaatdor tomonlar, shu jumladan uy xo'jaliklarida so'rovlar o'tkazish orqali (asosiy va monitoring ko'rsatkichlariga muvofiq) oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha tegishli ma'lumotlarni to'plash, saqlash, tahlil qilish va muvofiqlashtirish;

oziq-ovqat xavfsizligini baholash uchun idoralararo integratsiyalashgan raqamli tizimni yaratish orqali oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanish bo'yicha Milliy axborot platformasini ishga tushirish hamda ushbu platforma doirasida xalqaro standartlar va usullar asosida monitoring o'tkazish;

Strategiyani amalga oshirishda ishtirok etuvchi barcha manfaatdor vazirlik va idoralar uchun tarmoq boshqaruvida axborot tizimlari muvofiqligini takomillashtirish;

minimal iste'mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini Milliy axborot platformasi bilan integratsiya qilish.

1.3.2. Xalqaro kuzatuv ma'lumotlarini tahlil qilish:

Xalqaro darajada ishlab chiqilgan hisoblash va tahliliy dasturlar (Global Food Systems Dashboard, FAOSTAT, UN COMTRADE, World Development Indicators, Global Food Security Indicators va boshqa) ma'lumotlarini to'plash, tahlil qilish, xulosa va takliflar tayyorlash hamda indikatorlarni Milliy axborot platformasida joriy etish.

Sog'lom ovqatlanish (nutrition) — bu yoshi, jinsi, sog'lig'i va kasbidan qat'i nazar, har bir insonni maqbul yashashi intellektual rivojlanishi, turli kasalliklarning oldini olishi uchun zarur bo'lgan makro va mikroelementlar ozuqaviy qiymatining optimal nisbatini o'z ichiga olgan, xilma-xil oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli miqdorda ta'minlanish.

2.1. Aholining barcha qatlamini yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun ijtimoiy himoyaning milliy tizimlarini takomillashtirish va ularning barqarorligini ta'minlash.

So'nggi yillarda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamni ish o'rni, daromad va oziq-ovqatlar bilan barqaror ta'minlash maqsadida alohida reyestr yuritish ("temir daftar", "ayollar daftari", "yoshlar daftari") tizimi yo'lga qo'yildi.

Ijtimoiy reyestrlarga kirgan aholiga qishloq hududlarda oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish uchun qariyb 200 ming gektar yer maydonlari ajratildi.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlarning sharoitlaridagi o'zgarishlarni kuzatish uchun yagona ijtimoiy himoya ma'lumotlar tizimini yaratish maqsadida turli vazirlik va idoralarning axborot tizimlari integratsiyasi ta'minlanmagan.

Shu bilan birga aholiga yer maydonlari ajratish orqali o'z-o'zini sifatli va turli xil oziq-ovqatlar bilan ta'minlash imkoniyatlarini yanada kengaytirish talab etiladi.

Xorijiy tajribalar asosida oziq-ovqat mahsulotlarining tamg'asida belgilangan yaroqlilik muddati tugashiga qisqa davrlar qolganda, mahsulotni xayriya tarzida aholining ehtiyojmand qatlamiga tarqatish faoliyatini amalga oshiruvchi "Food Banking" tizimi faoliyati yo'lga qo'yilmagan.

Oziq-ovqat mahsulotlarining guruhlar bo'yicha aholi jon boshiga iste'mol qilish darajasi tahlillariga ko'ra, O'zbekistonda un va non mahsulotlari, to'yingan yog', osh tuzi, shakar va go'sht iste'mol qilish ko'rsatkichlari Osiyo va dunyo mamlakatlarining o'rtacha ko'rsatkichidan yuqoriligi, aksincha dukkakli va don mahsulotlari, meva va rezavorlar, yong'oqlar iste'mol ko'rsatkichi talab darajasidan pastligi aniqlangan.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan shakar, oddiy uglevodlar, to'yingan va trans yog'lar iste'molini cheklash, buning o'rniga meva va sabzavotlarni iste'mol qilish tavsiya etilmoqda.

Nosog'lom ovqatlanish va to'yib ovqatlanmaslik oqibatlarining global iqtisodiyotga salbiy ta'siri yiliga 3,5 trln AQSh dollarini yoki aholi jon boshiga 500 AQSh dollarini tashkil etadi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi tahlillariga ko'ra, O'zbekistonda me'yorida ovqatlanmaslik oqibatida yo'qotilgan samaradorlik sababli yuzaga kelgan yashirin qo'shimcha xarajatlar 3,5 baravar ko'p bo'lib, 7,3 trln so'mni tashkil etmoqda.

Ushbu masalalarni tizimli hal etish hamda fuqarolarning sog'lom ovqatlanishi uchun muhim ahamiyatga ega asosiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishda quyidagilar amalga oshiriladi:

2.1.1. Ijtimoiy himoya:

ijtimoiy reyestrlarda ro'yxatga olingan fuqarolarning o'zini o'zi oziq-ovqatlar bilan ta'minlashini tizimli ravishda tashkil etish uchun ularga yer maydonlari ajratish bo'yicha ishlarni kuchaytirish;

aholiga dehqon xo'jaliklarini yuritish uchun ajratishgan yerlarda hamda tomorqa yerlarida o'z ehtiyojlari uchun oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish imkoniyatini kengaytirish, ularni yuqori va sifatli hosil beruvchi oziq-ovqat ekinlari urug'liklari bilan ta'minlash;

bozor narxida oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish imkoniga ega bo'lmagan ijtimoiy himoyaga muhtoj va daromad manbai cheklangan fuqarolarning eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanish

darajasini oshirib borish, jumladan, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda oziq-ovqat mahsulotlari banklari (Food Banking) pilot dasturini sinovdan o'tkazish bo'yicha maxsus maqsadli milliy dasturlarni qabul qilish.

2.1.2. Aholi salomatligini monitoring qilish:

oziq-ovqat mahsulotlari sifati va xavfsizligi hamda sog'lom oziqlanish bo'yicha respublika vazirlik va idoralari ma'lumotlarini Milliy axborot platformasiga integratsiya qilish;

Jahon ovqatlanish hisoboti (Global Nutrition Report), jumladan go'sht, to'yingan yog', tarkibida natriy va shakar bo'lgan ichimliklarni, ayniqsa, sog'lom ovqatlanish uchun zarur bo'lgan meva-sabzavot, dukkakli va don mahsulotlarini iste'mol qilish darajalari bo'yicha ma'lumotlar tahlillarini amalga oshirish va takliflar ishlab chiqish;

oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini nazorat va monitoring qilish bo'yicha mutaxassis kadrlar sonini, malakasini, bilim va ko'nikmalarini oshirish.

2.2. Oziq-ovqat xavfsizligi uchun jamoatchilikni keng jalb qilgan holda sog'lom ovqatlanish tamoyillari, oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizlik ko'rsatkichlari va ularga rioya etish amaliyotlarini targ'ib qilish.

Mamlakatimiz bugungi kunda oziq-ovqat iste'moli bilan bog'liq yuqumli bo'lmagan kasalliklar, jumladan, qandli diabet, saraton va yurak-qon tomir, ortiqcha vazn, makro va mikroelementlar yetishmovchiligi kabi kasalliklar tarqalishi bo'yicha dunyo mamlakatlari orasida yuqori qatorlardan o'rin olgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda oxirgi 15 yilda to'rtta asosiy yuqumli bo'lmagan kasalliklarni davolash uchun 1,4 trln so'm sarflangan.

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash, tashish, sotish jarayonlarida xavfsizlikni boshqarishni nazorat qilish tizimi rivojlanmaganligi va xavfli bo'lgan oziq-ovqatlarni sotish uchun javobgarlik kuchaytirilmaganligi sababli oziq-ovqat mahsulotlaridan zaharlanish xavfi ortib bormoqda.

Hozirgi kunda O'zbekistondagi oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizligini nazorat qilish tizimi bir necha davlat organlari Sanitariya-epidemiologik osoyishtalik va jamoat salomatligi qo'mitasi, Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish qo'mitasi, O'simliklar karantini va himoyasi agentligi, Texnik jihatdan tartibga solish agentligi tomonidan tayyor mahsulotlarga nisbatan xulosa berish orqali amalga oshirilmoqda.

Shuningdek, qishloq xo'jaligida foydalaniladigan o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari, hayvonot dunyosini davolash preparatlari ustidan nazorat qilishda, tarkibida faol moddalar bo'lgan pestitsidlarni ro'yxatdan o'tkazish, sotish va ulardan foydalanish kabi muhim sohalarini tartibga solishda katta bo'shliqlar mavjud.

Oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizligini nazorat qilish bo'yicha bilim va tajribaga ega bo'lgan mutaxassis kadrlar yetishmaydi. Laboratoriya xodimlari yetarli emas va ular xalqaro akkreditatsiyadan o'tish uchun zarur bo'lgan muntazam malakani tasdiqlash sinovlaridan o'tmaydilar.

Oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni targ'ib qilishni kuchaytirish bo'yicha tashviqot rejasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish lozim.

Sog'lom ovqatlanish tamoyillari, oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsizlik ko'rsatkichlariga rioya etishdagi muammolarni hal qilish bo'yicha quyidagilar amalga oshiriladi:

2.2.1. Oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini ta'minlash:

oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi ustidan davlat nazoratini yagona tizim orqali boshqarish, bunda turli idoralardagi funksiyalarni yagona tizimga keltirib, oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi inspeksiyasini tashkil etish;

“daladan-iste'molgacha” zanjirida qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligini nazorat qilish tizimini kuchaytirish, xalqaro talablardan kelib chiqib, oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi darajasini tekshirish va tahlil qilish bo'yicha laboratoriyalar tizimini rivojlantirish;

oziq-ovqat mahsulotlari to'g'risidagi ma'lumotlarni iste'molchilarga to'liq yetkazish;

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining tavsiyalari asosida oziq-ovqat mahsulotlari tarkibida tuz, qand va yog' miqdorini inson hayoti va sog'lig'i uchun xavfsiz hamda zararsiz bo'lgan me'yor ko'rsatkichlarini belgilash;

biologik faol qo'shimchalar ishlab chiqarish va ularni ro'yxatdan o'tkazish tizimini takomillashtirish;

import va mahalliy oziq-ovqat mahsulotlari tarkibida genetik modifikatsiyalangan organizmlar (GMO) va sanoat transyog'lari bo'lishi xavfini baholash.

2.2.2. Sog'lom ovqatlanishni targ'ib va tashviqot qilish ishlarini tashkil etish:

Sog'lom ovqatlanish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish, bunda to'yingan yog'li mahsulotlar, osh tuzi, shakar va yog'li mahsulotlarning o'rnini bosuvchi kerakli mikro-makroelementlar va oqsilga boy mahsulotlarning (meva-sabzavot, dukkakli, rezavor, baliq, sutli mahsulotlar, asal va boshqalar) iste'molini oshirishni targ'ib qilish;

sog'lom ovqatlanish amaliyotlarini ko'rib chiqish va aholining tushuncha va bilimlaridagi bo'shliqlarni aniqlash borasidagi birlamchi tadqiqotlar va izlanishlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilash;

yosh bolalar va go'daklarning sog'lom ovqatlanishini ta'minlash;

maktabgacha va maktab ta'limi, sog'liqni saqlash, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sohalarida sog'lom ovqatlanish tamoyillarini targ'ib qilish;

maktabgacha va maktab ta'limi hamda oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari hududida kuchli gazlanib shirinlashtirilgan va energetik ichimliklar hamda o'ta tuzlangan oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol va realizatsiya qilish bo'yicha cheklovlarni joriy etish;

davlat va xo'jalik boshqaruvi hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari, shuningdek, barcha darajadagi davlat muassasalari va idoralarida sog'lom ovqatlanish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni oshirishga qaratilgan tadbirlar tashkil qilish;

sog'lom ovqatlanish bo'yicha ommaviy axborot vositalarida maxsus eshittirish va ko'rsatuvlar tayyorlash.

Strategiyani amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar

Ushbu Strategiyada nazarda tutilgan tadbirlarning hayotga joriy qilinishi natijasida Birlashgan Millatlar Tashkilotining barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish jadallashadi.

Xususan, "To'yib ovqatlanmaslikka barham berish", "Sog'liq va farovonlik", "Toza suv va sanitariya" va boshqa shu kabi maqsadlar bo'yicha qabul qilingan milliy maqsadlarga erishiladi, aholi farovonligi ta'minlanadi.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun, birinchi navbatda, ichki iste'mol talabidan kelib chiqqan holda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish doirasida:

asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarining kafolatlangan zaxiralari yaratiladi;

aholining sog'lom ovqatlanishi uchun zarur bo'lgan oqsil va mikroelementlar, vitaminlarga boy mahsulotlar, jumladan meva-sabzavot, meva-rezavor, poliz, dukkakli, go'sht va go'sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, baliq va baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'payadi;

asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari urug'lari ichki seleksiyasi rivojlantiriladi;

tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hisobiga chorvachilikning tabiiy oziqa zaxiralarini himoya qilish, saqlash va keyingi avlodga yetkazish imkoniyati oshadi;

xalqaro indekslarda, jumladan, oziq-ovqat xavfsizligi indeksidagi (The Global Food Security Index) va global ochlik indeksidagi (Global Hunger Index) ko'rsatkichlar yaxshilanadi;

asosiy turdagi oziq-ovqat ekinlari hosildorligi 1 gektar maydonda bug'doy — 100 sentner, sholi — 56,5 sentner, kartoshka — 222 sentner, sabzavotlar — 295 sentner, poliz ekinlari — 200 sentner, meva va rezavor — 150 sentner, uzum — 180 sentner, moyli ekinlar — 22 sentnerga yetkaziladi;

2030-yilga qadar jami intensiv bog'lar maydoni 110 ming gektarga, intensiv usulda sabzavotlar yetishtiriladigan maydonlar 55,4 ming gektarga, shuningdek, ozuqa ekinlari maydonlari ulushi 15 foizga, moyli ekinlar maydoni ulushi 5,7 foizga yetkaziladi;

aholi o'rtasida to'yib ovqatlanmaydigan fuqarolar ulushi jami aholi soniga nisbatan 2,5 foizdan 1,5 foizga tushiriladi.

Buning natijasida qishloq xo'jaligi ekinlari, chorvachilik, parrandachilik, baliqchilik, asalarichilik uchun milliy urug'chilik va ekish materiallari, shuningdek, naslchilikni rivojlantirish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga erishiladi.

Oziq-ovqat xavfsizligining ta'minlanishi va sog'lom ovqatlanish tizimining to'liq joriy qilinishi, aholi o'rtasida to'yib ovqatlanmaslikka barham berilishi — ovqatlanish bilan bilvosita yoki bevosita bog'liq kasalliklarning keskin kamayishiga asos bo'ladi hamda aholining o'rtacha umr ko'rishini hozirgi 72 yoshdan 78 yoshga uzaytirish imkoni yaratiladi.

Mamlakatimizda oziq-ovqat mahsulotlari ta'minotining rivojlanishi va sifatining oshishi hisobiga xalqaro insonparvarlik yordamlarida oziq-ovqat mahsulotlari bilan ishtirok etish imkoni yanada ortadi.

Aholining doimiy faol va sog'lom hayot kechirishi uchun xavfsiz va to'yimli bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari mavjudligiga va undan to'g'ri foydalanishga, ta'minot barqarorligiga hamda jismoniy, iqtisodiy va xarid qilish imkoniyati oshishiga erishiladi.

15.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom ovqatlanishni ta'minlashning 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasining maqsadli indikatorlari⁴⁴

T/r	Indikatorlar	O'lcho v birligi	2023- y.	2024 -y.	2025 -y.	2026 -y.	2028 -y.	2030 -y.	Mas'ul vazirlik va idoralar
I. Oziq-ovqat mahsulotlari mavjudligi									
1.1. Asosiy turdagi oziq-ovqat ekinlari hosildorligi									
1.	Bug'doy (sug'oriladigan maydonda)	ts/ga	67,0	73,0	75,0	80,0	90,0	100, 0	Qishloq xo'jaligi vazirligi
2.	Sholi	ts/ga	46,2	47,2	48,5	49,5	52,5	55,0	
3.	Kartoshka	ts/ga	207,8	210, 5	212, 2	213, 9	217, 4	222, 0	
4.	Sabzavotlar	ts/ga	212,1	231, 0	241, 5	252, 0	274, 5	295, 0	
5.	Poliz mahsulotlari	ts/ga	152,1	159, 7	163, 6	167, 7	180, 6	190, 0	
6.	Meva va rezavorlar	ts/ga	94,2	104, 2	109, 4	116, 4	130, 5	150, 0	
7.	Uzum	ts/ga	117,5	125, 2	131, 8	137, 8	160, 0	180, 0	

⁴⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF-36-son Farmoni

8.	Moyli ekinlar	ts/ga	15,8	16,2	17,0	18,5	20,0	22,0	
1.2. Oziq-ovqat ekinlari maydoni (aholi tomorqa xo‘jaliklaridan tashqari)									
9.	Intensiv bog‘lar maydoni	ming gektar	72,2	80,9	85,4	89,9	99,5	110	Qishloq xo‘jaligi vazirligi
9.1.	Bog‘larning jami ekin maydonidagi ulushi	foiz	40,6	45,0	48,0	53,5	57,0	60,0	
10.	Intensiv usulda sabzavotlar yetishtiriladigan maydon	ming gektar	23,4	30,8	33,6	37,5	47,4	55,4	
10.1	Sabzavot ekinlarining jami ekin maydonidagi ulushi	foiz	15,0	19,0	21,0	24,0	31,0	35,0	
11.	Moyli ekinlarning jami ekin maydonidagi ulushi	foiz	3,6	3,8	4,0	4,5	5,1	5,7	
12.	Ozuqa ekinlarning jami ekin maydonidagi ulushi	foiz	12,3	13,5	14,0	14,5	14,5	15,0	
1.3. Ichki ishlab chiqarish hisobiga asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlanish va oziq-ovqat mahsulotlari tashqi savdosi									
13.	Un bilan ta‘minlash darajasi	foiz	88	90	92	93	94	95	Qishloq xo‘jaligi vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi
14.	O‘simlik yog‘i bilan ta‘minlash darajasi	foiz	50	55	60	65	70	75	
15.	Kartoshka bilan ta‘minlash darajasi	foiz	87	88	90	92	94	95	
16.	Go‘sht bilan ta‘minlash darajasi	foiz	93	93,5	94	94,5	95	95,5	
17.	Guruch bilan ta‘minlash darajasi	foiz	78	80	81	82	84	85	
18.	Oziq-ovqat mahsulotlari importi	foiz	19,9	21	20,5	18	17	15	Investitsiyalar, sanoat va savdo

	qiymatining jami tovarlar eksportiga nisbati								vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Qishloq xo'jaligi vazirligi
19.	Don importiga qaramlilik koeffitsiyenti (Afg'onistonga un eksporti hisobi bilan)	foiz	31,6	32	33	34	35	36	
2. Oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan aholining iqtisodiy imkoniyati									
20.	Oziq-ovqat mahsulotlari narxlari indeksi	foiz	115,1	112	110	109	108,5	107	Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Qishloq xo'jaligi vazirligi
21.	To'yib ovqatlanmaydigan aholining umumiy aholiga nisbatan ulushi	foiz	2,5	2,3	2,1	2,0	1,8	1,5	Qishloq xo'jaligi vazirligi
22.	Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi jami daromadiga nisbatan oziq-ovqat mahsulotlariga sarf-xarajatlarining ulushi	foiz	52,2	52,0	51,7	51,4	51,0	50,0	Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi
23.	Kichik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar o'rtacha daromadining o'sish nisbati	foiz	108,0	112,0	113,0	115,0	122,6	123,0	Qishloq xo'jaligi vazirligi
3. Oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli (sog'lom ovqatlanish)									
24.	Aholi jon boshiga o'simlik yog'i iste'moli	kg	18,8	17,0	16,5	15,1	14,0	12,0	Sog'liqni saqlash vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Qishloq xo'jaligi
25.	Aholi jon boshiga non va non mahsulotlari iste'moli	kg	155,2	150	140	130	115	100	

									vazirligi
26.	Vazn og'irligi yetishmasligi mavjud 5 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi	foiz	2,4	2,2	2,0	1,9	1,7	1,5	Sog'liqni saqlash vazirligi
27.	5 yoshgacha bo'lgan bolalarda bo'y o'sishida ortda qolish (foiz)	foiz	8,7 (2017)	8,0	7,0	6,5	6,0	5,8	
28.	Ortiqcha vazni mavjud 5 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi	foiz	4,4	4,2	4,0	3,8	3,4	3,0	
29.	Semizligi ($BVI \geq 30 \text{ kg/m}^2$) mavjud aholi ulushi	foiz	23,5	23,4	23,3 5	23,3	23,2	23,0	
30.	Ortiqcha vaznga ega ($BVI \geq 25 \text{ kg/m}^2$) katta yoshdagi aholi ulushi	foiz	56,4	55,2	54,6	53,8	51,9	51,0	
31.	Tug'ish yoshidagi ayollar orasida kamqonlik bilan kasallanishni kamaytirish	foiz	19,0	18,0	17,0	16,0	14,0	12,0	
32.	Yod yetishmasligi bilan bog'liq kasallanishni kamaytirish	100 ming aholiga nisbatan	541,2	537,7	532,3	526,9	496,4	479,2	

15.2. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda genomodifikatsiyalangan mahsulotlarni (GMO) cheklashning ahamiyati

Hozirgi vaqtda dunyoda oziq-ovqat yetishmovchiligi dolzarb muammoga aylanib borayotganligi jahon mamlakatlarini bu muammoga yanada jiddiy e'tibor qaratmoqda. Sababi, umumiy oziq-ovqat ishlab chiqarish hajmi bilan Yer yuzi aholisi sonining tez sur'atlar bilan ko'payishi o'rtasidagi nomutanosiblik yildan-yilga insoniyatning oziq-ovqat bilan

ta'minlanish darajasi o'rtasida no'mutonsiblik yuzaga keldi.

Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisining sog'ligini saqlashga imkon beradigan demografik holatning ijobiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xavfsiz oziqlanish hayot davomiyligini uzaytiradi, bolalarning barkamol o'sishi va rivojlanishiga yordam beradi, ko'pgina kasalliklarning oldini oladi, shu orqali millat salomatligini ta'minlaydi. Butun dunyoda su'niy mahsulotlarni ishlab chiqarish kundan-kunga ko'payib borayotgan, bugungi kunda oziq-ovqat xavfsizligi ustidan nazoratni susaytirishga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi jismoniy talablar darajasida aholi salomatligi holatiga havf solmasdan aholini muhim iste'mol mahsulotlari bilan uzluksiz ta'minlash imkoniyati kafolatlangan ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy holatdir. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi yashayotgan va kelajakda tug'iladigan avlod uchun xavf tug'dirmaydigan oziq-ovqat xavfsiz hisoblanadi, shu bois bugungi kunda mahsulot sifatini nazorat qilishning obyektivligi o'z navbatida butun insoniyat salomatligi uchun xavfsizligini kafolatlanganligi bois, mazkur soha bilan bog'liq muammolarga yuzaki qarab bo'lmaydi.

Kartaxena protokoli – zamonaviy biotexnologiyani qo'llash natijasida yetishtirilgan mahsulotlar, xususan trik o'zgartirilgan organizmlardan (GMO) foydalanishda, yetkazib berishda xavfsizlikni ta'minlash, biologik xilma-xillikni saqlab qolishga qaratilgan. Hozirgi vaqtda dunyoning 172 davlati ushbu Kartaxena protokolini imzolagan. O'zbekiston ham ushbu bayonnomani 2000-yilning 29-yanvarida Monreal shahrida imzolagan. Kartaxena protokoli talabiga bo'yicha, GMO mahsulotlarini eksport qilayotgan davlat mahsulot tarkibida GMO borligi haqida import qiluvchi davlatni yozma ravishda ogohlantirish kerak. Shundan so'ng import qiluvchi davlat GMO mahsulotni olib kirishga yozma ravishda rozilik berishi kerak.

Aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun ularning mazkur yo'nalishidagi bir qator konstitutsiyaviy huquqlari ustuvorligini ta'minlashning, ya'ni tashkiliy, ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy shartlari yaratildi. Vazirlar Mahkamasining 11.05.2020-yildagi "Biologik xilma-xillik haqidagi Konvensiyaning bioxavfsizlik bo'yicha Kartaxena protokoli (Monreal, 2000-yil 29-yanvar) qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 275-son qarori qabul qilindi. Uni amalga oshirish bo'yicha milliy markaz vazifalarini O'zbekiston Fanlar akademiyasining Genomika va bioinformatika markazi bajaradi.

Quyidagi asosiy vazifalar Innovatsion Rivojlanish Vazirligi huzuridagi Ilg'or texnologiyalar markaziga GMONi aniqlash bo'yicha referens-laboratoriyasi zimmasiga yuklatildi:

- genetik modifikatsiyalangan organizmlarning (GMO) biologik xavfsizligi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'tkazish;
- oziq-ovqat xom ashyosi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarida GMO

ni aniqlash bo'yicha laboratoriya tahlilini o'tkazish;

➤ GMO va uning asosida yaratilgan mahsulotlar xavfsizligi bo'yicha ekspertizalar tashkil etish;

➤ biologik xavfsizlik to'g'risida ma'lumotlar asosida milliy ma'lumotlar bazasini yaratish va boshqalar.

Tovarlarning xavfsizligiga qo'yiladigan talablar turlicha, yuqoridagi hujjatlarda ko'rsatilgan qoidalarga muvofiq belgilanadi. Ushbu qoidalaridan chetga chiqish, masalan, tovarlarni odatiy bo'lmagan sharoitda ishlatish, saqlash, iste'mol qilish qoidalarini buzish, iste'molchi uchun salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi "Oziq-ovqat mahsulotlarining sifati va xavfsizligi to'g'risida" gi Qonuni 30.08.1997y. 483-I-son, qabul qilinishi, xususan, oziq-ovqat xavfsizligi va uning ta'minlanganlik darajasi, zaxiralarning mavjud bo'lishi kabi omillar orqali umumiy oziq-ovqat barqarorligi ta'minlanadi. Ya'ni oziq-ovqatning inson salomatligiga bo'lgan salbiy ta'sirini tartibga solish borasidagi tadbirlar birinchi navbatdagi masala bo'lsa, ikkinchidan, oziq-ovqat yuzasidan boshqa mamlakatlarga qaram bo'lishini oldini olishdir.

Oziq-ovqat xavfsizligi xalqaro muomalaga 1972-1973-yillarda yuz bergan inqirozidan keyin kirib keldi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlarda ortiqcha oziq-ovqat ishlab chiqarish yuzaga kelgan. Bu muammo jahon hamjamiyatida muhokama qilina boshlangan. Bu muhokamalar zamirida 1974-yilning dekabr oyida bo'lib o'tgan uchinchi dunyo mamlakatlarida aholi o'rtasida ocharchilik vujudga kelishini oldin olish yuzasidan BMT Bosh Assambleyasida Birlashgan Millatlarining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan "Jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha xalqaro majburiyatlar" maqullandi. Oziq-ovqat xavfsizligi atamasiga ta'rif berilmagan. 1996-yilning noyabr oyida bo'lib o'tgan oliy darajadagi Rim xalqaro uchrashuvida "Butun dunyo oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha Rim deklaratsiyasi" qabul qilingan. Ushbu deklaratsiya har kimning yashash va munosib ovqatlanish huquqiga muvofiq salomatligi uchun xavfsiz va to'laqonli oziq-ovqat mahsulotlariga erishish huquqiga ega ekanligi tasdiqlandi. Shu yilda bo'lib o'tgan oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha butunjahon sammitidagi Jahon banki taklif etgan ta'rifga ko'ra "barcha insonlarning faol va sog'lom turmush tarzi kechirishi uchun, o'zlarining ehtiyojlariga mos, yetarli hajmdagi, xavfsiz va to'yimli oziq-ovqatlarni har doim olishga jismoniy va iqtisodiy jihatdan qurlari yetishi – oziq-ovqat xavfsizligini anglatadi". 2001-yilda oziq-ovqat xavfsizligi g'oyasiga moddiy va iqtisodiy imkoniyatlaridan tashqari ijtimoiy imkoniyat tushunchasi ham qo'shildi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) quyidagicha ta'rif berdi: "Oziq-ovqat xavfsizligiga erishish, bu barcha insonlarning xohlagan vaqtda jismoniy, ijtimoiy va iqtisodiy

jihatdan yetarli miqdorda xavfsiz ozuqaviy mahsulotlar bilan ta'minlanishini anglatadi. Ushbu mahsulotlar shaxsni fiziologik me'yorlar bo'yicha qoniqtirishi, uning xohish istagiga mos kelishi va faol sog'lom turmush tarzini shakllantirishi shart".

Hozirgi kunda dunyoda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar umumiy miqoridan soyaning 80 foizi, makkajuxorining 70 foizi, kartoshkaning 60-70 foiz, kartoshkaning 60-70 foiz, guruchning 50 foiz, lavlagining 30 foiz geni modifikatsiyalangan mahsulotlar hissasiga to'g'ri keladi. Ma'lumotlarga ko'ra, oziq-ovqat mahsulotlarining 80 foizidan ortig'i GMO mahsulotlari bo'lgan AQSH larida 70,5 foiz aholi allergiyaga moyil bo'lsa, transgenlar taqiqlangan Shvetsiyada bu ko'rsatkich 7 foizni tashkil etadi. Shuningdek, GMO ning Atrof muhit va inson salomatligiga potensial xavf tug'dirishi mumkinligini inobatga olib, "Greenpeace" tashkiloti geni modifikatsiyalangan mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarning qora ro'yxati bo'yicha 43 ta ishlab chiqaruvchining 70 dan ortiq mahsulotini rad etishga chaqirgan. Yevropa ittifoqi davlatlarida GMO mahsulotlarini yo'l qo'yilgan ulushi 0,9 foizgacha belgilangan bo'lsa, Sloveniya, Avstriya, Gretsiya, Frinsiya, Lyuksemburg, Germaniya davlatlarida foydalanilmaydi.

Shuningdek, geni modifikatsiya qilingan organizmlarning foydali taraflariga to'xtalsak. Hozirgi kunda qishloq xo'jalik ekinlarining genetik modifikatsiyalangan navlari dunyo miqyosida qariyb 190 million gektar yer maydonini egallab, yiliga 190 milliard dollar foyda keltirmoqda. Chunonchi, 1996-yildan joriy yil davomida pestitsid va gerbitsidlardan foydalanish 20,3 foizga kamaygan, bu esa Atrof muhitga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekistonda esa shakllangan an'anaviy sabzavotchilik va bog'dorchilik madaniyati genlarni modifikatsiya qilish texnologiyalaridan foydalanmagan holda ham juda mazali ta'mga va iste'mol xususiyatlariga ega bo'lgan toza ekologik meva va sabzavotlarni yetishtirish hamda uni 80 dan ortiq davlatga eksport qilish imkonini bermoqda.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tahlili va jahon hamjamiyati olimlarining fikrlarini o'rganish asosida quyidagicha xulosalarga kelishimiz mumkin:

Tarkibida GMO mavjud mahsulotlar:

➤ Sog'liq uchun zararli, saraton kasalligining rivojlanishiga sabab bo'ladi;

➤ Nomutonosib semirishga olib keladi;

➤ Aholining reproduktiv salomatligining buzilishiga olib keladi;

Yuqoridagilarni hisobga olib, mamlakatimizda quyidagi chora tadbirlar amalga oshirilishi lozim:

➤ Genetik modifikatsiyalashgan organizmlarning ilmiy asoslangan xavflarini hisobga olish;

➤ Genetik modifikatsiyalash bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar,

ulardan foydalanish va gen injeneriyasi tadqiqotlari natijalaridan foydalanishni kamaytirish;

➤ Mamlakatimiz qishloq xo'jaligini rivojlantirishga yordam beradigan ekologik toza organik qishloq xo'jaligi amaliyotlarini o'rganish va rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash;

➤ Biologik xavfsizlik to'g'risida ma'lumotlar asosida milliy ma'lumotlar bazasini yaratish va boshqalar;

➤ Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish bilan aloqador normativ hujjatlarga tarkibida modifikatsiyalashtirilgan organizmlar bor bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini chetdan olib kelish va iste'mol qilishni cheklash, yoki chuqur asoslangan tahlil qilish, shuningdek, bolalar ovqatida genetik modifikatsiyalashtirilgan organizmlarni qo'llashga taqiq joriy etishga yo'naltirilgan qo'shimchalar kiritish.

15.3. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va qishloq xo'jaligini rivojlantirish

Oziq-ovqat xavfsizligi juda keng tushuncha bo'lib, birinchi navbatda mustaqil davlatning boshqa davlatlarga aynan oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan bog'liq, ya'ni tobe emasligini bildiradi. Shuningdek, aholi ehtiyojini fiziologik me'yorlarga mos ravishda iste'mol tovarlari bilan yetarli darajada ta'minlashni nazarda tutadi. Hozirgi vaqtda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar oziq-ovqat yetishtirish borasidagi olib borayotgan samarali faoliyatga qaramasdan, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sishi aholi sonini o'sishidan orqada qolmoqda, bu esa qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun yetarli sharoit mavjud bo'lmagan mamlakatlarda muammo tobora chuqurlashib yuborayotganini ko'rsatmoqda.

Yer yuzida aholi sonining o'sishi, iqtisodiy tangliklar, iqlim sharoitining o'zgarishi va boshqa omillar sababli insoniyatning oziq-ovqat mahsulotlariga talabini qondirish tobora qiyinlashmoqda. Hozirda yer yuzi aholisi 8 milliard kishidan oshib ketdi. Prognozlarga ko'ra aholi soni dinamikasi shu tariqa stabil rivojlansa, 2035-yilda 9 milliard kishini, 2058-yilga 10 milliard kishiga yetishi kutilmoqda. BMT ning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti hamda Butunjahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi vaqtda dunyoda 840 milliondan ortiq kishi, ya'ni deyarlihar 8 odamningbiri to'yib ovqatlanmayapti. Natijada 30 foizdan ziyodi to'yib ovqatlanmaslik oqibatida eng asosiy mikroelement va vitaminlar yetishmasligi muammosidan aziyat chekayotganligini, 52 mamlakatda ochlikning "jiddiy", "xavotirli", va "favqulotda jiddiy" darajalari qayd etilganini ko'rsatmoqda. Buning oqibatida dunyodagi 160 milliondan ortiq bolada bo'y o'sishi, jismoniy va intellektual rivojlanish bilan bog'liq jiddiy kamchiliklar kuzatilmoqda. Keyingi uch yilda esa ushbu ko'rsatkichlar salbiy tomonga o'zgarayotgani qayd etilmoqda. Shu o'rinda ochlikdan aziyat

chekayotgan aholining aksariyati, ya'ni 520 milliondan yaqini osiyoliklar ekanligini ta'kidlash joiz. Aholi soni tez ko'payib borayotgani, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish imkoniyatlari cheklanayotganligi sababli ko'plab mamlakatlarda aholini sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlash masalasi asosiy muammoga aylanmoqda.

Oziq-ovqat xavfsizligiga oid adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu tushuncha birinchi marta o'tgan asrning 70-yillarida qo'llana boshlagan. Keyinchalik bu tushuncha ma'no jihatidan kengayib bordi. 1996-yilda Oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha butunjahon sammitida Jahon banki taklif etgan ta'rifga ko'ra "barcha insonlarning faol va sog'lom turmush tarzi kechirishi uchun, o'zlarining ehtiyojlariga mos, yetarli hajmdagi, xavfsiz va to'yimli oziq-ovqatlarni har doim olishga jismoniy va iqtisodiy jihatdan qurlari yetishi — oziq-ovqat xavfsizligini anglatadi". Keyinchalik 2009-yilda bo'lib o'tgan Oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha butunjahon sammitida oziq-ovqat xavfsizligini baholashning quyidagi 4 jihati belgilab berildi (15.3-jadval)

15.2-jadval

BMT Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tashkiloti (FAO) tomonidan ishlab chiqilgan oziq-ovqat xavfsizligi ko'rsatkichlari

Jihatlar	Tushunchalar izohi	Ko'rsatkichlari
Oziq-ovqat mavjudligi	Jismoniy jihatdan oziq-ovqat mahsulotlari mavjudligi, uni ishlab chiqarish hajmi, zaxiralari va oziq-ovqat eksporti/importi	-oziq ratsioni o'rtacha energetik qiymatining yetarililigi
Oziq-ovqatni olish imkoniyati	Jismoniy va iqtisodiy jihatdan oziq-ovqat olish imkoniyatlari. Iqtisodiy jihatdan aholi ixtiyorida daromadlar, oziq-ovqat narxlari va ijtimoiy himoyalash darajasi bilan; Jismoniy jihatdan bozorlar faoliyatini ta'minlovchi infratuzilmalar mavjudligi bilan aniqlanadi.	➤ jami yo'llar uzunligida qattiq ➤ qoplamali yo'llar salmog'i; ➤ avtomobil va temir yo'l tarmoqlarining zichligi; ➤ xarid qobiliyati pariteti bo'yicha YAIM; ➤ oziq-ovqat mahsulotlari narxlari indeksi va to'yib ovqatlanmaslik nitarqalganligi; ➤ kam daromadli oilalar byudjetida oziq-ovqat xarajatlarining salmog'i; ➤ oziq-ovqat yetishmasligi va kamquvvatli oziq-ovqat iste'moli ko'lami.
Oziq-ovqat iste'moli	Oziq-ovqat mahsulotlarida mavjud turli oziq	➤ jihozlangan suv va sanitariya-texnik jihozlar bilan

	moddalarini inson organizmida soʻrilishi. Oziqa moddalarini va energiyani yetarli isteʼmol qilish ovqat tayyorlash, ovqatlanish rejimi va parvarishlash usullarini qoʻllash, oziq-ovqatlarning uy xoʻjaligi doirasida taqsimlanishi orqali taʼminlanadi.	taʼminlanganlik; ➤ 5 yoshgacha boʻlgan kamquvvatlikdan aziyat chekuvchi, boʻyi oʻsishi orqada qolayotgan va vazni yetarli boʻlmagan bolalar salmogʻi; ➤ katta yoshli aholi oʻrtasida vazni yetarli boʻlmaganlar salmogʻi; ➤ homilador ayollar va 5 yoshgacha boʻlgan bolalar oʻrtasida kamqonlikning tarqalganlikdarajasi; ➤ aholi oʻrtasida A vitamin va yod yetishmasligi
Oziq-ovqat taʼminoti barqarorligi	Vaqt oraligʻida yuqorida keltirilgan boshqa uchta omillarning barqarorligi. Agar inson vaqti-vaqti bilan oziq-ovqatlarni yetarli miqdor va sifatda ololmaslik xatariga duch kelsa (ishsizlik, inflyatsiya va h.k.lar taʼsirida) u oziq-ovqat xavfsizligi jihatidan zaif hisoblanadi.	➤ gʻalla importiga qaramlik darajasi; ➤ sugʻorishga yaroqli haydaladiganyerlarning salmogʻi; ➤ oziq-ovqat importining oziq-ovqat eksportidan oshgan qismi hajmi; ➤ siyosiy barqarorlik va zoʻravonlik/terrorizm holatlari yoʻqligi; ➤ oziq-ovqat narxlarining oʻzgarib turishi va aholi jon boshiga oziq-ovqat ishlab chiqarishning tebranishi; ➤ aholi jon boshiga oziq-ovqat bilan taʼminlashning tebranishi.

Soʻngi yillarda mamlakatimizda yiliga 20 million tonnadan ortiq meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirildi. Shuningdek, 800 ming tonna qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini saqlash sigʻimlariga ega boʻlindi. Biroq bu endilikda ehtiyojimizga kamlik qiladi. Demak bu masala mamlakatning iqtisodiy xavfsizligining eng muhim tarkibiy qismi hisoblangan oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash borasida olib borilayotgan ishlarni har tamonlama tizimli oʻrganish va rivojlantirish istiqbollari yanada takomillashtirish yuzasidan nazariy va amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Agar ishlab chiqarilgan mahsulotlarni saqlashni kamida 10 foizga yetkazilsa aholini yil davomida bir maromdagi narxlarbop oziq-ovqat bilan taʼminlash imkoniyati mavjud boʻladi. Oziq-ovqat xavfsizligini hal etishda bir qator qiyinchiliklar mavjudligiga qaramay, qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini ham miqdor, ham sifat jihatidan muntazam oshirib borish

va shu orqali oziq-ovqat ta'minotini mustahkamlash borasida salmoqli natijalarga erishilmoqda.

Agar ishlab chiqarilgan mahsulotlarni saqlashni kamida 10%ga yetkazilsa xalqimizni yil davomida bir maromdagi narxlarbop oziq-ovqat bilan ta'minlanish imkoniyati mavjud bo'ladi. Oziq-ovqat xavfsizligini hal etishda bir qator qiyinchiliklar mavjudligiga qaramay, mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini ham miqdor, ham sifat jihatdan muntazam oshirib borish va shu orqali oziq-ovqat ta'minoti mustahkamlash borasida salmoqli natijalar qo'lga kiritildi.

Davlatimiz rahbarining 2018-yil 16-yanvar, PF-5303-sonli "Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini yanada ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni esa bu boradagi ishlarni sifat jihatdan butunlay yangi bosqichga olib chiqdi, deyish mumkin. Shuningdek, O'zbekiston respublikasi hukumati tomonidan 2019-yil oktyabr oyida qabul qilingan "Qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi" ko'plab yirik islohotlarni amalga oshirishga xizmat qildi, xususan 2020-yilda paxta xom ashyosi, 2022-yilda esa g'alla yetishtirish uchun davlat buyurtmasi tizimini bekor qilinishi, shuningdek, paxta hosilini yig'ib olishda majburiy mehnatdan foydalanishni tizimli ravishda yo'qotishga erishildi.

Oziq-ovqat bozorlarida koronavirus pandemiyasi keltirib chiqargan noaniqlik va narxlarning o'zgaruvchanligiga qaramasdan O'zbekistonda qishloq xo'jaligi sohasida mahalliy va mintaqaviy darajada jadallik bilan rivojlantirish bo'yicha qator ishlar amalga oshirildi. So'nggi yillarda paxta (23,5 foizga) va uzum (14,1 foizga) hosildorligini sezilarli darajada oshirishga erishildi. Biroq qurg'oqchilik darajasi ortishi va yuzaga kelayotgan iqlim anomaliyalari tufayli bir qator asosiy qishloq xo'jaligi mahsulotlari hosildorligida pasayish kuzatilmoqda. Xususan, poliz ekinlari hosildorligi 17,6 foizga, sabzavot hosildorligi 14,3 foizga, don va makkajo'xori 6,1 foizga, kartoshka 2,6 foizga, bug'doy hosildorligi 1,6 foizga kamaydi. So'nggi yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishning barqaror tizimlarini yaratish bo'yicha amalga oshirilgan tizimli chora-tadbirlar natijasida paxtadan bo'shatilgan yerlardan foydalanish hisobiga mevali bog'lar va uzumzorlar doimiy ekin maydonlari ko'paytirildi, 2016-yilda 349 ming gektar maydonda yoki umumiy ekin maydonining 9,4 foizida meva va uzum yetishtirilgan bo'lib, 2019-yilga kelib, ularning maydonlari 457 ming gektar, 2021-yilda esa 496 ming gektarga yetdi. Shuningdek, hosildorligi past bo'lgan an'anaviy bog'lar asta-sekin hosildorligi yuqori bo'lgan intensiv bog'larga aylantirilmoqda. Bu siljishlar qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratadi. 2020–2021-yillarda O'zbekiston paxta yetishtirish va meva- sabzavotchilikda suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishni faol qo'llab- quvvatlay boshladi. Paxta yetishtirishda suv tejovchi texnologiyalarga investitsiyalarni qo'shma

moliyalashtirish uchun respublika byudjetidan 2019-yilda 120 mlrd so‘m, 2020-yilda 132 mlrd so‘m, 2021-yilda 199 mlrd so‘m, shuningdek, 2020-2021-yillarda meva-sabzavotchilikda suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilish uchun 90 mlrd so‘m mablag‘lar yo‘naltirildi. Intensiv bog‘lar uchun tomchilatib sug‘orish va boshqa suv tejovchi texnologiyalarni investitsiya paketiga kiritish bo‘yicha me‘yoriy talablar qabul qilindi. Natijada suv tejovchi texnologiyalar bilan sug‘oriladigan maydonlar 2018-yildagi 1,7% dan 2021-yilda 19,6% ga keskin oshdi (15.2-jadval).

Poliz ekinlari yetishtirish hajmi 2019-yildagi 2 068,7 ming tonnadan 2021- yilda 2 281 ming tonnaga yoki 10,3% ga o‘ydi. Shu bilan birga, kartoshka - 6,6% ga, sabzavot - 6,3% ga, uzum - 5,7% ga, meva va ziravorlar - 3,6% ga o‘ydi. Chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda sezilarli darajada o‘sish qayd etildi, go‘sht (tirik vaznda) - 6,7% ga, sut - 5,3% ga, tuxum - 3,6% ga. Qayd etish joizki, Global Food Security Index (GFSI) reytingida O‘zbekiston 2019-2022-yillarda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash sohasida eng ilg‘or 10 ta davlatlar orasida birinchi o‘rinni egalladi va bu davrda o‘z ko‘rsatkichlarini 6,1 ballga yaxshilab olish bilan bir qatorda umumiy reytingda 85-o‘rindan 73-o‘ringa ko‘tarildi.

15.3-jadval

O‘zbekiston xalqaro GFSI reytingidagi o‘rni⁴⁵

2022-y.	2019-2022-yillardagi GFSI reytingida Top 10 mamlakatlar	2019-y. ball	2022-y. ball	Δ
o‘rni				
73	O‘zbekiston	51,4	57,5	+6,1
41	Saudiya Arabiston	65,0	69,9	+4,9
29	Bolgariya	68,2	73,0	+4,8
88	Ruanda	47,0	50,6	+3,6
58	Gvatemala	59,7	62,8	+3,1
108	Madagaskar	37,6	40,6	+3,0
54	Argentina	62,3	64,8	+2,5
18	Kosta Rika	74,9	77,4	+2,5
71	Ukraina	55,5	57,9	+2,4
4	Fransiya	77,9	80,2	+2,3
https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index				

Biroq, yetarli darajada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bu hali oziq-ovqat xavfsizligi ta‘minlandi, degani emas. Chunki har bir inson o‘z ehtiyoji uchun yetarli darajada mahsulot sotib olish imkoniyatiga ega bo‘lishi ham oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlovchi jarayon hisoblanadi. Umuman

⁴⁵ Statistika agentligi ma‘lumotlari

olganda, oziq-ovqat xavfsizligi va uni ta'minlash omillari quyidagilardan iborat:

- jismoniy jihatdan oziq-ovqat mahsulotlarini olish imkoniyati;
- iqtisodiy jihatdan oziq-ovqat mahsulotlarini olish imkoniyati;
- tashqi omillarga bog'liq bo'lmagan holda mamlakatning oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlash;
- mamlakat zarur hollarda o'z fuqarolarining ehtiyojlarini qondirish uchun kerakli miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlarini import qilib olib kirish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak;
- iqlimiy va mavsumiy omillarga chidamlilik;
- oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda o'sish sur'atlarini ta'minlash.

Dunyo oziq-ovqat ta'minotida yuzaga kelayotgan muammolar jahon hamjamiyati, jumladan BMT doirasida barqarorlik va taraqqiyot yo'liga g'ov sifatida baholanib, jiddiy xavotirga sabab bo'lmoqda. Xususan, 2000- yilda bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasining sammitida qabul qilingan "Ming yillik Deklaratsiyasi" da XXI — asrda amalga oshirilishi mo'ljallangan 8 ta eng asosiy global "Ming yillik rivojlanish maqsadlari" ning birinchisi sifatida "O'ta qashshoqlik va ochlikka barham berish" belgilab berilgan edi.

Jahon oziq-ovqat xavfsizligida tashvishli holatlar yuzaga kelayotgan, yuqorida keltirilgan bir qator omillar ta'sirida respublikamizda ham bu masalani hal etishda murakkabliklar mavjudligiga qaramay, mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ham miqdor, ham sifat jihatidan muntazam oshirib borish va shu asosda oziq-ovqat ta'minotini mustahkamlash borasida salmoqli natijalar qo'lga kiritildi. Keyingi yillarda fermer xo'jaliklarining ekin maydonlari hajmini optimallashtirish, qishloq xo'jaligining texnika parklarini yangilash, ishlab chiqarishga zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, urug'chilik- seleksiya ishlarini yaxshilash, mahalliy navlarni saqlab qolish, ekinlarning rayonlashtirilgan navlarini joriy qilish, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va sug'orishning suv tejovchi ilg'or usullarini joriy qilish borasida keng qamrovli, shu bilan birga puxta o'ylangan ishlar amalga oshirilmoqda.

Qishloq xo'jaligining barqaror rivojlantirish orqali mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashda davlat siyosati darajasida bir qancha vazifalar amalga oshirilmoqda.

- jumladan, oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat milliy xavfsizligining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda;
- sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha yirik davlat davlat dasturlari amalga oshirilib, sho'rlangan yerlar salmog'i kamayib bormoqda;
- suv taqchilligi sharoitida ekinlarni parvarishlash va sug'orishning intensiv usullari joriy etilmoqda;

➤ agrar ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va texnik va texnologik qayta jihozlash dasturi amalga oshirilmoqda; serhosil intensiv bog'lar barpo etilib, eski bog'lar va uzumzorlar rekonstruksiya qilinib, yangilari kengaytirilmoqda;

➤ oziq-ovqat mahsulotlariga ajratilayotgan yerlar kengayib, hosildorlik va ishlab chiqarish hajmi oshib bormoqda;

➤ ekinlarning hosildor va kasalliklarga chidamli bo'lgan istiqbolli navlari ishlab chiqarishga joriy etilmoqda;

➤ oziq-ovqat yetishtirishni kengaytirish dasturlari amalga oshirilmoqda; issiqxonalarda meva-sabzavotlarni yetishtirishni ko'paytirishga e'tibor qaratilmoqda.

Shu bilan birgalikda, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash va qayta ishlash tizimida quyidagi muammolarga o'z yechimni kutmoqda:

➤ oziq-ovqat mahsulotlari, birinchi navbatda, meva-sabzavotlarni daladan iste'molchiga yetkazib berishda nobudgarchiliklar mavjud;

➤ qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash darajasi talab darajasidaemas;

➤ qishloq xo'jaligi va qayta ishlash sanoatini modernizatsiyalash, texnik-texnologik qayta jihozlash masalalari to'liq o'z yechimini topmagan; qishloq xo'jaligi mahsulotlarining saqlash va tashish imkoniyatlari

➤ yuqori bo'lgan navlari, urug'liklar yetishmaydi;

➤ qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saralash, kalibrlash, chiroyli qadoqlash va dizaynini yaxshilash imkoniyatlaridan yetarli foydalanilmayapti;

➤ aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini baholash indeksleri mavjud emasligi;

➤ oziq-ovqatlarni yil davomida kerakli temperaturada saqlab turishga imkon beruvchi sovetkichli omborlar sig'imi talabni qondirish uchun yetarliemas;

➤ oziq-ovqat mahsulotlarini ichki va tashqi bozorlarga yetkazib berishdatransport-logistika tizimlari yetarlicha rivojlanmagan.

Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasini oshirish, aholining faol va sog'lom hayoti uchun zarur bo'lgan yetarli miqdordagi xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlari uchun jismoniy va iqtisodiy imkoniyatga ega bo'lishi, mahsulotlar sifatini yaxshilash, narxlar barqarorligini ta'minlash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

➤ Respublikaning barcha hududlari darajasida belgilangan maqsadli mezonlarni ta'minlovchi agrosanoat majmuasini barqaror rivojlantirish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashni tartibga solish va

boshqarish tizimini joriy qilish;

➤ Respublikaning barcha hududlari darajasida oziq-ovqat xavfsizligini aniqlash, baholash va kutilishi mumkin bo'lgan xavfni oldindan bilish tizimini joriy qilish; qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashgayo'naltirilgan korxonalar tarmog'ini kengaytirish;

➤ meva-sabzavot mahsulotlarini saqlashga ixtisoslashgan sovutish kameralari, ularni saralash, va qadoqlash punktlari hamda tashish bilan shug'ullanuvchi maxsus transport-kommunikatsiya tarmog'ini kengaytirish;

➤ qayta ishlash sanoatining material va energiya sig'imini pasaytirish, resurs tejovchi kam chiqimli texnologiyalarga ustuvorlik berish;

➤ oziq-ovqat xavfsizligi sohasida me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish;

➤ qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar va suv resurslaridan oqilona foydalanish; asosiy turdagi qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari, xom-ashyoni ichki ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish;

➤ chorvachilik, parandachilik, baliqchilik sohasini barqaror rivojlantirish;

➤ mahsulot ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytirish, ozuqa bazasini mustahkamlash;

➤ qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish infratuzilmasini yaxshilash;

➤ oziq-ovqat mahsulotlari mahsulotlarini xavfsizligini ta'minlash; oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashni davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish.

Xalqaro sifat standartlarini qabul qilish hamda sifat nazorati va xavfsizlik laboratoriyalarini yaratish. Meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va bir vaqtning o'zida qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi ishlab chiqarish majmualari, xoldinglar, klasterlar va ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari faoliyatini kengaytirish; qishloq joylarda meva-sabzavot va uzumni qayta ishlovchi korxonalari uchun zarur bo'lgan infratuzilmalar, birinchi navbatda yo'llar, gaz, elektr va suv ta'minoti hamda boshqa injenerlik-kommunikatsiya tarmoqlari bilan uzluksiz ta'minlashni yo'lga qo'yish lozim. Mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligiga erishish qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat sanoati va savdo tarmog'ida strategiya va dasturlarning ijrosiga bog'liqligini hisobga olgan holda soha va tarmoqlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Kelgusida amalga oshiriladigan ishlar:

➤ hosildorligi past yerlarda paxta va g'alla yetishtirishni bosqichma-bosqich qisqartirish hamda bo'shatilgan yerlarda sabzavotlar va ko'p yillik o'simliklar ekilishini yo'lga qo'yish;

➤ mavjud eski bog' va uzumzorlarni intensiv bog'larga bosqichma-bosqich aylantirish, shuningdek, yuqori texnologiyali agrotexnik

tadbirlardan foydalangan holda yangi intensiv bog'lar barpo etish va bo'shagan yerlarda meva-sabzavotlar yetishtirish. 2030-yilda intensiv bog'larning umumiy ekin maydonlaridagi ulushini 50% ga yetkazish hisobiga hosildorlikni kamida 3-4 barobar oshirish imkonini yaratish;

➤ qishloq xo'jaligi yerlarining unumdorligini oshirishni mukofotlash va rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish;

➤ kichik va oilaviy fermer xo'jaliklarining hosildorligi va daromadlarini oshirish uchun xizmatlar, bilimlar, bozorlar, resurslar va pul mablag'laridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;

➤ har yili 200 ming gektar maydondagi ekinlarni sug'orishda resurs tejovchi ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ekinlarni sug'orish va qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi;

➤ biologik xilma-xillikka bevosita ta'sirni kamaytirish, unumdor landshaftlarda uning tarkibiy qismlaridan barqaror foydalanish;

➤ qishloq aholisining daromadlarini oshirish va aholining barcha qatlamlari uchun sog'lom ovqatlanishning iqtisodiy samaradorligini ta'minlash.

Tayanch iboralar

Oziq-ovqat xavfsizligi, suv taqchilligi, agrar ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, Genetik modifikatsiyalash, Kartaxena protokoli, o'g'itlar, o'simliklarni himoya qilish vositalari, hayvonot dunyosini davolash preparatlari, tarkibida faol moddalar bo'lgan pestitsidlar.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish uchun mo'ljallangan yerlarga ekinlarni joylashtirishni hududiy jihatlarini tahlil qiling.
2. Ekologik muammoli hududlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishning iqtisodiy samaradorligini tushuntirib bering.
3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish imkoniyatlari va muammolarini tahlil qiling?
4. O'zbekiston agrar sektori: asosiy muammolar, xususiyatlar, islohotlar zaruriyatini tushuntirib bering.
5. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash zaruriyatini tahlil qilib bering.
6. Qishloq xo'jaligi sug'urta tizimini rivojlantirishdagi muammolar rivojlantirish zaruriyati, muammolar va ularning yechimi.

XVI BOB IQLIM O'ZGARISHLARI OQIBATLARIGA MOSLASHISH VA TABIIY RESURSLARDAN OQILONA FOYDALANISH YO'LLARI

16.1. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarishda davlat organlarining o'рни.

16.2. Tabiatdan foydalanishni boshqarishning iqtisodiy uslublari.

16.1. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarishda davlat organlarining o'рни

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa tadbirlarni amalga oshirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolat doirasiga kiradi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasida:

- o'z hududida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash, mintaqaning (hududning) ekologiya dasturini tasdiqlash;
- tabiiy resurslarni hisobga olish va ularning holatiga baho berish, ekologiya jihatidan zararli bo'lgan obyektlarni ro'yxatga olish;
- tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlarni moddiy-texnik jihatidan ta'minlash.

O'zbekiston Respublikasi aholisi o'z salomatligi va kelajak avlodning salomatligi uchun qulay tabiiy muhitda yashash, o'z salomatligini Atrof muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqiga ega.

Ana shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi aholisi tabiatni muhofaza qilish bo'yicha jamoat tashkilotlariga birlashish, atrof tabiiy muhitning ahvoli hamda uni muhofaza qilish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlarga doir axborotlarni talab qilish va olish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi aholisi tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi, tabiat boyliklariga ehtiyotlik bilan munosabatda bo'lishi, ekologiya talablariga rioya etishi shart.

Xo'jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta'siri atrof tabiiy muhit sifatining aholining ekologiya jihatidan xavfsizligini, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi me'yorlari va standartlari bilan cheklab qo'yiladi.

O'zbekiston iqtisodiyotining xo'jalik yuritishning markazlashgan tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishi davrida ekologik-iqtisodiy munosabatlarni baholash mezonlarini belgilashga yangicha talablar ilgari surilmoqda.

Bu sharoitda ekologik strategiyani yangi narxni shakllantirish siyosati, mulkchilik shakllarining xilma-xilligi, budget mablag'larini boshqarish, mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish belgilab beradi.

Ekologik strategiyaning asosiy yo'nalishlariga quyidagilar kiradi:

birinchidan, ekologik va iqtisodiy siyosat integratsiyalashuvi, ya'ni

ekologik jihatlarining bozor tizimiga samarali integratsiyalashuvi;

ikkinchidan, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning yuksak ustuvorligini ta'minlash;

uchinchidan, alohida mintaqalar va umuman respublikaning tabiiy-resurs salohiyatini keng ko'lamda qayta yaratish;

to'rtinchidan, Atrof muhit va tabiiy-resurs salohiyatini muhofaza qilish, qayta tiklash va qayta yaratish uchun moliyaviy manbalarni shakllantirish;

beshinchidan, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof- muhitni muhofaza qilishdan tabiatdan foydalanuvchilarning iqtisodiy manfaatdorligi.

O'zbekistonda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari dasturini, bosqichma-bosqich to'lov asosidagi tabiatdan foydalanishga o'tish strategiyasini, tabiatdan foydalanishni boshqarishni tashkil etish, kompleks tabiatdan foydalanishning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va subsidiyalanishi hamda tabiatdan foydalanishga xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish tizimini takomillashtirish mexanizmini ishlab chiqish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab bergan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilingach, O'zbekistonda tabiatdan foydalanishni iqtisodiy muvofiqlashtirishning to'liq tizimini yaratish bo'yicha muayyan ishlar qilindi. Tabiatdan foydalanishni boshqarishning iqtisodiy uslublari joriy qilina boshladi.

Jahonning barcha yetakchi mamlakatlarida ekologik siyosatni amalga oshirishda iqtisodiy vositalar keng qo'llaniladi. Iqtisodiy vositalarni qo'llash "ifloslantiruvchi – to'laydi", "tabiatdan foydalanuvchi – to'laydi" tamoyillariga asoslanadi.

Iqtisodiy mexanizm va vositalarni qo'llashdan asosiy maqsad Atrof muhit resurslarining adekvat qiymat bahosini ta'minlash va ularning samarali hamda maqsadli ishlatilishiga ko'maklashishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son farmoni bilan tasdiqlangan "2017-2021- yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi"da "Aholining, jumladan, yosh avlodning madaniy dam olishini ta'minlash, ularni ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash, uni asrab-avaylashni targ'ib qilish"ga asosiy e'tibor qaratilgan⁴⁶.

Tabiiyki, moddiy-texnik resurslardan samarali va oqilona foydalanishga

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son farmoni. "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi". 2017 yil.

yo'naltirilgan bozor munosabatlaridagi bosqichli o'zgarishlar, soliq siyosatining isloh qilinishi, budjetning umumiy daromadlar qismida resurslar va mulk solig'i salmog'ining oshishi sharoitlarida tabiatdan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarini bosqichma-bosqich tatbiq etish va takomillashtirish alohida o'rin egallaydi.

2016-yil O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha Vazirlar Mahkamasining qaror loyihasi tayyorlanib, manfaatdor vazirlik va idoralar bilan ko'rib chiqilmoqda.

Tabiatni muhofaza qilish jamg'armasi mablag'lari Atrof muhit muhofazasi bo'yicha tadbirlar, ba'zi ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar hamda tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi yangi me'yoriy qo'llanma hujjatlar tayyorlashni moliyalashtirish imkoniyatlarini bermoqda.

Atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi uchun to'lovlar joriy qilingandan buyon (1995-yil – 2016-yil) tabiatni muhofaza qilish mahalliy jamg'armalariga 75,8 mlrd. so'm (jarima, da'vo, kompensatsiya to'lovlari) mablag' kelib tushgan va shundan davlat budjetiga o'tkazilgan summa miqdori 34,6 mlrd. so'mni tashkil qildi.

2015-yilga kelib, 1995-yil bilan solishtirganda, Tabiatni muhofaza qilish mahalliy jamg'armalariga tushumlar 99,7 martaga, davlat budjetiga yuborilgan summa 18 martaga o'sgan.

Tabiatni muhofaza qilishni ta'minlashning iqtisodiy tartiboti 33-moddada keltirilgan. Tabiatni muhofaza qilishni ta'minlashning iqtisodiy tartiboti:

- tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun, atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik (shu jumladan, chiqindilarni joylashtirganlik) va atrof tabiiy muhitga boshqacha tarzda zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun to'lov undirishni;

- kamchiqitli va resurslarni tejaydigan texnologiyalar joriy etilganida, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslarni qayta tiklashda samara beruvchi faoliyat amalga oshirilganida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga, shuningdek, ayrim shaxslarga soliq, kredit imtiyozlari va o'zga imtiyozlar berishni;

- ekologiya nuqtayi nazaridan xavfli texnologiyalarni qo'llanganlik va o'zga faoliyatni amalga oshirganlik uchun korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga nisbatan maxsus soliqlar joriy etishni;

- atrof tabiiy muhitni ifloslantiruvchi moddalarni chiqarish, oqizish yoxud ekologiya nuqtayi nazaridan o'zga zararli faoliyatni amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar (ruxsatnomalar) olishni;

- tabiiy muhitning qulay holatini buzgan korxonalar, muassasalar,

tashkilotlar va fuqarolar zimmasiga uni tiklash vazifasini yuklashni;

- tabiat obyektlarini buzish yoki yo‘q qilib yuborish oqibatida yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda tovon puli undirishni;

- tabiatni muhofaza qilish borasidagi rejalar va chora- tadbirlar bajarilmagan, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlarning me‘yoriy-texnik va boshqa talablari buzilgan hollarda mansabdor shaxslar yoki boshqa xodimlarni asosiy ishlab chiqarish faoliyatida erishilgan natijalar bo‘yicha beriladigan pul mukofotlari yoki boshqa mukofotlardan to‘liq yoki qisman mahrum etishni;

- ekologik sof mahsulot chiqarganlik uchun rag‘batlan- tiruvchi narxlar va ustama haqlar belgilashni;

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik, me‘yorda belgilanganidan ortiqcha foydalanganlik uchun tabiatdan foydalanuvchilarga nisbatan iqtisodiy jazo choralarini hamda tabiiy resurslardan tejab-tergab va oqilona foydalanganlik uchun iqtisodiy rag‘batlantirishni qo‘llashni;

- tabiiy muhitni saqlash sohasida va ekologik sof mahsulot ishlab chiqarishda hammadan yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan davlat, kooperativ, jamoat korxonalari, muassasalari va tashkilotlari, boshqa korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlarning jamoalarini va ayrim xodimlarini, shuningdek, ayrim shaxslarni moddiy rag‘batlantirishni ko‘zda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasining qonunlarida, mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarining qarorlarida tabiatni muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni iqtisodiy rag‘batlan- tirishning boshqa turlari ham nazarda tutilishi mumkin.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni iqtisodiy rag‘batlantirish tadbirlari O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruv idoralarining qarorlarida belgilab qo‘yiladigan tartibda qo‘llaniladi.

16.2. Tabiatdan foydalanishni boshqarishning iqtisodiy uslublari

XX asr davomidagi iqlim o‘zgarishi issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlar va aerozollar konsentratsiyasining ortishi bilan bog‘liq holda kutilgan oqibatlar bilan mos tushadi. Isishning makonda kuzatilayotgan qonuniyatlari modellar asosida tuzilgan prognozlarga mos kelmoqda.

Masalan, Yer yuzasidagi o‘lchashlar hamda meteorologik zondlar va sun‘iy yo‘ldoshlar yordamida bajarilgan o‘lchashlar ham Yer yuzasining isiyotganligini, stratosferaning esa soviyotganligini ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga Yer atmosferasi okeanlar ustida materiklar ustidagiga qaraganda sekin isiydi. Bu jarayonlar suvning yuza qatlamlarining quyi qatlamlari bilan tez almashinadigan va issiqlikni okeanning chuqur qatlamlariga tarqatuvchi rayonlarda ayniqsa, sezilarli bo‘ladi. Aerozollar ta’siriga uchragan mintaqalarda isish sur’atlari kamayadi.

Global iqlim o'zgarishining eng noqulay oqibatlari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- ko'pgina tropik va subtropik regionlarda qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining yalpi kamayishi kuzatiladi;

- mo'tadil kengliklardagi ko'plab regionlarda hosildorlikning yalpi kamayishi ma'lum tebranishlar bilan kuzatiladi, buning asosiy sababi o'rtacha yillik haroratning bir necha darajaga ko'tarilishidir;

- uy mollari va yovvoyi hayvonlarga issiqlik tazyiqi ortadi;
- tuproq eroziyasi va sho'rlanishi kuchayadi;
- suv yetishmaydigan ko'plab regionlarda, ayniqsa, subtropiklarda aholi jon boshiga o'g'ri keladigan suv miqdori yanada kamayadi;

- suv resurslarining sifati va miqdori kamayadi;

- kuchli yog'inlar va dengiz sathining ko'tarilishi toshqin xavfini oshiradi, bu esa o'n millionlab odamlarni halokatga olib keladi

- toshqinlar va qurg'oqchilik miqyosining hamda ularning Osiyoning mo'tadil va tropik iqlimli rayonlariga keltiradigan ziyoni ortadi;

- toshqinlar, tog' ko'chkilari, qor surilmalari va sel toshqinlari natijasida keladigan ziyon ortadi;

- o'rmon yong'inlari xavfi ortadi;

- qirg'oq bo'yi eroziyasi va undan qirg'oq bo'yidagi imoratlar va infrastrukturaga bo'ladigan ziyon ortadi;

- qirg'oq bo'yi ekosistemasiga, jumladan, marjon orollari va ulardagi rang - barang jonzodlarga katta ziyon yetadi;

- qurg'oqchilikka uchragan rayonlarning gidroenergetik potentsiali kamayadi;

- yozgi haroratning ko'tarilishi havoni sovitish maqsadida ishlatiladigan energiyaga bo'lgan talabni orttiradi;

- turistik yo'nalishlar o'zgaradi.

Ta'kidlash lozimki, iqlim o'zgarishining dunyo bo'yicha quyidagi foydali imkoniyatlari ham mavjud:

- o'rta kengliklarning ayrim regionlarida haroratning bir necha darajaga ko'tarilishi tufayli qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi ortadi;

- o'rmonchilik bo'yicha yaxshi tajribaga ega bo'lgan regionlarning jahon bozoriga taklif etadigan yog'och materiallari miqdori ortadi;

- ayrim regionlarda, masalan, Janubi - Sharqiy Osiyo mamlakatlarida suv ko'payadi;

- o'rta va yuqori kengliklardagi aholi orasida qishqi davrdagi o'lim kamayadi;

- qishki haroratning ko'tarilishi uy-joylarni isitishga sarflanadigan energiyani kamaytiradi.

Bugungi kunda yer yuzasida aholi sonining keskin ortishi, insoniyat o'rtasida tabiiy resurslarga bo'lgan talab va ehtiyojning to'xtovsiz o'sishi, fan

va texnikaning jadal rivojlanishi, insonning tabiatga ta'sir kuchining ortib borishi beovsita yer shari iqlimining o'zgarishiga olib keldi hamda bu jarayon shiddat bilan davom etib kelmoqda. Bu kabi jarayonlarni quyidagi dalilllar bilan asoslab berish mumkin:

➤ yer sayyorasida atmosferaning kimyoviy, fizik tarkibiga inson faoliyat ta'sirining ortib borayotganligi, Ozon qatlamini yemiruvchi turli is gazlarini hamda karbonat angdrid va boshqa issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlarni va aerozollarni chiqarish, turli organik yoqilg'ilarni yoqish va energiya sarflash orqali atmosfera haroratiga ko'rsatilayotgan ta'sirning ortib borishi;

➤ tabiiy resurslarning tez sur'atlar bilan o'zlashtirilishi (yer, suv, o'rmon, tog'-kon) tufayli yer sirti albedosining o'zgarishi;

➤ dunyo okeani suv sathining ko'tarilishi va suv tarkibining ifloslanishi, buzilishi tufayli atmosfera-okean-quruqlik tizimida kechadigan modda, energiya va gaz almashinuviga salbiy ta'sir ko'rsatishi;

➤ yer sharida bo'layotgan turli etnik nizolar, davlatlararo kelishmovchiliklar, urushlar, xalqaro terrorizm, maishiy va sanoat chiqindilarining tabiatga tartibsiz katta miqdorda chiqarilishi;

➤ inson omili ta'siri tufayli yer yuzida modda, energiya almashinuvi tufayli, tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy jarayonlarni shiddatining ortishi;

➤ insoniyat tomonidan o'zga sayyoralarni o'zlashtirish maqsadida raketalarni kosmosga chiqarilishi natijasida Ozon qatlamiga yetkazilayotgan zarar va boshqalar ta'sir qilmoqda.

“2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida” O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 20-oktyabrdagi 841-son qarorining “Iqlim o'zgarishi va uning oqibatlariga qarshi kurash bo'yicha tezkor choralarni qabul qilish” (13-maqsad) hamda “Quruqlik ekotizimlarini himoyalash va tiklash, ulardan oqilona foydalanishga ko'maklashish, o'rmonlardan oqilona foydalanish, cho'llanishga qarshi kurashish, yerlarning yemirilishini to'xtatish va ortga qaytarish, bioxilma-xillikning yo'qolib ketishi jarayonini to'xtatish” (15-maqsad) tegishli bandlarida bevosita iqlim o'zgarishini va uning ta'sirini bartaraf etish va unga qarshi kurashish masalalari o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston va unga tutash hududlarda iqlim o'zgarishining oqibatlari. O'zbekiston va unga tutash hududlardagi iqlim o'zgarishining oqibatlariga, birinchi navbatda, agroiqlimiy va suv resurslari o'zgarishlarini kiritish mumkin. Ulardagi o'zgarishlar respublikamizda tarqalgan tuproqlarning xossa-xususiyatlarini yomonlashuvida, yetishtiri- layotgan qishloq xo'jaligi ekinlari o'sib-rivojlanishining sust- lashishida hamda

Orolbo‘yi ekologik holatida va xususan, Orol dengizida yuzaga kelayotgan salbiy ko‘rinishlarda aks etadi.

O‘zbekiston shimolidagi cho‘l rayonlarida kuz davri bir muncha isiydi va uning davomiyligi ortadi. Asosiy isish esa Qizilqum okrugining janubiy qismiga Chirchiq-Ohangaron, O‘rta Sirdaryo, Farg‘ona va Qashqadaryo okruglari (1-4, 9-11, 20-26, 30, 31) ga tegishlidir. Umuman, mamlakatning cho‘l va chala cho‘l rayonlarida eng yuqori darajadagi harorat o‘zgarishlari qish – bahor davrlariga, sug‘oriladigan hududlarda esa yozgi – kuzgi davrga to‘g‘ri keladi.

Qoraqalpog‘istonda barcha mavsumlarda havo haroratining sezilarli darajada ko‘tarilishi kuzatiladi. Natijada hududning termik resurslari ortadi. Qashqadaryo, Navoiy, Samarqand, Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida bahor - 0,5-2,0 °C, yoz - 1,5-2,5 °C, kuz – 0,5-2,0 °C, qish esa 1,5-3,5 °C ga isiydi. Boshqa viloyatlarda havo haroratining bahorgi-yozgi-kuzgi davrlardagi o‘zgarishi 1,5 °C dan ortmaydi.

Isish natijasida quruq tropiklar bilan mo‘tadil iqlim mintaqalari orasidagi chegara shimolga tomon 150-200 km ga suriladi, balandlik iqlim mintaqalarida esa 150-200 metrga ko‘tariladi.

Agroiqlimiy resurslarning o‘zgarishi va uning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga ta‘sirini baholashda bazaviy iqlimiy ssenariyalar sifatida yuqorida ko‘rib chiqilgan regional iqlimiy ssenariyalar tanlab olingan. Ular 2030-yilgacha bo‘lgan o‘zgarishlarni baholashga imkon beradi. Umumiy ssenariyaviy qiymatlar O‘zbekiston hududining real iqlimiy xilma - xilligiga moslashtirilgan va shundan keyin ular agroiqlimiy okruglar va rayonlar guruhlariga bog‘langan. Agroiqlimiy okruglar va rayonlar bo‘yicha kelajakdagi 2015-2030-yillar davomida o‘rtacha mavsumiy haroratning o‘zgarishi 16.1-jadvalda ko‘rsatilgan.

16.1-jadval

Agroiqlimiy okruglar va rayonlar bo‘yicha o‘rtacha mavsumiy havo haroratining o‘zgarishi (1-2005-2010-yillar, 2-2020-2030-yillar)⁴⁷

Okruglar	Rayon-lar	Qish		Bahor		Yoz		Kuz	
		1	2	1	2	1	2	1	2
Ustyurt, Shimoliy Qoraqum	1,4	1,0	2,0	0,5	1,0	0,5	1,2	0,7	1,5
Orol	2,3	1,3	2,8	0,5	0,9	0,8	1,6	0,8	1,3
Quyi Amudaryo	5	1,0	2,7	0,2	0,6	0,5	1,0	0,4	0,6

⁴⁷ В.Е.Чуб «Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики Узбекистан», 2000 й.

Qizilqum	6-8	1,0	2,5	1, 0	1,3	0,4	0,9	0,2	0,5
	9-10	1,0	2,5	0, 1	0,2	0,2	0,7	1,6	2,2
Sandiqli	11	1,1	1,9	0, 1	0,2	0,1	0,3	0,3	1,4
Chirchiq-Ohangaron	12-14	0,7	1,7	0, 2	0,4	0,4	0,8	0,6	1,9
O'rta Sirdaryo	15-17	0,5	0,5	0, 1	0,3	0,3	0,7	0,4	1,1
	18-19	0,6	21,2	0, 2	0,4	0,1	0,2	0,3	0,7
Farg'ona	20-26	0,7	1,6	0, 3	0,8	0,6	1,0	0,7	2,0
Zarafshon	27-29	0,4	1,0	0, 4	1,0	0,4	1,0	0,6	0,9
Qashqadaryo	30-31	0,5	1,2	0, 6	1,4	0,3	0,8	0,7	1,6
Surxondaryo	32,33	0,6	1,5	0, 1	0,4	0,2	0,2	0,2	0,6

Izoh: okruglar (rayonlar nomeri): 1-Ustyurt, 2,3-Orol, 4-Shimoliy Qoraqum, 5-Quyi Amudaryo, 6-10-Qizilqum, 11-Sandiqli, 12-14-Chirchiq- Ohangaron, 15-19-O'rta Sirdaryo, 20-26-Farg'ona, 27-29-Zarafshon, 30-31-Qashqadaryo, 32-33-Surxondaryo.

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, cho'l va chala cho'l yaylovlari, Quyi Amudaryoning sug'oriladigan dehqonchilik rayonlari hamda Chirchiq-Ohangaron agroiqlimiy rayonlar guruhi uchun sezilarli darajadagi qishki isish xosdir. Bahorgi isish esa respublika shimolidagi yaylovlarda va Qizilqum okrugi rayonlari hamda Zarafshon va Qashqadaryo okrugining sug'orma dehqonchilik rayonlarida namoyon bo'ladi. Yozgi isish shimoliy cho'l yaylovlari, Quyi Amudaryodagi sug'oriladigan yerlar va Farg'ona, Zarafshon hamda Qashqadaryo okruglari (1-8, 12-14, 30-31) ning sug'oriladigan rayonlari uchun xosdir.

Respublika agroiqlimiy resurslarining xilma-xilligi, ularning yillararo o'zgaruvchanligi va iqlimning mumkin bo'lgan o'zgarishlari bilan bog'liq holda havo haroratining taxmin qilinayotgan o'sishi, ularning qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligiga har tomonlama ta'sirini hisobga olishni talab etadi.

Atrof muhitda karbonat angidrid konsentratsiyasining ortishidan kelib chiqadigan bevosita effekt ko'pgina qishloq xo'jaligi ekinlarining o'sishi va hosildorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'simliklar vegetatsiyasining barcha qulay sharoitlari bilan bir qatorda karbonat angidrid gazi konsentratsiyasining ikki marta ko'payishi jo'xori, paxta, tariq, sabzavot ekinlari hamda bug'doy, sholi, arpa, suli hosildorligini 1% dan 10% gacha oshirishi kuzatilgan.

Karbonat angidrid gazi konsentratsiyasining o'sishi ayrim noqulay sharoitlarda, masalan, nam yetishmasligida ham, ekinlar mahsuldorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga qurg'oqchilikka uchragan lalmikor dehqonchilikda hosildorlikning yillararo tebranishi ham kamayishi mumkin. Lekin karbonat angidrid gazi konsentratsiyasining o'sishi sharoitida ekinlarni parvarishlash, tuproqni zarur moddalar bilan to'yintirish hosildorlikning yanada yuqori darajada bo'lishini ta'minlaydi. Barcha qishloq xo'jalik ekinlari uchun hosildorlikning eng yuqori darajada ortishi o'rtacha 20 - 40 % ga yetishi mumkin.

Iqlimiy ssenariyalarga ko'ra, yozgi haroratning o'sishi uncha katta emas, lekin qishloq xo'jaligi ekinlarini parvarishlashda noqulay hisoblangan o'ta issiq kunlar soni ortishi mumkin.

O'zgidrometga qarashli Hidrometeorologiya ilmiy tekshirish instituti olimi A.X.Abdullaevning (1997) ma'lumotlaridan ma'lumki, maksimal havo haroratining 40°C yuqori bo'lishi tropik va mo'tadil mintaqalarda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda, ayniqsa, ularning gullash davrida noqulaylik keltirib chiqaradi. Havo haroratining 25°C dan yuqori bo'lishi karamga, 27-29°C dan yuqori bo'lganda kartoshkaga, 35-40°C - pomidorga, 39-40°C dan yuqori bo'lishi esa poliz va texnika ekinlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Havo haroratining 25°C dan yuqori bo'lgan kunlar sonining 10 - 30 kundan 50-70 kunlarga ortishi karam hosildorligini 10-55 % ga kamaytiradi. 35-40°C haroratli kunlar sonining 10 dan 50-80 kungacha ko'payishi pomidor hosildorligini 10-50 % ga kamaytiradi. Poliz ekinlari uchun havo haroratining 40°C dan yuqori bo'lgan kunlar sonining 5 dan 25 gacha ortishi, hosildorlikni 9-42 % ga kamaytiradi.

Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida 30°C dan yuqori harorat kuzatilgan kunlar sonining me'yorga nisbatan 15 dan 30 kungacha ortishi, paxta hosildorligini 9-22 % ga, qolgan paxta yetishtiruvchi rayonlarda esa 0-8 % ga kamaytiradi.

O'zbekistonda iqlimning mintaqaviy o'zgarishi ekstremal ob-havo hodisalar sonining ortishiga turtki bo'ladi, ya'ni qurg'oqchilik davrlari va yozgi yuqori darajalarning ortib ketishi, suv resurslarining shakllanish rejimi, yerlarning degradatsiyasi (buzilish) holatlari bularga misoldir. (Iqlimning o'zgarishi to'g'risidagi BMTning Xadli Konvensiyasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Birinchi Milliy axboroti, 1999).

Iqlim prognozlari shuni ko'rsatmoqdaki, mintaqada: viloyatlar bo'yicha farqli 2050-yilga kelib o'rtacha bir yillik 1,9-2,4 °C darajaga oshadi, eng ko'p isish darajasi qishgi va bahorgi davrlarga to'g'ri keladi; yog'ingarchilikning o'rtacha bir yillik soni 15-18 foizga ortadi, bu davr ko'proq yoz paytiga to'g'ri keladi; havo darajasining oshishi bilan bog'liq bo'lgan qishloq xo'jalik ishlab chiqarilishining yomonlashuvi va yanada xavfli shart-sharoitlari sababli

qishloq xo‘jalik ekinlarining evapotranspiratsiyasi oshishi vujudga keladi; Orol dengizi havzasida prognoz qilinayotgan suv yetishmovchiligini bosqichma-bosqich o‘rishiga olib keladi. Shuningdek, quyidagilar prognoz qilinmoqda: suvga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi natijasida hamda Amudaryo va Sirdaryo daryolaridan suvni kafolatli olib qolinishi hajmining qisqarishi holatida suvning taqchilligi 500 foizdan ortib ketib, 2005-yildagi 2 km³ dan 2050- yilga kelib 11-13 km³ ga yetadi; natijada ayniqsa shimoliy tumanlarda vegetatsiya davrining cho‘zilishi, bu o‘z navbatida qishloq xo‘jalik ekinlarining yangittan ekilishi uchun imkoniyatlar berishiga olib keladi (Iqlimning o‘zgarishi to‘g‘risidagi BMTning Hadli Konvensiyasi bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining Ikkinchi Milliy axboroti, 2008).

Iqlimning o‘zgarishi – bu nafaqat istiqbolning, balki bugungi kunning ham muammosidir. Zamonaviy dehqonchilik strategiyasi mazkur stress holatlarining vujudga kelishini hisobga olishi kerak. O‘zbekistonda tuproqdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, iqlim o‘zgarishi sharoitlarida tabiiy resurslarni muhofaza qilish hamda oqilona foydalanishning umumiy muammolarida alohida o‘rin tutadi. Tuproq resurslari maydoni va sifati jihatidan chegaralangan. Ularning zamonaviy holati xavotirga soladi, chunki oxirgi 30-50 yilda tuproq, gumus va oziqlanish elementlari bilan birlashib ketgan, sho‘rlanishga, suv va shamol eroziyasiga uchragan, og‘ir metallar, ftoridlar, agroximikalar bilan ifloslangan.

Respublikamiz hududlarining 76 foizi kenglik tuproq-iqlim zonasi tizimidagi cho‘l mintaqasiga kiradi, ushbu mintaqada sur- qo‘ng‘ir, taqir tuproqlar va taqirlar, qumli cho‘l tuproqlari, sho‘rhoklar va gidromorf tuproqlar tarqalgan. Ushbu hududlarda qurg‘oqchilik, cho‘llanish va sho‘rlanish xavfi ortib boradi, kuchli issiq, qurg‘oqchilik va suv yetishmovchiligi kuzatiladi, natijada ekin unumdorligi pasayib ketadi. Shuningdek, mamlakatimiz hududlarining 23,4 foizini balandlik mintaqalari tashkil etadi va bu yerda – och tusli, tipik va to‘q tusli bo‘z tuproqlar, karbonatli, tipik va ishqorsizlangan tog‘ jigarrang, tog‘ qo‘ng‘ir, qo‘ng‘ir-o‘rmon, och tusli qo‘ng‘ir, o‘tloqi-dasht tuproqlar, shuningdek balandlik mintaqalarining gidromorf tuproqlari tarqalgan.

Mazkur zonada mevali ekinlar uchun sovuq urishi xavfi, qurg‘oqchilik xavfining yuqoriligi, qor erishining tezligi va o‘zgarishi davrining ortishi eroziya yoki sel urishi holatlariga olib kelishi mumkin. Shu bois, bu mintaqada tuproq unumdorligini oshirishga qaratilgan muhim vazifalardan biri tuproq eroziyasiga qarshi kurashish muammolari hisoblanadi.

Tayanch iboralar

Global iqlim o‘zgarishlari, Markaziy Osiyo taraqqiyoti, Orolbo‘yi mintaqasidagi ekologik fojia, tabiiy iqlim o‘zgarishlari, Hadli Konvensiyasi, Iqlim prognozlari, inson omili ta’siri, suvning taqchilligi, qor erishining

tezligi, tuproq eroziyasi, qurg'oqchilik, sel urishi.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Global iqlim o'zgarishlari Markaziy Osiyo hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga qanday ta'sir etmoqda ?
2. Global iqlim o'zgarishlari va uning Markaziy Osiyo taraqqiyotiga ta'siri va xavf-xatari nimadan iborat ?
3. XXI asrning eng asosiy muammolaridan iqlimning global o'zgarib borishi va uning Atrof muhitga ta'sirini qanday baholaysiz ?
4. Tabiiy iqlim o'zgarishlarini bilish inson faoliyatiga qanday ta'sir etadi ?
5. O'zbekiston va unga tutash hududlarda iqlim o'zgarishining oqibatlarini qanday baholaysiz ?
6. Orolbo'yi mintaqasidagi ekologik fojiani bartaraf etish borasida olib borilayotgan islohotlar nimadan iborat ?
7. Orolbo'yi mintaqasida ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni qanday baholaysiz?

XVII BOB. “YASHIL ENERGETIKA”NING RIVOJLANISHIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR O‘ZBEKISTONDA “YASHIL ENERGETIKA”NI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

17.1. “Yashil” energetika — mamlakatimiz taraqqiyotida muhim omil, Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda qayta tiklanadigan energiya manbalarining o‘rni.

17.2. Energiya xavfsizligi.

17.3. Tiklanadigan energiya manbalarining hozirgi holati va O‘zbekistonda “yashil energetika” ni rivojlantirish istiqbollari.

17.1. Yashil” energetika — mamlakatimiz taraqqiyotida muhim omil, Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda qayta tiklanadigan energiya manbalarining o‘rni

Bugun insoniyat yangi tahdidlar oldida turibdi. Yer shari aholisi muttasil ko‘payishda davom etyapti, tabiiy resurslar zaxirasi esa shiddat bilan qisqarmoqda. Bu esa dunyo mamlakatlarini tang ahvolga solib qo‘yayotir. Shu bois dunyo bo‘yicha katta kuch bilan yashil energetik (qayta tiklanuvchi energiya manbalari) tizimiga o‘tishga urg‘u berilmoqda. Buning ikki muhim asosiy sababi bor. Avvalo, sal ilgariroq aytib o‘tilganidek, dunyo miqyosida energiya hosil qiladigan manbalar tugab boryotgani bo‘lsa, ikkinchi sababi atmosferaga zararli chiqindi gazlar chiqarilishi hisobiga havoning keskin ifloslanishi va global iqlim muammolari vujudga kelayotganidir.

Ekspertlar vaziyatni o‘nglash uchun jahon iqtisodiyotida “yashil taraqqiyot” tamoyillarini joriy etish zarurligini ta’kidlamoqda. Mazkur yondashuv BMT Barqaror taraqqiyot maqsadlarida ham o‘z ifodasini topgan. Bu borada yurtimizda ham davlatimiz rahbari boshchiligida jiddiy islohotlar olib borilayotir.

Ma’lumki, 2019 yilda O‘zbekiston “Yashil iqtisodiyot”ga o‘tish strategiyasini qabul qildi. Unda yaqin o‘n yilda mamlakatda uglerod sarfini keskin kamaytirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ekologik toza va resurs tejankor texnologiyalarni joriy etish, qayta tiklanuvchi, samarali energiya manbalaridan keng foydalanish ko‘zda tutilgan.

Tadqiqotlardan ma’lum bo‘lishicha, O‘zbekiston uglevodorod energiyasi — neft, gaz, ko‘mirdan foydalanish hisobiga har yili yalpi ichki mahsulotning kamida 4,5 foizini yo‘qotmoqda. Qolaversa, mamlakatdagi energiya ishlab chiqaruvchi quvvatlarning salkam yarmi eskirgan. Ularni tiklash yoki modernizatsiyalash katta mablag‘ni talab qiladi. Buning o‘rniga ham iqtisodiy, ham ekologik jihatdan samarali bo‘lgan “yashil energetika”ga o‘tish ming chandon afzal. Zero, butun dunyo shu yo‘lni tanlayapti.

E’tiborlisi, O‘zbekiston Markaziy Osiyo davlatlaridan birinchi bo‘lib mazkur harakatga qo‘shildi. Mohiyatan olib qaraganda, ikki yil avval qabul

qilingan “Yashil iqtisodiyot”ga o‘tish strategiyasi yurtimizning “yashil taraqqiyot” sari yuz burganini anglatadi.

17.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2018-2022-yillardagi Issiqlik energiyasi ishlab chiqarish hajmi (ming Gkal)

№	Hududlar	2018-y	2019-y	2020-y	2021-y	2022-y
1	O‘zbekiston Respublikasi	29021,4	31965,6	28291,9	26826,4	26111,3
2	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	45	45,6	46	62,9	55,2
3	Andijon viloyati	107,7	115,7	92,8	89,9	0,4
4	Buxoro viloyati	927,1	799,4	841,4	780,4	750,4
5	Jizzax viloyati	143	153	9,5	7,6	7,4
6	Qashqadaryo viloyati	5283	3367,2	3175,6	3214,9	3221,5
7	Navoiy viloyati	4024,9	4105,2	4016,9	4663,3	4813,5
8	Namangan viloyati	114,7	88,7	90,9	73,4	73,4
9	Samarqand viloyati	63,6	91,5	90,6	68,5	44
10	Surxondaryo viloyati	75,7	70,4	39	41,4	38,4
11	Sirdaryo viloyati	223,8	235,4	276,3	148,4	198,5
12	Toshkent viloyati	3817,7	3669,6	4063,4	2248,2	3617,8
13	Farg‘ona viloyati	2145,7	6211,1	1835,1	1744,9	1257,6
14	Xorazm viloyati	181,2	217	166,9	194	137
15	Toshkent shahri	11868,3	12795,9	13547,5	13488,5	11896,3

2024-yil statistik ma’lumotlari asosida tayyorlangan

Joriy yilning 27 dekabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “yashil energetika” sohasidagi yirik qo‘shma loyihalarni ishga tushirishga bag‘ishlangan tantanali marosimda ishtirok etdi.

Unda davlatimiz rahbari mamlakatda “yashil energetika”ni rivojlantirishning 2030 yilgacha strategik dasturi haqida muhim mulohazalarni bildirdi.

Qayd etilganidek, biz sohani isloh etishni, birinchi galda, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki hamda Osiyo infratuzilmaviy investitsiyalar banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining yetakchi ekspertlari bilan maslahat qilishdan boshladik. Ayni chog‘da bir qator qonun hujjatlariga o‘zgartirishlar kiritish va yangi qarorlarni qabul qilish orqali energetika tarmog‘ida bozor tamoyillariga asoslangan mustahkam qonunchilik bazasi yaratildi. Sohada ma’muriy-buyruqbozlik mexanizmlari va monopoliyadan voz kechib,

zamonaviy boshqariladigan ochiq va shaffof tizimga o'tildi. Xususiy sektor va xorijiy kompaniyalarning kirib kelishi uchun qulay imkoniyatlar yaratildi.

Energetika vazirligi, shuningdek, har bir yo'nalish bo'yicha mas'ul va javobgar bo'lgan yangi tashkilotlar tuzildi.

Ilk bor 100 foiz to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobidan Karmana va Nurobod tumanlarida 2 ta quyosh stansiyasi ishga tushirilib, shu kunga qadar 1 milliard kilovatt soat "yashil" elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

Shu sa'y-harakatlarning mantiqiy davomi sifatida mamlakatimiz tarixida yana bir yorqin sahifa ochildi. Ya'ni umumiy quvvati ikki ming to'rt yuz megavatt bo'lgan oltita yirik quyosh va shamol stansiyalari tarmoqqa ulanmoqda. Jumladan, O'zbekistonning yaqin do'sti, keng qamrovli hamkori bo'lgan Birlashgan Arab Amirliklarining "Masdar" kompaniyasi tomonidan Jizzax, Samarqand va Surxondaryo viloyatlarida 3 ta quyosh elektr stansiyasining birinchi bosqichi barpo etildi.

Bundan tashqari, ushbu nufuzli kompaniya tomonidan Tomdi tumanida barpo etilayotgan zamonaviy shamol stansiyasining 100 megavatti ishga tushirilmoqda. Qolaversa, "Gezhouba" kompaniyasi bilan Buxoro va Qashqadaryo viloyatlaridagi quyosh stansiyalarining dastlabki 400 megavattli generatsiyasi boshlanadi.

Eng e'tiborli jihati shundaki, ushbu barcha loyihalar davlat-xususiy sheriklik asosida, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobidan amalga oshirildi.

Umumiy qiymati 2 milliard dollarlik bu loyihalar hisobidan yiliga 6 milliard kilovatt soat elektr ishlab chiqarilib, ikki milliard kub metr tabiiy gaz tejaladi. Ayni chog'da 2 million xonadon uzluksiz va kafolatli elektr energiyasi bilan ta'minlanadi. Sanoat va xizmatlar sohasida esa 4 milliard dollarlik qo'shilgan qiymat yaratiladi.

Bizning strategik sherigimiz va yirik savdo hamkorimiz bo'lgan Xitoy ishtirokidagi loyihalar ilgari tajribada kuzatilmagan qisqa muddatda – 9 oy ichida ishga tushirilganini alohida mamnuniyat bilan ta'kidlash zarur. Gap shundaki, jahonda ishlab chiqarish zanjiri va logistika bilan bog'liq muammolar kuchayib borayotganiga qaramasdan, biz bu borada "Goldwind", "Sungrow", "Jolywood", "Longi" kabi kompaniyalar bilan samarali ish olib bormoqdamiz.

Biz nima uchun "yashil energetika" rivojiga bu qadar katta rag'bat va e'tibor qaratyapmiz? Chunki, biz, eng avvalo, 2030 yilga borib sanoat hajmini ikki karra oshirishni, metallurgiya, neft-kimyo va mashinasozlik kabi sohalarni sifat jihatdan mutlaqo yangi darajaga ko'tarishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganimiz. Umumiy qiymati 150 milliard dollarlik 500 dan ziyod yirik sanoat va infratuzilma loyihalarini amalga oshirishni ko'zlayapmiz.

Bu ulug‘vor niyatlarimizga erishish uchun bizga kafolatli va barqaror energiya resurslari suv va havodek zarur. Hisob-kitoblarga ko‘ra, kelgusi olti yilda mamlakatimizda elektr energiyasiga bo‘lgan talab hozirgi 83 milliarddan 120 milliard kilovatt soatga o‘sishi kutilmoqda.

Buni, birinchi galda, qayta tiklanadigan energiya hisobidan qoplaymiz.

Ikkinchidan, global muammoga aylangan iqlim o‘zgarishining salbiy ta‘sirini yumshatish bo‘yicha tinimsiz izlanyapmiz. Xalqaro sammitlarda muhim taklif va tashabbuslarni faol ilgari suryapmiz. Yaqinda Dubayda BMTning Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konferensiyasi doirasida dunyo mamlakatlari “yashil” generatsiyani uch barobar oshirishga kelishib oldi.

O‘zbekiston bu tashabbusni to‘liq qo‘llab-quvvatlaydi va 2030 yilgacha “yashil energetika” manbalarini 27 gigavattga yetkazish uchun faol investitsiya siyosatini izchil davom ettiradi.

Uchinchidan, mamlakatimizda “yashil energetika” bo‘yicha nihoyatda ulkan salohiyat mavjud. Yaratganning o‘zi bergan bu buyuk imkoniyatdan unumli foydalanib, uni xalqimiz manfaatlariga yo‘naltirishimiz zarur.

Sohani rag‘batlantirish maqsadida quyosh panellari o‘rnatishga imtiyozli kredit va subsidiyalar ajratish, ishlab chiqarilgan elektr energiyasini kafolatli sotib olish bo‘yicha “Quyoshli xonadon” tizimini yo‘lga qo‘ydik. Shu yilning o‘zida yurtimizda 50 ming xonadon va tadbirkorlar tomonidan quyosh panellari o‘rnatildi. Mamlakatimizda 7 milliondan ortiq uy-joylar borligini hisobga olsak, bu investorlar uchun katta bozor yaratishini alohida qayd etmoqchiman.

To‘rtinchidan, hozirgi kunda global miqyosda “yashil” energiyadan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga alohida ustunlik berilmoqda. “Yashil energiya” sertifikatini keng joriy qilinmoqda.

O‘zbekiston kelgusida aniq reja va qat’iy sa’y-harakatlar orqali “yashil energiya”ni Osiyo va Yevropa mamlakatlari bozoriga ham yetkazib berish bo‘yicha dastlabki qadamlarni tashlayapti.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, davlat rahbari yuqaridagi loyihalarni bajargan va unda ishtirok etgan hamkor davlatlar va kompaniyalarga xalqimiz nomidan minnatdorlik bildirdi. Shu bilan birga, xorijiy hamkorlarni “yashil energetika” sohasidagi butlovchi va ehtiyot qismlar ishlab chiqarishda mahalliy korxonalar bilan yaqin kooperatsiya aloqalarini yanada kuchaytirishga chaqirdi.

Prezidentimiz o‘z ma’ruzasi yakunida mazkur chora-tadbirlarni izchil davom ettirib, raqobatli bozor mexanizmlariga bosqichma-bosqich olib borish, xususan, bu yo‘lda yaqinda energetika bozori regulatorini tashkil etish bo‘yicha muhim qarorni qabul qilinganligini, hozir yurtimizda 9 gigavattli 22 ta quyosh va shamol elektr stansiyalarini qurish loyihalari ustida jadal ish olib borilayotganligini, shu bilan birga, yangi generatsiya quvvatlarini yetkazish

uchun infratuzilmani yanada yaxshilashga alohida urg‘u berilajagini alohida ta’kidlab o‘tdi.

17.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2018-2022-yillardagi abonentlar tomonidan elektr energiya iste’moli hajmi (million kVt soat)

№	Hududlar	2018-y	2019-y	2020-y	2021-y	2022-y
1	O‘zbekiston Respublikasi	60744,8	54174,8	53839,8	56268,9	59109,3
2	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	1578,3	1690,1	1372,9	1470,2	1508,4
3	Andijon viloyati	3975,4	2627,3	3479,5	3945,1	4047,2
4	Buxoro viloyati	3338,8	2437	3112,9	3444,7	3540,5
5	Jizzax viloyati	2177,8	1924,4	1768,6	2071,4	2025
6	Qashqadaryo viloyati	5561,3	5594,6	5169,2	5566,3	5800,5
7	Navoiy viloyati	7431,4	8775,3	7920,8	7216	6648,8
8	Namangan viloyati	3898,9	3099,1	3597,3	3953,3	4055,1
9	Samarqand viloyati	4425,8	2769,7	4130,1	4603,3	4795,9
10	Surxondaryo viloyati	5653	2364,3	2633,5	2861,8	2737,7
11	Sirdaryo viloyati	1455,1	1748,9	1283,2	1447,6	1445,3
12	Toshkent viloyati	8868,5	9253,6	7358,5	6089,1	8319,9
13	Farg‘ona viloyati	4965,3	4591,8	4787,7	5319,7	5369
14	Xorazm viloyati	1799,3	1765,7	1558,5	1819,6	1903,8
15	Toshkent shahri	5615,8	5532,9	5667,2	6460,7	6912,1

Izoh 2024-yil statistik ma’lumotlari asosida tayyorlangan

Umuman olganda, mamlakatda aholi soni va daromadlari ko‘paymoqda. Bunday sharoitda, turgan gapki, energetika resurslariga bo‘lgan talab ham ortadi. “Yashil iqtisodiyot”ning muhim komponenti qayta tiklanadigan energiya manbalarini yaratish va foydalanish hisoblanadi. Bu jihatdan O‘zbekistonning salohiyati ancha yuqori. Xalqaro moliyaviy institutlarning hisob-kitobiga qaraganda, respublikada muqobil energiya (ayniqsa, quyosh energiyasi)ning yillik zaxirasi 270 million tonna shartli yoqilg‘i ekvivalentiga teng. Bu real ehtiyojimizdan uch karra ko‘pni tashkil etadi. Boz ustiga, “yashil energetika” sohasidagi loyihalarni amalga oshirish O‘zbekistonda yaqin o‘n yilda qayta tiklanadigan energiya manbalari ulushini 3 barobardan

ziyodga ko‘paytirish imkonini beradi. Bu iqtisodiyotimiz uchun mislsiz foyda keltiradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mamlakatning “yashil energetika”ga jadallik bilan o‘tishi, avvalo, mintaqada ekologik muvozanatni ta‘minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining energiyaga bo‘lgan ehtiyojini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Odatda iqtisodiy va ekologik inqirozlar bir xil manbalardan kelib chiqadi va bir-biriga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Chunki hozirgi iqtisodiy model ekotizimlarni hisobga olmagan holda, Atrof muhit va jamiyatga olib keladigan oqibatlarni o‘ylamasdan qisqa muddatli foyda olishga intilmoqda. Globallashuv sharoitida duch kelayotgan muammolarga javoban, iqtisodiyotda yangi tendensiya paydo bo‘ldi. Bu birinchi o‘n yillikda yuzaga kelgan inqiroz, ya‘ni bozor iqtisodiyotidagi muvaffaqiyatsizliklari tufayli iqtisodiy paradigma duch kelingan sun‘iy xavflar tufayli qo‘llab quvvatlangan yashil iqtisodiyotdir.

Ushbu yangi iqtisodiy tafakkur so‘ngi yillarda jahonhamjamiyati rivojlanishiga to‘sqinlik qilgan turli inqirozlarni hal qilish strategiyalarini izlaydi. Masalan, iqlim o‘zgarishining oqibatlari, oziq-ovqat taqchilligi, qashshoqlikka qarshi kurashning sustligi BMT ning YUNESFning dasturi Atrof muhitni muhofaza qilish dasturi orqali hissa qo‘shgan yashil iqtisodiyot konsepsiyasini belgilashda muhim omillardir.

Rio 20 sammitida “Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi 1992-yilda Rio- de-Janeyroda shakllantirilgan barqaror rivojlantirishning umumiy siyosiy ustuvorligiga, markaziy elementi tarkibiy iqtisodiy o‘zgarishlar bo‘lgan aniq, ko‘p o‘lchovli strategiyada o‘zgarish yaratishga harakatlar boshlandi. Amaldagi energetika resurslari tarmoqlaridan to‘liq uzib qo‘yilgan yashash uchun mo‘ljallangan joylarda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanuvchi shaxslar uch yil muddatga jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘idan, yer solig‘idan ozod etiladi⁴⁸.

Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan faqat yetakchi mamlakatlarda foydalanish mumkin yoki qayta tiklanadigan energiya iqtisodiy jihatdan foydasiz, rivojlantirish esa faqat ekologik muammolarni hal qilish maqsadida deb paydo bo‘lgan noto‘g‘ri qarashlarni o‘zgartishga, ikkilamchi chiqindi va energiya resurslarning imkoniyatini to‘g‘ri foydalanishda juda muhimdir. Bugungi kunda energiya tejamkorligini oshirish, ekologik toza, noan‘anaviy va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish ko‘lamini yanada kengaytirish tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan unumli foydalanish yer osti boyliklari va zaxiralarini tejash barobarida Atrof muhitga chiqarilayotgan zararli gazlarning miqdorini kamaytirish imkonini

⁴⁸ Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to‘g‘risida” gi qonun 22.052019-y. Energiya manbalaridan

beradi. Shu boisdan butun dunyo iqtisodiyotining turli sohalarida muqobil energiya manbalaridan foydalanishga katta e'tibor qaratilyapti. Shularni inobatga olgan holda so'ngi yillarda respublika sanoat tarmoqlariga "yashil iqtisodiyot" tizimini joriy qilish, ijtimoiy sohalarida energiya samaradorligini oshirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, innovatsion taraqqiyotni jadallashtirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarida - organik chiqindilar (hayvonlar ekskrementlari, maishiy chiqindilar, o'rmon xo'jaliklari o'simlik qoldiqlari va shahar oqova suvlaridan foydalanish tufayli olinadigan energiya), daryolar, suv omborlari va irrigatsiya kanallarining gidroenergetika salohiyati, quyosh, shamol energiyasi, suvning ko'tarilishi va okean to'liqlari energiyasi, geotermal energiya kabi energiyaning muqobil turlarida o'z ifodasini topgan.

17.3-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2018-2022-yillardagi Elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi (million kwt soat)

№	Hududlar	2018-y	2019-y	2020-y	2021-y	2022-y
1	O'zbekiston Respublikasi	62896,6	63531,6	66500,7	71364,6	74269,3
2	Qoraqalpog'iston Respublikasi	3855,9	3786,1	4392,4	5233,9	5373,9
3	Andijon viloyati	769,5	623,6	372,6	489,2	791,4
4	Buxoro viloyati	6,5	5,5	6,2	7,4	1578,3
5	Jizzax viloyati	0	0	0	0	0
6	Qashqadaryo viloyati	13860,2	13052,3	9770,7	13349,7	8499
7	Navoiy viloyati	8249,3	9786,3	11776,8	11117,5	11541,6
8	Namangan viloyati	0	456,1	5624,6	7083,9	6694
9	Samarqand viloyati	75,2	80,2	73,5	70	38,8
10	Surxondaryo viloyati	87,7	51,1	82,4	180,8	232,3
11	Sirdaryo viloyati	16189,1	14974,5	15249,1	16139,1	16991
12	Toshkent viloyati	18991,1	19470	18228	16653,4	19570,8
13	Farg'ona viloyati	286,2	251	264,4	395,8	393,7
14	Xorazm viloyati	136,3	564,1	209,5	162,9	651,7
15	Toshkent shahri	384,1	399,1	433,5	480,6	1912,2

Izoh 2024-yil statistik ma'lumotlari asosida tayyorlangan

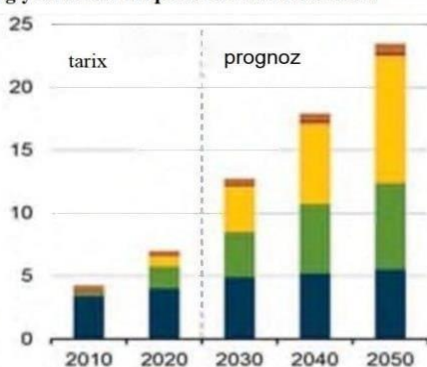
Nazariy jihatdan olib qaraganda, qayta tiklanadigan energiya manbalari ulardan keng ko'lamda foydalanish, birinchi navbatda ekologik halokatlarni

oldini olish bilan katta imkoniyatlar yaratadi. Ammo qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish bilan bog‘liq moliyaviy- iqtisodiy xarajatlar bunday energiyani ishlab chiqarish uchun bajarilishi lozim. Ma’lumki, dunyo miqyosidagi antropogen iqlimning global isib ketishi bilan bog‘liq muammoni e’tibordan soqit qilganda ham yaqin kelajakda qayta tiklanadigan energetika imkoniyatlari cheklanganligicha qolaveradi. Bunday qurilmalarni ishlayotgan yetakchi davlatlarda qayta tiklanadigan energiya manbalari katta aholi punkti, tashkilot yoki sanoat korxonasi ehtiyojlariga javob beradigan energiyani muntazam ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan ammo respublikamizda bunday energiya manbalari (makka poyasi dumbuli bilan, bug‘doy boshog‘i va poyasi, ko‘k o‘t va boshqa turdagi o‘simliklar silosi, kartoshka tuganagi) kerakli aholi ehtiyojlarini qoplay olmaydi.

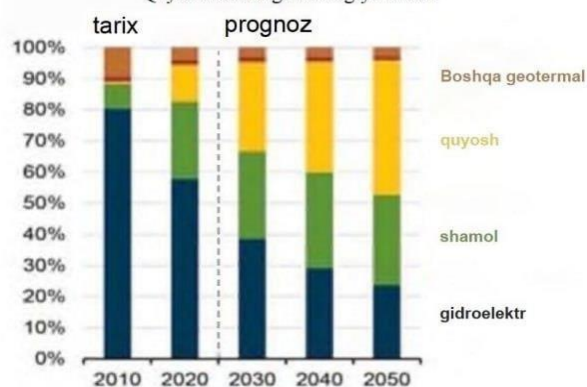
Respublikaning qayta tiklanuvchi energiya manbalariga bo‘lgan shu kundagi ehtiyojda olis va borish qiyin bo‘lgan tumanlarda joylashgan obyektlar uchun kichik hajmdagi energiya ishlab chiqarishni ta’minlashi mumkin yoki an’anaviy energiya manbalari bilan to‘ldirilishini taqozo etmoqda. Bundan tashqari, ko‘plab turdagi qayta tiklanadigan energiya manbalari bilan bog‘liq ekologik sarf-xarajatlar ham ko‘payib borayotganini esdan chiqarmasligimiz kerak. Elektr energiya ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan turli quvvatga ega quyosh fotoelektr tizimlari va shamol generatorlari o‘rnatilgan joylar atrofida salbiy omillarnikamaytirish maqsadida ularni to‘g‘ri loyihalashtirish juda muhim.

Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan jaqon sof elektr energiyasi ishlab chiqarish

Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan jaxon sof elektr energiyasi ishlab chiqarish trillion kiloeatturs

Qayta tiklanadigan energiya ulushi

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini ishlatishdan asosiy maqsad qimmatli resurslar zaxirasini kamaytirmaslik, Atrof muhitning issiqxona gazlari bilan ifloslanishi cheklash. Yer yuzining ifloslanishiga salbiy ta’sirlarni kamaytirish hamda behuda energiyani ishlab chiqarmaslikdir. Shamol va quyosh energiyasidan Yevropa Ittifoqi, AQSH, Xitoy, Hindiston, Yaponiya va Avstraliyadagi iqlim siyosati va quyosh va shamol qurilmalarini

qurish bahosidagi keskin pasayish bilan rivojlanib, rivojlanayotgan mamlakatlarning qayta tiklanadigan energiya quvvatlarini kengaytirishga imkon berdi (17.1-rasm).

Dunyoda qayta tiklanadigan energiya manbalariga tezroq o'tish zaruratini har qachongidan ham dolzarb bo'lmoqda. Ko'mir, neft va gazni yoqish oqibatida iqlimning o'zgarishi dunyo bo'ylab jamiyat, iqtisodiyot va ekotizimlarga zarar yetkazmoqda. Issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirish va iqlim o'zgarishini yengish uchun samarali qayta tiklanadigan energiyaga o'tishdir. Xususan, Shvetsiya 50% qayta tiklanadigan energiyadan foydalangan holda, 2040-yilga qadar 100% qayta tiklanadigan elektr energiyasi ishlab chiqarishni rejalashtirgan. Shvetsiya bunga tabiiy resurslar gidroenergetika va bioenergiya kombinatsiyasidan foydalanish orqali erishgan. Kosta-Rika yetti yil davomida elektr energiyasining 98% ni qayta tiklanadigan manbalardan ishlab chiqaradi. Bu jarayon gidro, geotermal, shamol, biomassa va quyosh energiyasidan foydalanilmoqda. Bundan tashqari ortiqcha energiyani eksport qilishga ham erishgan. Shotlandiya, 2021-yilda elektr energiyaga bo'lgan ehtiyojning 97% dan ortig'ini qayta tiklanadigan manbalar hisobiga ishlab chiqardi. Shuningdek, Islandiya (100%), Norvegiya (98%), Urugvay (98%), Yangi Zelandiya (84%), Germaniya (80%) va Daniya (43%) kabi mamlakatlarda jadal sur'atlarda rivojlanmoqda.

Jahon energetika bozori navbatdagi misli ko'rilmagan global energetika inqirozi zarbasini boshidan kechirmoqda. Energiya bozori pandemiya asoratlari hali o'zini tiklashga ulgurmasdan Rossiya Ukraina mojarosi ta'sirida kuchli bosim ostida qoldi. Bu inqiroz aksariyat mamlakatlarni iqtisodiyotda energiya iste'molini qisqartirish va energiyani tejash borasidagi chora-tadbirlarini qayta ko'rib chiqishga majbur qildi. Energiya iste'molining o'sishi, energiya resurslarining kamayishi va qimmatlashishi, importga bog'liqlilikning kuchayishi, iste'mol tovarlari narxlarining oshishi, Atrof muhitining ifloslanishi, an'anaviy energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bilan bir qatorda tiklanadigan energiya manbalarini o'zlashtirish muammolarni hal etish zaruriyatini keltirib chiqardi (17.4-jadval).

Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va iqtisodiyotning rivojlanish darajasi ko'p jihatdan energiya resurslari zaxiralariga bog'liq. Dunyoda aniqlangan tabiiy energiya manbalari zaxiralari energiya iste'molining hozirgi darajasi saqlanib qolsagina, keyingi 55 yil davomida energiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirish imkonini beradi. Qayd qilish kerakki, dunyo amaliyotida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan keng foydalanish zaruriyati elektr energiyasiga bo'lgan talabning tez o'sishi bilan belgilanadi, bu 2030-yilga nisbatan 2000-yil bilan solishtirganda 2 baravar ya'ni 2050-yilga borib 4-martagacha ko'payadi.

Yaqin kelajakda organik (uglevodorod) yoqilg'ining isbotlangan

zaxiralaridan voz kechish uchun asosiy ko'rsatkich zararli azot va oltingugurt oksidlari, karbonat angidrid, radioaktiv va termal ifloslanish va boshqalar hisoblanadi. Atrof muhitda qayta tiklanadigan energiya oqimlari har doim mavjud bo'lib, yangilanishi mumkin energiya manbalarini rivojlantirish jarayonida mahalliy energiya manbalariga e'tiborni jalb qilish, eng samarali vositalarni ta'minlash zarur.

17.4-jadval

2012-2040-yillarda dunyo energiya iste'molining o'zgarishi⁴⁹

Hududlar	2012-y.	2020-y.	2025-y.	2030-y.	2035-y.	2040-y.	2012-2040-yillarda o'rtacha yillik o'sish sur'atlari
IHTT	238	254	261	267	274	282	0,6
Amerika qit'asi	118	126	128	131	134	138	0,6
Yevropa	81	85	87	90	93	96	0,6
Osiyo	39	43	45	46	47	48	0,6
IHTTga a'zo bo'lmagan mamlakatlar	311	375	413	451	491	533	1,9
Yevropa	51	52	55	56	58	58	0,5
Osiyo	176	223	246	270	295	322	2,2
O'rta Sharq	32	41	45	51	57	62	2,4
Afrika	22	26	30	34	38	44	2,6
Amerika qit'asi	30	33	37	40	43	47	1,5
Dunyo	549	629	674	718	766	815	1,4

Energiyadan samarali foydalanish hisobiga jahon iqtisodiyoti miqyosida 100 mln. terajoulga teng energiya yoki 0,5-1,4 trln. dollar tejaliishi mumkin. XIX-asrdan boshlab energiya ishlab chiqarishning yetakchi manbai hisoblangan qazib chiqariladigan yoqilg'i-energetika manbalari tiklanadigan manbalari hisobiga o'zgarib boradi. 2030-yilga qadar jahonda elektr energiya ishlab chiqarishning 36% shamol va quyosh elektr stansiyalari yordamida amalga oshiriladi. Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar samarasi tufayli jahon iqtisodiyotining energiya sig'imkorligi 2050-yilga qadar 50% ga qisqarishi, yaqin 20 yilda tabiiy resurslarni iste'mol qilish

⁴⁹ https://www.eia.gov/outlooks/ieo/pdf/IEO2021_ChartLibrary_Electricity.pdf

hajmining kamayishi hisobiga 0,9-1,6 trln. AQSH dollar mablag‘ tejalishi mumkin⁵⁰.

Dunyo energiya iste'molining ortib borishi, insoniyatning tabiatga salbiy ta'siri natijasida vujudga kelayotgan ekologik muammolarning keskinlashuvi va jahon energetika balansida tiklanadigan energiya manbalari ulushining jadal sur'atlarda oshishini ta'minlaydi.

17.5-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2018-2022-yillardagi ishlab chiqarilgan elektr, issiqlik, neft, gaz va boshqa energetika turlari hajmi

№	Ishlab chiqarilgan energetika turlari	2018-y	2019-y	2020-y	2021-y	2022-y
1	Issiqlik elektr markazlari va issiqlik elektr stantsiyalarining jami o'rnatilgan quvvati (MWt)	12276,5	14031,9	14620,4	14440,3	15232,3
2	Gidroelektr stantsiyalarining jami o'rnatilgan quvvati (MWt)	1914,9	1907,5	2020,6	2051,9	2225,2
3	Elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmi (Million kVt soat)	62896,6	63531,6	66500,7	71364,6	74269,3
4	Issiqlik energiyasi ishlab chiqarish hajmi (Ming Gkal)	29021,4	31965,6	28291,9	26826,4	26111,3
5	Quyosh elektr stantsiyalari tomonidan ishlab chiqarilgan elektr energiyasi hajmi (Million kVt soat)	0,2	0,1	0,03	49	435,8
6	Shamol elektr stantsiyalari tomonidan ishlab chiqarilgan elektr energiyasi hajmi(million kVt soat)	0	15,5	0	1,2	0
7	Neft qazib chiqarish hajmi (ming tonna)	745,7	698,7	739,4	774,1	787,9
8	Benzin ishlab chiqarish hajmi (ming tonna)	1147	1025,1	1018,7	1128,2	1258,9
9	Elektr stantsiyalarining jami o'rnatilgan quvvati (MWt)	14191,4	15939,4	16643	16493,3	17658,9
10	Dizel ishlab chiqarish hajmi (ming tonna)	1080,8	1030,5	931,5	798,7	894,2
11	Mazut ishlab chiqarish hajmi	143,1	120,9	178	307,9	127,8

⁵⁰ McKinsey Global Institute. Beyond the supercycle: How technology is reshaping resources.february 2017. 19-34.

	(ming tonna)					
12	Tabiiy gaz qazib olish hajmi (million m ³)	61585,5	60711,9	49768,2	53802	51678,4
13	Tabiiy gaz iste'moli hajmi (million m ³)	48343,1	49711	46057,5	51883,9	48563,7
14	Abonentlar tomonidan elektr energiya iste'moli hajmi (million kVt soat)	60744,8	54174,8	53839,8	56268,9	59109,3

Jahonda muqobil energiya manbalariga ko'proq e'tibor qaratishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- tiklanadigan energiya manbalarini o'zlashtirishda ilg'or texnologiyalarni qo'llash hisobiga narx raqobatining o'sishi;
- ushbu sohaning rivojlanishi uchun ijobiy ta'sir etuvchi siyosiy tashabbuslarning ommalashuvi;
- sohani moliyalashtirish uchun qulay investitsiya muhitining yaratilishi energetika va ekologik muammolarni hal qilish masalasi;
- rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida energiyaga bo'lgan talabning ortib borishi;
- barchaga energiyadan foydalanish imkoniyatini yaratish va energiyayetishmovchiligidan qutilish;
- iqlim o'zgarishi oqibatlarini kamaytirish va tabiiy resurslardan foydalanishning samaradorligini oshirish;

17.2. Energiya xavfsizligi

Energiya xavfsizligi — butunjahon, jamiyat, mamlakat, fuqarolar va ular iqtisodiyotining tashqi va tahdid omillari ta'sirida iqtisodiy jihatdan olishi mumkin bo'lgan miqdor ma'lum sifat darajasidagi yoqilg'i-energetika resurslarining kamyob bo'lib, yetishmay qolishidan himoyalangan holatidir. Bu kompleks tushuncha bo'lib, bir necha darajalarga ta'luqli:

- siyosiy energiya xavfsizligi;
- iqtisodiy energiya xavfsizligi;
- texnogen energiya xavfsizligi;

Energiya xavfsizligi shunday shart-sharoitlarni nazarda tutadiki, ularda iste'molchi unga zarur bo'lgan energiyaga, yetkazib beruvchi esa uni iste'mol qiluvchilarga ishonchli foydalana olish imkoniyatiga ega, ya'ni gap nafaqat uzluksiz oqimlar haqida, balki barqaror va oqilona narxlar haqida ham ketyapti. Energiya xavfsizligiga erishish uchun davlatning ma'lum siyosati va maxsus chora-tadbirlarni o'tkazish, hamda tartibga solish mexanizmlardan birgalikda foydalanish talab qilinadi. Energiya xavfsizligi har bir oilani yetarlicha hajmda va maqbul narxlarda energiya mahsulotlari bilan ta'minlanganligidir. Bundan tashqari energiya manbasining xavfsizligi,

yetkazib berish kafolatlari va tranzit ishonchligi, narxlarning spekulativ o'sishiga yo'l qo'ymaslik va h.k.

“Energiya xavfsizligi – bu maqbul narxlarda energiya resurslaridan uzluksiz foydalanish imkoniyatini ta'minlash”.

Yuqorida keltirilgan ta'riflar – bu hozirgi kunda davlatning ichki va tashqi siyosatining eng muhim iqtisodiy va siyosiy muammolarga aylanuvchi energiya xavfsizligining ko'p sonli ta'riflaridan biridir. Xususan, Butunjahon energiya kengashi ekspertlari tomonidan keltirilgan ta'rif esa quyidagicha: mahalliy va import qilinayotgan resurslarning eng qulay narxlar bo'yicha ma'lum vaqt davomida energiyaga o'sib boruvchi ehtiyojniqondirish.

Energiya xavfsizligining har bir ta'rifi, u qaysi iqtisodiy yoki siyosiy kontekstda ko'rib chiqilayotgani bilan bog'liq. Hozirgi zamon dunyosida energiya xavfsizligining muhimligi nafaqat uglevodorod yoqilg'isi zaxiralarining qisqarishi bilan, balki ayrim davlatlar, ko'proq neft va tabiiygaz eksport qiluvchilar tomonidan, o'z siyosiy maqsadlariga erishish uchun energiya resurslarini import qiluvchilarga bosim o'tkazish bilan ifodalanadi.

Siyosiy energiya xavfsizligi. Energiya xavfsizligi davlat, uning subyekti yoki mintaqasining energetik mustaqilligi bilan assotsiatsiyalanadi.

Iqtisodiy energiya xavfsizligi. Energiya xavfsizligi tushunchasiqo'yilgan vazifalarni hal etish imkoniyatini beruvchi energiya resurslariga tariflardan va ularning zaxiralaridan iborat. Oddiy kishilar ongida energiya xavfsizligi yonib turgan lampa va issiq batareya ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Texnogen energiya xavfsizligi. “Har qaysi energetik qurilmalarni ishlatish bilan bog'liq inson, mol-mulk va Atrof muhit uchun xavflarning texnogen tusini” nazarda tutadi. “Energetik qurilmalarning, shu jumladan, ham energiya tejamkor tashkilotlar, ham elektr va issiqlik energiya iste'molchilarining elektr uskuna, issiqlik va atom energetik qurilmalarning inson, mol-mulk va Atrof muhit uchun xavf tusi”. Energiya xavfsizligining mazkur tipi energetika obyektining texnogen xavfiga kompleksli baho berishni o'z ichiga oladi: elektr xavfsizligi va yong'in xavfsizligi, elektr magnit va mexanik xavfsizligi, ekologik va sanoat xavfsizligi, portlash xavfsizligi, radiatsiyaviy, yadro va kimyo xavfsizliklari va h.k.

Texnogen xavfsizligini pasaytirish — bu doimiy ravishda amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarning majmuasidir. “Ekspertlarning bahosiga ko'ra, texnogen halokatlar va avariylarning 70% inson omili bilan bog'liq. Demak, kasb bo'yicha chuqur bilimlarga ega bo'lish - texnogen energiya xavfsizligini ta'minlashning asosiy yo'nalishi”. Hozirgi vaqtda energiya resurslari uchun raqobat keskin oshgan, ular yaqinda tugab qolish haqida bashoratlar paydo bo'ldi. Bular hammasi energiya xavfsizligi muammosini, birinchi navbatda, neft va gaz importidan tobe bo'lgan mamlakatlar uchun eng muhimiga aylantirdi.

Xalq xo'jaligining rivojlanish darajasi energiya iste'moliga bevosita

bog‘liqdir. Hozirgi kunda an‘anaviy energiya manbalaridan, neft, tabiiy gaz va ko‘mir keng ko‘lamda foydalanib kelinmoqda. Ammo bu energiya manbalarining tabiiy zaxirasi kamayib borayotganligi sababli yaqin kelajakda ulardan foydalanish muammolari yuzaga keladi. Shu sababli tabiiy tiklanuvchi, hamda Atrof muhitga zarar keltirmaydigan muqobil energiya manbalaridan oqilona foydalanish jamiyat rivojlanishidagi muhim omillardan hisoblanadi. Bunday energiya manbalari safiga quyosh energiyasi, shamol energiyasi, oqova va suv energiyasi, geotermal energiyalar kiradi. Respublikamizning geografik joylashuv o‘rni va tabiiy iqlimidan kelib chiqib quyoshli kunlarning ko‘pligi e‘tiborga olingan holda quyosh energiyasidan foydalanish xalq xo‘jaligi uchun, ayniqsa markaziy energiya tarmoqlaridan uzoqda joylashgan regionlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya ishlab chiqaruvchilar, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining qurilmalarini ishlab chiqaruvchilar, shuningdek qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasida investitsion, ilmiy-tadqiqot faoliyatini amalga oshiruvchilar uchun qulayshart-sharoitlar yaratish maqsadida davlat tomonidan quyidagicha qo‘llab-quvvatlash amalga oshiriladi:

- qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasida soliq,bojxonaga oid hamda boshqa imtiyozlar va preferensiyalar belgilash;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarining yagona elektr energetikasi tizimiga kafolatli ulanishini ta‘minlash;
- elektr energiyasining yagona xaridori va mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan kelishilgan holda hududiy elektr tarmoqlari korxonalariga qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya ishlab chiqaruvchilardan elektr energiyasini xarid qilish uchun shartnomalar tuzish huquqini berish.

Foydalanilishi qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish samaradorligini salmoqli tarzda oshiradigan qayta tiklanuvchi energiya manbalarining qurilmalarini import qilish chog‘ida yuridik va jismoniy shaxslarga soliqlar hamda bojxona bojlariga doir imtiyozlar berilishi mumkin.Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya ishlab chiqaruvchilar qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini nominal quvvati 0,1 MVt va undan ortiqni o‘rnatganlik uchun mol-mulk solig‘ini to‘lashdan hamda hamda ushbu qurilmalar bilan band bo‘lgan uchastkalar bo‘yicha yer solig‘ini to‘lashdan ular foydalanishga topshirilgan vaqtdan e‘tiboran o‘n yil muddatga ozod etiladi⁵¹.

Amaldagi energetika resurslari tarmoqdan to‘liq uzilib qo‘yilgan yashash uchun mo‘ljallangan joylarda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanuvchi shaxslar egaligidagi mol-mulkka qayta

⁵¹ O‘zbekiston Respublikasi “Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to‘g‘risi” dagiqonuni 21.05.2019. O‘RQ-539-son

tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanilgan oydan e'tiboran uch yil muddatga jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i solinmaydi. Amaldagi energetika resurslari tarmoqlaridan to'liq uzib qo'yilgan yashash uchun mo'ljallangan joylarda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanilgan oydan e'tiboran uch yil muddatga yer solig'idan ozod etiladi. Bugungi kunda mamlakatimizda yashil energetikani rivojlantirish uchun katta miqdorda moliyaviy sarmoya talab etiladi. Energetika Vazirligining ma'lumotlariga ko'ra, so'ngi yillarda umumiy quvvati 2897 megavattga teng quyosh va shamol elektr stansiyalarini qurish bo'yicha xalqaro kompaniyalar bilan qiymati 3 milliard dollarlik to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hisobiga loyihalarga amalga oshirilmoqda. Shuningdek, 2026-yilgacha qayta tiklanadigan manbalardan elektr energiyasining 25 foizini ishlab chiqarish majburiyatini olgan va 2050-yilga borib karbonat angidrid chiqindilarini nolga tenglashtirish bo'yicha o'z oldiga maqsad qo'ygan. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari quvvatini 2026-yilga borib

8 GVga, 2030-yilga borib esa 12 GVga yetkazish strategiyasi ishlab chiqilgan. Natijada 2030-yilgacha 30 foiz elektr energiyasi qayta tiklanadigan manbalar hissasiga to'g'ri keladi.

Joriy yilda 62,4 mlrd.kVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilishiga qaramay elektr energiya defitsiti yiliga 6-7 mlrd kVt yoki 10-15 foizni tashkil etmoqda. Yana 10 yil ichida yillik ehtiyoj 110-112 mlrd kVtga yetadi. Bu juda jiddiy muammoni bartaraf etish juda dolzarb hisoblanadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, dunyodagi bironta ham davlat energiyaning aynan muayyan bir turiga ixtisoslashmagan. 2022-yil 2-dekabr kuni davlat rahbarining "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori qabul qilindi. Qarorga asosan, 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasida "yashil" iqtisodiyotga o'tish va "yashil" o'sishni ta'minlash dasturi ishlab chiqildi va dolzarb vazifalar belgilab berildi. Mamlakatimizda har yili aholi soni 450-500 mingtaga ko'payib bormoqda. Ekologik toza energetika texnologiyalari esa hozircha ushbu muammoni hal qilishga sezilarli darajada ta'sir ko'rsata olmayapti hamda, texnologiyalar solishtirma qiymatining yuqoriligi tufayli faqat davlat yordami bilan rivojlantirilmoqda.

Bugun yadro energetikasi issiqxona gazlarinig atmosferaga chiqishini kamaytirishga qaratilgan energiya ta'minoti muammosining yechimi sifatida ko'rib chiqilar ekan, ushbu texnologiyaning radiaktiv chiqindilarini ham esdan chiqarmaslik lozim. Ularning ta'siri ming yillargacha cho'ziladi, shuning uchun radiaktiv chiqindilar ishonchli joylarga mustahkam ko'milishi lozim. Yadro energetikasi katta mablag' talab qiladigan tarmoq ekanligini anglab yetish qiyn emas.

Shuningdek, qayta tiklanadigan energiya manbalarinig yana bir

avfzalligi ular uglevodorod resurslarini elektr energiyasini shunchaki yoqib qo‘ya qolmasdan, ularni neft-kimyo sanoatida xomashyo sifatida foydalanish imkonini yaratib, sanoatda va olis joylashgan aholi punktlarini energiya ta‘minotida katta istiqbolga ega. Yashil energetika milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta‘minlash uchun ishlab chiqarishning energiya sig‘imini qisqartirish, enegiya tejovchi texnologiyalar va tiklanadigan energiya manbalarini tatbiq etish orqali mahsulot tannarxini kamaytirishni talab etadi. Energiya tejamkorligi texnikjihatdan amalga oshirilsa bo‘ladigan, iqtisodiy jihatdan asoslangan, ekologik va ijtimoiy nuqtayi nazardan maqbul bo‘lgan hayotimizningodatiy tarzini o‘zgartirmaydigan innovatsion qarorlarni qabul qilish hisobidan energiya resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlaridir.

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida energiya sig‘imkorligini pasaytirish sabablaridan biri yangi texnika va yuqori texnologiyalarning imkoniyatlaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Ushbu imkoniyat o‘z navbatida energiyani tejash va samaradorligini oshirishni mamlakatning ilmiy-texnologik rivojlanish strategiyasida ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida qabul qilinganligi bilan izohlanadi.

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida energetika va Atrof muhit muhofazasi sohasida amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlar shu turdagi jami xarajatlarining 4,5 foizini, Atrof muhitga ajratilayotgan xarajatlar esa 1,7 foizni tashkil etadi. Dunyoda yashil energetikani rivojlantirish tajribasi tahlili, sohani tartibga solishning ma‘muriy, iqtisodiy va axborot dastaklari mavjudligini ko‘rsatmoqda.

1) Ma‘muriy dastaklar. Yashil energetikani rivojlantirish maqsadida qabul qilingan me‘yoriy-huquqiy cheklovva rag‘batlantirishlar hisoblanadi.

2) Iqtisodiy dastaklar. Energetika sohasida narx mexanizmi va iqtisodiy subyektlar faoliyatini o‘zgartirishga xizmat qiluvchi bozor munosabatlari yordamida ishlaydi. Quyidagi iqtisodiy dastaklardan keng foydalaniladi:

- imtiyozli kreditlash dasturlari;
- davlat subsidiyalari va dotatsiya;
- ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari uchun;
- sertifikatlashtirish dasturlari;
- grantlar;
- energiya resurslari narxlarini tartibga solish;

3) Axborot dastaklari. Yashil energetikani ommalashtirishga xizmatqiluvchi markirovka chora-tadbirlardan iborat.

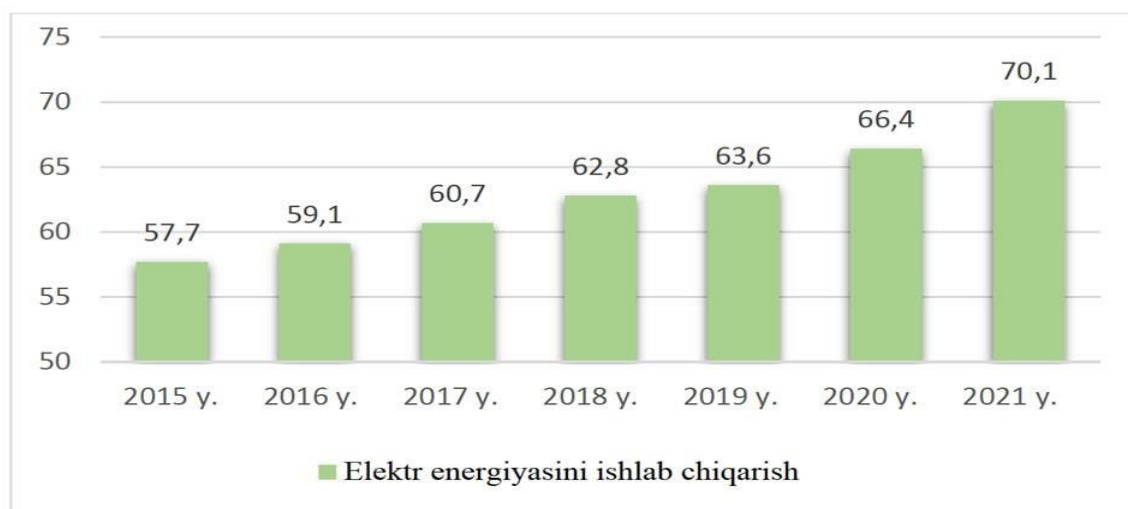
17.3. Tiklanadigan energiya manbalarining hozirgi holati va O‘zbekistonda “yashil energetika” ni rivojlantirish istiqbollari

Aholini elektr energiyasi bilan barqaror ta’minlash O‘zbekistonda energetika sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor vazifalari va yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Ichki energetika bozoridagi mavjud cheklovlarga qaramasdan, hozirda respublika aholisining 100 foizi elektr energiyasidan foydalanish imkoniyatiga ega, O‘zbekiston ushbu asosiy ko‘rsatkich bo‘yicha jahonda yuqori o‘rinlarni egallab kelmoqda. Mamlakatda mavjud energiya ta’minoti tizimini bozor tamoyillarining bosqichma-bosqich joriy etilishi doirasida kengaytirish, yangi energiya manbalarini joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirish imkonini bermoqda. Hukumat tashabbusi bilan energetika sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar institutsional muhitning sezilarli yaxshilanishiga va energetika sohasida qator investitsiya loyihalarini faol amalga oshirishga xizmat qildi.

Aholi tomonidan qayta tiklanadigan energiya qurilmalarini xarid qilishni rag‘batlantirish va ijtimoiy soha obyektlarini keng ko‘lamda “yashil” energiya manbalaridan foydalanishga o‘tkazish bo‘yicha yangi chora-tadbirlar kompleksi amalga oshirilishi O‘zbekistonning “yashil” rivojlanishiga ishonch bilan o‘tishi uchun katta imkoniyatlar yaratdi. Ko‘rilgan chora-tadbirlar natijasida so‘nggi olti yil ichida barqaror energiya ta’minotining texnologik platformasini shakllantirishda ijobiy o‘zgarishlar ro‘y berdi, jumladan, 5 ming MVt dan ortiq yangi quvvatlar ishga tushirildi (oldingi davrga nisbatan 1,5 barobar ko‘p), 45 ming km. elektr tarmoqlari va 13 mingdan ortiq transformator quvvatlari yangilandi (nisbatan 3,5 barobar ko‘p). So‘nggi uch yilda (2019–2021-yillarda) 2,2 GVt hajmdagi yangi quvvatlar ishlab chiqarish bo‘yicha elektr energiyasi ishga tushirildi va buning natijasida elektr stansiyalarining umumiy o‘rnatilgan quvvati 14,1 foizga oshdi. Shuningdek, quvvati 450 MVt bo‘lgan yangi To‘raqo‘rg‘on IESning birinchi bloki, 200 MVt quvvatga ega ikkita quyosh stansiyasi va boshqa energetika obyektlari ishga tushirilishi natijasida jami elektr energiyasi ishlab chiqarish 2019-yildagi hajmi 63,6 milliard kVt/soatdan 2021-yilda 70,1 milliard kVt/soatga oshib, o‘shib 10,4 foizni tashkil qildi. (17.2-rasm)

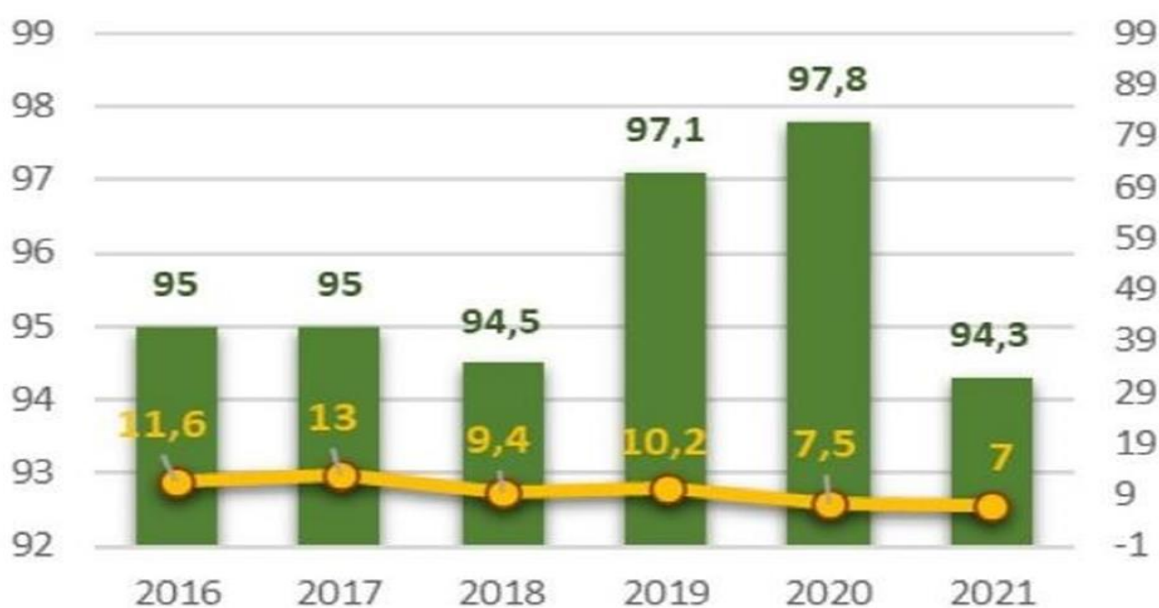
Shu bilan birga, dunyoning ko‘plab mamlakatlarida bo‘lgani kabi, elektr tarmog‘iga ulanish ko‘rsatkichi va elektr energiyasini ishlab chiqarishning nisbatan yuqori darajasi sifat va ishonchlilik parametrlariga mos keladigan energiya ta’minotini, shuningdek toza energiya turlariga talabni tavsiflovchi ko‘rsatkichlarning qiymatlarini kafolatlamaydi. Shu bilan birga, dunyoning ko‘plab mamlakatlarida bo‘lgani kabi, elektr tarmog‘iga ulanish ko‘rsatkichi va elektr energiyasini ishlab chiqarishning nisbatan yuqori sur‘atlari sifat va ishonchlilik parametrlari va qiymatlarga javob

beradigan energiya ta'minotini kafolatlamaydi. energiyaning toza shakllaridan foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar. Jahon banki ekspertlarining xulosalariga ko'ra, energiya ta'minotida cheklovlarni boshdan kechirayotgan uy xo'jaliklarining ulushi kamida 13-20 foizni tashkil qiladi. 17.3-rasm.

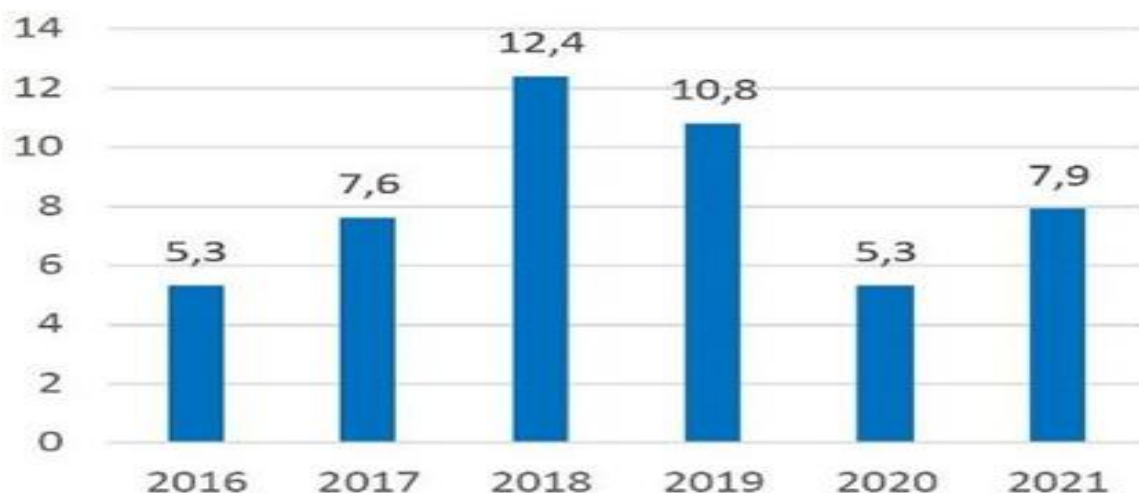
Elektr energiyasi ishlab chiqarishning o'sishi, mlrd. KVt/s.

Elektr energiyasining tez-tez uzilib qolishi va gazning taqchilligi tufayli, asosan, qishloq joylarda deyarli har beshinchi xonadon kam samarali va ifloslantiruvchi yoqilg'i — ko'mir va o'tindan foydalanishga majbur bo'lmoqda, bu esa o'z o'rnida turmush sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Belgilangan maqsadlarga erishish monitoringi ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha ularning qiymatlarining yomonlashuvini ko'rsatdi. Toza yoqilg'idan foydalanadigan aholi ulushi 2019-yildagi 97,1 foizdan 2021-yilda 94,3 foizgacha kamaydi.

17.3-rasm. Qayta tiklanadigan energiya manbalari hisobiga toza yoqilg'i va elektrenergiyasi ishlab chiqarishdan foydaladigan aholining ulushi

Mavjud tendensiyalarni o'zgartirish maqsadida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish bo'yicha kerakli investitsiya loyihalari portfeli shakllantirildi, ularning amalga oshirilishi 2-3 yil ichida ushbu ko'rsatkichni yaxshilash imkonini beradi. Hozirda qayta tiklanadigan energiya manbalarining elektr energiyasi ishlab chiqarishning umumiy hajmidagi ulushi belgilangan maqsadli ko'rsatkichlarga erishilmagan. Umumiy ishlab chiqarilgan elektr energiyasidagi qayta tiklanadigan energiya manbalaridan ishlab chiqarilgan elektr energiyasining ulushi 2019-yildagi 10,2 % dan 2021-yilda 7,0 % gacha kamaydi. Ushbu holat gidroenergetika resurslarini jalb etishning cheklanganligi, quyosh va shamol energetikasining yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan bog'liq (17.3-rasm). Elektr energiyasi ishlab chiqarish tarkibida qayta tiklanadigan energiya manbalarining rolini kamayishi va buning natijasida aholining toza energiya manbalaridan foydalanish imkoniyatlaridan samarali foydalanmasligining omili energiya quvvatlarini rivojlantirishga investitsiya cheklovlarining mavjudligidir.

17.4-rasm. Energetika sohasidagi asosiy vositalarga investisiyalarning umumiy hajmidagi ulushi

Oxirgi uch yilda energetika tarmog'ida asosiy kapitalni rivojlantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar ulushi 10,8 %dan 7,9 %gacha kamaydi (17.4-rasm). Ushbu ko'rsatkichni o'zgartirish uchun investitsiya oqimlarini "yashil" loyihalarni amalga oshirishga va ustuvor yo'nalish sifatida davlat- xususiy sheriklik vositalaridan foydalangan holda qayta tiklanadigan energiya loyihalariga yo'naltirish ko'zda tutilgan.

Energetika quvvatlarini rivojlantirish prognoziga muvofiq, 2030-yilga qadar arzon, ishonchli va zamonaviy energiya ta'minotidan foydalanishga to'liq erishish rejalashtirilgan. Elektr energiyasi ishlab chiqarishni ikki baravarga oshirish natijasida – 120–130 milliard kVt.s. gacha erishish hamda qayta tiklanadigan energiya ulushini – 30 foizgacha ko'paytirish orqali, aholi tomonidan energiya iste'moli hajmini joriy darajaga nisbatan kamida 1,8

barobarga oshirishga erishiladi.

Keyingi qadamlar:

- “yashil” energiyaga va umuman “yashil” iqtisodiyotga o‘tishga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish;
- davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan to‘liq foydalanishni hisobga olgan holda energiya quvvatlarini rivojlantirish dasturini, shu jumladan, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish dasturini samarali amalga oshirish;
- energetika infratuzilmasini modernizatsiya qilish dasturini jadallashtiradigan yangi tarifga izchil o‘tish;
- arzon, ishonchli, barqaror va zamonaviy energiya manbalaridan ommaviy foydalanishni ta’minlash maqsadida aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish;
- mavjud iqtisodiy rag‘batlarga rioya qilgan holda mahalliy energiya tizimlarini rivojlantirishga xususiy sektorni jalb etish orqali, qayta tiklanadigan energiya manbalari asosida ishlab chiqariladigan “toza” elektr energiyasidan uy xo‘jaliklarida foydalanishning salohiyati va imkoniyatlarini to‘liq jalb qilish uchun shart-sharoit yaratish;

energiya tizimini yanada rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini toza elektr energiyasi ishlab chiqarish texnologiyalaridan foydalanish, qayta tiklanuvchi energiya manbalari salohiyatini jalb qilgan holda, ayniqsa, qishloqlarda energiya ta’minoti tizimini yanada rivojlantirish.

O‘zbekiston Respublikasi Energetika Vazirligi qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi maxsus vakolatli davlat organidir. Energetika sohasini isloh qilish maqsadida “O‘zbekenergo” AJda tubdan qayta qurish amalga oshirildi. “O‘zbekenergo” AJ negizida uchta “Issiqlik elektr stansiyalari”, “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” va “Hududiy elektr tarmoqlari” aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etildi.

Ushbu qayta tashkil etishdan maqsad elektr energiyasini ishlab chiqarish, tashish, taqsimlash va sotishni tashkil etishning zamonaviy usullariga o‘tishdir. 2019-yilning may oyida O‘zbekiston Respublikasining “Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish to‘g‘risida” gi shuningdek, “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida” gi qonunlarning qabul qilinishi mamlakat elektr energiyasi sohasidagi loyihalarni amalga oshirishni jadallashtirish uchun huquqiy asos yaratildi. Energetika Vazirligi tomonidan 2019-2023-yillarda O‘zbekiston Respublikasida qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Shuningdek, Energetika vazirligi manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda xalqaro moliya institutlari Jahon banki, Osiyo taraqqiyot bankining texnik ko‘magi bilan mamlakatni 2020-2030-yillarda yoqilg‘i va energiya bilan ta’minlash konsepsiyasi ishlab chiqildi.

O‘zbekistonda iste’mol qilinayotgan elektr energiyasining katta qismi

88,7 fozi issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqariladi. Bunda energiya iste'moli tarkibining o'zagini neft va gaz resurslari tashkil etadi. Tabiiy gaz va neftdan foydalanishning hozirgi darajasi saqlanib qolgan ularning zaxiralari tabiiy gaz va neftga bo'lgan ehtiyojni 20-30 yil davomida qondirishga yetishi mumkin. Agar milliy iqtisodiyotda elektr energiyasiga bo'lgan yillik ehtiyoj hozirgi 60-62 mlrd.kVt/soatdan 2030 yiga borib 110 mlrd. kVt/soatgacha ortishini e'tiborga oladigan bo'lsak, tabiiy neft va gaz zaxiralarining tugash muddati yanada qisqarishi tabiiy.

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishi va aholi ehtiyojlari o'sishi natijasida elektr energiyasiga bo'lgan ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. 2000-yilda bu ko'rsatkich bir nafar maishiy foydalanuvchiga bir oyda 114 kVt/soat elektr energiyasi ishlatgan bo'lsa, oxirgi yillarda bu ko'rsatkich 200 kVt/soatiga yetdi. Bugungi kunda respublikamiz bo'yicha elektr energiyasidan umumfoydalanishda aholi ulushi 26,5 foizga yetgan. Vaholanki, 1990-yilda ushbu ko'rsatkich 13,9 foizga teng edi. Elektr energiyasiga ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar tarkibida tabiiy gaz, mazut, ko'mir ulushi 43 foizga teng. Mamlakat issiqlik elektr stansiyalarida yiliga 17 mlrd.m³ tabiiy gaz sarflanmoqda. Issiqlik elektr stansiyalarida sarflanayotgan gazni qo'shimcha qiymat yaratish (sintetik yoqilg'i, polipropilen olish) jarayonlariga yo'naltirish ijtimoiy (aholi bandligi, atrof-muhit muhofazasi) muammolarini hal etish imkoniyatlarini yanada oshiradi. Qolaversa, O'zbekistonning umumiy energiya tejash salohiyati yiliga 3 mln. tonna neft ekvivalentida baholanmoqda. Ulardan foydalanish natijasida 40 mln. tonna ortiqcha chiqindi gazlarini kamaytirish imkoni bor. Energiya tejash energiya resurslariga bo'lgan talabni qondirish uchun yangielektr va issiqlikni ishlab chiqarish quvvatlarini qurishdan 2-5 barobar ko'proq foydali bo'ladi. Iqtisodiyotning energiya ko'p sarflaydigan tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirish bo'yicha kompleks chora tadbirlarni joriy etish 30-40 foizgacha energiya sarfini tejash imkonini beradi.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishning o'ziga xos jihati shundaki, shaxsiy ehtiyojlar uchun elektr energiyasini ishlab chiqarilgan taqdirda, ruxsat beruvchi hujjatlar olish talab etilmaydi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan elektr energiyasi ishlab chiqaruvchilar blok-stansiyalar shartlari asosida, shuningdek hosil qilinayotgan elektr energiyasining maksimal qiymati ko'rsatilgan holda tanlov asosida yagona elektr energetikasi tizimiga ulanishi mumkin. Amaldagi elektr tarmoqlarini rekonstruksiya qilish yoki kengaytirish uchun zarur bo'lgan, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining qurilmalarini ulash bilan bog'liq xarajatlarni ularning egasi amalga oshiradi, yagona elektr energetikasi tizimiga ulanish nuqtasigacha bo'lgan xarajatlarni esa, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya ishlab chiqaruvchi amalga oshiradi. Shuningdek, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan an'anaviy elektr energiyasi ishlab chiqaruvchilarga qayta

tiklanuvchi energiya manbalarining qurilmalarini yagona elektr energetikasi tizimiga o'zboshimchalik bilan ulash ham taqiqlanadi. Lokal elektr tarmog'iga ulanish shartnoma shartlari asosida amalga oshiriladi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan an'anaviy issiqlik energiyasi ishlab chiqaruvchilariga hududiy va magistral issiqlik tarmoqlariga ulash taqiqlanadi.

O'zbekistonda 2030-yilda qayta tiklanadigan energiya manbalarining elektr energiyasi ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi 25 foizga yetkazilishi belgilab berilgan. Hozirgi vaqtda bu ko'rsatkich 10-12 foizni tashkil etadi. Belgilangan muddatda natijaga erishish uchun energetika vazirligi qayta tiklanadigan energiya manbalariga bog'liq yirik loyihalarni amaliyotga tatbiq etish choralari ko'rmoqda. Shunga mos ravishda, o'n yil ichida umumiy quvvati 5000 MW bo'lgan quyosh elektr stansiyalari va 3000 MW ga teng bo'lgan shamol elektr stansiyalarini qurish rejalashtirilgan. Osiyo taraqqiyot banki, hamda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki ko'magida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobiga amalga oshirilmoqda (17.6-jadval).

17.6-jadval

Tiklanadigan energetikani rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi

MVt

№	Ko'rsatkichlar	Joriy qilinadigan energiya quvvatlari			
		2019	2020	2021	2025
	jami	1 159,7	2 991,5	5 222,5	7 401,9
jumladan:					
1	An'anaviy energetika	802,0	2 409,0	4 218,6	5 406,0
2	Qayta tiklanadigan energetika	357,7	582,5	601,9	1 243,9
shundan:					
1	Gidroenergetika	157,7	382,5	601,9	1 243,9
2	Quyosh energetikasi	200,0	200,0	300,0	450,0
3	Shamol energetikasi			102,0	302,0

Mamlakatimizda yashil energetikani rivojlantirish uchun iqtisodiyotning energiya balansida tiklanadigan energiya manbalari ulushini keskin oshirish zarur. Shu maqsadda, joriy yilda umumiy quvvati 4300 MW bo'lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalarini ishga tushirish rejalashtirilgan. Shundan 2100 MW yirik quyosh va shamol stansiyalari, 1200 MW ijtimoiy soha obyektlari, xo'jalik subyektlarining bino va inshootlari hamda xonadonlarda o'rnatiladigan quyosh panellari va 550 tadbirkorlar tomonidan barpo etiladigan kichik fotoelektr stansiyalarini ishga tushiriladi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini o'rnatish, iste'molchilarni muqobil energiya ga o'tkazish va energiya tejankor texnologiyalarni joriy

qilish orqali 2023-yilda qo‘shimcha 5 milliard kilovatt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarish va 4,8 milliard m³ tabiiy gazni iqtisod qilish rejalashtirilgan. Ushbu maqsadlarga jami 15,4 milliard dollar yo‘naltiriladi, hamda 13,4 milliard dollar davlat-xususiy sheriklik loyihalari doirasida investor mablag‘lari, 1,1 milliard dollar tijorat banklari kreditlari, 610 million dollar korxonalarning o‘z mablag‘lari, 150 million dollar xorijiy moliyaviy tashkilotlar mablag‘lari va 100 million dollar ekvivalentidagi davlat byudjet mablag‘lari yo‘naltiriladi.

Yashil energetikani amaliyotga joriy etishda quyidagi iqtisodiy mexanizmlarni qo‘llash maqsadga muvofiq:

- tiklanadigan energiya manbalari tizimiga ulanish xarajatlarining davlat tomonidan qoplash;
- tiklanadigan energiya manbalari tizimiga ulanish bilan bog‘liq davlatkafolatlarini joriy qilish;
- tiklanadigan energiya manbalariga nisbatan qat’iy belgilangan tariflarni joriy qilish;
- iqtisodiyot tarmoqlarida yuqori energiya sig‘imkorligi ega bo‘lgan asbob-uskunalar va jihozlar importini kvotalash hamda yuqori import ta’riflarini joriy qilish;
- energiya sig‘imkorligi past bo‘lgan mavjud quvvatdagi asbob uskunalar va jihozlar uchun kreditlash tizimini joriy qilish;
- yuridik va jismoniy shaxslarning energiya tejash va energiya samaradorligi bo‘yicha ko‘nikma va malakalarini shakllantirish.

Tayanch iboralar

Tiklanadigan energiya, energiya sig‘imkorlig, yashil energetika, muqobil energetika, tiklanadigan energiya manbalari, gidroenergetika, quyosh energetikasi, shamol energetikasi, an’anaviy energetika, investisiya, tendensiya, ma’muriy dastaklar, iqtisodiy dastaklar.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Tiklanadigan energiya nima va u qaysi manbalar hisobidan ishlab chiqariladi?
2. Tiklanadigan energiya iste’molining tarmoq va geografik tarkibidagi o‘zgarishlar qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
3. Jahon yoqilg‘i energetika resurslarini yetishmasligi va energiya iste’molining ortib borishiga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilib bering.
4. Yashil energetikaning jadal sur’atlarda rivojlanishiga qanday sabab va omillar ta’sir ko‘rsatmoqda?
5. Jahon amaliyotida tiklanuvchi energetika sohasi qanday usullar bilan qo‘llab qavvatlanmoqda?

6. O'zbekistonda yashil energetikani rivojlantirish imoniyatlarini tahlil qiling.
7. Mamlakatda muqobil energetika sohasini rivojlanish xususiyatlarini tushuntirib bering.
8. Yer yuzidagi umumiy energetik resurslar va ularni baholang.
9. O'zbekiston Respublikasining umumiy energetik resurslari va ularni baholang.
10. Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini izohlab bering.

XVIII BOB. TABIATNI MUHOFAZA QILISH TIZIMINING TASHKILIIY-HUQUQIY ASOSLARI VA UNI TAKOMILLASHTIRILISHI

18.1. Tabiatni muhofaza qilish tizimining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish

18.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ularni baholash mezonlari

18.3. Cho‘llanish va uni bartaraf etish chora-tadbirlari

18.1. Tabiatni muhofaza qilish tizimining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish

Jamiyat va tabiatning o‘zaro ta’siri haqidagi zamonaviy ilmiy g‘oyalarning eng muhim elementi - bu sayyoradagi ekologik muvozanatni saqlashning sharti sifatida bioxilma-xillikni saqlash zarurligini asoslash. Iqtisodiy faoliyat va iqlim o‘zgarishi natijasida hayvon va o‘simlikdunyasining tur xilma-xilligini qisqarishi Yerda insoniyatning yashash sharoitlarining sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkin. Muhofaza qilinadigan hududlar ekologik muvozanatni saqlashning samarali vositasidir.

Tabiiy bioxilma-xillikni kamayib ketishining omillaridan biri tabiatning ekotizim xizmatlariga iqtisodiy baho berilmaganligidir. Iqtisodiy qarorlar hozirgi vaqtda tabiiy obyektlarning kelajakdagi qiymatini hisobga olmagan holda joriy iqtisodiy manfaatlar asosida qabul qilinadi. Shu bilan birga, bir qator hollarda qo‘riqlanadigan hududlarning faoliyati turli xil qarshiliklar mavjudligi sababli tabiatdan foydalanish bo‘yicha nizolar barcha muhofaza etiladigan hududlar uchun xosdir.

Tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (ingl. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, IUCN) Tabiiy komplekslar va obyektlarni tegishli ekotizim xizmatlari va madaniy qadriyatlar bilan uzoq muddatli saqlashni ta’minlash uchun davlat organlari yoki boshqa samarali vositalar bilan boshqariladigan aniq belgilangan geografik hudud. Ya’ni, Yerning va suv kengliklari (akvatoriyalar) ning ustuvor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, rekratsiya va sanitariya-sog‘lomlashtirish ahamiyatiga molik bo‘lgan, xo‘jalik maqsadidagi doimiy va vaqtincha foydalanishdan to‘liq yoki qisman chiqarilgan uchastkalari muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisoblanadi.

Tabiat rang-barangligini saqlab qolish, ekologik muvozanatni va biosfera monitoringini saqlab turishga, shuningdek shikast yetgan tabiiy majmualarni tiklashga mo‘ljallangan yagona tizimni tashkil etuvchi O‘zbekiston Respublikasining alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlari xo‘jalik maqsadida foydalanishdan to‘liq yoki qisman, bir umrga yoki vaqtinchalikka tortib olish mumkin. Tabiiy zaxiralardan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir rejalar va dasturlar, yer tuzilishi va joylarni tekislash

kesmalari hamda boshqa rejalarni ishlab chiqishda alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisobga olinadi. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga qonunda belgilab qo'yilgan tartibda davlat qo'riqxonalari shu jumladan biosfera qo'riqxonalari, davlat milliy bog'lari, davlat tabiat yodgorliklari, davlat buyurtma qo'riqxonalari maqomi beriladi. Suvni muhofaza qilish mintaqalari, kurort va rekreatsiya tegralari, yer usti va yer osti suvlari hosil bo'ladigan tegralar, nodir va qimmatbaho mineral konlari, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning qo'riqlanma (oraliq) tegralari, baliq xo'jaliklari, o'rmonlarning taqiqlangan hududlari, tarixiy-tabiiy va tabiiy-yodgorlik bog'lar, botanika va hayvonot bog'lari, dendrariylar hamda O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalar bilan belgilab qo'yiladigan tartib asosidagi boshqa hududlar ham alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kiradi.

Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar davlat mulkidir va u davlat tomondan muhofazasidadir. Yer uchastkalari va boshqa tabiiy pitomniklar tashkil etish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga ijaraga berilishi mumkin. Shuningdek, ushbu yerlardan sog'lomlashtirish, rekreatsiya va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar jumlasiga kiradi hamda ushbu hududlarning yerlarida ularning maqsad muddaosiga zid faoliyat taqiqlanadi. Davlat qo'riqxonalari, davlat milliy bog'lari yer uchun haq to'lashdan ozod etiladi. Istisno tariqasida ushbu hududlarning ayrimlarida xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanilgan hollarda ijara haqi va yer solig'i undirib olinadi.

Alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarning davlat kadastri bu hududlarning huquqiy maqomi, ularning geografik mavqei, miqdor va sifat ko'rsatkichlari, ekologik, ilmiy, ma'rifiy va boshqa xil ahamiyati to'g'risidagi, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar haqidagi ma'lumotlarni qamrab oladi va ushbu hududlarda davlat kadastri respublika byudjeti hisobidan yagona tizim asosida yuritiladi. Muhofaza qilinadigan hududlarni ahamiyat darajasi va toifalarga bo'lish mezonlarining aniq tizimi mavjud emas masalan qo'riqxona aslida milliy bog' bo'lishi mumkin va aksincha.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallashi lozim bo'lgan hududlar to'g'risidagi qaror biologik xilma-xillikning reprezentativligini baholash masalasi bilan chambarchas bog'liq. Himoya qilinadigan hududlar maydoni va hududning umumiy maydoni nisbati ko'rsatkichi "qamrov darajasi" deb ataladi. Tabiiy muhitning qayta ishlab chiqarishini kafolatlash uchun ushbu ko'rsatkichning bunday qiymatiga erishish kerak deb taxmin qilinadi shuningdek, qamrov darajasi bo'yicha yagona nuqtayi nazar yo'q. Vaholanki, ekotizimning mintaqaga nisbatan etaloni sifatida ham, alohida muhofaza qilinadigan hududlarni ma'lum funksiyalarni bajarish uchun yetarliligi masalan, o'simlik yoki hayvonot dunyosining qandaydir turlarini saqlash va h.k.lar sifatida qaraladi. Iqlim o'zgarishlarni hisobga olgan holda landshaft va iqlim omillarining kombinatsiyalarini aks ettirish hududlarni yanada

kengaytirishni nazarda tutadi. Hozirgi vaqtda qo‘riqlanadigan tabiiy hududlarning mintqa hududiga nisbatan tavsiya etiladigan ulushi ko‘rsatkichini keng doirasi mavjud (18.1-jadval).

18.1-jadval

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ekotizimlarining tavsiya qilinadigan ulushi

№	Himoya qilinadigan hududlarning tavsiya etiladigan nisbati	Kimlar tomonidan tavsiya qilingan
1	2 g/ kishi	I. Odum
2	Hududning 10%	Butunjahon milliy bog‘lar kongressi , 1992-yil
3	2020-yilga kelib 17% yer, shuningdek 10% suv akvatoriyasi va qirg‘oq bo‘yi hududlar	BMTning Biologikxilma-xillikni saqlash to‘g‘risidagi konvensiya. Yaponiya 2010-yil.
4	2030-yilga kelib Yer yuzasining 30 % “himoya qilinadigan hudud” maqomini oladi	2030-yilgacha 30% dasturlari (BMT ning global iqlim inqiroziga qarshi kurashda faol choralarko‘rish tashabbusi)
5	2030-yilga kelib 17% yer va 10 % suv akvatoriyasi va qirg‘oqbo‘yi hududlar	2030-yilgacha bo‘lgan davrda alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimini rivojlantirishstrategiyasi

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, siyosatni qamrab olish maqsadlarida barqaror o‘sinh kuzatilmoqda. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni yaratish, qayta tashkil etish va tugatish to‘g‘risidagi qaror qabul qilish samaradorligini baholash mumkin bo‘lgan boshqaruv harakatlaridir. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlash samaradorligini baholash uchun barqarorlik ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi, unga quyidagilar kiradi:

➤ tabiatni muhofaza qilish barqarorligi (hududning tabiatni muhofaza

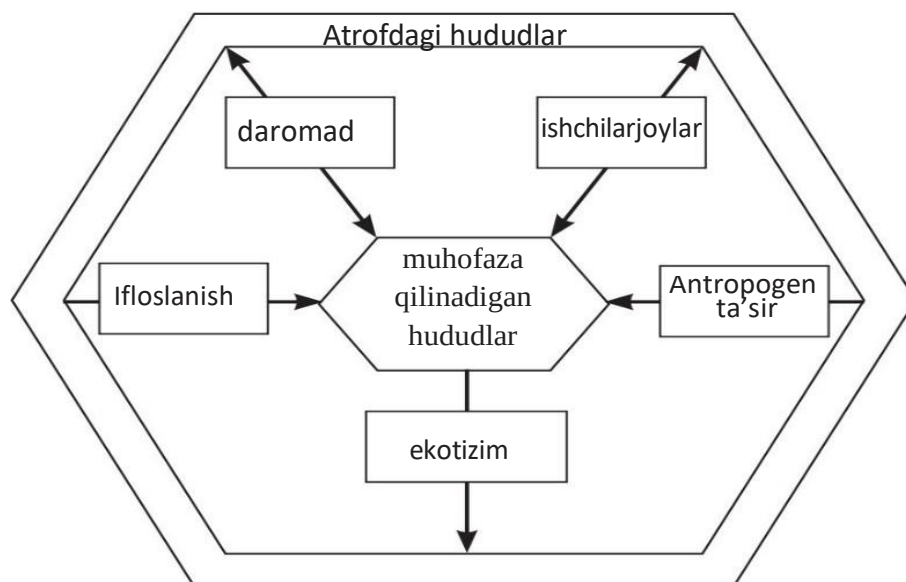
qilish qobiliyati);

➤ dinamik barqarorlik (atrof muhitning o‘zgarishi natijasida biota va biotsenotik qoplamdagi geografik o‘zgarishlarning tabiiy xarakterini ta’minlash qobiliyati);

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini baholash ham muhim ahamiyatga ega. Bir tomondan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ma’lum ekologik xususiyatlarga ega bo‘lgan tabiiy obyektlar bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ularga tegishli ko‘rsatkichlar bilan baholanishi mumkin bo‘lgan jamiyatning ijtimoiy- iqtisodiy quyi tizimiga kiradi. Faoliyati vazifalari bilan belgilanadigan darajada xo‘jalik faoliyatidan

chiqarilgan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qo'shni hududlarning ta'siridan kelib chiqadigan qator muammolarga duch kelmoqda.

Shuningdek, ularning o'zlari ham ijtimoiy- iqtisodiy va ekologik holatga ta'sir ko'rsatadi. METH ga tutash hududlarning holati, o'zaro ta'sirining asosiy ijtimoiy-ekologik va iqtisodiy jihatlari hududlar o'rtasida 18.1 — rasmda berilgan.

18.1-Rasm. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va unga tutash hududlar o'rtasidagi o'zaro aloqa sxemasi

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni baholash uchun bu omillarni pul ko'rinishida hisoblash kerak. Shu bilan birga, bozor tabiiy ne'matlarining ijtimoiy qiymatini ishonchli baholashni ta'minlaydi, bu esa tashqi ta'sirlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Tabiatning ekotizim xizmatlari masalan, bozor muvaffaqiyatsizliklariga kiradi, shuning uchun ularning iqtisodiy bahosi ham uslubiy, ham amaliy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar bir qator salbiy ta'sirlarni boshdan kechirmoqda. Jumladan, qonunga xilof ravishda baliq ovlash va ov qilish, o'zboshimchalik bilan daraxt kesish, yovvoyi hamda dorivor o'simliklarni yig'ish va pichan qilish, qo'riqxonalarda noqonuniy bo'lish, shuningdek, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar chegarasida noqonuniy qurilish va ifloslantirish kabi holatlarni alohida ta'kidlash lozim. Boshqa tomondan, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning xo'jalik muomalasidan chiqarilgan yerlar aholini daromad olish imkoniyatlarini pasaytiradi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning anaviy iqtisodiy ko'rsatkichlari mintaqa byudjetining daromad qismiga, mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishga va ish o'rinlari bilan ta'minlashga qo'shayotgan hissa hisoblanadi.

Iqtisodiy baholanishi zarur bo'lgan uchta ekologik funksiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tabiiy resurslar bilan ta'minlash;
- ekotizimlarning faoliyatini ta'minlab turish, jumladan, chiqindi vaifloslanishlarga barham berish (singdirib yuborish);
- insonlarni sog'lomlashtirish, estetik zavq kabi tabiiy xizmatlar bilanta'taminlash.

Shuningdek, bu funksiyalar tabiiy muhitning yagona bosh funksiyasi bo'lgan hayot ta'minotining tarkibiy qismi sifatida ko'rsatilishi mumkin. Taassufki, markazlashtirilgan rejali iqtisodiyot ham, bozor iqtisodiyoti ham sof Atrof muhit, tabiiy muhitning haqiqiy ahamiyatini baholayolmadi, uning chin bahosini belgilab berolmadi. Iqtisodiy voqelikda esa qat'iy qoida amal qiladi: "bahosiz, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lmagan narsa mavjud emas, deb hisoblanadi va u xo'jalik qarorlari qabul qilishda hisobga olinmaydi".

Tabiatning iqtisodiy qiymati va tabiiy resurs hamda xizmatlarning bahosi tushunchalarini bir-biridan farqlay bilish lozim. Iqtisodiy qiymat yuqorida aytib o'tilgan, tabiatninguchala funksiyasini ham o'z ichiga oladi. Baho faqatgina tabiatning birinchi funksiyasi hisoblangan tabiiy resurslarni baholash holatida amalda "ishlaydi". Agar birinchi funksiyani baholashbozor iqtisodiyoti tomonidan amalga oshiriladigan bo'lsa, garchi ko'p hollarda pasaytirilgan bo'lsa-da, ikkinchi va uchinchi tabiiy funksiyalarni iqtisodiy baholash deyarli yo'q bo'ladi yoki juda kam bo'ladi. Tartibga soluvchi funksiyalarning salohiyat va tabiiy xizmatlarning o'zarouyg'unligidagi aynan mana shu iqtisodiy baholashlari ko'plab tabiiy obyektlar, jumladan, bioxilma-xillik, maxsus qo'riqlanadigan tabiiy hududlar va shu kabilarning iqtisodiy qiymatini aniqlash uchun hal qiluvchi omil sanaladi. Qoidaga ko'ra, tabiiy boyliklarning bahosi ularning iqtisodiyqiymati bilan bir xil bo'lishi yoki unga yaqin bo'lishi lozim. Aynan shuholatda iqtisodiyotning mavjudligi, talab va taklif o'rtasidagi bog'liqlik, xaridorlarning xatti-harakati ekologik omilni hisobga oladi. Mazkur holda hozirgi kunda bahosi yo'q bo'lgan tabiiy funksiyalar bilan bog'liq yangi mahsulot va xizmatlar bozorlariningpaydo bo'lishi ijobiy holat hisoblanadi. Ko'plab tabiiy boyliklarning iqtisodiy qiymatini aniqlashdagi murakkablik shundaki, ular (toza havo, landshaftlar va h.k.) bozordasotilmaydi, bozor qiymatiga ega emas hamda ijtimoiy mahsulot hisoblanmaydi, boshqacha qilib aytganda, ulardan istalgan kishi foydalanishi mumkin. Shu bilan birga, ular ommaviy iste'mol va cheklovsizmanba sifatida tavsiflanadi, ya'ni bir shaxsning tabiiy resursdan foydalanishi boshqa bir shaxsning aynan shu resursdan foydalanishini cheklab qo'ymaydi. Masalan, bir odamning toza havodan foydalanishi boshqa kishilarning undan foydalanish imkoniyatini kamaytirib qo'ymaydi. Tabiiy resurslar va xizmatlarni iqtisodiy baholashda hozirgi kunda mavjud yondashuvlar orasida quyidagilarni alohida ko'rsatib o'tish mumkin:

- bozordagi baholanish;
- renta;

- xarajat bo'yicha yondashuv;
- muqobil qiymat;
- umumiy iqtisodiy qiymat.

Bu yondashuvlarning hammasi ham yaxshi ishlab chiqilmagan, ularning o'zaro zid bo'lgan jihatlari mavjud, biroq ular asosida birinchi urinishda, hech bo'lmaganda, tabiatning iqtisodiy qiymatini hisoblash mumkin.

Shunday qilib, iqtisodiy nuqtayi nazarga ko'ra, ekologik muammolarning yechimlaridan biri Atrof muhitning undan foydalanishning muqobil yo'llari o'rtasida optimal tarzda taqsimlanishidir. Natijada esa Atrof muhit boylik va xizmatlarini iqtisodiy baholashga asoslangan muammo yuzaga keladi. Aynan mana shu bosqichda "barqaror" yoki "beqaror" bo'lishi mumkin bo'lgan jamiyat rivojlanishi yo'lini tanlash ro'y beradi. Tabiiy resurslar va ekologik zararlarni yetarlicha baholamaslik iqtisodiy ko'rsatkichlarning buzilishiga olib keladi va u rivojlanishning samarasiz ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishini tanlashni keltirib chiqaradi. Muqobil qiymat tamoyili ma'lum darajada xarajatga asoslangan tamoyil bilan bog'liqdir. Tabiiy boylikning muqobil qiymati qancha kam bo'lsa, bu boylikni saqlash uchun iqtisodiy zararlarni qoplashga shuncha kam xarajat ketadi. Bu yondashuvdan amalda "asrash qiymati" ni o'lchash uchun foydalaniladi. Muqobil qiymat nazariyasidan foydalanishga misol tariqasida AQSHdagi Xell kanyonidagi gidroelektr energiyasini ishlab chiqarish uchun damba qurish loyihasini ko'rsatish mumkin. GES qurilishi kanyonning noyob yovvoyi tabiatini yo'qotib yuborishi mumkin edi. Analitiklar kanyonning tabiiy holatdagi iqtisodiy qiymatini to'g'ridan-to'g'ri hisoblashga harakat qilish o'rniga uni saqlashning eng arzon muqobil qiymatini tadqiq qilishgan. Tahlillarning ko'rsatishicha, damba qurish loyihasidan keladigan foyda bu joyning noyob tabiati yo'qotilishini oqlay oladigan darajada katta emas ekan. Shu sababli qaror qabul qiladigan shaxslar qurilishni bekor qildilar, chunki asrashning muqobil xarajatlari — boshqa manbadan energiya olishga ketadigan qo'shimcha mablag'lar — Xell kanyonini tabiiy holatda saqlab qolish uchun oqilona bo'lib chiqdi. Shu bilan birga, boshqa vaziyat ham bo'lishi mumkin. Agar ifloslantiruvchi korxona keltiradigan foyda va uning shu ifloslanishdan jabr ko'rganlarga to'laydigan tovonlarining umumiy nisbati tahlil qilinganda, korxona egalari o'z daromadidan ifloslanishlar oqibatida zarar ko'rganlarning qo'shimcha xarajatlarini to'lashlari va undan keyin ham daromadlarining bir qismini o'zlariga olishga yetadigan bo'lsa, Atrof muhitga zarar kelishi yaqqol bo'lishiga qaramay, bu korxona qurilaveradi.

18.2-jadval

Tabiat obyekti / tarkibiy qismining to'la iqtisodiy qiymati

TABIAT OBYEKT			
Bevosita foydalanishdagi qiymat. Tabiiy kapitalning aniq mahsulotlaridan foydalanish: suv, oziq-ovqat mahsulotlari (meva-sabzavotlar, don, go'sht va h.k) mebel qog'oz va shu kabilarni ishlab chiqarish uchun yog'och, poyafzal va mebel uchun teri, mineral resurslar rekreatsiya uchun tabiat obyektlaridan foydalanish va boshqalar.	Bilvosita foydalanishdagi qiymat. Ekotizimning funksiya va harajatlaridan foydalanish: yashashimiz uchun suv va havoni tozalash, vegetativ qoplamalar yordamida suv toshqinlari, o'pirilishlar, sellarni oldini olish, fotosintez va ozuqa zanjiri orqali quyosh energiyasini organizmimiz o'zlashtira oladigan o'tkazish jarayoni, ozuqa moddalarining aylanishi, unumdor tuproq yaratish, chiqindilarni qayta ishlash, ingsonlarning hayot faoliyati, kishilarning hayot faoliyati uchun iqlim sharoitlarini yaratish va h.k.lar	Muqobil qiymat. Hozirda va kelajakda ekologik boyliklardan foydalanishdan muqobil foyda olish imkoniyati:iqtisodiy daromad keltiradigan muqobil faoliyat uchun tabiat mahsulotlari va obyektlaridan foydalanish imkoniyatlarini baholash, mamlakatning rivojlanishida qishloq xo'jaligi, sanoat, farmatsevtika va boshqa sohalarda foydalanish uchun ekotizim mahsulot va hizmatlarning hozirda noma'lum bo'lgan kelgusi xususiyatlarini osish.	Noiste'mol qiymat. Ekotizim mahsulotlari va Xizmatlariga xos bo'lgan xususiyatlar: tabiiy majmua obyektlarining mavjudligi qiymati, mavjud tabiiy boyliklarni kelajak avlod uchun asrab avaylash va uni vasiyat qilishning qadr-qiymati. Tabiatning madaniy, estetik bahosi va h.k.lar

Ekotizim xizmatlarini ekologik baholash sohasidagi asosiy yo'nalish umumiy iqtisodiy qiymat tamoyili hisoblanadi (18.2-jadval). U nafaqat alohida olingan tabiiy boyliklar, balki butun ekotizimni baholashdagi eng yaxshi tizimli va majmuaviy yondashuv hisoblanadi. Mazkur tamoyil tabiiy

kapitalning uchta funksiyasiga ham qiymatli baho beradi. Umumiy iqtisodiy qiymat foydalanish qiymati (UV) va foydalanmaslik qiymatini (NUV) o'z ichiga oladi, qoidaga ko'ra, tadqiqotlarda umumiy iqtisodiy qiymat quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$\text{TEV} = \text{UV} + \text{NUV} = \text{DUV} + \text{IUV} + \text{OV} + \text{NUV}$$

Foydalanish qiymati tabiiy kapitalning uchta funksiyasidan ikkitasi bo'lgan resurslar bilan ta'minlash va ekotizimli xizmatlarni baholash imkonini beradi. Bevosita foydalanish qiymati — bu, birinchidan, tabiiy resurslar, oziq-ovqat, xomashyo va materiallar kabi olinadigan foydalanish turlarining qiymatidir. Ikkinchidan esa bu foydalanishning olinmaydigan quyidagi turlari qiymatiga ham tegishlidir: rekreatsiya, ta'lim, ilmiy tadqiqotlar, transport va boshqalar. Bilvosita foydalanish qiymati moddalarning aylanishi, iqlim va suv muvozanatini tartibga solish, chiqindilarni singdirish, har xil turlarning yashash joylari va boshqa shu kabi ekotizimli xizmatlarga baho beradi.

Qoldirilgan muqobilning qiymati tabiiy boylikdan kelgusida foydalanish bilan bog'liq. Qiymatning bu ko'rinishi zo'r-bazo'r baholanadi, chunki u resursdan kelgusida potensial foydalanish bilan bog'liq, shu sababli ham foydalanishning yangi yo'llari paydo bo'lishi yoki yangi xususiyatlarni aniqlash masalasi ko'tariladi. Shunga mos ravishda qoldirilgan muqobilning qiymati uchun faqatgina taxminiy, pasaytirilgan bahoni berish mumkin. Bunda bevosita va bilvosita foydalanish qiymatlari to'g'rilab qo'yiladi.

Foydalanilmaganlik qiymati ancha nozik bo'lgan etik va estetik jihatlarni iqtisodiy baholashga urinish bo'lgan mavjudlik qiymati, deb nomlanuvchi omilga asoslanadi: tabiatning o'z-o'ziga bo'lgan qadr- qimmati, inson uchun tabiatning estetik qiymati, tabiatni asrash bo'yicha kelgusi avlod oldidagi qarz va hokazo. Bularning barchasi bir shaxs yoki jamiyatning faqat tabiiy mahsulotlar yoki xizmatlar borligi haqidagi bilimdan oladigan foydalaridir. “Mavjudlik qiymati” yovvoyi tabiatni qo'riqlash va qo'riqxonalar tashkil qilishni asoslash uchun muhim bo'lishi mumkin. Bu qiymatni baholashda soddalashtirilgan iqtisodiy, avvalo, “to'lashga tayyorlik” nazariyasi bilan bog'liq bo'lgan yondashuvlardan foydalaniladi, “sun'iy bozorlar”ni qurishga urinishlar bo'ladi, anketa va so'rov uslublari keng qo'llaniladi.

Qiymatni xolis (obyektiv) baholash uslubi, odatda, me'yordagi bozorlar yo'q bo'lgan holatda qo'llaniladi. Ushbu uslub alohida shaxslardan ekologik xizmatlarning yaqqol bahosini aniqlashtirish yo'li bilan bozor baholarini aniqlashga asoslanadi. Turli ko'rinishdagi so'rovnomalar o'tkazishga asoslangan, bir butun uslublar to'plamiga oid bo'lgan shartli baholash uslublari, xususan, ularning asosiylaridan hisoblanganlari to'lashga tayyorlik tamoyili va transport-yo'l xarajatlari uslublari hisoblanadi. Shartli baholash uslublari ekotizimli xizmatlardan alohida hollarda, hududlardan tortib

majmualargacha, jumladan, madaniy meros obyektlarida keng qoʻllaniladi. Ekotizimli xizmatlarning yillik qiymatli baholanishlari bir necha million dollardan to milliardlab dollargacha yetishi mumkin. Masalan, “Lyoser” (Sumatra) xalq bogʻi 9100 dan 9538 mln dollarhajmdagi ekotizimli xizmatlarni taklif qiladi, Yer ekotizimlari taklif qiladigan oʻn yetti asosiy mahsulot va xizmatlarning qiymati yiliga 41476 mlrd. dollarga baholanadi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallashi kerak boʻlgan hududlar toʻgʻrisidagi qaror bir-biri bilan chambarchas bogʻliq bioxilma-xilikning mahsuldorligini baholash masalasini qoʻydi. Soʻngi yillarda mamlakatimizda muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimini rivojlantirish va ular maydonini xalqaro hujjatlar talablari darajasiga yetkazishning tashkiliy-huquqiy asoslari ishlab chiqildi hamda sohaning moliyaviy manbalari aniqlanib berildi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 10 ga yaqin farmon va qarorlari ishlab chiqildi va takomillashtirildi hamda hukumatning maxsus dasturlari qabul qilindi. Beshta yangi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga asos solindi. Mamlakatda olib borilayotgan ushbu yangicha yondashuvlar natijasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maydoni mamlakat umumiy maydonining 8,3 foiziga yetkazildi, vaholanki bu koʻrsatkich 2017-yilda 5,2 foizni tashkil etgan edi.

18.3-jadval

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (ming gektar⁵²)

Hududlar	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Oʻzbekiston Respublikasi	885,5	874,5	1545,7	1545,9	1570,6	3 457,8
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	68,7	68,7	697,0	697,2	700,2	2 589,6
Andijon	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Buxoro	16,5	16,5	16,5	16,5	16,5	26,8
Jizzax	68,5	68,5	68,5	68,5	68,5	68,3
Qashqadaryo	84,9	84,9	84,9	84,9	84,9	82,9
Navoiy	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Namangan	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Samarqand	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4
Surxondaryo	23,8	23,8	23,8	23,8	23,8	23,8
Sirdaryo	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Toshkent	610,4	599,4	642,3	642,3	642,3	642,3
Fargʻona	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Xorazm	10,3	10,3	10,3	10,3	32,0	21,7
Toshkent sh.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

⁵² Statistika Agentligi maʼlumotlari asosida tuzilgan

Yuqorida jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, respublikada alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil qilinganligi bo'yicha liderlikni Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent viloyati egallab kelmoqda.

Bizga ma'lumki, yashil maydonlar yer yuzasining o'tlar, butalar va daraxtlar bilan qoplanganligidir. Respublika shaharlarida yaqin-yaqingacha odamlar dam olishi, sayr qilishi mumkin bo'lgan hududlar soni ancha ko'p edi. Lekin ularning ko'pchiligi bilan so'nggi bir necha yil ichida turli o'zgarishlar sodir bo'ldi. Yashil hududlar shaharlarda qulay ekologik muhitni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular kislorod chiqaradi, changmiqdorini kamaytiradi, shovqinni yutadi hamda shovqin kuchini 2-2,5-marta kamaytiradi va o'ziga xos mikroiklim yaratadi. Yashil hududlarning yuqorida tavsiflangan jihatlari iqtisodiy o'sish va barqaror shaharlar qurish, rivojlantirish uchun birlamchi ahamiyatga ega. Yashil hududlar xarajat emas, aksincha iqtisodiy o'sishga turtki bo'ladigan asosiy omillardandir. Mahalliy hukumat sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ifloslanishni kamaytirish uchun yashil maydonlardan foydalanishi mumkin.

Yevropaning Atrof muhit agentligi (YeEA) ma'lumotlariga ko'ra, daraxtlar bilan qoplanganlik darajasi, yashil hududlar Yevropaning 38 ta poytaxtida o'rtacha 30 foizni tashkil etadi. Skandinaviyadagi Oslo shahri yashil maydonlariningeng katta ulushiga ega 72 foiz, Shveysariyaning Bern shahrida 53 foiz, Sloveniya poytaxti Lyublyanada bu ko'rsatkich 50 foizni tashkil qilsa, Parijda bu raqamlar o'rtacha ko'rsatkichdan ancha past 20 foizni tashkil qilgan holda orqada qolmoqda. Shuningdek, Ispaniya poytaxti Madrid 39 foiz hamda Italiya poytaxti Rim shahrida 24 foizni tashkil qilmoqda. Xususan mamlakatimizda ham shaharlarning bor yashillik resurslarini saqlab qolish va keyinchalik ko'paytirish muhim ahamiyat kasbetadi:

- daraxtlarni kesishni to'xtatish lozim;
- shahar bog'larini yopishni, ularni savdo nuqtalari, qahvaxonalar yoki boshqa tijorat binolari sifatida rekonstruksiya qilishni to'xtatish kerak. Bog'lar attraksionlarga, plastmassa va beton maydonlarga muhtoj emas, shahar bog'larini o'z holiga qo'yish lozim;
- yashil hududlar hisobidan turar-joy binolari qurishni to'xtatish, bo'sh qolgan hududlarni yashil hududlarga aylantirish zarur;
- mavjud eski infratuzilmada har qanday binolarni qurishni to'xtatish kerak;
- aholining xohish-istaklariga e'tibor bermaslikni bas qilish va o'z hududlari, shaharlarida har qanday loyihani amalga oshirishda mahalliy aholi bilan hamkorlikda olib borish kerak.

Tabiatni muhofaza qilish tizimining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-iyundagi "Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori qabul qilindi. Qarorga ko'ra:

- bioresurslarni saqlash bo'yicha Atrof muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq loyihalarni;
- ilmiy tadqiqot faoliyatni olib borishni;
- Atrof muhit monitoringini amalga oshirishni;
- ekologik ta'lim va targ'ibotni moliyalashtirishni amalga oshiradi.

Jamg'arma mablag'lari manbalari:

- atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi uchun jarimalarning 50 foizi;
- kommunal kanalizatsiya tarmoqlariga me'yordan ortiqcha oqizilganligi uchun jarimalarning 40% ;
- avariya tufayli ko'plab chiqindi tashlanganligi uchun jarimalarning 50% ;
- tabiiy resurslardan me'yordan ortiqcha va nokompleks foydalanganlik (nobud qilganlik) uchun to'lovlarning 40%;
- xo'jalik faoliyati natijasida atrof tabiiy muhit obyektlariga yetkazilgan zararni qoplash uchun mablag'larning 40%;
- tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishida aybdor bo'lganlardan summaning 50%;
- daraxt va butalarni kesganlik uchun to'lov summasining 40%;
- tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini birgalikda moliyalashtirishda ulush qo'shib qatnashuvchi yuridik shaxslarning mablag'lari;
- yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya ehsonlari;
- ekologik aksiyalarni o'tkazishdan tushadigan mablag'lar.

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish qo'mitasining faoliyati sohada iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalarini ta'minlashga qaratilib, tabiatni muhofaza qilishga oid qonun va qonunosti hujjatlariga muvofiq, qo'mitaning asosiy vazifalari bajarilishida bir qator ishlar amalga oshirilib, quyidagi natijalarga erishildi:

1. Davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi respublika kengashi tomonidan tasdiqlangan 2016-yilda xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida tekshirishlar o'tkazish reja-jadvaliga asosan 1036 ta subyektda davlat nazorati olib borildi (2015-yil - 828 ta).

Hisobot davrida 306,6 mingdan ortiq transport vositalaridan atmosfera

havosiga tashlanayotgan ifloslantiruvchi moddalar asbob-uskunalar yordamida tekshirildi (2015-yilda – 270,7 mingta transport), shundan “Toza havo” tadbirini o‘tkazish doirasida 242,456 ming dona avtotransport vositalari tekshirildi (2015-yilda – 228,8 ming dona). Tekshirish natijasida ifloslantiruvchi moddalarni o‘rnatilgan me’yordan ortiq tashlayotgan 12,25 mingdan ko‘proq manba aniqlanib, qonunchilikda o‘rnatilgan tartibda tegishli choralar ko‘rildi (2015-yilda – 12,3 mingta).

2. Atrof tabiiy muhit monitoringi doirasida 687 ta ifloslantiruvchi manbalarga ega xo‘jalik yurituvchi subyektda monitoring ishlari olib borilib, jami 12397 ta manbada, shundan atmosfera havosi bo‘yicha 5797 ta, suv resurslari bo‘yicha 5151 ta, tuproq ifloslanishi bo‘yicha 1449 ta manbada asbob-uskunalar yordamida tekshirish ishlari amalga oshirildi.

3. Reyd tartibidagi ekologik nazorat doirasida qonun buzilishi holatlarini aniqlash va ularning oldini olish yuzasidan jami 13812 ta tezkor nazorat tadbirlari (reydlar) amalga oshirildi. Jumladan:

- Dalalarda ekin o‘rib olinganidan keyin somon yoqish bo‘yicha – 240 ta;

- aholi punktlarida xazon va boshqa o‘simlik qoldiqlarini yoqish bo‘yicha – 415 ta;

- ochiq olovni qo‘llagan holda bitum eritish bo‘yicha – 2028 ta;

- o‘simlik va hayvonot dunyosi obyektlaridan noqonuniy foydalanish bo‘yicha – 4732 ta.

- Tabiatni muhofaza qilishni ta‘minlashning iqtisodiy chora- tadbirlar samaradorligi.

4. Biologik resurslardan maxsus foydalanganlik uchun to‘lovlar 24,2 mlrd. so‘mni tashkil etib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 40 foizga ortgan (2015-yilda – 17,2 mlrd. so‘m).

Davlat budjetiga o‘tkazmalar 15 mlrd. so‘mni tashkil qilib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 18 foizga o‘sdi (2015-yilda – 12,64 mlrd. so‘m).

Qo‘mita faoliyati natijasida davlat budjetiga yo‘naltirilgan jami mablag‘lar miqdori 26,8 mlrd. so‘mni tashkil qilib, hisobot davrida qo‘mita tizimidagi tashkilotlarga ajratilgan budjet mablag‘lariga nisbatan 114 foizni tashkil qildi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasida qonun ijodkorligi va me‘yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish.

5. O‘zbekiston Respublikasi qonunlarini takomillashtirish.

O‘zbekiston Respublikasining “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”, “Chiqindilar to‘g‘risida”, “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”, “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida” va “Davlat ekologik ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunlarining yangi tahririni ishlab chiqishda qo‘mita tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza

qilish masalalari qo‘mitasi, ekoharakat deputatlar guruhi a‘zolari bilan yaqindan hamkorlik ishlari amalga oshirildi.

Shundan “O‘zbekiston Respublikasining “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi hamda “O‘zbekiston Respublikasining “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari qabul qilindi.

6. Qonunosti me‘yoriy-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish. Hisobot davrida qo‘mita tomonidan jami 12 ta Vazirlar

Mahkamasi qarori loyihalari ishlab chiqilib, o‘rnatilgan tartibda Vazirlar Mahkamasiga taqdim etildi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasida davlat xizmatlarini ko‘rsatish.

7. Ekologik me‘riy loyihalarni davlat ekologik ekspertizasidan o‘tkazish. Hisobot davrida respublika bo‘yicha 26,2 mingta loyiha hujjatlari, jumladan, 2900 ta ekologik me‘yoriy loyihalar (2015- yilda – 2343 ta) davlat ekologik ekspertizasidan o‘tkazilib, ushbu ko‘rsatkich o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 119,2 foizni tashkil qildi.

Tavsiyalar asosida xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan 113 ta energiya tejamkor va kamchiqitli texnologiyalar amaliyotga tatbiq qilindi. Jumladan, energetika sohasidagi korxonalarda – 18 ta, neft va gaz sohasidagi korxonalarda – 2 ta, metallurgiya sohasidagi korxonalarda – 3 ta, kommunal sohadagi korxonalarda – 33 ta, kimyosanoati sohasidagi korxonalarda – 6 ta, qurilish sanoati sohasidagi korxonalarda – 19 ta, yengil sanoat sohasidagi korxonalarda – 18 ta va qishloq xo‘jaligi korxonalarida – 14 ta.

8. Ekologik sertifikatlashtirish. Hisobot davrida yuridik va jismoniy shaxslarga jami 3741 ta ekologik sertifikatlar rasmiylashtirib berildi. Jumladan:

Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 19-apreldagi 151-son qaroriga asosan ekologik xavfli mahsulot va chiqindilarni O‘zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish va uning hududidan olib chiqish uchun ekologik me‘yoriy hujjat talablariga muvofiqligi bo‘yicha 1462 ta (2015-yilda – 1342 ta) ekologik sertifikatlar rasmiylashtirildi.

“O‘zstandart” agentligi bilan shartnoma asosida ekologik markirovkalarga taalluqli bo‘lgan 6 ta standart loyihalari ishlab chiqilib, ekspertizadan o‘tkazildi.

9. Analitik nazoratni amalga oshirish. 34 ta ekoanalitik laboratoriyalar attestatsiyadan o‘tkazilib, 46 ta laboratoriya mutaxassislari malakasi oshirildi (2015-yilda – 15 ta). Hisobot davrida tabiiy va oqova suv tarkibidagi 5 xil, tuproq tarkibidagi 9 xil hamda atmosfera havosi bo‘yicha 15 xildagi moddalarni aniqlash bo‘yicha jami 29 ta uslublar o‘zlashtirildi.

Jumladan, Analitik nazoratga ixtisoslashtirilgan davlat inspeksiyasi tomonidan “Tabiiy va oqova suvlar tarkibidagi sulfation konsentratsiyasini kompleksometrik usul bilan o‘lchovni bajarish uslubi” (O‘z.0458:2009), “Tabiiy va oqova suv tarkibidagi kumush konsentratsiyasini fotokolorometrik usul bilan o‘lchov bajarish uslubi” (O‘z.0414:2009) bo‘yicha o‘lchov ishlari yo‘lga qo‘yildi.

10. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini tatbiq qilish. “Eko-energiya” ilmiy-tatbiqiy markazi tomonidan ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan obyektlarda 357 ta (2015-yilda – 307 ta) 54,4 kVt. quvvatga ega quyosh fotoelektrik stansiyalari va 20 ta quyosh suv isitish kollektorlari o‘rnatildi. Bu, o‘z navbatida, yiliga 119136 kVt elektr energiyasi ishlab chiqarish bilan birga 10829,46 ming m³ tabiiy gazni tejab, atmosfera havosiga CO₂ moddasi tashlamalarini 226084,4 tonnagacha qisqartirish imkoniyatini yaratadi.

11. Suvdan maxsus foydalanish. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 14-iyundagi “Suvdan maxsus foydalanish yoki suvni maxsus iste‘mol qilish uchun ruxsatnoma berish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 171-son qaroriga muvofiq, 481 ta suvdan maxsus foydalanish uchun hamda 2014-yil 4-avgustdagi “Suvga quduqlarni burg‘ulash uchun ruxsatnoma berish tartibi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi 171-sonli qaroriga muvofiq suvga quduq burg‘ulash uchun 171 ta ruxsatnomalar rasmiylashtirildi.

12. Biologik resurslardan maxsus foydalanish. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 20-oktabrdagi 290-sonli qaroriga muvofiq, hisobot davrida 1715 ta ruxsatnoma rasmiylashtirilib, ushbu ko‘rsatkich o‘tgan yilga nisbatan 118 %ni tashkil qildi. Shundan yovvoyi hayvonlarni ovlashga 265 ta, ularni respublika hududiga olib kirishga 205 ta, respublikadan olib chiqishga 542 ta, shu jumladan, SITES Konvensiyasi bo‘yicha 411 ta, dorivor, oziq-ovqatbop va texnik o‘simliklarni yig‘ish va tayyorlashga 275 ta, yovvoyi holda o‘sovchi o‘simliklar va ularning qismlarini respublika hududidan tashqariga olib chiqishga 412 ta va olib kirish uchun 14 ta hamda yovvoyi hayvonlarni saqlash va urchitish bo‘yicha pitomniklar, shuningdek, zoologiya kolleksiyalari hisobga qo‘yilganligi to‘g‘risidagi 2 ta guvohnoma rasmiylashtirildi.

13. Ozonni buzuvchi moddalardan foydalanish. Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 11-noyabrdagi “Ozonni buzuvchi moddalarni va tarkibida ular mavjud bo‘lgan mahsulotlarni O‘zbekiston Respublikasiga olib kirishni va O‘zbekiston Respublikasidan olib chiqishni tartibga solishni takomillashtirish to‘g‘risida”gi 247-son qarorlariga muvofiq hisobot davrida 5284 ta murojaat (2015-yilda – 4729 ta) ko‘rib chiqilib, ozonni buzuvchi moddalarni respublika hududiga olib kirish uchun 13 ta hamda tarkibida ozonni buzuvchi moddalar mavjud bo‘lgan mahsulotlarni respublika hududiga

olib kirish uchun 197 ta ruxsatnoma rasmiylashtirildi, shuningdek, ruxsat talab etilmasligi to'g'risida 5103 ta javob xatlari yuborildi.

14. Xalqaro aloqalarni rivojlantirish. Qo'mita tomonidan xalqaro munosabatlarni rivojlantirish, xorijiy davlatlar bilan hamkorlik aloqalarini kengaytirish, sohaga grant mablag'larini jalb qilish maqsadida BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyasi (YeIK), Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Shanxay hamdo'stlik tashkiloti, Orolni qutqarish xalqaro fondi (shu jumladan, Davlatlararo barqaror rivojlanish komissiyasi), Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazlariga a'zo mamlakatlar bilan hamkorlik aloqalarini kengaytirish bo'yicha ishlar olib borildi.

Jumladan:

➤ BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyasi (YeIK) doirasida – O'zbekistonning "Yevropa uchun Atrof muhit", shuningdek, "Atrof muhitni baholash va monitoring", "Ekologik faoliyat samaradorligi sharhi", "Havoning katta masofalarga transchegaraviy ifloslanishi to'g'risida"gi konvensiyalarda ishtirokini kuchaytirishga qaratildi;

Shanxay hamdo'stlik tashkiloti doirasida – Shanxay hamdo'stlik tashkilotiga a'zo davlatlarning Atrof muhit muhofazasi to'g'risidagi konsepsiya loyihasini kelishish ishlarini yakuniga yetkazish, 2017-2021-yillarda ShHT doirasida loyiha faoliyatini yanada rivojlantirish tadbirlarini amalga oshirish bo'yicha ShHT a'zo davlatlari vakillari bilan muzokaralar olib borildi hamda qo'mitaning tadbirlar rejasi qabul qilindi;

➤ Orolni qutqarish xalqaro fondi doirasida – Jahon bankining "Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish va adaptatsiya loyihalari" doirasida Analitik nazoratga ixtisoslashgan davlat inspeksiyasi moddiy texnika bazasini mustahkamlash (zamonaviy o'lchash moslamalari va laboratoriya jihozlari, shu jumladan, mobil laboratoriyalar bilan ta'minlash), Davlatlararo barqaror rivojlanish komissiyasi doirasida qayta tiklanuvchi energiya manbalari bo'yicha Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazining loyihalar jamlamasini shakllantirish ishlari amalga oshirildi.

Joriy yilda ekologik turizmni rivojlantirishga bag'ishlangan xalqaro konferensiya yakunlari bo'yicha Orolbo'yi mintaqasida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimini tashkil etish, atrof tabiiy muhiti holat ko'rsatkichlarining ma'lumotlar elektron bazasini yaratish, O'zbekiston Respublikasida chiqindilarni ajratish hamda qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bo'yicha YUNEP, velotransport infrastrukturasi tizimini tatbiq etish bo'yicha Nextbike (Germaniya) kompaniyasi, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda zamonaviy boshqaruv tizimini joriy etish borasida Xalqaro ekoturizm jamiyati bilan hamkorlikda loyihalarni amalga oshirish bo'yicha muzokaralar o'tkazildi.

15. Ekologik bilimlarni targ'ib qilish va ommaviy axborot vositalarida keng yoritish. Aholining ekologiya masalalari hamda mamlakatda Atrof

muhit muhofazasi sohasida olib borilayotgan faoliyat yuzasidan xabardorligini oshirish, ijtimoiy sheriklikni rivojlantirish yuzasidan tegishli vazirlik, idora va tashkilotlar hamda ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikda ishlar olib borildi.

Hisobot davrida 2037 ta uchrashuv, seminar, taqdimot, ijtimoiy ekologik aksiyalar, ta'lim muassasalarida ochiq darslar tashkil qilindi. Jumladan, atmosfera havosini muhofaza qilish bo'yicha 386 ta, chiqindilar boshqaruvi masalasiga oid 266 ta, suv va yer resurslaridan oqilona foydalanish sohasida 320 ta, biologik resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida 241 ta, ekologik qonunchilikni targ'ib qilish borasida 428 ta hamda 396 ta hududlarni ko'kalamzorlashtirish, noyob hayvon turlarini tabiatga qaytarish, ekologik xalqaro sanalar munosabati bilan ijtimoiy-ekologik masalalarga bag'ishlangan tadbirlar, jumladan, "Ekohaftalik – 2016" tashkil qilindi.

Ekologik xavfsiz, kamchiqitli va resurs tejamkor texnologiyalarni tatbiq etayotgan sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalari hamda qo'riqlanadigan tabiiy hududlarda 45 ta mediatur o'tkazildi.

Teleradio kanallarda 3540 ta chiqish qililib, (2015-yilda – 3172 ta), bosma va internet OAVlarda 2362 ta material chop etildi hamda ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirildi (2015-yilda – 2208 ta).

"Facebook" internet tarmog'idagi qo'mitaning sahifasi tashkil qilindi. Xorijiy va mahalliy OAVda dolzarb ekologiya masalalari bo'yicha chop etilgan ma'lumotlar tahlil qililib, ular asosida 35 ta ekologik dayjest tayyorlandi.

Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtirib borish uchun 14 ta tabiatni muhofaza qilish hududiy qo'mitalarning bazasida axborot-resurs va uslubiy markaz tashkil qilindi. "Atrof muhit muhofazasi qonunchiligi" haqidagi me'yoriy hujjatlar to'plami tayyorlanib, 1000 nusxa SD disk chiqarilib, Atrof muhitni muhofaza qilish sohasida o'tkazilgan tadbir ishtirokchilariga tarqatilmoqda.

16. Interaktiv davlat xizmatlarini ko'rsatish. Qo'mitaning O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi bilan qo'shma chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilib, reja asosida ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi va "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi qonunlari talablariga muvofiq, elektron hujjat aylanish tizimini takomillashtirish maqsadida qo'mita tizimidagi 209 nafar xodim (2015-yilda – 59 nafar xodim) "E-hujjat" elektron hujjat aylanish tizimi bo'yicha elektron raqamli imzo bilan ta'minlandi.

Shu bilan bir qatorda, "E-NAT" himoyalangan elektron pochta tizimi va "E-ijro" idoralararo elektron hujjat almashinuvi tizimi yo'lga qo'yilib, barcha hududiy qo'mitalarda joriy qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 28-sentabrda PQ-2412-son “Tadbirkorlik subyektlariga “Yagona darcha” tamoyili bo‘yicha davlat xizmatlari ko‘rsatish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori ijrosini ta‘minlash bo‘yicha qo‘mita tomonidan ko‘rsatiladigan asosiy davlat xizmat turlari, xususan, suvdan maxsus foydalanish yoki suvni maxsus iste‘mol qilish bo‘yicha hamda o‘simlik dunyosi obyektlaridan maxsus foydalanish uchun Qizil kitobga kiritilmagan turlarni tabiiy muhitdan olishga ruxsatnomalar berish davlat xizmatlar turlarining “Yagona darcha” elektron tizimi amaliyotga joriy qilindi.

17. Qo‘mita tizimidagi tashkilotlarda kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirishda ularning moddiy texnika bazasini mustahkamlashga alohida e‘tibor qaratilib, jami 519,2 mln. so‘m mablag‘ sarflandi. Jumladan, 43 ta kompyuter texnikalarini sotib olish uchun 167,5 mln. so‘m, litsenziyalangan dasturlar sotib olish uchun 7,4 mln. so‘m, internet xizmatidan foydalanish uchun 43,2 mln. so‘m, korporativ tarmoq xarajatlariga 9,2 mln. so‘m mablag‘ sarflandi.

18.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ularni baholash mezonlari

O‘zbekiston Respublikasi O‘rta Osiyoning markaziy qismida, Amudaryo va Sirdaryo oralig‘ida joylashgan mamlakat. Hududning shimoliy nuqtasi Ustyurt platosining shimoliy-sharqida, janubiy nuqtasi 450 31’ shimoliy kenglikda Termiz shahrida, g‘arbiy nuqtasi Ustyurt platosi bo‘ylab, 500 sharqiy uzoqlikda, eng sharqiy nuqtasi Farg‘ona viloyatining sharqiy qismi 370 10’ uzunlikda joylashgan. Hududining 78,7% tekislikdan va 21,3% tog‘lardan iborat. Mamlakat hududida Talas, Ugom, Qorjontog‘, Piskom, Chortoq, Qurama, Turkiston, Morguzar, Nurota, Zarafshon, Hisor, Boysuntog‘, Surxontog‘, Ko‘xitang, Farg‘ona, Oloy tog‘ tizmalari mavjud. O‘zbekistonning tabiiy geografik o‘rni Markaziy Osiyodagi boshqa respublikalari tabiatidan keskin farq qiladi.

Mamlakatimizda tabiatni tabiiy xolicha saqlab qolish maqsadida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etish, hamda muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni O‘zbekiston Respublikasining “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida” gi Qonuni bilan tartibga solinadi. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar Yer va suv akvatoriyalarining ustuvor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, rekratsiya va sanitariya-sog‘lomlashtirish ahamiyatiga molik bo‘lgan, xo‘jalik maqsadidagi doimiy yoki vaqtincha foydalanishdan to‘liq yoki vaqtincha foydalanishdan to‘liq yoki qisman chiqarilgan uchastkalari muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisoblanadi. Tabiiy obyektlar va ma’jmularni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash maqsadida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda muhofaza qilish va foydalanish rejimi o‘rnatiladi.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar biologik xilma-xillik, landshaft

rang-barangligini ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlab turish uchun mo'ljallangan yaxlit ekologik tizimni tashkil etadi. Jamiyatning rivojlanib borishi bilan insonlarning Atrof muhitga ta'siri ham o'sib boradi. Inson tabiat bilan, ya'ni o'simlik va hayvonot dunyosi hamda yer osti va yer usti boyliklari bilan o'zaro muloqotda bo'ladi. Tabiat va inson o'rtasidagi munosabat ma'lum bir qonunlar orqali boshqariladi, ularga rioya qilmaslik ertami kechmi, albatta, xalokatga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq, davlat qo'riqxonalari qat'iy muhofaza qilinadigan hududlar bo'lib, ularda yovvoyi tabiat yil bo'yi kuzatib boriladi. Hozirgi kunda respublika hududida 9 ta davlat tabiiy qo'riqxonasi mavjud bo'lib, ularning asosiy vazifasi tabiat landshaftlari, noyob va nodir hayvon, o'simlik turlarini tabiiy holatda saqlab qolish bilan birga, kelajakda ular hududini kengaytirib borishdan iborat.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat mulkidir va u davlat muhofazasidadir. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar belgilangan maqsadi va rejimiga qarab quyidagi toifalarga bo'linadi:

1. Davlat qo'riqxonalari — Tabiiy obyektlar va majmualarni muhofaza qilishning qattiq rejimiga ega bo'lgan, tipik ekologik tizimlar qo'riqxonalari — Tabiiy obyektlar va majmualarni muhofaza qilishning qattiq rejimiga ega bo'lgan, tipik ekologik tizimlar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolish hamda o'rganish uchun mo'ljallangan, umumdavlat ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy hududlar hisoblanadi. Davlat qo'riqxonalarining hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot faoliyati va atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish bundan mustasno. Shuningdek, davlat qo'riqxonalarining hududida hamda ularning qo'riqlanma zonalarida tirik organizmlarning yangi va kenja turlarini iqlimlashtirish maqsadida joylashtirish taqiqlanadi.

2. Majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari – alohida ekologik qimmatga ega bo'lgan tabiiy obyektlar va majmualarni asl holatida saqlash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonalari hisoblanadi. Landshaft buyurtma qo'riqxonalari hududida har qanday faoliyat taqiqlanadi, ilmiy-tadqiqot, rekratsiya faoliyati, atrof tabiiy muhit monitoringini yuritish, shuningdek, pichan o'rish va chorva mollar o'tlashish, yovvoyi o'simliklarni oziq-ovqat maqsadlari uchun, Landshaft qo'riqxonalari xodimlarining va mazkur qo'riqxonalarining qo'riqlanma zonalarida yashovchi fuqorolarning o'z ehtiyojlari uchun yovvoyi holda o'sadigan o'simliklarning dorivor va texnik xom ashyosini tayyorlash (yig'ish) bundan mustasno.

3. Tabiat bog'lari – alohida ekologik, madaniy va estetik qiymatga ega bo'lgan tabiiy obyektlar va majmualarni tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi, rekratsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda saqlab qolish hamda ulardan foydalanish uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy

hududlar hisoblanadi. Tabiat bog‘lari ikki yo‘nalishda tashil qilinishi mumkin: milliy tabiat bog‘lari va mahalliy ahamiyatga ega tabiat bog‘lariga bo‘linadi.

4. Tabiat bog‘lari tashkil etilayotganda ularning hududi zonalarga bo‘linadi. Tabiat bog‘larining hududida qo‘riqxonalariga aylantirilgan zonalarida davlat qo‘riqxonalari uchun nazarda tutilgan rejim o‘rnatiladi. Tabiat bog‘larining rekratsiya zonalarida tabiiy obyektlar va majmualarning holatiga qarab turli rejimli uchastkalarga bo‘linishi mumkin. Xo‘jalik maqsadida vaboshqa maqsadlarda foydalanish zonalarida aholining istiqomat qilishiga, yuridik va jismoniy shaxslarning tabiiy obyektlar va majmualarga zarar yetkazmaydigan faoliyatiga yo‘l qo‘yiladi.

5. Davlat tabiat yodgorliklari – noyob, o‘mini to‘ldirib bo‘lmaydigan, ekologik, ilmiy, madaniy va estetik jihatdan qimmatli tabiiy obyektlar hisoblanadi, quyidagi turlarga bo‘linadi:

- tabiiy suv obyektlarini saqlab qolish uchun mo‘ljallangan gidrologik (botqoq, ko‘l, daryo) yodgorliklari;

- ayrim o‘simliklarni saqlab qolishga mo‘ljallangan botanik yodgorliklar

- qazilma obyektlarni saqlab qolish uchun mo‘ljallangan paleontologik yodgorliklar;

- tabiat yaratgan relief shakllarini saqlab qolish uchun mo‘ljallangan geomorfologik yodgorliklar;

- geologik va mineralogik hosilalarni saqlab qolish uchun mo‘ljallangan geologik va mineralogik yodgorliklar.

6. Ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash uchun mo‘ljallangan hududlar – ayrim tabiiy obyektlar va majmualarni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash uchun mo‘ljallangan biologik (botanik, zoologik) buyurtma qo‘riqxonalari. Buyurtma qo‘riqxonalari quyidagi turlarga bo‘linadi:

- tabiiy pitomniklar;

- botqoq, ko‘l va daryo buyurtma qo‘riqxonalari;

- paleontologik buyurtma qo‘riqxonalari;

- geologik va mineralogik buyurtma qo‘riqxonalar;

7. Muhofaza etiladigan landshaftlar – kurort tabiiy hududlar, rekreatsiya zonalarida, suvni muhofaza qilish zonalarida, sohil bo‘yi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalarida, yer usti va yer osti suvlarining hosil bo‘lish zonalarida muhofaza etiladigan landshaftlar jumlasiga kiradi.

- Kurort tabiiy hududlar - davolash va sog‘lomlashtirish xossalari, mineral manbalarga, shifobaxsh balchiq qatlamlariga, qulay iqlim va boshqaroitlarga ega hududlar hisoblanadi. Kurort tabiiy hududlar uchta zonaga bo‘linadi.

1-zona. Davolash xossalari ega manbalar, shifobaxsh balchiq

qatlamlari bor hududlar kiradi. Bunday zonada har qanday faoliyat taqiqlanadi, davolash xossalariga ega manbalar va balchiq bilan davolash shifoxonalarni obodonlashtirish bundan mustasno;

2-zona. Sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylarining hududlari kiradi. Har qanday faoliyat, shuningdek, bu hududda vaqtinchalik istiqomat qiladigan tibbiyot xodimlari va xizmat ko'rsatuvchi xodimlardan tashqari boshqa aholining yashash taqiqlanadi.

3-zona. Sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylariga tutash hududlar kiradi. Atrof muhitga zarar yetkazmaydigan, cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga ruxsat etiladi.

➤ Rekratsiya – turizm va aholining ommaviy dam olishni tashkil etish uchun qulay jug'rofiy va iqlim sharoitlariga ega, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar rekreatsiya zonalari hisoblanadi.

➤ suvni muhofaza qilish zonalari, sohil bo'yi mintaqalari, suv obyektlarining sanitariya muhofazasi zonalari, yer usti va yer osti suvlarining hosil bo'lish zonalari – daryolarning, ko'llarning, suv omborlarining, kanallarining, kollektorlar va boshqa suv obyektlarining o'zanlariga tutash muhofaza etiladigan tabiiy hududlar suvni muhofaza qilish zonalari hisoblanadi.

7. Davlat biosfera rezervatlari, milliy bog'lar va davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar. Davlat biosfera rezervatlari – hududlarni barqaror iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish maqsadlarida davlat biosfera rezervatlari – biologik rang-baranglikni saqlash, tabiiy obyektlar va majmualardan oqilona foydalanish uchun mo'ljallangan, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tashkil etilishi mumkin. Davlat biosfera rezervatlari xalqaro biosfera rezervatlari tarmog'iga qo'shilishi va atrof tabiiy muhitni global monitoringida ishtirok etishi mumkin.

Milliy bog'lar — alohida ekologik, madaniy va estetik qimmatga ega bo'lgan, o'simliklarning noyob va qimmatli, shu jumladan manzarali turlarini saqlab qolish, takror ko'paytirish va tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya, ilmiy va madaniy maqsadlarda oqilona foydalanishga mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar milliy bog'lardir.

Davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar – ikki va undan ortiq davlat hududida joylashgan muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisoblanadi. Davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari asosida tashkil etiladi

18.3. Cho'llanish va uni bartaraf etish chora-tadbirlar

Hozirgi paytda cho'llanish jarayoni insoniyatning global muammolaridan biriga aylandi. Cho'llanish jarayoni, uning turli jihatlari va oqibatlari to'g'risida chuqur ilmiy tadqiqot ishlari keng ko'lamda olib

borilmoqda. Cho'llanish atamasiga beriladigan ta'riflar ham xilma-xil. BMT ning 1977-yilda cho'llashishga bag'ishlangan konferensiyasida "Cho'llanish yer yuzasidagi biologik potensialning kuchli kamayishi yoki yo'qotilishi bo'lib, cho'l tabiatiga o'xshash sharoitning hosil bo'lishidir" deyilgan. N.F. Reymer "Cho'llanish - u yoki bu hududda o'simlik qoplaminig qayta tiklanmaydigan darajada kamaytirilishi yoki yo'q qilinishidir. Antropogen ta'sir to'xtatilsa o'simlik asta-sekin tiklanishi mumkin", deb ta'riflagan. V.A. Varnskiyning yozishicha "Cho'llanish tabiiy ekosistemada o'simlik qoplaminig yo'qotilishi bo'lib, uni kelajakda inson yordamisiz tiklab bo'lmaydigan jarayondir". Ta'riflardan ko'rinib turibdiki, cho'llanishning ko'rinishi, kelib chiqishi o'simliklarning kamayishi, yo'qotilishi bilan bog'lab tushuntirilgan. O'simlik qoplaminig asosiy ko'rsatkich sifatida olinishi to'g'ri, chunki u asosiy manzarani, ko'rinishni yorqin aks ettiradi va inson ta'sirida tez o'zgaruvchi komponent hisoblanadi. Shuningdek, ko'p hollarda cho'llanishni ko'rsatuvchi belgi sifatida tuproq qoplami ham yaxshi namoyon bo'ladi. Shu jihatlarni inobatga oladigan bo'lsak, cho'llanishga berilgan ta'rif bitta komponent orqali emas, balki u yoki bu hudud tabiatidagi umumiy tabiat inqirozi ko'zda tutilgan holda berilishi lozim.

Ba'zi olimlar har qanday ekorsistemalarda tabiiy inqiroz 50% dan oshgan holatdan boshlab cho'llanish deb atashni tavsiya qilmoqdalar. Sabab 50% deb olinishiga asosiy sabab ektizimlarda tabiiy resurslarning 50% yo'qotilishi ularning tabiiy tiklanishiga katta qiyinchilik yaratadi.

Respublikada cho'llanishni oldini olish, o'rmonlarni qayta tiklash va ihota o'rmonlarini ko'paytirish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Respublika hududining 70% yoki 31,4 mln.ga tabiiy sho'rlanishga, qum ko'chkilari, changli bo'ronlar va garemsellar tarqalishi ta'siriga uchragan qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil maydonlardan iborat. Orol fojiasi oqibatida 5,5 mln gektardan ortiq maydonli Orolqum cho'li vujudga kelgan. Yerni cho'llanishining oldini olish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish sohasida amaldagi davlat boshqruvi tizimi ushbu yo'nalishdagi ishlarni samarali muvofiqlashtirishni ta'minlash imkonini bermayapti. Cho'llanishga qarshi kurashish, degradatsiyaga uchragan yerni qayta tiklash bo'yicha ishlarni olib borish samaradorligini oshirish, shuningdek O'zbekiston Respublikasining xalqaro majburiyatlarini samarali bajarilishini ta'minlash maqsadida Oliy Majlisning 1995-yil 31- avgustdagi 125-I-sonli qarori bilan "Qattiq qurg'oqchilikni boshdan kechirayotgan va (yoki) cho'lga aylanib borayotgan mamlakatlarda, ayniqsa Afrikada, cho'lga aylanib borishlarga qarshi kurash" bo'yicha "Kambo" BMT konvensiyasi ratifikatsiya qilingan.

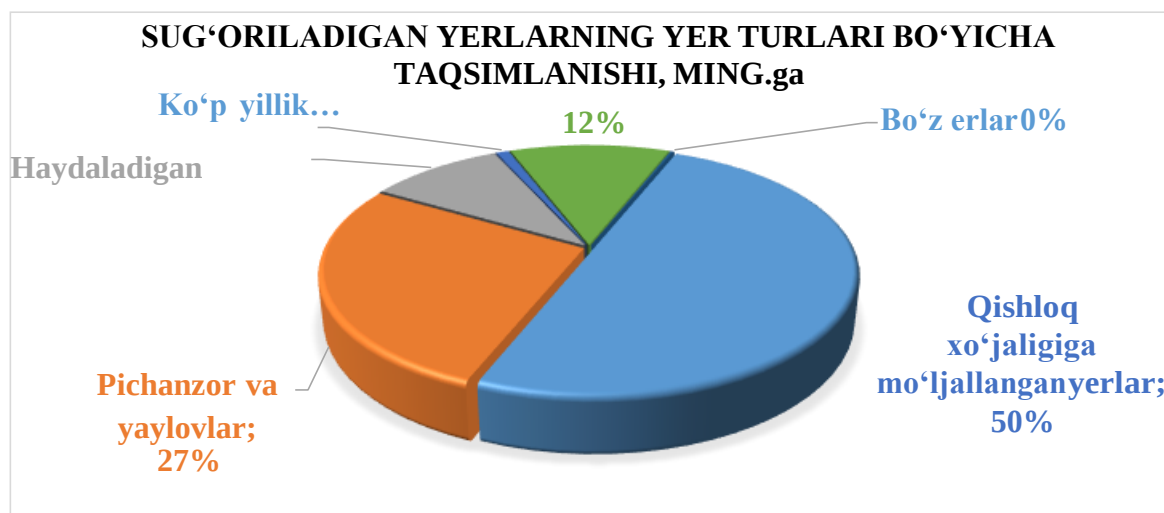
Jahonda yuz berayotgan global iqlim o'zgarishlari, yerning yaroqsiz holatga kelishi XXI asrning ikkinchi o'n yilligiga kelib ko'pgina mamlakatlar cho'llanish va yerning degradatsiyaga uchrashi muammolarini boshidan

kechirayotgani va uning oqibatida dunyo bo'yicha qariyb 2 milliard gektar yer maydoni yaroqsiz ahvolga kelib qolgani muammoning nechog'li dolzarb ekanligini ko'rsatib turibdi. BMT ning ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi kunda dunyo bo'yicha yiliga qariyb 6 million gektar yer cho'llanishga uchramoqda, haydaladigan yerlarning 40 foizdan ortig'i irrigatsiya va melioratsiya ishlarida xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilgani sababli degradatsiyaga uchrab, ziroatchilik, qishloq xo'jaligi ekinlari yetishtirish uchun mutloq yaroqsiz holga keltirilgan. Bundan tashqari, cho'llanish, yer degradatsiyasi va qurg'oqchilik jiddiy iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik muammo bo'lib, dunyoning ko'plab mamlakatlarida oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid solmoqda. Cho'llanish oqibatida jahonning 100 dan ortiq mamlakatida istiqomat qilayotgan 1,2 milliard aholining salomatligi va farovonligiga jiddiy xavf tug'ilmoqda. BMT ma'lumotiga ko'ra, cho'llanish dunyo aholisining beshdan bir qismiga tahdid solayotir. Hozir dunyodagi quruqlik maydonining uchdan bir qismi cho'lga aylanish tahdidi ostida qolgan. Dunyoda degradatsiya jarayonlari natijasida har yili 7 million gektar yer maydoni qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketmoqda. Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimizda ham yuqoridagi keltirilgan muammolardan tuproq sho'rlanishi, ko'chib yuruvchi qumlar tarqalish xavfi, chang bo'ronlari va qurg'oqchilik muammolariga duch kelmoqda. Qishloq xo'jalik faoliyatida yaroqli yer maydonlarining kamligi tabiat boyliklari va yer-suv manbalaridan foydalanishning samarador yangi yo'nalishlarini izlab topishni talab etmoqda. Mamlakatimizda cho'llanishga qarshi kurashning milliy dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, ushbu dasturga ko'ra, yerlar degradatsiyasining hajmini qisqartirish yoki uning oldini olish, cho'llanishga duchor bo'lgan yerlarni qayta tiklash ishlarini amalga oshirish lozim. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, har yili cho'llanish va qurg'oqchilik natijasida 42 milliard dollarga yaqin qishloq xo'jaligi ekinlari nobud bo'ladi. Hech kimga sir emas, yaqin kelajakda mintaqamizda iqlimning isishi kutilmoqda. Bugungi kunda global iqlim o'zgarishi sharoitida Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv tanqisligi ta'siri allaqachon sezila boshlagan. Buning oqibatida esa cho'llanish, sho'rlanish va tuz shamollari kabi hodisalar soni ko'payib bormoqda. Shuningdek, kelajakda iqlimning tobora isib borishi va cho'l zonalarining ko'payishi oziq-ovqat mahsulotlari (bug'doy, makkajo'hori, sholi va hokazo) yetishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatib, hayvonot va o'simlik dunyosida ham keng ko'lamli ko'chishlar kuzatilib kelinmoqda. Mamlakatimizda ham sug'oriladigan yer maydonlari yildan-yilga qisqarib bormoqda. Orolning qurigan hududidan tuz va boshqa mineral moddalarning shamol orqali tarqalishi, suv taqchilligi oqibatida cho'llanish darajasi ortyapti.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Navoiy, Jizzax, Sirdaryo, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida cho'llanish darajasi yuqori. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda 22 million gektar yer cho'llanishga moyil hudud hisoblansa, mavjud yaylovlarning 43 foizi esa

inqirozga uchrab, cho‘llanib bo‘lgan. Muammoni to‘la his qilmaslik va uning yechimiga nisbatan beparvolik, sohaga tegishli ilmiy tadqiqotlarning kamligi yoki amaliyotda ulardan foydalanmaslik oqibatida mazkur masala dolzarbligicha qolib ketmoqda. Hududlarda sahroga chidamli saksovul, qandim, cherkez kabi o‘simliklardan iborat o‘rmonzorlar barpo etilishi o‘ziga xos ekotizim paydo bo‘lib, iqlim o‘zgarishini yumshatadi.

Cho‘l zonada ozuqabop hisoblangan chogon, tereskan, boyalich, qayrouk kabi o‘simliklar ko‘paytirilishi oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashga xizmat qiladi. O‘zbekistonda suv resurslaridan tejamli foydalanish yo‘nalishidagi davlat siyosatining natijasi o‘laroq foydalanilayotgan suvlarning umumiy miqdori 1980-yillarga nisbatan yiliga 64 milliard metr kubdan o‘rtacha 51 milliard metr kubgacha kamaytirildi. Darhaqiqat ko‘rilayotgan barcha chora-tadbirlar sug‘oriladigan yerlarni muhofaza qilishga qaratilgan bo‘lib, sug‘oriladigan yerlar umummilliy boylik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi (18.2-rasm).

18.2-rasm Sug‘oriladigan yerlarning yer turlari bo‘yicha taqsimlanishi

So‘ngi yillarda mamlakatimizda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yer maydonlarini maqbullashtirish va ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibini qo‘llash, yer-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy qilish, past hosilli paxtava g‘alla maydonlarini qisqartirish hisobiga yuqori daromadli, eksportbop mahsulotlar yetishtirish bo‘yicha tizimli choralar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, respublika aholisi sonining yuqori sur‘atlar bilan o‘sib borishi, qishloq xo‘jaligi yerlarining boshga toifaga o‘tkazilishi va global iqlim o‘zgarishi ta‘sirining keskinlashuvi oqibatida oxirgi 15 yilda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan sug‘oriladigan yer maydonlari o‘lchami 24 foizga (0,23

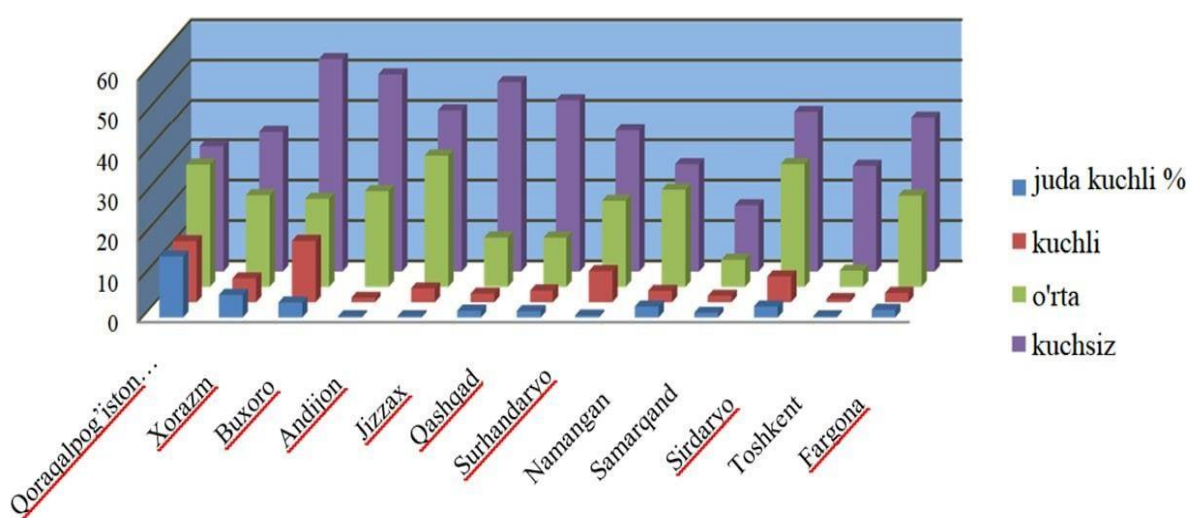
gektardan 0,16 gektargacha), o'rtacha yillik suv ta'minoti darajasi esa 3048 metr kubdan 158,9 metr kubgacha qisqardi. Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasining tashkil etilgani, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturi doirasida amalga oshirilgan ishlar natijasida respublika bo'yicha 1 million 200 ming gektardan ortiq sug'oriladigan maydonlarning meliorativ holati yaxshilandi. Suv va yer resurslarini boshqarishdagi iqtisodiy mexanizmlar va huquqiy asoslarni takomillashtirish hamda me'yoriy-huquqiy hujjatlar talablariga qat'iy rioya etilishi ustidan nazoratni kuchaytirish kabi masalalar doimiy e'tibordagi masala sifatida qaralmoqda. Statistik ma'lumotlariga ko'ra, iqlim o'zgarishi, eroziya jarayonlari natijasida yiliga o'rtacha 6-7 mln. ga maydondagi yerlar qishloq xo'jalik oborotidan chiqib ketmoqda.

Sanoat va transport infratuzulmasi sohasida amalga oshirilayotgan qurilishlar, yer osti boyliklarini qazib olish jarayonida hosil bo'layotgan karyer va tuproq uyumlari jadal sur'atlar bilan qishloq xo'jaligi ekin yerlarini siqib chiqarib, haydaladigan yerlar qurilayotgan suv omborlari ostida qolib ketmoqda. Hududlarda o'tkazilgan ilmiy tadqiqot natijalariga qaraganda sug'orish suvlarining katta me'yorda ishlatilishi grunt suvlari satxining ko'tarilishiga sabab bo'lmoqda. Bugungi kunda grunt suvlari kam minerallashtirgan (1-3g/l) maydon 1,5 mln. gektarni, o'rtacha minerallashtirgan (3-5g/l) 0,7 mln. gektarni va kuchli minerallashtirgan (5g/l) 0,5 mln. gektarni tashkil etmoqda. Tuproklarning unumdorligiga shamol va suv eroziyalari katta ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda 2 mln. gektardan oshiqroq. yer deflyatsiyaga, jumladan, 0,7 mln. gektar yer kuchli deflyatsiyaga uchragan, 0,5 mln. gektar yerda irrigatsiya eroziyasi yuz bermoqda. Bunday yerlar tog'oldida joylashgan viloyatlar, ayniqsa, Farg'ona vodiysi ko'plab uchraydi va salmoqli qismini sug'oriladigan yerlar tashkil etadi. Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, eroziya natijasida gektaridan 0,5-0,8 tonna gumus, 100-120 kg azot, 75-100 kg fosforini yuvib ketishi mumkin. Bu esa sug'oriladigan yerlardan foydalanish samaradorligining pasayib ketishiga zamin yaratadi.

Keyingi yillarda sug'orma dehqonchilik zonalarida, ayniqsa Orolbo'yi hududlarida tabiiy sharoitlar va inson xo'jalik faoliyati ta'sirida turli degradatsiya-ortiqcha namlanish, ikkilamchi sho'rlanish, cho'llanish, shamol va irrigatsiya eroziyasi, og'ir metallar va zaharli moddalar bilan ifloslanish, degumifikatsiya, haydalma qatlamning zichlashishi jarayonlari shakllangan, natijada sug'oriladigan tuproqlar unumdorligi va ekinlar hosildorligi pasaygan. Respublika bo'yicha jami 2 mln. 418,8 ming gektar sug'oriladigan yer maydonlarining 72,1 % turli darajada sho'rlanganligi, shundan 38,4 % kuchsiz darajada, 22,8 % o'rta darajada, 6,2 % kuchli darajada va 4,7 % juda kuchli darajada sho'rlanganligi aniqlangan. Jumladan, sho'rlangan yerlar

maydoni jami sug'oriladigan yerlarning Qoraqalpog'iston Respublikasida (15 ta tuman) -91,4%, Buxoro viloyatida (12 ta tuman) -85,1%, Jizzax viloyatida (7 ta tuman) -76,4%, Navoiy viloyatida (6 ta tuman) -64,5%, Sirdaryo viloyatida (10 ta tuman) - 79,3%; Xorazm viloyatida (10 ta tuman) 68,8% ni tashkil etadi. Kuchli sho'rlangan tuproqlar ulushi esa asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi (15,1%) va Xorazm viloyati (5,9%) hissasiga to'g'ri kelayotganligi aniqlangan.

**Respublika bo'yicha sug'oriladigan yer maydonlarining sho'rlanish darajasi
viloyatlar kesimida ulushi % xisobida**

18.3-rasmdagi diagramma ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, viloyatlar kesimida sug'oriladigan yerlarning holati qoniqarli darajada emas. Respublikada mavjud 14 ta ma'muriy viloyatlar yerlarining deyarli barchasi ma'lum bir darajada sho'rlangan (18.3-rasm).

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, viloyatlar bo'yicha degradatsiya holatidagi sug'oriladigan yerlarni holati bugungi kun yerdan foydalanish barqarorligini ta'minlashdagi siklliligiga xizmat qilmayapti. Jumladan, eng asosiy muammolardan biri sifatida yerlarni degradatsiya darajasiga tushib qolishi, tuproqlarning sho'rlanish holati yildan yilga oshib bormoqda. Hududlarning tabiiy sharoitlarini inobatga olgan holda tizimli tashkil etilgan meliorativ tadbirlarni olib borish, sohaga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni qo'llash, shuningdek maqsadli tadbirlar olib borish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari respublikamiz sug'oriladigan yerlarida gumusning pasayishi, cho'llanish, botqoqlanish, zaharlanish, gips lanish, begona o'tlar bosishi, bulg'anish, suv bosishi, ifloslanish, tashlab ketish kabi salbiy holatlar davom etmoqda. Ularning hisobini yuritish, holatini monitoring qilish, oldini olish va bartaraf etish yuzasidan barcha yer resurslarini boshqaruv darajalarida tizimli va doimiy

tavsifga ega kompleks dasturli ish olib borish lozim.

2019-yil oktyabr oyida respublikada 2030-yilgacha Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi qabul qilindi. Konsepsiyada Atrof muhitni (atmosfera havosi, suv, yer, tuproq, yer osti boyliklari, biologik xilma-xillik, muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar) antropogen ta'sirlardan va boshqa salbiy omillardan saqlash, muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarni kengaytirish va chiqindilarni boshqarishning ekologik toza tizimini takomillashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar mavjud. Konsepsiyani amalga oshirish orqali quyidagi o'zgarishlar kutilmoqda:

- Orol dengizining qurigan tubining O'zbekiston hududidagi qismigao'rmon ekish maydonini 28 % dan (0,9 mln gektar) 60 % ga (2 mln gektar) yetkazish;
- ifloslantiruvchi moddalar tashlamalarini 10 % ga kamaytirish (2,492 milliondan 2,243 million tonnagacha);
- 80 % (taxminan 6500 ta) jamoat transportini tabiiy gaz yoqilg'isi vaelektrda harakatlanishga o'tkazish;
- o'rmon bilan qoplangan hududni 3,2 milliondan 4,5 million gektargacha yetkazish;
- muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maydonini 3,5 % dan (1,5 mlnga) 12 % ga (5,4 mln) ko'paytirish;
- aholining qattiq maishiy chiqindilarni to'plash va olib chiqish xizmatlari bilan qamrab olinishini 48 % dan (16 mln kishi) 100 % yetkazish;
- hosil bo'lgan qattiq maishiy chiqindilarni qayta ishlash hajmini 18%dan (1,3 mln tonna) 65% gacha (4,6 mln tonna) oshirish.

Orol fojiasi nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoning iqlim sharoitiga kuchli salbiy ta'sir ko'rsatib yozda quruq va issiqni kuchaytiradi, qishda esa sovuq kunlar davomiyligini oshiradi. Orolbo'yi hududida harorati 40°C dan yuqori bo'lgan kunlar soni 2 baravar, O'zbekistonning qolgan qismida esa o'rtacha bir yarim baravar ko'paydi. 1950-yillarning boshidan boshlab respublika hududida haroratning o'rtachao'sish sur'ati o'n yil ichida 0,29°C ni tashkil etdi, bu global isish sur'atlaridan 2 baravar ko'pdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMTda so'zlagan nutqida Orol dengizining qurishi natijasida Orolbo'yi hududi "ekologik halokat epitsentriga" aylanganini qayd etib o'tdi. Ayni shu sessiyada u Orolbo'yi mintaqasini "ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi" deb e'lon qilishni taklif qildi. 2021- yil may oyida BMT Bosh Assambleyasi Orolbo'yi mintaqasini "ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi" deb e'lon qilgan rezolyutsiyani bir ovozdan ma'qulladi. 2021-yil noyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Orolbo'yi mintaqasida tadbirkorlikni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorni imzoladi.

Bundan ko'zlangan asosiy maqsad - mavjud yer va suv resurslaridan

samarali foydalanish, qishloq xo'jaligi va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, aholi bandligini ta'minlash va daromadlarini oshirish, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasining shimoliy hududlarida qulay agrobiznes muhitini yaratish hisoblanadi. 2022-yilning yanvar oyida hukumat tomonidan 2022-2026-yillarda Orol dengizi tubi va Orolbo'yi hududini qoplash uchun yaratilayotgan himoya o'rmonlari maydonlari, shuningdek, 2022-2026-yillarda Orol dengizi tubi va Orolbo'yi hududini qoplash uchun himoya o'rmonlarini yaratish uchun cho'l o'simliklari urug'larini tayyorlash hajmi tasdiqlandi. Ushbu rejaga ko'ra, 2026-yil oxiriga qadar Qoraqalpog'iston hududida 500 ming gektar saksovul, qorabaroq va cherkez ekilishi mo'ljallangan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 25-yanvardagi "Orolbo'yi hududini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasiga aylantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori bilan Orolbo'yi hududini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasiga aylantirish konsepsiyasi hamda 2022-2026-yillarda Orolbo'yi hududiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ko'p tomonlama "yo'l xaritasi" tasdiqlandi.

Jahon bankining "Orol dengizi tubidan qum va chang bo'ronlarini kamaytirish maqsadida O'zbekistonda landshaftlar tiklashning ahamiyati" nomli so'nggi tadqiqotiga ko'ra, har yili Orolqumning qum va chang bo'ronlari Qoraqalpog'istonga 44 million dollardan ortiq iqtisodiy zarar yetkazadi. (Mintaqa yalpi ichki mahsulotining 2%). Keyingi 20 yil ichida Jahon Banki ma'lumotlariga ko'ra, ushbu vaziyatni hal etishdagi sustkashlik mintaqaga 840 million dollardan ko'proq zarar yetkazishi taxmin qilinmoqda. 2018-2021-yillarda Orol dengizining qurigan tubida 1,5 million gektar maydonda saksovul, cherkez, qandim va qorabaroq kabi cho'l o'simliklaridan himoya o'rmonzorlari yaratildi. Ishlarga 4000 dan ortiq ishchi va 1600 ta texnika, shu jumladan samolyotlar jalb etildi. 2022-yilda 107 ming gektar maydonda himoya o'rmon plantatsiyalari tashkil etildi, buning uchun 580 tonna cho'l o'simliklarining urug'laridan foydalanildi. Bundan tashqari, 100 gektar maydonda pitomnik tashkil qilindi. Hozirgi vaqtda 26 ming gektar maydonda ish olib borilmoqda, ekish uchun 562 tonna urug' tayyorlangan. Jahon banki hisob-kitoblariga ko'ra, Orolqumdagi landshaftni tiklash bo'yicha chora-tadbirlar yiliga taxminan 39 million dollar (Qoraqalpog'iston YAIMining 1,9%) qo'shimcha foyda keltirishi mumkin.

Landshaftni tiklash, shuningdek, yalpi ichki mahsulotning 0,3% iga teng bo'lgan taxminan 5,5 million dollarlik hosil yo'qotilishining oldi olinadi. O'zbekistonda landshaftlarni tiklash bo'yicha loyihalarni amalga oshirish natijasida ekotizim xizmatlarining afzalliklari, agar tuproqni tiklashning tegishli usullari qo'llanilsa, ekinlar yetishtirishni kengaytirishning iqtisodiy va moliyaviy foydalariga qaraganda nisbatan muhim ahamiyatga ega.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, Atrof muhitni muhofaza qilish, Atrof muhit obyektlari, Ekologiya va Atrof muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi, ekologiya va atrof- muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi, ekologik strategiya, “ifloslantiruvchi – to‘laydi”, “tabiatdan foydalanuvchi – to‘laydi”, Davlat ekologik nazorati, Atrof tabiiy muhit monitoringi.

Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari

1. Tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi haqida nimalarni bilasiz?
2. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarish haqida nimalarni bilasiz?
3. Tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarishning ahamiyatini izohlang.
4. Tabiatdan foydalanishni boshqarishning iqtisodiy va huquqiy asoslari nimalardan iborat?

Testlar

1. Tabiatda ko‘pincha uchraydigan salbiy ta‘sirlarning asosiy sababchisi qaysi?
a) inson ta‘siri
b) qurg‘oqchilik ta‘siri
c) robotlar ta‘sir
d) ozon qatlami yemirilish ta‘siri
2. Tabiiy landshaftlarning o‘zgarishi qanday landshaftlarning o‘zgarishiga olib keladi?
a) antropogen
b) biogen
c) dipogen
d) sotsogen
3. Ekologiya tushunchasini birinchi marta qo‘llagan olim kim?
a) Gekkel .E
b) Herrosen E
c) Shumpeter D
d) Rikardo D
4. Gekkelning qisqacha ta‘rifiga ko‘ra ekologiya bu-...
a) Tabiat iqtisodiyoti
b) Yashil iqtisodiyot
c) O‘simliklar madani
d) Ustun energiya
5. XIX asrning oxiriga kelib ekologiya qanday sohadan ajralib chiqdi?
a) fiziologiya
b) sotsiologiya
c) letologiya
d) zoologiya
6. XX asrning birinchi choragida ekologiya tushunchasi qanday sohadan ajralib chiqqan?
a) antropogeografiya
b) fiziologiya
c) sotsologiya
d) zoologiya
7. Jamiyat va tabiatning o‘zaro ta‘siri konsepsiyasi qanday nom olgan?
a) global ekologiya
b) jamiyat ekologiyasi
c) mono ekologiya
d) ijtimoiy ekologiya
8. Organizm va uning muhitini o‘rganuvchi ekologik bo‘lim ?
a) puto ekologiya
b) chelo ekologiya
c) zoo ekologiya
d) remo ekologiya
9. Ekotizimlar va uning muhitini o‘rganuvchi ekologik bo‘lim?
a) sin ekologiya
b) temo ekologiya
c) zoo ekologiya
d) xomo ekologiya
10. Populyatsiya va uning muhitini o‘rganuvchi ekologik bo‘lim?
a) demo ekologiya
b) sin ekologiya
c) puto ekologiya
d) zoo ekologiya
11. Yirik geotizimlar va uning muhitini o‘rganuvchi ekologik bo‘lim?
a) landshaft ekologiya
b) sin ekologiya

c) puto ekologiya

d) zoo ekologiya

12. Yer biosfera ta'limoti deb ataluvchi ekologik bo'lim qaysi?

a) global ekologiya

b) sin ekologiya

c) puto ekologiya

d) zoo ekologiya

13. Atrof-muhit va tabiat resurslari iqtisodiyoti o'rganish predmetiga ko'ra nechaga bo'linadi?

a) 4

b) 2

c) 5

d) 3

14. " Tabiatdan foydalanish iqtisodiyoti " fani qaysi asrda rivojlana boshladi?

a) XX

b) XXI

c) XIX

d) XVIII

15. ...- bu geografik ma'lumotlarni yozma ma'lumotlar bilan bog'lovchi muhitdir.

a) GAT

b) SAT

c) LAT

d) XAT

16. Atrof-muhini muhofaza qilishda O'zbekistonda qabul qilingan normativlar nechta?

a) 5

b) 4

c) 6

d) 3

17. Ekologik normativlar nechga bo'linadi?

a) 2

b) 3

c) 1

d) ekologik normativlar mavjud emas

18. ...- inson salomatligiga muvofiq keluvchi atrof-muhit ko'rsatkichlarini belgilaydi.

a) sanitariya-gigieniya normativlari

b) turizm normativlari

c) yashil iqtisodiyot normativlari

d) o'simlik va hayvonlarni asrash normativlari

19. Qanday parametr barqaror, mustahkam va ko'p marta takrorlanadigan hodisalar bo'lib hisoblanadi?

a) qonuniyatlar

b) rezumiylar

c) tex-hodisalar

d) zoo-schyotlar

20. Ekologiya hamda ekologik iqtisodiyotni qonuniyatlari nechta prispga ko'ra farqlanadi?

a) 3

b) 4

c) 2

d) 1

21. Ekologiyaning asosiy qonunlari nechta?

a) 7

b) 6

c) 5

d) 8

22. Tabiatdan foydalanishning ijtimoiy foydaliligi formulasi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping ?

- a) $F_i = S_x / S_n$ b) $F_i = S_x \times S_n$ c) $F_i = S_x + S_n$ d) $F_i = S_x - S_n$

23. Atrof-muhit va tabiat resurslari iqtisodiyotining xususiy qonuniyatlari nechta xususiy prinsplar orqali amalga oshiriladi?

- a) 5 b) 6 c) 4 d) 3

24. O'zbekiston Respublikasida Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi qaysi yillarga mo'ljallangan?

- a) 2019-2030 b) 2020-2030 c) 2018-2030 d) 2017-2030

25. O'zbekiston Respublikasida Yashil iqtisodiyotga o'tish Prezidentimizning nechchi sonli qarori bilan tasdiqlangan?

- a) PQ-4477 b) PQ-4577 c) PQ-4376 d) PQ-4276

26. O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risidagi qaror qachon qabul qilingan?

- a) 2019 b) 2020 c) 2017 d) 2018

27. Atrof-muhit va tabiat resurslar iqtisodiyoti kursining asosiy vazifalari nechta?

- a) 12 b) 11 c) 13 d) 10

28. "Barqaror iqtisodiyot" atamasi qachon fan bo'limlarida e'lon qilingan?

- a) 1987 b) 1960 c) 1989 d) 1957

29. Ekologik masalalar asosidagi ingliz tilidan kirib kelgan " Sustainable Development" birikmasi qanday ma'noni anglatadi?

- a) barqaror taraqqiyot b) o'zgaruvchan rivojlanish
c) Uzluksiz pasayishi d) Tez rivojlanish

30. Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi nechanchi yilda tasdiqlangan?

- a) 1992 b) 1991 c) 1993 d) 1990

31. Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi qayerda qabul qilingan?

- a) Rio-de Janero b) Shveytsariya c) Shvetsiya d) Xitoy

32. BMT ning Barqaror taraqqiyot konsepsiyasida nechta davlat vakillari ishtirok etgan?

- a) 179 b) 160 c) 183 d) 170

33. BMT ning pragnoziga ko'ra global isish jahon iqtisodiyoti yiliga qancha zarar ko'rishi ko'zga tutilganini aytgan?

- a) 2 trln \$ b) 1 trln \$ c) 3 trln \$ d) 0.75 trln \$

34. Inson sivilizatsiyasining gullagan vaqtidan buyon global harorat qancha kamroq qiymatga o'zgargan?

- a) 1 °C b) 2 °C c) 0.5 °C d) 0.75 °C

35. Tabiat va jamiyat munosabatlarining rivojlanishi qanday bosqich asosida ajratiladi?

- a) biogen b) zoonogen c) sinogen d) pologen

36. Tabiat va jamiyat munosabatlarining rivojlanishi qanday bosqich asosida ajratiladi?

- a) antropogen b) zoonogen c) sinogen d) pologen

37. Tabiat va jamiyat munosabatlarining rivojlanishi qanday bosqich asosida ajratiladi?

- a) texnogen b) zoonogen c) xifogen d) zihologen

38. Tabiat va jamiyat munosabatlarining rivojlanishi nechta bosqichga ajratiladi?

- a) 3 ta b) 2 ta c) 4 ta d) 1 ta

39. XX asrda insoniyatni xavf ostida qoldirayotgan hodisalardan asosiy deb qaysi topilgan?

- a) ekologik vaziyat b) texnogen vaziyat
c) robot-world vaziyat d) kibir dunyo vaziyati

40. Atrof-muhit haqidagi asosiy qarashlar bu ekologiya bilan bog'liq ekanligini aytib o'tgan faylasuf kim?

- a) Geraklit b) Herliton c) Kipraten d) Melno. E

41. Atrof-muhit haqidagi asosiy qarashlar bu ekologiya bilan bog'liq ekanligini aytib o'tgan faylasuf kim?

- a) Gippokrat b) Herliton c) Kipraten d) Melno. E

42. Atrof-muhit haqidagi asosiy qarashlar bu ekologiya bilan bog'liq ekanligini aytib o'tgan faylasuf kim?

- a) Arestotel b) Herliton c) Kipraten d) Melno. E

43. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsa bu -...

- a) geografik unsurlar
- b) mono jinslar
- c) terminik jinslar
- d) ximo unsurlar

44. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsalar asnosiga qanday unsirlar kiradi?

- a) tog' jinslari
- b) shilkli moddalar
- c) chip unsurlar
- d) o'rmon kesilishlari

45. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsalar asnosiga qanday unsirlar kiradi?

- a) suv
- b) shilkli moddalar
- c) chip unsurlar
- d) o'rmon kesilishlari

46. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsalar asnosiga qanday unsirlar kiradi?

- a) tuproq
- b) shilkli moddalar
- c) chip unsurlar
- d) o'rmon kesilishlari

47. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsalar asnosiga qanday unsirlar kiradi?

- a) inshootlar
- b) shilkli moddalar
- c) chip unsurlar
- d) o'rmon kesilishlari

48. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsalar asnosiga qanday unsirlar kiradi?

- a) hayvonlar
- b) shilkli moddalar
- c) chip unsurlar
- d) o'rmon kesilishlari

49. Ekologik yer yuzidagi har qanday moddiy narsalar asnosiga qanday unsirlar kiradi?

- a) odamlar
- b) shilkli moddalar
- c) chip unsurlar
- d) o'rmon kesilishlari

50. Evalyutsion ta'limotning ekologiya fani asosidagi rolini ochib bergan olim kim?

- a) Darvin Ch
- b) Shumpeter
- c) Velnasso K
- d) Simit A

51. Ekologiya so'zining ma'nosi nima?

- a) yashash muhiti
- b) o'simliklar fani
- c) zoo ta'limot
- d) zoo o'rganish

52. Ekologiyani umumiy vazifalari nechta?

- a) 6 b) 5 c) 7 d) 4

53. Ekologiyani amaliy vazifalari nechta?

- a) 9 ta b) 8 ta c) 10 ta d) 7 ta

54. Ekologiya tushunchasi vujudga kelganiga necha yil bo'ldi?

- a) 150 b) 140 c) 160 d) 130

55. Amerikalik qaysi olim ekologik ma'lumotlarni umumlashtirib chop etgan?

- a) Adams Ch b) Shumpeter c) Velnesso K d) Smit A

56. Beruniy qaysi asarida tabiatdagi 1116 tur dori-darmonlarni tavsiflagan?

- a) Saydana b) Tib qonunlari c) Ustoz fit-tib d) Tib Beruniy

57. Ekologiyani asosi deb yuritiluvchi ta'limot tizimi qaysi?

- a) Biologik ekologiya b) Geo ekologiya
c) Sotsial ekologiya d) Pale ekologiya

58. Yashil iqtisodiyot bo'yicha Parij bitimi nechanchi yil qabul qilingan?

- a) 2015 b) 2014 c) 2016 d) 2013

59. Yashil iqtisodiyot bo'yicha Parij bitimi nechanchi sanada qabul qilingan?

- a) 12-dekabr b) 14-dekabr c) 11-dekabr d) 7-dekabr

60. O'zbekiston Respublikasi Yashil iqtisodiyotga o'tishining nechta asosiy maqsadi mavjud?

- a) 6 ta b) 5 ta c) 7 ta d) 2 ta

61. BMT konferensiyasining nechanchi sessiyasida Parij bitimi qabul qilingan?

- a) 21 b) 26 c) 19 d) 17

62. Hozirgi kunda Parij bitimini nechta mamalakat imzolagan?

- a) 195 b) 180 c) 197 d) 175

63. Hozirgi kunda Parij bitimida nechta davlat ishtirokchi hisoblanadi?

- a) 180 b) 175 c) 195 d) 170

64. Mamalakat xazinasiga oid siyosat yana qanday nomlanadi?

- a) fiskal b) monitar c) lemo d) stemo

65. 2030-yilga borib 2020-yilga nisbatan necha % ga suv sarfi qisqartirish rejalashtirilgan?

- a) 30% b) 25% c) 10% d) 40%

66. O‘zbekiston Respublikasida 2019-2030-yillarga mo‘ljallangan Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga eng katta tasir qilgan omil qaysi?

- a) Karonavirus pandemiyasi b) Siyosiy tuzim
c) Tizimli nobarqarorlik d) Shaharlashishning ma‘yorida ko‘pligi

67. Yer fondi yerlaridan foydalanishning asosiy nechta maqsadi mavjud?

- a) 8 ta b) 7 ta c) 9 ta d) 6 ta

68. O‘zbekiston Respublikasida Yer kodeksining nechanchi moddasi Yer fondi yerlaridan foydalanish to‘g‘risida?

- a) 8-modda b) 7-modda c) 9-modda d) 6-modda

69. Yashil iqtisodiyoti va barqaror o‘shish atamasini tenglashtirgan olim kim?

- a) Po‘latov D.X b) Sobirov A.B c) Sag‘dullayev M.R d) Zokirov Sh.R

70. Organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish konsepsiyasi qachon ishlab chiqilgan?

- a) 2020 b) 2019 c) 2018 d) 2021

71. Organik mahsulatlar to‘g‘risidagi O‘RQ-766-sonli qonun qachon qabul qilingan?

- a) 2020-yil b) 2009-yil c) 2019-yil d) 2023-yil

72. Organik qishloq xo‘jaligi tadqiqotlari instituti qanday ifodalanadi?

- a) FiBL b) SiBL c) XiBL d) ShiBL

73. Organik qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlaridan biri qaysi?

- a) qonun va qarorlar b) xizmatlar
c) yer resurslari d) o‘rmonchilik tashkilotlari

74. Organik qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlaridan biri qaysi?

- a) standartlar b) xizmatlar
c) yer resurslari d) o‘rmonchilik tashkilotlari

75. Organik qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlaridan biri qaysi?

- a) sertifikatlash b) xizmatlar
c) yer resurslari d) o‘rmonchilik tashkilotlari

76. Organik qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishlaridan biri qaysi?

- a) eksport
b) xizmatlar
c) yer resurslari
d) o'rmonchilik tashkilotlari

77. ...- bu tabiiy jarayonlar asosida dehqonchilik yuritishdir.

- a) organik dehqonchilik
b) polo agrar
c) real dehqonchilik
d) to'liq agrar

78. Agro oziq-ovqat bozorlari turlari nechta?

- a) 3 b) 1 c) 2 d) 4

79. Qishloq xo‘jaligi asnosidagi Alimentarius Kodeksi qachon qabul qilingan?

- a) 2007 b) 2005 c) 2010 d) 2003

80. Organik qishloq xo‘jaligi harakati xalqaro federatsiyasi (IFOAM) organik qishloq xo‘jaligi yuritishning qanday tamoyillarini ishlab chiqqan?

- a) salomatlilik tamoyili
b) o'zlashtirish tamoyili
c) shaharlashuv tamoyili
d) chiziqli tamoyil

81. Organik qishloq xo‘jaligi harakati xalqaro federatsiyasi (IFOAM) organik qishloq xo‘jaligi yuritishning qanday tamoyillarini ishlab chiqqan?

- a) ekologik musaffollik tamoyili b) o'zlashtirish tamoyili
c) shaharlashuv tamoyili d) chiziqli tamoyil

82. Organik qishloq xo‘jaligi harakati xalqaro federatsiyasi (IFOAM) organik qishloq xo‘jaligi yuritishning qanday tamoyillarini ishlab chiqqan?

- a) adolatlilik tamoyili
b) o'zlashtirish tamoyili
c) shaharlashuv tamoyili
d) chiziqli tamoyil

83. Organik qishloq xo‘jaligi harakati xalqaro federatsiyasi (IFOAM) organik qishloq xo‘jaligi yuritishning qanday tamoyillarini ishlab chiqqan?

- a) hamkorlik tamoyili
b) o'zlashtirish tamoyili
c) shaharlashuv tamoyili
d) chiziqli tamoyil

84. Ekologik barqarorlik nechta asosiy bo‘g‘inga bo‘lib o‘rganiladi?

- a) 5 ta b) 6 ta c) 4 ta d) 3 ta

85. Ijtimoiy barqarorlik nechta asosiy bo‘g‘inga bo‘lib o‘rganiladi?

- a) 2 ta o'rganiladi b) 3 ta c) 1 ta d) yakka o'zi alohida

86. Iqtisodiy barqarorlik nechta asosiy bo'g'inga bo'lib o'rganiladi?
a) 3 ta b) 2 ta c) 4 ta d) 1 ta
87. Eng yirik organik qishloq xo'jaligi bozoriga ega bo'lgan davlat qaysi?
a) AQSH b) Germaniya c) Xitoy d) Misr
88. O'zbekiston suv sifatini baholash indeksiga ko'ra " juda toza " sifat indeksi qancha?
a) 0.3 b) 0.4 c) 0.2 d) 0.02
89. O'zbekiston suv sifatini baholash indeksiga ko'ra " toza " sifat indeksi qancha?
a) 0.31-1.0 b) 0.41-1.0 c) 0.21-1.0 d) 0.1-1.0
90. O'zbekiston suv sifatini baholash indeksiga ko'ra " o'rtacha toza " sifat indeksi qancha?
a) 1.1-2.5 b) 1.0-2.5 c) 1.01-2.5 d) 1.2-2.5
91. FAO bu - qishloq xo'jaligi bo'yicha qanday tashkilot?
a) oziq-ovqat b) o'rmonchilik c) g'allachilik d) zoo-muhofaza
92. Ekologik xavfsizlik doirasida Jahon yovvoyi tabiat tashkiloti qanday ifodalanadi?
a) WWF b) WWO c) WWG d) WWM
93. Jahon statistik ma'lumotiga ko'ra har yil qancha o'rmonlar kesilmoqda?
a) 11 mln gek b) 10 mln gek c) 12 mln gek d) 9 mln gek
94. Mamlakatimizning qaysi hududida yashil makon dasturi asosida 10 million 57 ming tub ko'chat o'tqazildi?
a) Jizzax b) Namangan c) Samarqand d) Qarshi
95. Namoyon bo'lishi darajasiga ko'ra 10% gacha bo'lgan ekologik muammo turi qanday sanaladi?
a) kuchsiz b) o'rta c) zararli d) zararsiz
96. Namoyon bo'lishi darajasiga ko'ra 50% dan yuqori bo'lgan ekologik muammo turi qanday sanaladi?
a) kuchli b) o'rta c) zararli d) zararsiz
97. Global ekologik muammolar nechta xususiyatga ko'ra ajralib turadi?
a) 4 ta b) 3 ta c) 2 ta d) 5 ta

98. BMT ning 28-konferensiyasida iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashish Jahon sammiti qaysi shaharda bo'lib o'tgan?

- a) Dubay b) Pekin c) Seul d) Toshkent

99. 2023-yildagi iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashish sammiti qachon bo'lib o'tdi?

- a) 1-dekabr b) 4-dekabr c) 4-noyabr d) 1-noyabr

100. Ekologik muammo keltirilgan javobni toping?

- a) atmosferaning dimiqishi b) changlanish kamligi
c) o'rmonlar ko'payishi d) robotlar tarqalishi

101. Ekologik muammo keltirilgan javobni toping?

- a) ozon qatlami siyraklanishi b) changlanish kamligi
c) o'rmonlar ko'payishi d) robotlar tarqalishi

102. Ekologik muammo keltirilgan javobni toping?

- a) faouna turlarining qisqarishi b) changlanish kamligi
c) o'rmonlar ko'payishi d) robotlar tarqalishi

103. Ekologik muammo keltirilgan javobni toping?

- a) ichimlik suvi kamayishi b) changlanish kamligi
c) o'rmonlar ko'payishi d) robotlar tarqalishi

104. Ekologik siyosatni amalga oshirish usullari nechta?

- a) 6 ta b) 5 ta c) 3 ta d) 7 ta

105. O'zbekiston Respublikasining Ekologik partiyasi qachon ro'yxatdan o'tkazildi?

- a) 2019 b) 2020 c) 2009 d) 2017

106. O'zbekiston Respublikasining Ekologik partiyasi qachon ro'yxatdan o'tkazildi?

- a) 24-yanvar b) 20-yanvar c) 25-yanvar d) 15-yanvar

107. Ekologik siyosatni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmlari nechta?

- a) 3 ta b) 4 ta c) 2 ta d) 1 ta

108. Ekologik siyosatni amalga oshirishning qanday iqtisodiy mexanizmlari mavjud?

- a) qoplovchi b) tizimli c) ustuvor d) yirik

109. Ekologik siyosatni amalga oshirishning qanday iqtisodiy mexanizmlari mavjud?

- a) ragʻbatlantiruvchi
- b) tizimli
- c) ustuvor
- d) yirik

110. Ekologik siyosatni amalga oshirishning qanday iqtisodiy mexanizmlari mavjud?

- a) qattiq
- b) tizimli
- c) ustuvor
- d) yirik

111. Issiqxona gazi savdosi tizimi Jahon faoliyatida qanday shaklda yuritiladi?

- a) ETS
- b) TES
- c) STE
- d) SET

112. Oʻsimlik organizmlari majmuasi nima deb yuritiladi?

- a) flora
- b) zoo-muhit
- c) oʻsimliklar dunyosi
- d) mono-zoologiya

113. Hayvonot organizmlar majmuasi bu - ...

- a) fauna
- b) zoo-muhit
- c) hayvonot dunyosi
- d) mono-zoologiya

114. Yer sharida qanchaga yaqin oʻsimlik turi mavjud?

- a) 350 ming
- b) 480 ming
- c) 280 ming
- d) 300 ming

115. Oʻzbekiston qancha umumiy flora va fauna turali mavjud?

- a) 27 ming
- b) 17 ming
- c) 37 ming
- d) 15 ming

116. Oʻzbekiston qancha hayvon turlari mavjud?

- a) 15 ming
- b) 10 ming
- c) 13 ming
- d) 17 ming

117. Oʻzbekiston qancha oʻsimlik va zamburugʻlar turi mavjud?

- a) 11 ming
- b) 13 ming
- c) 10 ming
- d) 9 ming

118. Yerdagi biomassaning 99% i nimaning ulushiga toʻgʻri keladi?

- a) oʻsimliklar
- b) chang zarralari
- c) shivosfera
- d) shamol massasi

119. Oʻsimliklarning asosiy necha xil funksiyalari mavjud?

- a) 9
- b) 7
- c) 5
- d) 10

120. Rio-de-Janeyroda Atrof-muhit mavzusidagi yig'ilish qachon bo'lib o'tgan?

- a) 1992 b) 1991 c) 1990 d) 1993

121. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasida qonun qachon qabul qilingan?

- a) 2004-yil 3-dekabr b) 2004-yil 10-dekabr
c) 2004-yil 10-noyabr d) 2004-yil 17-mart

122. Xalqaro bioxilma-xillik konvensiyaga 1995-yil qayer mezbonlik qilgan?

- a) Rio-de Janero b) Xitoy c) Yaponiya d) Shvetsiya

123. O'zbekistonda muhofaza qilinadigan yerlar qonunchiligi qaysi organ tomonidan ishlab chiqildi?

- a) Oliy Majlis b) Turizm tashkilotlari
c) Qonunchilik Palatasi d) Qonun chiqaruvchi Bosh-boshqarma

124. Qonunga muvofiq muhofazadagi tabiiy hududlar necha toifaga bo'linadi?

- a) 7 b) 8 c) 6 d) 5

125. Qanday biomassa yerdagi tirik organizmlarning 2% ini tashkil qiladi?

- a) fauna b) zamburug'lar c) inson d) o'simliklar dunyosi

126. Tabiatda hayvonlarning nechta birlamchi funksiyasi mavjud?

- a) 6 b) 4 c) 7 d) 5

127. O'simliklar dunyosi obyektlari ko'rsatilgan javobni toping?

- a) daraxtlar b) chirindi o'g'itlar
c) shamol massasi d) g'or relyeflari

128. O'simliklar dunyosi obyektlari ko'rsatilgan javobni toping?

- a) lishayniklar b) chirindi o'g'itlar
c) shamol massasi d) g'or relyeflari

129. O'simliklar dunyosi obyektlari ko'rsatilgan javobni toping?

- a) zamburug'lar b) chirindi o'g'itlar
c) shamol massasi d) g'or relyeflari

130. O'rmon resurslari butun yer yuzida qanchani tashkil qiladi?

- a) 40 mln km kv b) 30 mln km kv
c) 50 mln km kv d) 28.2 mln km kv

131. O'rmon resurslari butun yer quruqligining qancha qismini tashlik qiladi?

- a) 30% b) 40% c) 25% d) 23,4%

132. Qaysi geografik zonada yer sharining 40% flora va fauna turlari uchraydi?

- a) Lotin Amerikasi b) Shimoliy Afrika
c) Xitoy d) Yaponiya

133. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" Jahon tashkilotlari asnosida qanday yuritiladi?

- a) IUCN b) UICN c) UCNI d) NCIU

134. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" qachon tashlik topgan?

- a) 1948 b) 1940 c) 1950 d) 1929

135. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" nechta mamlakat tashkilotlarni birlashtirgan?

- a) 170 b) 180 c) 165 d) 160

136. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" jahon bo'yicha qancha davlat va nodavlat tashkilotlarni birlashtirgan?

- a) 1400 b) 1500 c) 1300 d) 1200

137. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" ning shtab-kvarteriyasi qaysi shaharda joylashgan?

- a) Gland b) Pekin c) Seul d) Sanfransisko

138. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" ning shtab-kvartirasi qaysi dablatda joylashgan?

- a) Shveytsariya b) Chad c) Chili d) Chexiya

139. "Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi" qayerda 65 ta a'zodan iborat bo'lgan?

- a) Bryussel b) Seul c) Pekin d) Gland

140. Hozirgi zamonda xalqaro ekologik hamkorlik necha yo'nalishda amalga oshiriladi?

- a) 3 b) 2 c) 4 d) 1

141. Jahon hamjamiyati ishlab chiqqan xalqaro ekologik prisplar nechta?

- a) 8 ta b) 9 ta c) 7 ta d) 6 ta

142. Aholi sonining keskin oshib ketishi qanday nomlanadi?

- a) Demografik portlash
- b) Sotsial toplik
- c) Jamiyat cho'qqilanishi
- d) Insoniyat turg'unligi

143. ...- bu atrof-muhit holatiga javob bera olish demakdir.

- a) ekologik xavfsizlik
- b) muhofaza darajasi
- c) natural qo'llab-quvvatlash
- d) zoo-muhofaza

144. O'zbekiston ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha nechta asosiy tadbirlarni qo'llash ko'zda tutilgan.

- a) 9 ta
- b) 8 ta
- c) 7 ta
- d) 10 ta

145. Konstitutsiyaning nechanchi moddasida " Yer osti va yer usti boyliklari davlat muhofazasidadir " deb takidlangan?

- a) 55-modda
- b) 58-modda
- c) 54-modda
- d) 50-modda

146. O'zbekiston suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonun qachon qabul qilingan?

- a) 1993
- b) 1992
- c) 1994
- d) 1991

147. O'zbekistonda atmosferani muhofaza qilish to'g'risidagi qonun qachon qabul qilingan?

- a) 1996
- b) 1997
- c) 1995
- d) 1995

148. 1973-yil turli nodir hayvonlar bilan savdo qilishni chegaralash to'g'risidagi konsepsiya qanday nomlanadi?

- a) SITES
- b) TISES
- c) XISES
- d) YITES

149. 1972-yil Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha I- Umumjahon konferensiyasi qayerda o'tkazildi?

- a) Stakgolm
- b) Tokio
- c) Shanxay
- d) Xirosima

150. YUNESKO ning " inson va biosfera" dasturi nechta loyihadan iborat?

- a) 14 ta
- b) 16 ta
- c) 12 ta
- d) 10 ta

151. Hozirgi kunda atrof-muhit muhofazasi sohasida nechta yirik xalqaro nodavlat tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqda?

- a) 250
- b) 300
- c) 150
- d) 200

152. Yerning suv qobig'i qanday nomlanadi?

- a) Gidrosfera
- b) Litosfera
- c) Mezosfera
- d) Troposfera

153. Qaysi millat maqoliga ko'ra " Biz hechqachon quduqdagi suv qurumagunicha suvning bahosini qanchaligini bilmaymiz" deyilgan.

- a) ingliz b) yapon c) xitoy d) qozoq

154. Qaysi tashkilot bosh kotibi suvni tinchlik bilan bog'lagan?

- a) BMT b) YUNESKO c) YUNESEF d) NATO

155. Hidrosfera yer yuzasining qancha % ini egallaydi.

- a) 71% b) 65% c) 80% d) 68.4%

156. Umumiy bug'lanishning 90% ini qaysi suv manbalari ta'minlaydi?

- a) Okeanlar b) Qutb muzliklari
c) Chuchik suvlar d) Shimoliy ko'rfazlar

157. O'simliklar bug'latishi orqali namlikning necha % i taminlanadi?

- a) 10% b) 30% c) 3% d) 5%

158. Yer yuzining jami muzliklari 90% i qayerda to'plangan ?

- a) Antarktida b) Shimoliy okeanlar
c) Rossiya d) Kanada va AQSH

159. Tabiatda suv aylanish bosqichlarini qaysi davlat Geologik kuzatish markazi ajratib bergan?

- a) AQSH b) Germaniya c) Xitoy d) Yaponiya

160. Suvning tabiatda aylanishi necha bosqich asosida sodir bo'ladi?

- a) 16 b) 14 c) 19 d) 15

161. O'zbekiston hududida oqib turadigan suv hajmi qancha?

- a) 117 km kb b) 120 km kb c) 105 km kb d) 110 km kb

162. Yer yuzasida ishlatilgan suvning 70% i qaysi bo'g'inga to'g'ri keladi?

- a) Qishloq xo'jaligi b) Tog' konlari
c) Yer metorkiyalariga d) O'rmonlarni tiklashga

163. Pragnozlariga ko'ra 2025-yilga borib qancha aholi suvsizlikdan aziyat chekadi?

- a) 2 mlrd b) 3 mlrd c) 1.5 mlrd d) 1.7 mlrd

164. O'zbekistonning umumiy Yer fondi qancha?

- a) 44.9 mln gek b) 44.4 mln gek
c) 44.8 mln gek d) 48.4 mln gek

165. O'zbekistonning yer fondida qishloq xo'jaligiga qarashli yerlar qancha?

- a) 27.9 mln gek
b) 23.9 mln gek
c) 29.9 mln gek
d) 21.9 mln gek

166. Tuproq tarkibidan olingan biomassaning umumiy gumusining yakuni qanday topiladi?

- a) $G_{ya} = G_b + O' + P$
b) $G_{ya} = G_b + O' - P$
c) $G_{ya} = G_b - O' + P$
d) $G_{ya} = G_b - O' - P$

167. Normal sharoitlarda gumus zaxiralari qanday o‘zgaradi?

- a) ko‘payadi b) o‘rtacha qoladi c) o‘zgarmaydi d) yemiriladi

168. Tuproqdagi asosiy organik moddalar?

- a) torf b) zeld c) yelly d) g'olrf

169. Tuproq tarkibini unumlilashtiruvchi mineral o'g'itlar?

- a) lyoss b) zeld c) yelld d) g'olrf

170. Sanoat va koryerlardan chiqarib tashlangan chiqindilar qanday nomlanadi?

- a) otval b) zeld c) yloss d) torf

171. O'zbekistonda Rekultivatsiya qilish zarur bo'lgan yerlar tarkibi nechta?

- a) 5 ta b) 4 ta c) 6 ta d) 3 ta

172. Mamlakatimizda sugʻoriladigan yerlar ulushi necha %?

- a) 10% b) 15% c) 8% d) 9%

173. O‘zbekiston Respublikasida yer degradatsiyasiga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qaror qachon qabul qilingan?

- a) 2022-yil b) 2021-yil c) 2020-yil d) 2023-yil

174. O‘zbekiston Respublikasida yer degradatsiyasiga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qaror qachon qabul qilingan?

- a) 10-iyun b) 11-iyun c) 9-iyun d) 8-iyun

175. Yoqilgʻi energetikaning qanday turlari mavjud?

- a) kondensat b) miramir c) neylon d) qo‘rg‘oshin

176. Yoqilg‘i energetikaning qanday turlari mavjud?

- a) gaz b) marmar c) neylon d) qo‘rg‘oshin

177. O‘zbekiston oltin zaxiralari bo‘yicha dunyoda nechanchi o‘rinda ?

- a) 4 b) 5 c) 2 d) 3

178. O‘zbekiston oltin qazib olish bo‘yicha dunyoda nechanchi o‘rinni egallaydi?

- a) 9 b) 4 c) 10 d) 2

179. Respublikamizda topilgan oltin konlarining qancha qismi qazib olingan?

- a) 20% b) 30% c) 10% d) 5%

180. O‘zbekistonda bezak tosh zaxiralari qaysi hisoblanadi?

- a) Nurota b) Simur c) Yettitog‘ d) Qorakatin

181. Mamlakatimizda kaliy tuz konlarining zaxiralari qancha muddatga yetadi?

- a) 100 yil b) 150 yil c) 80 yil d) 50 yil

182. ...- bu xalq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun foydalanish mumkin bo‘lgan yerlar .

- a) yer resurslari b) o‘rmon resurslari
c) shamol resurslari d) g‘amlama resurslar

183. Qaysi davlatda yil davomida 3% yer , mulk sifatida almashiniladi?

- a) AQSH b) Germaniya c) Xitoy d) Yaponiya

184. Qaysi davlatda yil davomida 2% yer , mulk sifatida almashiniladi?

- a) Angilya b) Germaniya c) Xitoy d) Yaponiya

185. ...- bu yerning qattiq qobig‘i hisoblanadi.

- a) litosfera b) mezosfera c) troposfera d) yenosfera

186. Litosferaning quyi chegarasi qalinligi qancha oralig‘da ekanligi taxmin qilinadi?

- a) 40-100 km b) 30-100 km c) 50-100 km d) 10-100 km

187. Materiklar hajmi okean hajmidan 12.7 marta kichikligini takidlagan olim kim?

- a) Shtalskiy b) Chelnovski c) Charls .D d)
Churnetov. T

188. Litosfera sathi umumiy qanchaga teng?

- a) 510 mln m kv b) 615 mln m kv c) 415 mln m kv d) 500 mln m kv

189. Quruqlikning qancha qismida inson hayot kechiradi?

- a) 15% b) 12% c) 20% d) 10%

190. Qumli sahrolar quruqlikning necha % ini tashlik qiladi?

- a) 27% b) 30% c) 20% d) 15%

191. Yer po'stlog'ini tashkil qiluvchi tog' jinslari o'zlarining hosil bo'lishiga ko'ra necha katta guruhga bo'linadi?

- a) 3 ta b) 1 ta c) 2 ta d) 4 ta

192. Litosfera ba'zan qanday nom bilan yuritiladi?

- a) plita b) tikta c) titoniya d) silogiya

193. Yer uchastkalarini xususiylashtirishning asosiy prinsplaridan biri?

- a) ixtiyoriylik b) o'zlashtirish c) yerlarni tikish d) zoo-o'zlashtirish

194. Yer uchastkalarini xususiylashtirishning asosiy prinsplaridan biri?

- a) ochiqlik va shaffoflik b) o'zlashtirish
c) yerlarni tikish d) zoo-o'zlashtirish

195. Yerni xususiylashtirish obyektlariga nimalar kiradi?

- a) bo'sh turgan yer uchastkalari b) yer degrodatsiyalari
c) rekultivatsiyalar d) yer ixotalari

196. Qishloq xo'jalik yerlariga qanday yerlar kiradi?

- a) ko'p yillik daraxtzorlar b) o'rmonlar
c) dashtlar d) cho'llar

197. Ekin yerlari necha turga bo'linadi?

- a) 2 ta b) 3 ta c) 1 ta d) bunday yer shakllari mavjud emas

198. Suv inshootlari sug'orishlarisiz hosil oluvchi yer turi?

- a) lalmi b) obikor c) tuproq-ixotali d) tuproq-digrodatsiyali

199. Suv inshootlari sug'orishlari asosida hosil oluvchi ekin yerlari qanday ataladi?

- a) obikor yerlar b) tuproq-ixotasidagi yerlar
c) umumsiz yerlar d) suvlar yerlar

200. Tuproq degradatsiyasi necha turga bo'linadi?

- a) 3 b) 2 c) 4 d) 1

201. Gradatsiya so'zi qanday ma'noni anglatadi?

- a) asta-sekin yuksalish b) sekin siljish
c) to'satdan yuksalish d) tezda o'sish

202. O'zbekistonda " Yer kodekisi " qachon qabul qilingan?

- a) 1998 b) 1989 c) 1999 d) 1995

203. Yer kodekisining necha asosiy prinsipi mavjud?

- a) 8 ta b) 9 ta c) 7 ta d) 6 ta

204. ...- deb birga yashovchi bir xil organizmlar va ularning o'zaro bog'liqligiga aytiladi?

- a) ekologik tizim b) yer faunasi c) yer florasini d) o'simliklar dunyosi

205. Biogeotsenoz terminini tavsiya etgan olim?

- a) Sukachev V b) Yalпов T c) Shevchinskiy d) Chelevskiy T

206. "Ekotizm" tushunchasini ilk bor qo'llagan ekolog kim?

- a) Albert T b) Jork K c) Sulalikov d) Shumpeter

207. Ekotizm xizmatlari qachon to'liq holda shakllanib bo'ldi?

- a) XX b) XVIII c) XXI d) XIX

208. G. Daleyning Tabiat bilan bog'liq kitob qanday nomlangan?

- a) tabiat xizmatlari b) yovvoyi tabiat
c) o'simliklar xizmatlari d) zoo-tabiat

209. O'zbekistonda bio xilma-xillikni saqlash strategiyasi qaysi yillar kesimida ishlab chiqilgan?

- a) 2019-2028 b) 2018-2028 c) 2017-2028 d) 2020-2028

210. Ekotizm xizmatlari nechta asosiy turlarga ajratilgan?

- a) 4 ta b) 3 ta c) 5 ta d) 2 ta

211. Xalqaro klasifikatsiyaga muvofiq ekotizm xizmatlari turlaridan biri?

- a) ma'daniy b) sotsial c) tizimli d) chiziqli

212. Ekotizm qo'yilgan maqsadlariga muvofiq nechta asosiy tarmoqlarga bo'linadi?

- a) 7 ta b) 8 ta c) 6 ta d) 3 ta

213. Turizm yer yuzidagi ishlab chiqarish , xizmat ko'rstish bozori mablag' aylanmasining necha % ini tashkil etadi?

- a) 10% b) 5% c) 20% d) 3%

214. Dunyo bo'yicha milliy bog'larning yillik daromad hajmi qancha ?

- a) 1 mlrd \$ b) 0.5 mlrd \$ c) 0.75 mlrd \$ d) 1.25 mlrd \$

215. ...- bu park modelining rivojlanish konsepsiyasi o'ziga xos mazmuniga ega.

- a) rezerv b) spiktur c) unitiriy d) yuzerv

216. O'zbekistonda bugungi kunda nechta qo'riqxonalar mavjud?

- a) 7 ta b) 6 ta c) 9 ta d) 5 ta

217. O'zbekistonda qaysi hududlarda davlat ro'yxati asosida qo'riqlanuvchi qo'riqxonalar mavjud.

- a) Buxoro b) Namangan c) Farg'ona d) Samarqand

218. Hozirda mamlakatimizda qo'riqxonalarning umumiy maydoni qanchadan oshgan.

- a) 188.33 ming gek b) 190.33 ming gek
c) 177.33 ming gek d) 166.33 ming gek

219. Oxirgi 3 yilda mamlakatimizda import o'rnini bosuvchi nechta tur mahsulot ishlab chiqilgan?

- a) 75 tur b) 80 tur c) 50 tur d) 73 tur

220. Oxirgi 3 yilda mamlakatimizda import hajmi qanchaga kamaydi?

- a) 7.4 % b) 6.5 % c) 4.8 % d) 8.5 %

222. " Sog'lom ovqatlanish " iborasi xalqaro tizim doirasida qanday nomlanadi?

- a) nutrition b) real-food
c) real-consuming d) typecal consuming

223. Zamonaviy bio texnologiyalarni qo'llash asnosida yaratiladigan mahsulotlar qanday nomlanadi?

- a) anorganik crop b) organik crop

c) Natural crop

d) Unnatural crop

224. Davlat ekologiya qoʻmitasiga nechta asosiy vazifa yuklangan?

a) 6 ta

b) 4 ta

c) 8 ta

d) 5 ta

225. Tabiatni muhofaza qilishni taʼminlashning iqtisodiy tartiboti nechanchi moddada keltirilgan?

a) 33-modda

b) 27-modda

c) 30-modda

d) 35-modda

226. Havo haroratining necha gradusdan ($^{\circ}\text{C}$) oshishi mamlakatimizda poliz ekinlariga noqulaylik tugʻdiradi.

a) 39-40

b) 45-47

c) 25-30

d) 30-35

227. Degrodatsiya soʻzining lugʻaviy maʼnosi qanday?

a) burilish

b) oʻzgartirish

c) koʻpaytirish

d) kamaytirish

228. " Yashil iqtisodiyot " ga oʻtish strategiyasi qachon qabul qilindi?

a) 2019

b) 2018

c) 2020

d) 2017

229. Mamlakatimizda aholi yashash uy-joylari qanchani tashkil qiladi?

a) 7 mln

b) 8 mln

c) 5 mln

d) 6 mln

230. Energiya manbalarining 100% i ham qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosida ishlatiluvchi davlat qaysi?

a) Islandiya

b) Yaponiya

c) Xitoy

d) Shvetsariya

231. Oʻzbekistonda Energiya sohasini isloh qilish maqsadida qaysi tashkilotni qaytadan qurish amalga oshirildi?

a) Oʻzbekenergo

b) Gʻizorenegy

c) Shanxay energy

d) Chimyon energy

232. Oʻzbekistonda isteʼmol qilinayotgan energiyaning necha % i issiqlik elektr stansiyalaridan ishlab chiqariladi?

a) 88.7

b) 86.3

c) 87.3

d) 89.7

233. Himoya qilinadigan hududlar maydoni va hududning umumiy maydoni nisbati koʻrsatkichi nima debataladi.

a) qamrov darajasi

b) shoʻrlik darajasi

c) oʻrmon oʻsish darajasi

d) susayish darajasi

234. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlash samaradorligini baholash uchun qanday barqarorlik koʻrsatkichlaridan foydalaniladi?

- a) tabiatni muhofaza qilish barqarorligi b) yuksalish barqarorligi
c) o‘zlashtirilish barqarorligi d) chiqib ketish barqarorligi

235. Iqtisodiy baholanishi zarur bo‘lgan nechta ekologik funksiyalarni ajratib ko‘rsatish mumkin?

- a) 3 ta b) 4 ta c) 2 ta d) 1 ta

236.Tabiiy resurslar va xizmatlarni iqtisodiy baholashda hozirgi kunda mavjud yondashuvlar nechta?

- a) 5 ta b) 3 ta c) 4 ta d) 6 ta

237. Tabiiy resurslar va xizmatlarni iqtisodiy baholashda hozirgi kunda qanday mavjud yondashuvlar bor?

- a) bozordagi baholanish
b) sotsial tenlik
c) yerlarni litsenziyalash
d) resurslarini tejash

238. Tabiiy resurslar va xizmatlarni iqtisodiy baholashda hozirgi kunda qanday mavjud yondashuvlar bor?

- a) muqobil qiymat
b) sotsial tenlik
c) yerlarni litsenziyalash
d) resurslarini tejash

239. Yer ekotizimlari taklif qiladigan oʻn yetti asosiy mahsulot va xizmatlarning qiymati yiliga necha mlrd. dollarga baholanadi.

- a) 41476 b) 40474 c) 42475 d) 40446

240. Yevropaning atrof-muhit agentligi (YeEA) ma'lumotlariga ko'ra, daraxtlar bilan qoplanganlik darajasi, yashil hududlar Yevropaning 38 ta poytaxtida o'rtacha necha foizni tashkil etadi?

- a) 30% b) 20% c) 25% d) 35%

241. Mamlakatimizning necha % qismi tekislikdan iborat ?

- a) 78.7 b) 77.8 c) 79.8 d) 77.7

242. Mamlakatimizning necha % qismi tog‘liklardan iborat?

- a) 21.3 b) 22.5 c) 20.3 d) 21.0

243. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar belgilangan maqsadi va rejimiga qarab necha toifalarga bo‘linadi?

- a) 7 ta b) 10 ta c) 5 ta d) 6 ta

244. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar belgilangan maqsadi va rejimiga qarab qanday toifalarga bo‘linadi?

- a) davlat qo‘riqxonalari b) xiyobon parklari
c) yashillashtirilgan manzilgohlar d) nodavlat sektorlar

245. “Cho‘llanish-tabiiy ekosistemada o‘simlik qoplaminig yo‘qotilishi bo‘lib, uni kelajakda inson yordamisiz tiklab bo‘lmaydigan jarayondir”- degan ta‘rif mualkifi kim?

- a) Varnskiy b) Xirosimo c) Zokirov d) Sag'dullayev

246. Respublika hududining necha % i tabiiy shoʻrlanishga, qum koʻchkilari, changli boʻronlar va garemsellar tarqalishi taʼsiriga uchragan qurgʻoqchil va yarim qurgʻoqchil maydonlardan iborat.

- a) 70% b) 65% c) 80% d) 50%

247. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, har yili cho'llanish va qurg'oqchilik natijasida necha milliard dollarga yaqin qishloq xo'jaligi ekinlari nobud bo'ladi.

- a) 42 mlrd b) 40 mlrd c) 45 mlrd d) 41 mlrd

248. Orolbo‘yi qumning qum va chang bo‘ronlari Qoraqalpog‘istonga necha million dollardan ortiq iqtisodiy zarar yetkazadi.

- a) 44 b) 45 c) 43 d) 42

249. Qaysi agentligi bilan shartnoma asosida ekologik markirovkalarga taalluqli bo'lgan 6 ta standart loyihalari ishlab chiqilib, ekspertizadan o'tkazildi.

- a) O‘zstandart b) G‘inouz c) Shanxayuz d) Chexiyauz

250.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nechanchi yil qarori doirasida Tadbirkorlik subyektlariga “Yagona darcha” tamoyili asosida xizmat ko‘rsatish yo‘lga qo‘yildi?

- a) 2015 b) 2014 c) 2016 d) 2013

GLOSSARIY

Abiotik omillar organizmlarga muhitning fizik va kimyoviy jihatlari orqali ta'sir ko'rsatadi.

Agrar islohotlar – yerlardan foydalanish tizimida davlat tadbirlari. Mamlakatlar va ularning tumanlari iqtisodiy geografik sharoiti va tarixiy xususiyatlari islohotlarga katta ta'sir ko'rsatadi.

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Analitik (tahliliy) ekologiya – organizmlarning tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatlarining asosiy qonuniyatlarini o'rganish.

Antropogen omillar insonning faoliyati natijasida kelib chiqadigan ta'sirdir.

Aralash tartibdagi hududlar – quruqlik (kontinent), sayozlikka ega materik (dengiz va okeanlarning 200 metr chuqurlikkacha bo'lgan shelfi) hamda iqtisodiy mintaqalar.

Assimilyatsiya potensiali atrof tabiiy muhitning (atmosfera, suv manbalari, tuproqlar) ma'lum miqyoslarda cheklanmagan uzoq istiqbolda o'zining asosiy xossalarini o'zgartirmay, turli antropogen ta'sirni o'ziga olishi (shu jumladan, zararli aralashmalarni) qobiliyatidir.

Atrof-muhit ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi: toza birlamchi mahsulotlar iste'moli va ularning o'zgarishi; toza birlamchi mahsulotlar iste'molidagi yo'qotishlar; xo'jalik faoliyati ta'sirida buzilmagan maydonlar va ularning mamlakat hududidagi hissasi, o'sishi; tabiiy resurslar iste'moli: yer, o'rmon, o'simlik va hayvonot resurslari, mineral xom ashyo, suv tendensiyalari; tabiiy resurslar zahiralarining kamayish sur'atlari o'zgarishi; tabiiy muhitning ifloslanishi: havo, suv, tuproq, o'simlik va hayvonot olami; ifloslantiruvchi moddalar chiqarmalari va ularning tabiiy muhitda to'planishi: gazsimon, suyuq, qattiq tendensiyalari; atrof- muhitga o'ta xavfli va radioaktiv chiqindilarning chiqarilishi va ularning to'planishi – tendensiyalari; biologik xilma-xillik o'zgarish sur'atlari; alohida muhofaza qilinadigan hududlar maydoni o'sishi; ozon qatlami o'zgarishi; texnogen va tabiiy avariya, soni, zarari – tendensiyalari; tabiat muhofazasi tadbirlari xarajatlari.

Atrof-muhit muhofazasi tabiiy boyliklarni asrash va tiklashni, jamiyat faoliyati natijalarining tabiatga va inson salomatligiga bevosita va bilvosita zararli ta'sirining oldini olib tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydigan inson faoliyati bilan atrof tabiiy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirni maqsadga muvofiq qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan tadbirlar tizimidir.

Atrof-muhitning assimilyatsiya potentsiali (AMAP) o‘ziga xos tabiiy resurs bo‘lib, u cheklangan yoki tanqis (kamchil) resurs hisoblanadi.

Audit so‘zi ingliz tilidan so‘zma-so‘z tarjima qilinganda, (inglizcha audit) tekshirish, buxgalteriya kitoblari, hujjatlari, hisobotlarini taftish qilish ma’nosini bildiradi.

Aholi o‘zining hayotiy faoliyatini ma’lum ijtimoiy va hududiy jamoalar doirasida amalga oshirayotgan insonlar guruhidir.

Aholi migratsiyasi lotinchadan (migratio) ko‘chish, ko‘chirish ma’nocini anglatadi. Turar joyining o‘zgarishi bilan yakunlanadigan aholining hududiy harakati.

Biologik “xizmatlar” – inson salomatligiga tabiat sokinligi, toza havo, jismoniy toliqishning ketishidan keladigan foyda.

Biologik resurslar jonli tabiat resurslari bo‘lib, ular o‘simliklar, hayvonlar va mikroorganizmlardan tarkib topgan va barcha muhitlarda – yerda, suvda, havoda tarqalgan. Biologik resurslar kompleks resurslardir. Ularga produtsentlar, konsumentlar, redutsentlar kiradi.

Biosfera sayyoramizdagi “hayot qobig‘i” hisoblanib, tirik organizmlarning o‘zaro chambarchas aloqa, munosabatlaridan iborat murakkab ekotizimlar majmuyini tashkil etadi.

Biotsenoz – yashash sharoitlari ma’lum darajada bir xil bo‘lgan hududni egallagan o‘simlik, hayvon va mikroorganizmlar majmuyi.

Biogeotsenoz – tabiatning ma’lum xududdagi modda va energiya almashinuvida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan jonli va jonsiz komponentlarning yagona tizimi.

Biotik omillar organizmlarning turli shakllardagi o‘zaro munosabatlari natijasidagi ta’siridir. Ular quyidagicha ro‘y beradi:

Venchur korxonalari – yirik kompaniyalar buyurtmalari va davlat bitimlari bo‘yicha ilmiy tekshirish sohalarida

muhandislikda, innovatsiyada faoliyat ko‘rsatuvchi firmalar.

Global ekologiya – Yer biosferasi ta’limoti.

Global eksternaliya ifloslantirishning transchegara tarqalishi bilan bog‘liq va ularga qarshi kurashda maxsus xalqaro konvensiyalar va shartnomalarni tuzish zaruratini ko‘zda tutadi.

Davlat buyurtma qo‘riqxonalari alohida ahamiyatga ega bo‘lgan tabiat komplekslari yoki ularning komponentlarini saqlash, qayta tiklash va ekologik balansini qo‘llab-quvvatlash maqsadida buyurtma qo‘riqxona oldiga qo‘yilgan vazifani bajarish uchun zarur muddatga ajratib beriladigan hududlar (akvatoriyalar) hisoblanadi.

Davlat qo‘riqxonalari xo‘jalik faoliyatida foydalanishdan to‘liq olingan alohida muhofaza qilinadigan tabiat komplekslari va obyektlari (yer, suv, yerosti boyliklari, o‘simlik va hayvonot olami) bo‘lib, tabiat muhofazasi,

ilmiy, ekologik-ma'rifiy ahamiyatga ega funksiyani bajaradi. Ular tabiiy muhitning tabiiyligini, tipik yoki kamyob landshaftlar, o'simlik va hayvonot olamining genetik fondlarini asrash va saqlash joylari hisoblanadi.

Davlat milliy parki (bog'lari) tabiat muhofazasi, ekologik- ma'rifiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari bo'lib, ular tabiat muhofazasi, ma'rifiy, ilmiy va madaniy maqsadlarda va tartibga solinadigan turizmga foydalanishga yo'naltirilgan. Ularning hudud (akvatoriya)lari alohida ekologik, tarixiy va estetik qiymatga ega bo'lgan tabiat komplekslari va obyektlarini egallaydi. Milliy parklar atrofida tabiatdan foydalanishning tartibga solingan rejimiga ega bo'lgan muhofaza zonalarini barpo etiladi.

Davlat milliy tabiat parklari milliy (xalq) parklaridan farq qilib, ular tabiat muhofazasi va rekreatsiya muassasalari hisoblanadi. Ularning hududlari katta ekologik va estetik qiymatga ega bo'lgan tabiat komplekslari va obyektlarini o'z ichiga oladi. Ular tabiat muhofazasi, ma'rifiy rekreatsiya maqsadlarini amalga oshiradi.

Demoekologiya – populyatsiya va uning muhiti.

Dendrologiya parklari va botanika bog'lari tabiat muhofazasi muassasalari bo'lib, ularning vazifasiga o'simlik olami xilma-xilligini asrash va boyitish maqsadlarida o'simliklarning maxsus kolleksiyasini yaratish, shuningdek, ilmiy, o'quv va ma'rifiy faoliyatni amalga oshirish kiradi.

Demografiya – aholi sonining yosh va jinsi ko'payishi to'g'risidagi statistik ma'lumotlar majmuyi.

Dinamik ekologiya – dinamik-evolyutsiya yo'nalishida organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini o'rganish.

Yer rentasi – yer egasiga vaqti-vaqti bilan ijarachi tomonidan yerdan foydalanganligi uchun to'lanib turiladigan so'm miqdori.

Yer kadastri yerning tabiiy, xo'jalik va huquqiy o'rni to'g'risida ma'lumotlar to'plami bo'lib, u yerdan foydalanuvchilarning ro'yxati, yerning miqdori va sifati hisobi, tuproq banitirovkasi va yerni iqtisodiy baholash ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

Yerosti boyliklari tabiiy muhit tizimining yer qa'ri bilan eng yaqin bog'langan elementi bo'lib, ular jonsiz tabiat resurslari hisoblanadi. Ulardan konstruksion va boshqa materiallar, kimyoviy qo'shilmalar, o'g'itlar va boshqalarni ishlab chiqarishda keng miqyoslarda foydalaniladi. O'zbekistonning yerosti boyliklari g'oyat xilma-xil, zahiralarini esa ko'p bo'lib, ular 100 ga yaqin mineral xom ashyo turlarini, 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlarini o'z ichiga oladi.

Zoologiya parklari (hayvonot bog'lari) ekologiya ta'lim- tarbiya ishlarini amalga oshirish, hayvonlarning nodir ekzotik va mahalliy turlari ekspozitsiyalarini yaratish, ularning genofondini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni o'rganish, ularni tutqunlikda ko'paytirishning ilmiy asoslarini

ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Ular ham tabiatni muhofaza qilish muassasalari hisoblanadi.

Ixtisoslashuv ishlab chiqarishning muayyan mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishga moslashuvidir. Ixtisoslashuv asosida mehnat taqsimoti turadi.

Ijtimoiy infrastruktura deb, moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan va aholi turmush sharoitini yaxshilashga xizmat qiladigan tarmoqlar tizimi tushuniladi.

Iqlimning isishi hozirgi zamonning global xarakterga ega bo'lgan eng keskin muammolari qatoriga kiradi. Iqlimning global isishiga sabab bo'ladigan asosiy issiqxonali gazlariga uglerod dioksidi, metan, azot yarimoksidi, gidroftoruglerodlar, perftouglerodlar, oltingugurt geksaftoridi kiradi. Lekin issiqxonali gazlarning asosiysi uglerod dioksidi (CO_2) bo'lib, uning 80 %i atmosferaga antropogen tushishi organik yoqilg'ini yoqish bilan bog'liqdir.

Iqtisodiyotda xalqaro teng manfaatli hamkorlikni o'rnatishga intilish – yangi ishlab chiqarish munosabatlarida iqtisodiy barqarorlik va tovar ayirboshlashda xalqaro hurmat tamoyillariga rioya etish tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanish garovidir.

Iqtisodiy rayon – mamlakat xalq xo'jaligining hududiy bir bo'lagi. Har qanday iqtisodiy rayon uning geografik o'rni, tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlariga mos bo'lgan boshqa hududlar bilan oqilona mehnat taqsimotiga tayangan xalq xo'jaligining asosiy vazifalarini o'zida mujassamlashtirgan ixtisoslashuvga aytiladi.

Inson ekologiyasi fanning kompleks ekologik-ijtimoiy- iqtisodiy sohasi bo'lib, unda yashash muhiti tabiiy-ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy sharoitlari insonning turli ehtiyojlarini qondirishda teng ahamiyatga ega bo'lgan muhim qismlar sifatida ko'rib chiqiladi va tadqiq etiladi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish ko'lamini, yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmining resurslardan tejimli foydalanish hisobidan oshib borishi, ularning sifati yaxshilanishi.

Infrastruktura xalq xo'jaligi tarmoqlari faoliyatiga, bevosita sharoit yaratib beruvchi ishlab chiqarish va ijtimoiy tarmoqlar tizimi majmuasiga aytiladi.

Ifloslanishning bahosi salomatlik, uni tiklash xarajatlari bahosi hisoblanadi. Ifloslanish antropogen ta'sirning oqibatida bo'lib, kimyoviy, issiqlik, shovqin tarzida namoyon bo'ladi.

Konsumentlar (iste'molchilar) geterotrof organizmlar bo'lib, ular avtotroflar va o'z-o'zlari hisobiga oziqlanadi. Ular quyidagilarga bo'linadi: birinchi darajadagi konsumentlar – o'simliklar bilan oziqlanadigan, kislorod iste'mol qiladigan va is gazi (uglekisliyy gaz) chiqaradigan hayvonlar; ikkinchi darajali konsumentlar – o'simlik organizmlarining yirtqichlari va

parazitlari; uchinchi va to'rtinchi darajali konsumentlar – o'ta parazitlar.

Kurort-sog'lomlashtirish va rekreatsiya tabiiy hududlari davolash resurslari mavjud bo'lgan, davolash, profilaktika va aholi dam olishi uchun qulay bo'lgan joylar hisoblanadi.

Landshaft (geografik) ekologiyasi – yirik geotizimlar va ularning muhiti.

Mahalliy eksternaliya cheklangan hududlarda ifloslantiruvchi korxonalarining retsiyentlarda (boshqa korxonalar va obyektlar) eksternaliya xarajatlari tahlili bo'lib, u ushbu sohada xulosa va tavsiyalar beradi.

Ma'muriy rayon – iqtisodiy rayonga xos uch belgidan biri, boshqarish tizimiga ega bo'lgan, hududining kattaligi bo'yicha esa odatda iqtisodiy rayondan orqada turuvchi takononimik bo'lak.

Mintaqalararo eksternaliya global eksternaliyaning kichraytirilgan nusxasi bo'lib, u ayrim mamlakat va uning mintaqalarida yuzaga keladigan eksternaliya oqibatlarini bartaraf etish maqsadini ko'zda tutadi.

Monitoring tushunchasi lotincha "monitor" – kuzatuvchi, ogohlantiruvchi (yelkanli kemada oldinga boqib, sharoitni aniqlab berish uchun belgilangan matros shunday nom bilan atalgan) so'zlaridan tuzilgan.

Noosfera – insoniyat rivojlanishining maqbul yo'lini tanlash va jamiyatning tabiat bilan uyg'unligini saqlab qolishga yo'naltirilgan tushuncha.

Ovchilik kadastri ovchilikning u yoki boshqa obyektlari sifat va miqdor ta'rifi, tiklash dinamikasi, ovlashning ruxsat beriladigan me'yori berilgan ma'lumotlar to'plamidir; ovchilik kadastrlariga ov va baliq resurslari kadastri kiradi.

Prinsiplar qonuniyatlarga asoslanib, jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qoidalarni bildiradi va ular iqtisodiy- ekologik siyosatning yo'nalishlarini belgilab beradi.

Produtsentlar (ishlab chiqaruvchilar) avtotrof organizmlar va yashil o'simliklar bo'lib, ular quyosh energiyasidan foydalanib, jonli moddalarning birlamchi mahsulotini barpo etadi. Ular is gazi, suv, tuzni iste'mol qiladi va kislorodni chiqaradi. Bu guruhga organik moddalarni yaratishga qodir bo'lgan ba'zi xemoseptika bakteriyalari ham kiradi.

Putoekologiya – organizm va uning muhiti.

Redutsentlar (tiklovchilar) – organizmlar, bakteriyalar va zamburug'lar bilan oziqlanadigan organizmlar. Bu yerda oxirigacha organik qoldiqlarni parchalovchi, ularni yakuniy mahsulotga aylantiruvchi mikroorganizmlarning roli g'oyat buyukdir: mineral tuzlar, is gazi, suv, tuproqqa tushadigan va qaytadan o'simliklar iste'mol qiladigan eng oddiy organik moddalar.

Rekreatsiya zonalariga aholining tashkil etilgan va ommaviy dam olishi va turizmga mo'ljallangan yer va suv muhitining tabiiy yoki madaniy maydonlari kiradi. Shunday zonalar tarkibiga shahar hududlari maydonlari,

shahar atrofi va yashil zonalar, o'rmonlar, parklar, milliy, tabiiy parklar (bog'lar), botanika, zoologiya bog'lari, dendrologik parklar, turizm marshrutlari, dam olish uylari va bazalari hududlari, qo'riqxonalar va buyurtmalarning aholi borib ko'rishi uchun ajratilgan ma'lum maydonlari kiradi.

Sinekologiya – ekotizimlar va uning muhiti.

Smog yirik sanoat shaharlarida (AQSh, Yevropa, Yaponiya va h.k.) tutun, qurum, kul zarralari, chang, yoqilg'i bug'i kabilar aralashmasidan iborat zaharlangan havodir.

Suv kadastr suv obyektlari, ularning suv resurslari, suv obyektlaridan foydalanish, suvdan foydalanuvchilar to'g'risida tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir.

Tabiat yodgorliklari ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan qimmatli, noyob, o'rni to'ldirib bo'lmaydigan, kelib chiqishi tabiiy va sun'iy bo'lgan obyektlar hisoblanadi.

Tabiatdan foydalanish tabiiy-resurs potentsiali ekspluatatsiyasining va ularni saqlab qolish tadbirlarining barcha shakllari majmuyidir. Agar tabiatdan foydalanish tabiiy-resurs potentsialining keskin o'zgarishiga olib kelmasa, u tabiatdan oqilona foydalanish hisoblanadi.

Tabiatdan foydalanishni litsenziyalash – ma'muriy-huquqiy yo'l bilan iqtisodiy-ekologik munosabatlarni tasdiqlash, ruxsat va vakolat berish metodlari orqali tartibga solishning namoyon bo'lishi.

Tabiiy muhit abiotik, biotik tizimlar va umuman, litosfera, atmosfera, gidrosfera va biosferaning murakkab va xilma-xil birikmalari hamda o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Unda ekzogen, endogen, kosmik omil va jarayonlar ta'sir ko'rsatib, g'oyat xilma-xil fizik, kimyoviy, biologik reaksiyalarni keltirib chiqaradi va ular relyefning rivojlanishini, jinslarning yemirilishi va minerallarning paydo bo'lishi moddalar migratsiyasining geokimyoviy jarayonlari, ularning tarqalishi va konsentratsiyasini, organik dunyoning rivojlanishini, quruqlik va dunyo okeaniga xos landshaft turlarini, tabiiy muhit va geotizimlarning landshaft turlarini, tabiiy muhit va geotizimlarning shakllanishini belgilab beradi.

Tabiiy resurslar insonlar foydalanayotgan yoki foydalanishi mumkin bo'lgan tabiatning jismi va kuchlaridir.

Tabiiy sharoit tabiatning jismi va kuchi, sifati bo'lib, u ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining hozirgi darajasida inson faoliyatida bevosita ishtirok etmasa-da, jamiyatning hayoti va faoliyatini belgilab beradi.

Temporal (avlodlar o'rtasidagi) eksternaliya barqaror rivojlanish konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, hozirgi avlod o'z ehtiyojlarini kelajak avlodlarning manfaatlarini hisobga olib ta'minlashlari kerakligi tamoyiliga amal qilishni talab qiladi.

Tuproq resurslari biologik resurslar bo'lib, ularning hosil bo'lishi

halok bo'lgan organik massaning qayta ishlanishi bilan va yashash muhiti – litosferaning yuqori yumshoq qobig'i bilan bog'liqdir. Shuning uchun ular tirik organizmlarning to'plangan zahiralari, biologik modda aylanib yurishi hajmi, tuproqning yillik organik qismi yoki gumus ko'rinishidagi mahsulotlar va chiqindilar bilan ajralib turadi.

Urbanizatsiya – shaharlar va shahar aholisining soni hamda ulushining ko'payishi bilan bog'langan ijtimoiy-iqtisodiy va geografik jarayon. Uning rivojlanishi, avvalambor, sanoatlashish sur'atlari va darajasi bilan belgilanadi.

O'rmon kadastri o'rmon fondining ekologik, iqtisodiy va boshqa miqdor va sifat ta'rifi to'g'risida tizimlashtirilgan ma'lumotlar to'plamidir.

Foydali qazilma konlari kadastri har bir konning asosiy va birgalikda yotgan foydali qazilmalari sifati va miqdorini ta'riflaydigan, ularda mavjud komponentlarni, konni o'zlashtirish sharoitlari, konning geologik-iqtisodiy baholanishi to'g'risida, shuningdek, foydali qazilmalarning aniqlangan paydo bo'lishi to'g'risidagi ma'lumotlar to'plamidir.

Friksion ishsizlik – ish qidirayotgan yoki yaqin vaqt ichida ish bilan ta'minlanishini kutayotgan ishchi kuchi.

Xalqaro mehnat taqsimoti ijtimoiy mehnatning turli davlatlar yoki davlatlar guruhi o'rtasida taqsimlanishi, ishlab chiqarishning baynalminal miqyosda ixtisoslashuvini bildiradi, davlatlararo iqtisodiy aloqalarni zaruratga aylantiradi.

Xalqaro tartibdagi hududlar – davlat chegaralaridan tashqarida bo'lgan va xalqaro huquqqa binoan dunyoning barcha davlatlari umumiy foydalanadigan Yer sharidagi bo'sh makonlar.

Hududiy mehnat taqsimoti – muayyan mamlakat doirasida ayrim hududlar yoki mintaqalardagi mehnatning ixtisoslashuvi. Har bir hudud doirasida ham ichki ixtisoslashuv yuz beradi.

Davriy ishsizlik – ishlab chiqarish darajasining pasayishiga bog'liq holda ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishi oqibatida yuzaga keladigan ishsizlik.

Chiqindilar keng ma'noda insoniyatning xo'jalik yuritish, energiya olish oqibatida, yashashi va faoliyati jarayonida atrof- muhitga tashlab yuboradigan barcha narsalardir. Bularga atrof- muhitga tashlanadigan maishiy axlat, sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilari, neft oqovalari, og'ir metallar va zaharli moddalar, atom elektrostansiyalari chiqindilari va hokazo kiradi. Bular qattiq chiqindilar, suspenziya (biror moddaning boshqa suyuq modda ichida zarra yoki tomchi holida suzib yuradigan eritmasi), shlamlar (tog' jinslarini maydalaganda, burg'ulashda hosil bo'ladigan kukunsimon mahsulot), oqova suvlar, gazsimon chiqitlar va hokazo bo'lib, ularning tarkibida zararli moddalari bor bo'lgan turlari, ayniqsa, ekologik xavflidir.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish–qo'shimcha ish kuchi ishlab chiqarish vositasi va resurslarini jalb qilish hisobiga, ya'ni mehnat va moddiy

resurslarni ko'proq qo'llash hisobiga o'sish. Bunda oddiy mehnat sarflari qisqarmaydi, mehnat unumdorligi oshmaydi.

Ekologik audit (ekoaudit) korxonalar, kompaniyalarning ichki ekologik salohiyatini, ularning xavf-xatarlari va imkoniyatlarini doimiy tekshirib turish instrumentidir.

Ekologik monitoring atrof tabiiy muhit va uning resurslari holatini ma'lum dastur asosida muntazam kuzatish, baholash, prognozlash (bashoratlash)ning ma'lum tizimi bo'lib, iqtisodiy- ekologik boshqaruv qarorlarini tayyorlash va qabul qilish jarayonlarini axborot bilan ta'minlashga xizmat qiladi. U antropogen faoliyat ta'sirida atrof-muhit holatidagi o'zgarishlarni aniqlashga va tegishli tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Ekologik resurslar biosferada ekologik muvozanatni ta'minlaydigan muhitni shakllantiruvchi komponentlarning majmuyi bo'lib, ular insonning ijtimoiy-biologik mavjudot sifatidagi hayotining me'yoriy muhiti hisoblanadi, ekologik resurslar hayotiy muhim funksiyani bajaradigan tabiiy tizimlarga kiradi. Bu resurslarning xarakterli xususiyati shundaki, ular, asosan, jamiyatni zaruriy ne'mat shaklidagi xizmat bilan ta'minlaydi. Ekologik resurslarga havo, suv, yer (tuproq) kiradi.

Ekologik shakl – insonni biologik va ijtimoiy organizm sifatida saqlash maqsadlarida atrof tabiiy muhitni va insonning tabiiy yashash muhitini muhofaza qilish.

Ekologik ekspertiza ekologiya bo'limi bo'lib, u atrof-muhit, tabiiy-ekologik tizimlar, inson salomatligiga ta'sir ko'rsatadigan tadbirlarni amalga oshirishning loyihadan oldin va loyiha hujjatlari darajasida ularning ehtimol tutilayotgan zararli oqibatlarining oldini olishga yo'naltiriladi. Ekologik ekspertiza ogohlantiruvchi tadbir bo'lib, tabiiy muhit va resurslardan foydalanuvchilarning zararli faoliyatini bartaraf etadi. Uning ogohlantiruvchi vazifasining mohiyati shu bilan belgilanadiki, u xo'jalik qarorlari, faoliyati va uning natijalarini atrof tabiiy muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish talablariga muvofiqligini dastlabki jamiyatning ekologik xavfsizligi tekshiruvi ko'rinishida o'tkaziladi.

Ekologiya – tirik organizmlarning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasini o'rganuvchi fan.

Eksternaliya iqtisodiy faoliyatning tashqi samarasi (yoki oqibatida) bo'lib, u ushbu faoliyatning subyektiga ijobiy yoki salbiy (ko'pincha) ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi “Yer kodeksi” to'g'risidagi qonun. T.: “Adolat”, 1998.
3. O'zbekiston Respublikasi “Davlat Yer kadastr” to'g'risidagi qonun. – T.: “Adolat”, 1998.
4. O'zbekiston Respublikasi “Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida”gi qonun, 1992.
5. O'zbekiston Respublikasi “Suv va suvdan foydalanish to'g'risida”gi qonun. 1993.
6. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 21-sentyabrdagi O'RQ-409-son “O'zbekiston Respublikasining “O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida”gi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida”gi qonuniga asosan yangi tahriri.
7. O'zbekiston, 04.10.2019 yildagi PQ-4477-son 2019 — 2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida Respublikasi Prezidentining qarori
8. “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish- ning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi”. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947- son farmoni. 2017-yil.
9. 2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining “Yashil” Iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.12.2022 yildagi PQ-436-son
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son farmoni asosida belgilangan “O'zbekiston-2030” strategiyasi.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprelda imzolangan “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida”gi PF-5024-son farmoni. www.lex.uz
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-iyundagi “Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori.
13. O'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish va o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risida nizom. 2014-yil. 290-son qaror.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida»2017-yil 21-apreldagi PF-5024-son Farmoni.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»2017-yil 21-apreldagi PQ-2915-son Qarori.

16. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining«O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida»2019-yil 15-yanvardagi № 29-son Qarori.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»2018-yil 3-oktyabrdagi PQ-3956-son Qarori.

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining«Atrof-muhitni muhofaza qilish hamda ekologik nazorat sohasidagi davlat organlari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»2021-yil 30-dekabrdagi PQ-76-son qarori.

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining«Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»2023-yil 31-maydagi PF-81-son Farmoni.

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»2023-yil 31-maydagi PQ-171-son qarori

21. O‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish va o‘simlik dunyosi obyektlaridan foydalanish sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o‘tish tartibi to‘g‘risidagi nizomga 19-ilova.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan. // Xalq so‘zi. 2017- yil 20-sentyabr.

23. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma’lumotlari.

24. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi ma’lumotlari.

25. O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslarining holati to‘g‘risida Milliy hisobot. 2016.

26. Avazov SH.M. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi.–T.: ILM-ZIYO, 2013.

27. Artiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik. – T., 2012 y.

28. Alixanov B. O‘zbekistonning ekologik sharhi. – T., 2008.

29. Акимова Т.А.,Хаскин В.В.Экология.–М.:ЮННТИ,2001.

30. Акимова Т.А. Экология. Человек – Экономика – Биота – среда. Учебник / – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: ЮНИТИ- ДАНА,2007.

31. Бобылов С.Н.,Ходжаев А.СН. Экономика природопользования. Учебник. – М.: ИНФРА-М,2007.

32. Буригин В.А., Марсинковская М.И. Сельское хозяйство и экология. Учеб. Пособие для студ. Высших. Учеб. Заведений по спец. Охрана природы. – Т.: "Мехнат", 1990.
33. Baratov R. Tabiatni muhofaza qilish. – T.: O'qituvchi, 1991.
34. Вернадский В.И. Живое вещество и биосфера. – М.Ж Наука, 1994.
35. Герасимова М.И., Караваева Н.А., Таргулян В.О. Деградация почв: методология и возможности картографирования. // Почвоведение. – М., 2000.
36. Gafurova L.A., Abdraxmanov T.A., Jabborov Z.A., Saidova M.E. Tuproqlar degradatsiyasi. O'quv qo'llanma. 2012.
37. Дроздов В.В. Общая экология. Учебное пособие. – СПб.: РГГМУ, 2011.
38. Деградация и охрана почв. Под ред. академика РАН Г.В. Добровольского. – М.: Изд-во МГУ, 2002.
39. Jumayev T. Ekologiya iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Monografiya. – T., 2014.
40. Jumayev T. Ekologiya iqtisodiyoti: darslik. – T., 2004.
41. Yergashev A. Umumiy ekologiya. – T., 2003.
42. Yormatova D. Ekologiya. Darslik. – T.: Fan va texnologiya, 2012.
43. Yormatova D. Sanoat ekologiyasi. – T., 2008.
44. Ikromova N.I. Mintaqa ekologiyasini tartibga solish muammolari. – T., 2006.
45. Карманов И.И., Булгаков Д.С. Деградация почв: предложения по совершенствованию терминов и определений. // Антропогенная деградация почвенного покрова и меры ее предупреждения. – М., 1998.
46. Otaboyev SH., Nabiev M. Inson va biosfera. – T.: «O'qituvchi», 1997.
47. Capello R. Regional Economics, 2015 by Pearson Education, Inc. P. 370.
48. To'xtayev A.S. Ekologiya. Pedagogika institutlarining talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: "O'qituvchi", 2001.
49. Tursunov X. Raximova T. Ekologiya. O'quv qo'llanma. – T., 2006.
50. Tuxtayev A. Ekologiya. – T.: "O'qituvchi", 1998.
51. Xolliyev I., Ikromov A. Ekologiya. Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. – T.: "Mehnat", 2001.
52. Hamdamov A. "Ekologiya" fanidan ma'ruza matni. Namangan, 2016.
53. Shodimetov YU. Ijtimoiy ekologiyaga kirish. – T.: "O'qituvchi", 1994.
54. Ergashev A.E., Sheraliev A.SH., Suvonov X.A., Ergashev T.A.

Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. – T.: “Fan”, 2009.

Internet saytlari:

1. www.gov.uz- O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali.
2. www.mf.uz- O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.
3. www.sbu.uz- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.
4. www.soliq.uz- O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.
5. www.stat.uz- O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.
6. www.lex.uz- O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
7. www.uznature.uz- O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi rasmiy sayti

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. ATROF MUHIT VA TABIIY RESURLAR IQTISODIYOTI FANINING PREDMETI, USULLARI VA VAZIFALARI	5
1.1. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining mazmuni, predmeti va obyekti.....	5
1.2. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining ilmiy-tadqiqot metodlari.....	10
1.3. Ekologiya iqtisodiyotining asosiy qonuniyatlari va prinsiplarining Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyotida namoyon bo‘lishi.....	12
1.4. Atrof muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti fanining ahamiyati, maqsadi va vazifalari.....	18
Tayanch iboralar.....	21
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	21
II BOB. EKOLOGIK IQTISODIYOT VA ATROF MUHIT	22
2.1. Iqlim o‘zgarishi va ekologik masalalar	22
2.2. Atrof muhit muammolari yuzaga kelishida iqtisodiyotning roli	27
2.3. Ekologik iqtisodiyot va atrof muhit	29
Asosiy tayanch tushunchalar:	33
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	33
III BOB. “YASHIL IQTISODIYOT”NI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI	34
3.1. 2019 — 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi	34
3.2. O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish Strategiyasining maqsad va vazifalari	38
3.3. “Yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari	41
Tayanch iboralar.....	49
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	49
IV BOB. RIVOJLANAYOTGAN MAMLAKATLARDA BARQAROR RIVOJLANISHNI TA’MINLASH VA RESPUBLIKAMIZNING YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISH MUAMMOSI	50
4.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yashil iqtisodiyotga o‘tish muammosi.	50
4.2. 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘tishni ta’minlash dasturi	54
4.3. Yashil iqtisodiyotning iqtisodiy o‘tish, bandlik darajasi, barqaror rivojlanish va qashshoqlikni kamaytirish o‘rtasidagi bog‘liqligi	59
4.4. O‘zbekistonning yashil iqtisodiyotga o‘tishi: muammolar va imkoniyatlar	63
4.5. “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish yo‘lidagi strategik maqsadlar	68
4.6. O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va iqlim o‘zgarishi muammolarini hal etish bo‘yicha siyosiy muloqotlar uchun	

sharoitlar yaratish	72
Tayanch iboralar.....	78
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	78
V BOB. O‘ZBEKISTONDA “YASHIL IQTISODIYOT”GA MOS ORGANIK QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI	79
5.1. Qishloq xo‘jaligini “yashil iqtisodiyot” asosida barqaror rivojlantirish muammolari	79
5.2. Organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish yo‘nalishlari	83
5.3. O‘zbekistonda organik qishloq xo‘jaligini rivojlantirish istiqbollari	98
5.4. Markaziy Osiyo davlatlarida organik qishloq xo‘jaligining rivojlanishi	110
Tayanch iboralar.....	114
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	114
VI BOB. EKOLOGIK MUAMMOLARNING MOHIYATI, OQIBATLARI VA HAL ETISH YO‘LLARI.....	115
6.1. Ekologiya muammolari	115
6.2. Ekologik muammolar yechimiga amaliy ishlar orqali erishish.....	131
6.3. Ekologik muammolar va ularni hal etish yo‘llari.....	135
Tayanch iboralar.....	143
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	144
VII BOB. O‘ZBEKISTONDA EKOLOGIK VAZIYAT VA EKOLOGIK SIYOSATNING USTUVOR YO‘NALISHLARI	146
7.1. O‘zbekistondagi ekologik vaziyat	146
7.2. Ekologik siyosatining mohiyati, turlari va vazifalari	150
7.3. Ekologiya, Atrof muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari.....	158
7.4. Mamlakatning barqaror rivojlanishidagi xavf va tahdidlar	163
Tayanch iboralar.....	167
Mustaqil ish uchun nazorat savollar	167
VIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING O‘SIMLIK RESURSLARI, O‘RMONLARDAN VA HAYVONOT RESURSLARIDAN FOYDALANISH	169
8.1. Biologik resurslar haqida tushuncha. Bioresurs, produtsent, konsument, redutsent, tabiatda moddalarning biologik aylanishi	169
8.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar (qo‘riqxonalar, tabiiy va milliy bog‘lar, buyurtmaxonalar, tabiiy yodgorliklar).....	172
8.3. O‘zbekiston Respublikasi o‘simlik resurslari. O‘rmondan foydalanish. Hayvonot resurslari (jumladan, baliq resurslari).....	176
Tayanch iboralar.....	202
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	204
IX BOB. EKOLOGIYA VA TABIAT MUHOFAZASI BILAN	

SHUG‘ULLANUVCHI XALQARO TASHKILOTLAR VA ULARNING RESPUBLIKA EKOLOGIYA SOHASI BILAN HAMKORLIGI	205
9.1. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (IUCN)	205
9.3. Ekologiya sohasida xalqaro hamkorlik	211
Tayanch iboralar.....	215
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	215
X BOB. ATROF MUHIT VA INSON EKOLOGIYASI, DEMOGRAFIK SIYOSAT	217
10.1. Aholi sonining o‘shishi va atrof muhit muammolari.....	217
10.2. Atrof muhit va demografik siyosat.....	222
10.3. O‘zbekistonda ekologik qonunchilik va uning samaradorligini oshirish	226
Tayanch iboralar.....	230
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	230
XI BOB. SUV RESURLARINI BOSHQARISH SOHASIDAGI XALQARO TAJRIBALAR VA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA SUV MANBALARIDAN FOYDALANISH	231
11.1. Suv tanqisligini oldini oluvchi potensial imkoniyatlar	231
11.2. Suvni taqsimlash tizimlari	236
11.3. Suv bo‘yicha islohotlar va huquqiy himoya.....	245
11.4. Suv resurslarini boshqarish sohasidagi xalqaro tajribalar.....	253
11.5. Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish	257
Asosiy tayanch tushunchalar:	261
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari.....	261
XII BOB. YER RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH BO‘YICHA XORIJ VA O‘ZBEKISTON TAJRIBASI.....	262
12.1. Yer resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish	262
12.2. Tabiatdan foydalanish va Atrof muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish. Mineral-xomashyo resurslari va ulardan oqilona foydalanish.....	267
12.2. Yer resurslarini tartibga solish va xususiylashtirish bo‘yicha xorij tajribasi.....	274
Tayanch iboralar.....	276
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari.....	276
XIII BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA YER RESURLARIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY JIHATLARI.....	277
13.1. Yer ajratish iqtisodiyoti	277
13.2. Yerdan yaroqsiz foydalanish va qayta baholash	285
13.3. Yerni himoya qilish vositalari	292
13.4. Qishloq xo‘jaligida yer resurslaridan samarali foydalanish	299
Tayanch iboralar.....	307
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	307

XIV BOB. EKOTIZIM XIZMATLARINI IQTISODIY TASHKIL QILISH.....	308
14.1. Rekreatsiya va turizmni rivojlantirish uchun ekotizim xizmatlarining qiymatini baholash.....	308
14.2. O‘zbekistonda ekoturizmni rivojlantirishning istiqbolli vazifalari va jahon tajribasi	314
Tayanch iboralar.....	321
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	321
XV BOB. AHOLINI OZIQ-OVQAT XAVSIZLIGINI TA’MINLASH	322
15.1. O‘zbekiston Respublikasining oziq-ovqat xavfsizligi va sog‘lom oziqlanishni ta’minlashning 2030-yilgacha mo‘ljallangan strategiyasi	322
15.2. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda genomodifikatsiyalangan mahsulotlarni (GMO) cheklashning ahamiyati.....	342
15.3. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish	346
Tayanch iboralar.....	354
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	354
XVI BOB IQLIM O‘ZGARISHLARI OQIBATLARIGA MOSLASHISH VA TABIIY RESURLARDAN OQILONA FOYDALANISH YO‘LLARI	355
16.1. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarishda davlat organlarining o‘rni	355
16.2. Tabiatdan foydalanishni boshqarishning iqtisodiy uslublari.....	358
Tayanch iboralar.....	364
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	365
XVII BOB. “YASHIL ENERGETIKA”NING RIVOJLANISHIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR O‘ZBEKISTONDA “YASHIL ENERGETIKA”NI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI.....	366
17.1. Yashil” energetika — mamlakatimiz taraqqiyotida muhim omil, Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda qayta tiklanadigan energiya manbalarining o‘rni	366
17.2. Energiya xavfsizligi	377
17.3. Tiklanadigan energiya manbalarining hozirgi holati va O‘zbekistonda “yashil energetika” ni rivojlantirish istiqbollari.....	382
Tayanch iboralar.....	388
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari	388
XVIII BOB. TABIATNI MUHOFAZA QILISH TIZIMINING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI VA UNI TAKOMILLASHTIRILISHI.....	390
18.1. Tabiatni muhofaza qilish tizimining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish	390
18.2. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ularni baholash mezonlari....	406

18.3. Cho‘llanish va uni bartaraf etish chora-tadbirlar.....	409
Asosiy tayanch tushunchalar:	417
Mustaqil ishlash uchun nazorat savollari.....	417
GLOSSARIY	441
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	449

**Mirzayev K.Dj, Ulug'murodov F.F,
Rabbimov E.A.**

TABIY RESURLAR IQTISODIYOTI

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: Z.N. Bobodustov

Musahhih: M.O. Mardiyeva

Texnik muharrir: N. Ergashev

*O'quv qo'llanma institut Kengashining 2024 - yil 30 - avgustdagi
majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (1-sonli majlis
bayoni).*

“STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand - 2024

0047

ISBN: 978-9910-720-76-5

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)

Nashrga ruxsat etildi: 24.10. 2024 y.

© “STAP-SEL” MChJ nashriyoti.

24.10.2024 yilda chop etildi.

Qog'oz bichimi A5, 60x84¹/₁₆, Ofset qog'ozi.

“Times New Roman” garniturası.

Nashr bosma tabog'i 28.62

Buyurtma № 0114A/24. Adadi 100 nusxa

**Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
matbaa bo'limida chop etildi.**

LICENSE № 025316.

REESTR № X-119112.

Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko'chasi 60-uy.